Kudret Emiroğlu

Anadolu'da Devrim Günleri

İkinci Meşrutiyet'in İlanı

Temmuz-Ağustos 1908

İMGE kitabevi

Kudret Emiroğlu
Anadolu'da Devrim Günleri / İkinci Meşrutiyetin İlanı
ISBN 975-533-249-9
© İmge Kitabevi Yayınları, 1999
Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film gibi elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı: Mart 1999

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Mehmet Göllü

Kapak Tasarımı
Elvan Özsezgin

Kapak Baskısı
Kırali Matbaası, 425 42 07

İç Baskı ve Cilt
Cem Ofset, 385 37 27

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 17/12 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (312) 419 46 10 - 419 46 11
Faks: (312) 425 65 32
İnternet: www. imge. com.tr
E-Posta: imge@www.imge.com.tr

İçindekiler

ÖNSÖZ 9

I. BÖLÜM: *KÂBE-İ HÜRRİYET*'TEN *KAHPE BİZANS*'A

Rumeli'de İlan-ı Hürriyet 13
Şaşkınlık ve Taşkınlık 17
Kadın Hareketi 29
Özgür Üniversite 34
İktidar Hamleleri 39
Cemiyet'in İtibarı ve Taşrada İktidarı 43
İttihat ve Terakki Örgütlenmesi 50
Siyasetin Eski ve Yeni Alanları 66
Milliyetçilik 66
Grevler 91
Parti ve Dernekler 96
Basın 98
Aydınlar 107
Halk 119

II. BÖLÜM: ANADOLU'DA *HÜRRİYET* GÜNLERİ

İzmir 125
Manisa 130
Edirne 131
Tekirdağ 139
Bursa 139
Balıkesir 145
Uşak 148

Karalhisar-ı salhip 149
Isparta 150
Antalya 151
İzmit 153
Adapazarı 157
Bolu 157
Kastamonu 159
Gerze 163
Merzifon 164
Tokat 166
Eskişehir 169
Ankara 170
Konya 172
Sivas 173
Yozgat 174
Zara 175
Kayseri 179
Harput 183
Dersim 187
Adana 188
Cebel-i Bereket 194
Samsun 198
Giresun 199
Ordu 200
Trabzon 201
Rize 205
Van 207
Muş 212
Erzurum 214
Diyarbakır 219
Antep 225

III. BÖLÜM:
SINIFLAR VE DEVRİM

Eşraf 227
Köylü 243
Devrim Durumu ve Devrimci Pratik 248
Toplumsal Taban 253
Örgütlenme 289
Kuramsal Çerçeve 303
Devrimler Çağı 315
Rusya 1905 316
Meksika 321
İran 324
Anadolu'da Devrim 327
Sonsöz: Anadolu'da Hürriyet 332

KAYNAKÇA 335
DİZİN 344

Önsöz

Bu çalışma 1908 23 Temmuz'unda Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle başlayan yeni süreci iki yönden incelemeye çalışmaktadır. Meşrutiyet'in ilan edilişi Anadolu'daki şehir ve kasabalarda nasıl yankı bulmuştur? Çeşitli kesimlerin II. Meşrutiyet'i karşılama biçimlerinden yola çıkarak, bu hareketin gerçek siyasal, toplumsal niteliği hakkında ne söylenebilir?

1908 Temmuz-Ağustos aylarında Anadolu'da yaşananlar, II. Meşrutiyet'le başlayan çok partili siyaset yaşamının aldığı biçimi, merkez - taşra, aydın halk etkileşimini, siyasal anlayış ve örgütlenmelerin toplumsal, kültürel anlamlarını ortaya koymak, kısaca demokrasi tarihini yazabilmek için ilk adımdır. Çünkü II. Abdülhamit'in Meşrutiyet'i ilan etmek zorunda bırakılması ile, batılılaşma, demokrasi, milliyetçilik, sosyalizm, İslamcılık, kalkınma, devletin bütünlüğü kavramları çerçevesinde, toplumsal sınıfların, siyasal partilerin, Meclis'in, ordunun ve tarikatların siyaset arenasında karşılaşmalarıyla, meşruiyet ve otorite, devrim ve irtica sorunları

ortaya çıkmıştır, halen de sorunsal değişmiş değildir. 33 yıllık iktidarından sonra Padişahı Meşrutiyet'i yeniden yürürlüğe sokmak zorunda bırakan siyasal eylemin niteliğini, öncelikle bu niteliği açıklayacak gerçekleşme alanı olarak Anadolu'da yaşananlardan öğrenmek gerekmektedir. Ağa, şeyh, eşraf, esnaf, memur, işçi ve köylünün algıladıkları ve beklentileri ile, İstanbul'da verilen siyasal kavganın, açılan Meclis'in, dökülen kanların, amacı ve programı çakışmakta mıdır? II. Abdülhamit rejimine karşı yıllardır verilen mücadele sonunda, devrim mi yapılmıştır? II. Meşrutiyet'le başlayan ve 'Kemalist Devrim'le devam eden 'inkılapçılık' iddialarıyla, siyasal yelpazeyi oluşturan sol ve sağ, milliyetçi ve devrimci, liberal ve devletçi oldukları ifade edilen geleneklerin halen bir yandan iç içe geçen, bir yandan birbirini reddeden kökenleri ve 27 Mayıs'tan 12 Eylül'le ve 1998'e kadar gelen ihtilal-darbe geleneğinin kökeni, büyük oranda Jön Türk hareketinin içinden çıkma olduğundan, örgütlenme, toplumsal taban ve ideoloji sorunlarının tarihini irdelemenin hareket noktası olarak 1908 'devrim' günlerinde Anadolu'nun ve Anadolu'dan 'devrim'in görünüşüne bakılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın Anadolu'yla ilgili ana kaynaklarını, amatör yerel tarih çalışmaları ile dönemin basını oluşturmaktadır. Yerel tarih kitaplarının büyük bölümü, Ahmet Yüksel'in sağladığı olanakla incelenebilmiştir. Tarihyazıcılığımızın amatörlere verebildiği referansı gözlemlemek açısından kayda değer nokta, 1930'lu yıllardan bugünlere kadar yazılmış olan yerel tarih kitaplarında, Osmanlı dönemine verilen yerin azlığının dikkat çekici boyutta olmasıdır. Çoğu derleme niteliğinde olan bu kitaplar, yerine göre Hitit, Frig, Eski Yunan, Roma dönemlerinden, Anadolu beyliklerinden ve şehrin Osmanlılar tarafından fethinden söz ettikten sonra, ancak Osmanlı mimari anıtlarından söz edebilmekte, sonra Kurtuluş Savaşı anılarına geçilmektedir. Meşrutiyet'ten ve ilanından

söz eden az sayıda kaynak da anılara dayanmaktadır.

1908 Temmuz-Ağustos-Eylül aylarında yayımlanmış Anadolu gazetelerinin sayısı ve bugüne kalabilenleri az olduğu gibi, bu konuda katalog bulunmayışı da verimi düşürmüştür. İstanbul gazetelerinin Anadolu haberleri, boşluğu kısmen doldurmaktadır.

Sınırlı kaynaklarla yapılan ve Anadolu'nun bütününü gözetmeyi hedefleyen bu çalışmanın, II. Meşrutiyet'in ilan süreci, yarattığı yankılar ve siyasal-toplumsal niteliği hakkında tezler üretirken, siyasal yaşantımızın kuramla ideoloji, bilinçle kendiliğindenlik bileşiminin çözümlenmesinde, taşradaki farklılıkları ve şehirlerin toplumsal-ekonomik yapılanmaları ile ürettikleri kültürel-siyasal gelenekleri ortaya çıkarmaya çalışan daha derinlikli araştırmalara duyulan gerekliliği vurgulayabilmiş olması umulmaktadır.

Kudret Emiroğlu
Ankara 1998

I. Bölüm

KÂBE-İ HÜRRİYET'TEN *KAHPE BİZANS*'A

Rumeli'de İlan-ı Hürriyet

Meşrutiyet'in ilanının Rumeli işi olduğu uzun süre vurgulanmış, Meclis-i Mebusan'da Meşrutiyet'in ilan tarihi üstüne tartışmalar yapılmıştır:

Zohrab Efendi (İstanbul) Bizim inkılâbımız 11 Temmuz'dan başlıyor.

Trayan Naili (Manastır) - 10 Temmuz'dan.

Zohrap Efendi - Pekâlâ 10 Temmuz'dan. Rumeliler için On Temmuz'dan başlasın.

Reis (Ahmet Rıza Bey) - Yalnız Rumeli için değil, umum Osmanlılar için 10 Temmuz'dan itibaren...[1]

---

1 T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki*, C. III, Hürriyet Vakfı Y., İstanbul, 1989, s. 27; I. devre, 74. oturum, 18 Mayıs 1909.

Meşrutiyet'in ilanından sonra Rumeli'den İstanbul'a gelen ilk İttihat ve Terakki heyetinin yaptığı tartışma da 'hemşehrilik' konusunda aydınlatıcıdır. Kazım Karabekir'e göre heyet, İstanbul şubesinde oldu-bittiyle fırka bayrağını pencereden sallandırdıktan sonra şu olay cereyan eder:

"Cemal Bey pencereye yürüdü. Alkışlanmadan haz duydu. Rahmi Bey de bir galip adam tavrıyla yerine oturarak haykırdı:

- Yaşasın Selanik!

Necip Draga da bağırdı:

Yaşasın Firzovik ve Üsküp! Arnavutları biz idare ettik. Bunlar yola gelmeseydi, ne yapacaktı Selanik?

Cemal Bey de "Yaşasın Selanik!" tarafını tutarak çekişmeye başladılar. Bu sahnenin hoşa gider tarafı yoktu. Bizim İstanbul merkezi arkadaşları diğer odaya savuştular... Hüseyin Bey kulağıma şöyle fısıldadı:

- Selanik'ten beri bu dava! Çok çirkin bir iş yaptıklarını birkaç kereler söylediğim halde burada da başladılar..."[2]

Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'dan İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezini tebrik için Selanik'e gezi de düzenlenmiştir: "Dersaadet Mekteb-i Hukuk mezunin ve müdevamini İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne vazife-i tebrik ve teşekkür için Selanik'e azimet edeceklerinden heyete dahil olacaklar Salı gününden itibaren Perşembe gününe kadar sabahları Millet Balhçesi'nde defitere kaydolunup Cumaertesi günü sabahleyin saat dörde kadar bu husus hakkında mezkur balhçede karar-ı kati verileceği ilan olunur."[3]

---

2 Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1896-1909*, İstanbul, 1982, s. 362.

3 *İkdam*, No: 5112, 18 Ağustos 1908. Mülkiyelilerin Selanik ziyareti ve Cemiyet'in Abdülhamit'ten ikinci fırkayı dağıtma isteği için bkz. İsmail Müştak Mayakon (...Hürriyetin ilanını müteakip memleketin dört köşesinden fevc fevc, zümre zümre insanlar Selanik'e giderek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne merbutiyetlerini teyid ediyorlardı. Bir aralık Mülkiye mezunları da bir heyet göndermeğe karar verdiler ve arkadaşlar bu heyete benim de dahil olmamı istediler. O zaman henüz mabeynde katip bulunuyordum...), *Yıldız'da Neler Gördüm*, Semih Lütfi K. İstanbul, 1940, s. 53.

Meşrutiyet'in ilanıyla lağv edilen Teftiş ve Muayene Encümeni üyesi Nadiri Fevzi Efendi, Selanik Merkez-i Umumisi'ne yazdığı arızasında, kendisinin de Balkan doğumlu olduğunu ve bu nedenle Mabeyn'de 'zelil' olduğunu anlatarak, Cemiyet'le Balkanlılık zemininde yakınlık kurmaya çalışmakta, 'mazlumlardan' olduğunu iddia etmektedir:

"...Allah'a çok şükür ki biz bu nimete bu saadete Rumeli kahramanlarının zekâ, deha ve irfanları, say ü içtihat, sebat ve gayretleri, cesaret ve izanları sayesinde nail olduk. Allah'a çok şükür olsun ki beni Berkofçe'de, aba vü ecdadımı da Koçana'da dünyaya getirdi. Ulviyet fikirlerile yoğrulmuş olan bu temiz vatan toprağında vücudumu halk etti...

Rumeli ahalisi mabeyin halkı nezdinden zelil idi. Onun için Rumeli halkından kimse mabeyne kabul olunmazdı. Yarı kabul edilenler ise terakki ve tefeyyüzden mahrum bırakılırlardı. Terakki kapısı bunlar için daima kapalıydı. O güzel vatanın yetiştirdiği yeni adamlar o mekruh güruhun kahrı ve istibdadı altında ezilirlerdi:

-Nerelisin?

-Rumeli!

-Hah, Ali Suavi yadigarlarından!!!

Mazlum Rumeli ahalisi bu sözlerle, o melunların düşmanlığına çarpılıyorlardı..."[4]

İttihat ve Terakki Cemiyeti, 'Cemiyet-i Mukaddese' olurken, Selanik'in adı 'Kâbe-i Hürriyet', İstanbul'unki 'Kahpe Bizans' olmuştu.[5]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezinin Selanik'te bulunması, örgütünün Balkanlardaki yaygınlığı ve Meşrutiyet'in ilanının bu örgütün Balkanlardaki eylemlerinin dolaysız sonucu olarak bilinmesinden dolayı, Balkanlılığın kazandığı itibar anlaşılır olmaktadır. Meşrutiyet'in ilanında

4 A. C., "Bahaeddin Şakir Beyin Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki", *Milliyet*, Tefrika no: 13, 24 Teşrinisani 1934.

5 Çok yerde geçer, bir örnek için bkz. Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi K., İstanbul, 1979, s. 53.

'Makedonya Sorunu'nun doğrudan etkili olduğunu ortaya koyan incelemelerle de, tarihçiliğimiz, Meşrutiyet sonrasında İstanbul siyasetini izlediği gibi, ilan sürecinde de Balkan siyasetini izler.[6]

İkinci Meşrutiyet'in ilanının Anadolu'da nasıl karşılandığını incelemek, İttihatçı örgütlülüğün boyutları ile, taşradaki İttihatçı kadroların yerel bağlantı ve temsil niteliklerini ortaya koymak, İttihatçılar dışında kalan siyasallaşmış siyasallaşmamış sınıf ve tabakaların tavrını belirleyebilmek, 1908'in anlamını, sonrasında yaşanan süreçleri daha netleştireceği gibi, Anadolu'da siyaset yapılma biçimini, merkez ve taşra ilişki ve bağlantılarını, dönemin toplumsal, kültürel örüntüsünü ortaya koymanın da kapısını açacak, kısaca demokrasi tarihimiz ve geleneğimiz de irdelenmiş olacaktır.

Kuramsal olarak milliyetçi olmayan, parti yaşamının ve bugünkü siyasal kurumların bulunmadığı, monarşi iddiası içeren toplumda, ekonomik bütünleşme ve ulaşım, iletişim teknolojilerinin düzeyi akla getirildiğinde, siyasallaşma biçimlerinin bölgelere ve şehirlere göre bugünkünden daha da büyük farklılıklar göstermesi olağandır. Toplumsal sınıfların nesnel ve öznel konumları ile birlikte düşünüldüğünde, yerleşim yerlerinin toplumsal yapılanması, ekonomik ve siyasal egemenlik ve etkileşim süreçlerinin irdelenmesi, yurt çapında siyaset piramidinin oluşumunu ve tarih içindeki biçimlenişini kavramak için önemlidir. Katılımcıların tutunum ve kimliklerinin süzüldüğü hemşehrilik ifadelerinin vurgusu da bu çerçeve içine yerleştirilmelidir.

Siyaset yapmanın öğrenilişinin yasa dışı Jön Türk veya genelde milliyetçi gayrimüslim örgütlenmeler dışına çıkabil-

6 Örneğin bkz. İlhan Tekeli, Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920*, ed. O. Okyar, H. İnalcık, Ankara 1980, s. 351-382; Gül Tokay, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Y 1996; Abdülmecid Fehmi, *Manastır'ın Unutulmaz Günleri*, haz. Ayşe Şen, Ali Birinci, Akademi Kitabevi, 1993; Süleyman Külce, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, İzmir, 1944.

mesi 1908 Temmuz'uyla başladığına göre, Anadolu şehirlerinin olabildiğince tek tek incelenebilmesi, kimlik ve kimlikleri örttüğü varsayılan ideolojilerin adları dışında gerçek toplumsal tarihsel anlamlarının yerli yerine oturtulabilmesi için önemlidir. Halen yeterli ve nesnel parti, siyasal örgüt ve ideoloji araştırmalarının yapılmamış ve toplumsal tabanlarının araştırılmamış olduğu tarihçiliğimizde bunu 1908 için yapmaya kalkışmak, zorluklarına karşın, zorunlu bir başlangıçtır.

Meşrutiyet'in ilan edilmesini sağlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Balkanlardaki eylemleri, Anadolu'ya göre incelenmiştir. Anadolu'daki durumun irdelenmesine geçilmeden önce, Meşrutiyet'in, yayınlanan iki satırlık resmi tebliğle gerçekleşmediğini, adım adım mücadelenin sürdürülmesiyle devamının sağlandığını vurgulamak gerekir.

Şaşkınlık ve Taşkınlık

Meşrutiyet'in ilanının İstanbul'da önce şaşkınlık ve kuşkuyla karşılandığı, *İkdam* gazetesinin 25 Temmuz'da kocaman "Padişahım Çok Yaşa!" başlığıyla olmamış gösterileri olmuş göstermesinden sonra, halka güven gelip sokağa döküldüğü ifade edilmektedir.[1] İlan, üç satırlık Meclis-i Mebusan'ın açılacağını bildiren resmi tebliğ ile olmuştur. Başkaca açıklama yapılmamış olması, basın özgürlüğünün olmadığı ve haberleşme hakları ile olanaklarının çok sınırlı olduğu ortamda, insanları kuşkuya düşürmüştür. Balkanlarda olanları bilmeyen İstanbullular, bu resmi tebliği gördüklerinde veya Anadolulular, aynı biçimde vilayetlere iletilen tebliği okuduklarında, aşağıda görüleceği gibi, bu duyuruyu yorumlayamamışlardır.

Cemil Topuzlu anılarında, *İkdam* gazetesinde çıkan resmi tebliği gören dostlarından Filoksera Cemal'in yorumunu aktarır: "Acele etmeyiniz, sevinmeyiniz. Sultan Hamit,

1 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Y., İstanbul, 1980, s. 82.

1877 senesinde Meşrutiyet ilan etmişti... Bana kalırsa Sultan Hamit yine bir oyun oynuyor. Oynamamış olsa da ne fayda var? Millet kan döküp de hürriyeti bizzat kendi alırsa o hürriyet payidar olur; yoksa askeri ihtilalden sonra elde edilen hürriyet çok devam etmez. Sultan Hamit yerine başkaları meydana çıkar. Yeniden memleket istibdat pençesi altına girer. Bundan sonra da memleketimize daha çok seneler hürriyet giremez. Sözlerime inanınız. Beyhude yere sevinmeyiniz..."[2]

Cemil Paşa devam ediyor: "...Aradan iki gün geçti, bütün İstanbul halkı hafiyelerin yakalanıp ceza göreceklerini beklerken, en meşhur hafiyelerden Beyoğlu Mutasarrıfı Hamdi Bey'in, Zaptiye Nezareti'ne tayin kılındığını öğrenince, ben soluğu Babıâli karşısında *Servet-i Fünun* Matbaası'nda aldım. İçeri girince, küçücük bir odada halazadem Ahmet İhsan, Hüseyin Cahit beylerle, yaveran-ı şehriyariden Ferik İzzet Fuat Paşa'yı buldum. Hamdi Bey'in Zaptiye Nezareti'ne tayin edilmesiyle Sultan Hamit'in bir oyun oynamakta olduğunu ve o sıralara intişar etmekte olan *Servet* gazetesiyle şiddetli bir makale yazılmasını söyledim. Hazır bulunanlardan hiçbiri bu işi üzerine almadı. Hüseyin Cahit Bey ayağa kalkarak:

Sen yazar da altına imzanı koyarsan, derhal gazeteye geçiririz. Ben de ertesi gün daha ağır bir makale yazarım, dedi. Bunun üzerine aşağıdaki yazıyı derhal kaleme alarak kendilerine verdim:

'İrade-i seniye-i hazret-i padişahi ile hafiyelerin dağıtıldığı ve hafiyeliğin ortadan kaldırıldığı ilan olunduğu halde, en mezmum hafiyelerden olmak üzere tanınmış olan Beyoğlu Mutasarrıfı'nın Zaptiye Nezareti'ne tayini esbabını bir türlü anlayamadım. Cerideniz vasıtasıyla istizah eyliyorum. Operatör Müşir Cemil.'

2 Opt. Dr. Cemil (Topuzlu) Paşa, *İstibdat - Meşrutiyet - Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, haz. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, Arma Y., İstanbul, 1994, s. 83

Bu yazım, ertesi günü *Servet* gazetesinin baş tarafından neşredildi. Bunun üzerine Babıâli cıvarında büyük nümayişler yapıldı. Hatta Hamdi Bey'i Zaptiye Nezareti'ne getiren Sadrazam Sait Paşa da iki gün sonra istifaya mecbur oldu."[3]

Hem Rıza Nur, hem Yusuf Kemal Tengirşenk, anılarında, Meşrutiyet ilanını nasıl haber aldıklarını ve Filoksera Cemal'in ifade ettiği gibi 'askeri ihtilal' görüntüsünden kurtarılıp halka mal edilmesi ve böylece geri dönülmez biçim alması düşüncesiyle nasıl gösteri düzenlediklerini anlatırlar. Yalnız Rıza Nur'u alıntılarsak:

"Bir gün evde sabahleyin gazeteyi elime aldım. İkinci veya üçüncü sahifeden birinde iki üç satırlık bir yazı dikkatimi celbetti. Bu pek mühimdi. Bu da: Meclis-i Mebusan'ın açılacağına irade-i seniyye şeref-sâdır olduğu idi. Bu mühim ilanın gazetenin ilk sahifesinde olması lazımdı. Derhal dedim: 'Oyun var!... Abdülhamit sıkıştı. Bu ilanı yapmaya mecbur oldu. Bununla oyalayacak. Sonra evvelki gibi tepeleyecek. Derhal emrivaki yapmak, Meşrutiyet'i yerleştirmek lazımdır.' (...) Doğru Haydarpaşa'ya mektebe vardım. (...) Mektepte ne kadar cülûs şenlikleri varsa çıkarttım. Büyük kırmızı bezler buldurttum. Bunların üstüne 'Tıbbiyeliler, hürriyet, yaşasın hürriyet, yaşasın millet, kahrolsun istibdat...' gibi birtakım cümleler yazdırdım. (...) Sabaha kadar uyumadılar. Erken erken hepisini aldım. (...) Dörder dörder dizip bir tabur yaptım. Bayrakları açtık. Üsküdar yolunu tuttuk. Haydarpaşa'dan gitmek tehlikeliydi. Mani olabilirlerdi. (...) Selimiye önüne geldik.(...) Üsküdar iskelesine geldik. Derhal araba vapurunu istila ettik. (...) Doğru köprüye, Kadıköy iskelesi tarafına yanaştırdım. Köprüye çıktık. Galata tarafına yürüdük. Ahali etrafımıza üşüştü. (...) Alayın bir ucu Cadde-i Kebir'de idi, bir ucu hâlâ Galatasaray'daymış. Herkes doluyordu."[4]

---

3 *A.g.e.*, s. 83-84

4 Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. 1, Altındağ Y., İstanbul 1967, s. 244-249; Bkz. Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, Kültür B., s. 102-103.

'Halkın siyasete katıldığı' veya en azından katılır gösterilmesi kaygısının taşınması önemlidir. Balkanlarda fiilen olduğu gibi, İstanbul aydınlarında da siyaseti artık bu biçimlenişiyle - Meşrutiyet'in ilanını halkın istediği ve siyasetin halk için yapıldığı veya yapılması gerektiği kavrayışıyla - ortaya koymaya çalışmak, Osmanlı siyaset tarihi için yeniliktir. Meşrutiyet'in ilan gününden itibaren oluşacak iktidarda hangi tarafın ağır basacağının belirlenmesinde halkın katılımının önem kazandığı ortaya çıkmaktadır.

Siyasetin görüntüsünün, yeniçeri, ulema önderlerinin, bir vezirin başını (siyasetini) istemekte odaklaştığı dönem geride kaldıktan sonra, 1859 Kuleli Vakası, 1876 I. Meşrutiyet'te sivil asker bürokrasi kliğinin medrese öğrencilerinin eylemliğini kullanmaları, Çırağan Vakası'nda Balkan göçmenlerinin eylem tabanına konulması ve Ermeni eylemlerindeki komitacılık örneklerinden farklı olarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütü ve yönlendirmesi içinde ve dışında İstanbul'da halkın, artık 'hürriyet' geldiği inancıyla, görünürdeki neden de olsa fiili anlamıyla anayasacılık davasıyla sokağa dökülmesi, 'çağdaş biçimi ile' siyasete başlama yönünde ilk adımı oluşturur.[5]

Meşrutiyet'in halka mal edilebilmesi için yapılması gereken ilk iki iş, basın özgürlüğünün sağlanması ve eski rejimin, ünlerini hafiyelik ve zorbalıkla yapmış görevlilerinin iktidardan uzaklaştırılmaları idi. Basın, sansür rejiminin kaldırılmasını bir gece içinde becerdi. Ahmet Emin Yalman anlatıyor:

"İlk çekingen nümayişler, sokaklardan askeri kıtalar ge-

5 Tanzimat'ı ilan eden Gülhane Hatt-ı Hümayun'u değerlendirilirken, bunun Avrupalı anlamda toplumsal sözleşme olmadığı, bundan sonra yönetici ile yönetilenler (hangi sınıf, tabaka olursa olsun) arasındaki ilişkilerin hangi temele (siyaset) oturacağını düzenlemediği, yalnızca yöneticinin yasaya bağlılık sözü verdiği göz önünde bulundurulmalıdır. Parlamenter monarşi (Meşrutiyet) talebinin gündeme girmesi ile, sınırlı siyaset yapma yetkisi (seçmen ve seçilebilirlik sınırları) tanınıyor olmasına karşın, siyaset özneleri öncelikle hukuken değişmiş, 1876 deneyiminden sonra bir kuşak, bu taleple yetişmiştir.

çerken askeri alkışlamak ve 'Padişahım çok yaşa' diye bağırmak hududunu geçemedi. (...) Öğle saatine kadar olup bitenler, birbirlerine çok güveni olanların tebliğin ne demek olduğuna dair kafa kafaya verip yorumlara girişmelerinden ibaret kaldı. (...) Biz gazeteciler ecnebi gazeteleri gördüğümüz için Genç Türk hareketinin yurdun bazı yerlerinde köprü başları kurduğunun ve kazanların kaynamağa başladığının farkında idik. 1906 ve 1907 Erzurum'da kopan isyanlar hakkında *Times* gazetesinde çıkan bir makale serisini dikkatle okumuş, yazılanları arkadaşlara bildirmiştim. Niyazi Bey'in Resne'de kıtasiyle beraber dağa kalktığına dair de *Neue Freie Presse* gazetesine haberler geçmişti. Zaten *Sabah* gazetesinde çalışanlar arasında İttihat Terakki teşkilatında vazife almış kimseler vardı. (...) Bu sebeple işin içinde Saray'ın bir oyunu filanı olmadığını, istibdatın artık aciz hale düştüğünü, silahlı kuvvetler tarafından desteklenen Genç Türk cephesinin duruma hakim olduğunu biliyorduk (...)

Benim gazeteciliğe girmeme vasıta olan Abdullah Zühtü Bey teşebbüsü ele aldı. Bizi Sirkeci Garı'nın karşısındaki lokantanın bahçesinde akşama doğru topladı. İstibdatın çöktüğüne, sansür devrinin kapandığına, gazetecilere yeni vazifeler ve mesuliyetler düştüğüne, el ele çalışmak lazım geldiğine dair bir konuşma yaptı. Elli kişi kadar vardık 'Osmanlı Matbuat Cemiyeti' adlı bir cemiyetin kurulması derhal kararlaştırıldı ve seçimleri yapıldı."[6]

Toplantıya katılanlar aldıkları bir kararla o gece sabaha kadar gazetelerde bekleyecekler ve sansür memurlarını içeri sokmayacaklardı. *İkdam* sahibi Ahmet Cevdet (Okan) ile *Sabah* sahibi Mihran efendilerin gazete provalarını sansür için göndermemeleri ve gelen sansür memurlarına 'gazeteler hürdür, sansür yasaktır' demeleriyle, 25 Temmuz 1908 sabahından itibaren otuz yıldan sonra gazeteler ilk kez sansürsüz

6 Ahmet Emin Yalman, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1918)*, C. 1, İstanbul 1970, s. 61-2. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İş Bankası, İstanbul, 1976, s. 4-16.

olarak çıkmaya başladı.

Abdülhamit döneminde İstanbul'da yayınlanan gazete sayısı dörttü. Bu gazeteler ertesi gün Meşrutiyeti öven yazılar yayınladılar. Baskı makinaları bütün gün çalıştı. *İkdam* gazetesi, karaborsaya düştü, 10 para olan bedeli yarım liraya kadar yükseldi.[7]

Cemiyet'in İstanbul şubesinin kurucusu Kazım Karabekir, Meşrutiyet'in kalıcılığı açısından, halkın katılımının sağlanışını,[8] atılan sloganları ve hafiyelik sisteminin yıkılışını anlatır:

"Kardeşim Hulusi Bey'i ona [Avukat Baha] gönderdim, arkadaşlarından münasip göreceklerle faaliyete geçmesini bildirdim. O nümayişleri idareye başladı. Ona istihkam yüzbaşısı Selim Sırrı Bey gibi kuvvetli bir hatip de yardım etti. Baş Mabeynci Ragıp Bey'in Baha Bey'in şubesine çoktan beri girmiş olan oğlu Abidin, Baha'nın yanında çalışan Avukat Vasfi Raşit beyler de çok yardım etti. Bir iki gün sonra Filozof Rıza gibi henüz Cemiyet'e girmemiş kimseler de bulundu. İstanbul halkı günlerce işin samimiliğine inanmadıklarından heyecanlarını gösteremiyorlardı. Şüphesiz ki hürriyete susamış binlerce kimse ve aileler vardı. Şenlikleri irade-i seniye ile yapmaya alışkın olan halk, kendiliğinden harekete geçemiyordu. Şüphesiz ki haklı idiler. Çünkü bütün dekorlarıyla, iğrenç idare olduğu gibi yerinde duruyordu. Bunların gün geçtikçe sarsılacağı şüphesizdi.

İşlerin böyle akımı da bir bakımdan hayırlı idi. Çünkü bazı icraat yapmak hakkındaki düşüncemize şair Tevfik Fikret Bey bizi ikna edici şu sözleri söyledi:

---

7 A. E. Yalman, *a.g.e.*, s. 63.

8 Kazım Karabekir, İstiklal Savaşı'nda Erzurum Kongresi'nin toplanmasının ulusal ve uluslararası önemini şöyle anlatır: "Vakitsiz İstanbul hükümetiyle ipi koparmayı bile zararlı buluyordum. Çünkü Erzurum Kongresi olsun, toplanıp da kararlarımızı millete verdirmek mümkün olmayacak, cihana karşı Anadolu'da birkaç kumandanın ihtilali şeklinde çirkin bir şey yayılacaktı. (Her gün Güney Amerika'da ve Çin'de olan biten şeyler gibi) Bundan başka, dahilde emir ve kumanda ile milleti yer yer aleyhimize ayaklanmaya ve vaziyeti daha berbat bir hale getirecektik", *İstiklal Savaşımız*, Merk Y., 1988, İstanbul, s. 49.

Sakın ha! Tek kurşun bile atılmasın ve tek insanın burnu kanamasın. Ayak takımı da işe karışır ve kinler, garezler, suçsuz birçok vatandaşın mahvına sebep olur. İşi zamana bırakınız. Bu tedrici hareket en hayırlı neticelere varır.

Fransa inkılabında olup bitenleri biliyorduk. Taşralarda muayyen birkaç habisi tepeleyerek vaziyete hakim olmak kolaydı... İstanbul gibi istibdatın mihrakında hürriyetseverlerin gücü ancak birkaç zalimi ortadan kaldırabilirdi. Sonrası meçhul bir akibet (...)

İşte bugünkü nümayişte 'Kahrolsun hafiyelik, hafiye istemiyoruz' diye bağrışmalar da temin ettik. Fakat her tarafta halkın içinde dolaşan bu melunlar da 'Padişahım çok yaşa' diye bağırıyor ve buna çok alışkın olan kimseleri de beraber sürükleyerek sık sık bu naralar sokakları dolduruyordu. Halk akını Yıldız'a kadar uzandı. Burada da tek tük 'Kahrolsun hafiyelik' feryadını 'Padişahım çok yaşa' avazeleri takip ediyordu. Halk artık kabaran duygularını gösteriyordu. (...) Sultan Hamit hususi dairesine gelerek pencereyi açıp görünmek mecburiyetinde kaldı. Halkın niçin geldiklerini sordurdu. Haykırışmalardan çıkan mana: 'Hainler sizi bize göstermiyorlar. Sizi görmeye geldik'ten ibaretti. Arkasından sık sık 'Padişahım çok yaşa' naraları ortalığı titretiyordu. 'Kahrolsun hafiyelik' nidaları bu naralar arasında boğuluyordu. (...) Padişah önceden hazırlanmış olan [nutku okuttu.]

Biz bu gece merkez arkadaşlarıyla Beyoğlu'na çıktık ve halk arasına karıştık. İkişer üçer bir düziye 'Hafiyelik kalkmalıdır. Yoksa Meşrutiyet'e kimse inanmaz. Eğer hükümet bunları kaldırmazsa öldürmeli, linç etmeli' diye her yerde konuştuk (...) Hükümet bir iki gün içinde bu işi halletmezse programlı olarak harekete geçmekliğimizi teklif ettim (...) Hafiyelik kaldırılmazsa milletin padişahın Meşrutiyet'e sadık kalacağına asla inanmayacağını, hafiyeleri öldürmeye başlayacaklarını bugün Harbiye Mektebi teşkilatımızla Mabeyne kadar aksettirmiştik. (...)

21 Temmuz. *Tanin* gazetesi 'Bazı Esrar-ı Mühimme' baş-

lığı altında, Başkatip Tahsin ile isimlerini şimdilik neşretmek istemediği bir iki zatın padişahı selamlığa çıkmamak için teşvik ettiklerini, Tahsin ve emsali kimselerin mabeynde kaldıkça bu tezvirlerin arkası kesilmeyeceğini, ahalinin heyecanı zail olmayacağını (...) yazdı. Halk galeyana gelerek Tahsin Paşa'nın Göztepe'deki köşkünün camlarını taşladılar, gösterişler yaptılar. Bunun üzerine 22 Temmuz'da Mabeyn Başkatibi Tahsin ve Mabeynci Ragıp paşaların sarayla ilişkileri kesildi. Baş hafiye Kadri Bey'le İbriktar Rıfat ve üç şifre katibinin mabeyne gelmemeleri emir olundu. Hafiyelikle ve halka zulümle iş gören bir takım polis müfettiş ve komiserleri de memuriyetlerinden çıkarıldı.

(...) gösterişlere Tıbbiye Mektebi de iştirak etti... Harbiye Mektebi'ni ilk günden çıkarmak mümkündü. Fakat bunların 'Padişahım çok yaşa' diye sokaklarda da bağırmak zorunda kalmaları hiç de hoşa giden bir şey değildi... Fakat Tıbbiye Mektebi müteakip günlerde Harbiye Mektebi'ne gelip bunları da aldılar... Meşrutiyet'in ve hürriyetin bir lütuf olarak padişah tarafından verilmiş değil, Cemiyetimiz tarafından büyük teşkilat ve büyük fedakarlıklarla kurtarıldığını halka anlatmak için bir beyanname bastırdık. 27 Temmuz (14 Rumi)'de Cemiyet mensupları vasıtasıyla sokaklarda dolaşan mekteplilere ve halka elden dağıttığımız ve bazı yerlere yapıştırdığımız ve ertesi 28 Temmuz (15 Rumi) günkü gazetelerle de [beyanname neşredildi]. (...)

31 Temmuz (18 Rumi)'de Taksim bahçesinde tahsil görmüş Osmanlı Gençler Kulübü açılışı şerefine yapılan nümayişte ben de şubemden birkaç arkadaşla bulundum... Halk pek coşkundu. Fakat Sultan Hamit'in marşını elindeki gramafonda çaldırarak dolaşan biri de göründü. Fakat, 'yaşasın hürriyet! kahrolsun istibdat' avazeleri [Meşrutiyet'in resmen ilanından sekiz gün sonra] daha üstün çıkıyordu."[9]

9 K. Karabekir, *İttihat ve Terakki*.., s. 329, 335-337, 340 (beyanname metni), 354, 399.

Meşrutiyet'in ilan günlerinde Dahiliye Mektupçusu ve vekaleten Dahiliye Müsteşarı olan Ali Fuad Türkgeldi'nin anılarından, bir de Saray'dan görünüşe bakalım:

"...Meşrutiyet'ten sonra iki ay daha devam eden bu memuriyetim esnasındaki meşagilim hakikaten tahammül-fersa bir derecede idi. Çünkü ilan-ı Meşrutiyet'le beraber gerek İstanbul'da ve gerek taşrada ahval ve efkar değişmiş, vükela ve ekser memurin tebeddül etmiş, matbuat gemi azıya almış, ahalinin müracaat tarzları büsbütün başka başka şekle girmişti... İlan-ı Meşrutiyet'in ilk günleri nutuklar ve nümayişlerle geçti. Pazar günü Mekatib-i Askeriye ve tıbbiye talebesi önlerinde muzıka ile Babıâli'ye gelerek Arz Odası önünde nutuklar irad ettiler. İçlerinde at üzerinde bulunan bir gencin 'Kanun-i Esasi Midhat Paşa'nın hûn-ı nâhakıyle yazılmıştır' diye başlayan heyecanlı nutku o sırada hal-i in'ikadda bulunan Meclis-i vükelaca hayli telaşı mucip olmuştu. Bunlar Sadr-ı âzam Said Paşa'nın aşağıya inmesini istedikleri halde müşarünileyh bizzat inmeyip söz söylemekten aciz bulunan ve zaten sevilmeyen Seryaver Cemal Paşa'yı göndermiş, o da 'Sadr-ı âzam hastadır, inemezler' deyince, 'Hasta ise Kapı'ya nasıl geliyor,' diye şiddetle mukabele görmüştür. Pazartesi günü... *Servet-i Fünun* matbaasından üç zat gelerek kendisini [Dahiliye Nazırı Memduh Paşa] görmek istediklerini haber verdiler... mahkûmin-i siyasiyenin afvlerini ahali namına taleb etmek üzere gelmişlerdi. Zaten kendisi o gün bizzat irade-i seniyyesini istihsal ederek telgraf ve tezkireleri yazılmakta olduğunu bildirdi... İrade-i seniyyeyi Büyük kapı önünde tecemmü eden ahaliye bizzat kıraat ederse hüsn-ü tesir hasıl edeceğini söyleyerek Memduh Paşa'yı alıp Beşiktaşı'na götürdüler. Müşarünileyh irade-i seniyyeyi kıraat edince halk kendisini şiddetle alkışlayıp kucaklamış ve o da bu muameleden pek memnun kalmıştır."[10]

28 Temmuz'da yayınlanan siyasi af genelgesi ile Meşruti-

10 Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, TTK, Ankara, 1984, s. 1- 2.

yet kurumlaşma yolunda bir adım daha attı. Adi suçlular da isyan ederek affedilmelerini sağladılar.

Basın, af ve hükümet değişiklikleri, Meşrutiyet'in ciddiliğine halkı inandırmış olmalı. İstanbul'da başlayan Meşrutiyet kutlamaları, sokak gösterilerine dönüşmüş ve geniş katılımla günlerce, dışarıdan müdahale gerektirecek biçimde sürmüştür.

Gösterilerin sonunun gelmemesi üzerine 27 ve 28 Temmuz'da gösterilere son verilmesi için resmi ilanlar çıkmış, İttihat ve Terakki Cemiyeti bildiriyle gösterilere son verdiğini açıklamak zorunluluğu hissetmiştir. Karabekir, beyannameyi yorumlayarak alınan önlemleri şöyle anlatır: "Bu beyanname de gösteriyor ki, yavaş yavaş söz ayağa düşmek istidadındadır... Nişantaşı ve Beşiktaş taraflarında şunun bunun konağına veya şahsiyetine tecavüzler de başladı... Gezecek devriyelere Cemiyet azasından birer zatın tefrik edilmesi ve asayişe mugayir bir hal vukua gelirse bunlar tarafından nasihat edilmesi... yeni hükümetin prestiji olmadığından Cemiyet'in nüfuzundan istifade... muvafık görüldü."[11]

Bu anlatımın özeti, İstanbul'da o zamana kadarki siyasi örgütün, devlet ve hükümetin iktidarı kalmadığı, Cemiyet'in itibarı bulunmakla birlikte, olayları ve psikolojiyi tam anlamıyla yönlendirmediğidir.

Halkın yaptığı anlaşılan en temel iş, zorba ve ahlaksız bilinen memurlara yönelik saldırılardır. İstibdatı kişiliğinde temsil eden büyük memurların bir bölümü kaçmış, bir bölümü tutuklanarak adalete teslim edilmiştir.[12] İstanbul Belediye Başkanlığı'nı da yürüten Fehim Paşa kaçtığı Bursa'da linç edilmiştir! Halk devlet dairelerine özellikle nezaretlere giderek nazırlara Meşrutiyet'e bağlılık yemini ettirmektedir.

11 K. Karabekir, *a.g.e.*, s. 411-12.

12 "Eski devir ileri gelenlerinden yalnız bir bakan resmen tutuklanmıştı. Ama birçoklarını halk yığınları evlerinden kaldırarak Bab-ı seraskeriyeye getirmişler, bazıları da bir saldırıya uğramaktan korkarak kendi istekleriyle tutukluluğu serbestliğe yeğ tutmuşlardı", Hüseyin Cahit Yalçın, *a.g.e.*, s. 25.

O günlerde Mekteb-i Mülkiye'yi bitiren Hilmi Uran'ın tanıklığı: "Bizim mektebi bitirdiğimiz günlerde İstanbul, coşkun heyecanlar içinde sokakları dolaşan nümayişçi gruplarıyla mütemadiyen çalkalanıp duruyordu. Hükümet kuvveti ve otoritesi diye ortada bir şey kalmamıştı. En küçüğünden en büyüğüne kadar her türlü resmi teşkilat memurları, ayıplı birer adam hüviyeti alarak birer yere sinmiş bulunuyordu. Çenesi kuvvetli, heyecanı şiddetli ve yeni rejimi anladığına inanan bazı kimseler, zaman zaman yüksekçe bir yere çıkarak etraflarına hemen biriken kalabalığa hitabla günün manasını anlatmaya çalışıyorlar, diğer bazı gruplar da her nezaretin önüne giderek nazırı kapıya indiriyorlar ve ondan Meşrutiyet'e sadık kalacağına dair söz alıyorlardı. Merhum Rıza Tevfik'le o vakit genç bir istihkam binbaşısı olan Selim Sırrı Bey de yan yana at üzerinde dolaşıyorlar, yer yer ve zaman zaman halka hitap ederek onları sükûnete davet ediyorlar ve bu suretle, ortadan silinmiş olan hükümet kuvvetleri yerine bir nevi devriye vazifesi görüyorlardı.

(...) Biz Mülkiye'nin o seneki mezunlarından küçük bir grup halinde Dahiliye Nezareti'ne gittiğimizde, mutlakiyet devrinin uzun yıllardan beri dahiliye nazırlığını yapmakta olan Memduh Paşa, elan nezaret sandalyesinde oturuyordu.

Biz kendisinden maiyet memurluğu istemeye gitmiştik. Fakat günün taşkın havasından tabii biz de nasibimizi almış kimselerdik. Memduh Paşa'ya hiç alışmadığı bir dille hitap edilmişti. Memduh Paşa belki hiç itiyadı olmadığı halde, bize pek yumuşak davranmış ve kendisinin Mülkiye mezunları hukukunu o vakte kadar büyük bir kıskançlıkla muhafaza ve müdafaa eden bir adam olduğunu hatırlatmıştı (...) Neşenin, hürriyetin henüz sınırı bulunmuş değildi. Hürriyet zevki ile avaz avaz bağırmaya da doyulmuş değildi. Hükümet hâlâ silik bir durumda idi."[13]

13 Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ankara, 1959, s. 24-25.

Gösterileri yürüten ve asayiş görevi yüklenen Selim Sırrı'nın kendi anlatımıyla, 'iktidar onlardadır':

"İşte bu suretle Filozof Rıza Tevfik'le işbirliği yaptık. Kendi kendimizi İstanbul komiseri tayin ederek on yedi gün 'makarr-ı saltanat ve hilafet'i idaremiz altına aldık."[14]

'Meşrutiyet kutlamaları'nın çerçevesinin, istibdatın kadrosuna karşı tavır alışla sınırlı kalmadığı, artık başlayan yeni yaşamın 'hürriyet' olacağının düşünüldüğü, anılardaki olayların yorumundan ortaya çıkmaktadır. 'Hürriyet'in ne olduğuna ilişkin, örgütlü-programlı bir kitlenin eyleminden değil, geniş halk yığınlarının gösterilerinden söz edildiğinde, farklı anlayış ve beklentilerin geçerli olması doğaldır. Zaten bu beklenti ve değer atfedişin, halkı bu kadar sokağa döktüğü düşünülmelidir. Bu beklenti ve isteklerin hangi bilinç düzeyini yansıttığını ancak dönemin eli kalem tutan kişilerinin algıladığı ve anlattığı kadarıyla bilme olanağımız var. İngilizlerce, Balkanlarda baskı grubu oluşturmak için kurulmuş olan Balkan Komitesi üyelerinden Charles Roden Buxton, halkın hürriyet anlayışını şöyle karikatürleştirir: Galata Köprüsü'nü geçen kadın, 'Niçin para vereyim, artık hür değil miyiz?', İttihatçılar tarafından bir Hıristiyan'ı öldürdüğü için idama mahkûm edilen Arnavut 'Sizin hürriyet dediğiniz bu mu?', bir 'ecnebi'nin otomobiline taş atıp camını kıran çocuk, azarlanınca 'hürriyet var!' ve şamarı yiyince de 'peki, senin de hürriyetin var,' demektedir.[15]

Bu şaka, halkın, o zamana kadar şikayetçi olduğu ve itiraz edemediği konularda artık direnç gösterdiğini ortaya koymaktadır. C. R. Buxton'dan İstanbul halkının Boğaz gemilerine para ödemeyi reddettiğini öğreniyoruz. Buxton, halkın ertesi gün, "Saygıdeğer halkımızın paralarını ödemelerini rica ediyoruz, yeni gemiler sipariş edilmiştir" yazısı altında 'Cemiyet' imzasını görünce, sabırla yeni gemileri bek-

---

Selim Sırrı Tarcan, *Hatıralarım*, Türkiye Y., İstanbul, 1946, s. 34.

15 Charles Roden Buxton, *Turkey in Revolution*, Londra, 1909, s. 101.

leyerek, para verdiklerini anlatır.[16]

Her alanda 'kötülüğün' sona ermesi beklentisi ile isteklerini doğrudan eylemle ifade etme, ancak 'devrim durumu'nda söz konusu olabilir. Bu kavram aşağıda tartışılacaksa da, öylesine bir anlayış değişikliği ve 'hürriyet' havası solunduğunun, bu ortamlarda her zaman olduğu gibi sınama noktası, 'kadın özgürlüğü'dür.

Kadın Hareketi

Buxton'un tanıklığıyla, gösterilerin ilk günlerinde sokağa dökülen kadınların yaşadığı özgürlük üstünde durulmalıdır. Peçesini çıkaran, meydanları dolduran, tiyatro ve kafelere giden, arabalarda erkeklerle aynı yere binen ve hakları için nutuklar atan kadınlar, iki hafta sonra engellemelerle karşılaşmaya başlamışlardır. Erkeklerin yanından zorla indirilmiş ve "biraz aşırı gittiklerini" düşünmüşlerdir. Siyasal inkılap, toplumsal adetlerin de hemen değişimini getirmemektedir. Gene Buxton'un yorumuyla, 'Reformcu'ların bütün eseri gelecekte sürülüp ortadan kalkacak olsa da, 'altı ay süren özgürlük havası' unutulmayacaktır.[1]

Bu konuda günlük yaşamda değişiklik getiren doğrudan eylemliliğin tanıklığını başka kaynaklarda da bulabiliyoruz. Gazeteci Ahmet Emin Yalman Meşrutiyet'in ilan günlerini anlatırken, belleğinde en önemli iz bırakan olaylardan biri kadınların 'çıkışı'dır: "25 Temmuz sabahı ortaya çıkan gazeteler, uyuşuk bir alemi bir an içinde coşturdular, ateşlediler.

16 C. R. Buxton, *a.g.e.*, s. 101. Kuzguncuk halkı da şirket vapurlarına binmeyi reddedip, ayrıca vapur işletmeye kalkışmıştır; *Abdürrahman Şeref Efendi Tarihi Zeyli* (Türk Tarih Kurumu Yazma/542), s. 27'den aktaran Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Cedit Y., Ankara, 1992, s. 75. A. Şeref Efendi, bunu "başıbozukluktan nasîbini almak" olarak değerlendirirken, A. T. Alkan da bu nitelemeye katılmaktadır.

1 C. R. Buxton, *a.g.e.*, s. 108-109.

(...) Matbaa makinaları akşamlara kadar işledi. (...) 26 Temmuz günü ateş daha fazla hızla devam etmekle beraber, *İkdam*'da İsmet Hakkı imzasıyla çıkan: *Ya Biz Ne Olacağız?* başlıklı bir yazı ortalığı velveleye verdi. Sonradan Maarif Müsteşarı Muslahattin Adil Bey'le evlenen İsmet Hanım, bu yazısiyle Türk kadınının eşit hak davasını ilk defa olarak ileri sürüyordu."[2]

İttihat ve Terakki Cemiyet'inde bu dönemde kırk kadın üye bulunmaktaydı.[3] Kadınların bir örgütlenmede bu derece yer alması daha önce yaşanmış değildir. Karabekir ve Enver Paşa da, Manyasizade Refik Bey'in 'siyasi bir nikâhla aldığı' Meveddet Hanım ve kayınvalidesi Zişan Hanım'ın Selanik'le İstanbul arasında kuryelik yapışına anılarında yer verirler.[4]

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1868'de *Terakki* gazetesinin kadın eki vermesiyle dile gelmeye başlayan 'kadın hakları' konusu, Hürriyet'in ilanıyla yeni ve eylemli bir evreye girmiştir.

"Dün birçok muhadderât-ı İslamiye [kapalı, namuslu müslüman kadın] bi'lâsa tafra-yı garrâ'-yı hümâyun ile muvaşşalı hürriyet, müsavat, adalet, uhuvvet kelimat-ı muazzezi ile müzeyyen elvâh-ı latifeyi sine-i afetlerine talik ederek arabalar ile sokaklardan geçmişlerdir." *İkdam* gazetesinin daha 28 Temmuz'da verdiği ve "daha birkaç gün evvel bazı kimseler tarafından ehemmiyet verilmek istenmeyen kadınlarımızın bu gün ne ulvi hisli bir valide-i millet oldukları işte şu küçük hamasat ile de anlaşılıyor... hissiyat-ı ulviyenin büyük küçük müessirini asıl bundan sonra göreceğiz... yaşasın Osmanlı kadınları" diyerek övdüğü eylem haberi,[5] süre-

2 Ahmet Emin Yalman, *a.g.e.*, s. 63.

3 Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Y., İstanbul, 1996, s. 56. S. Çakır bu bilgiyi, Ömer Sami Coşar'ın yararlandığı (*Atatürk Ansiklopedisi*, C. 2., s. 59), Bahattin Şakir Bey'in evrakının *Milliyet*'te A.C. tarafından yayınlanan tefrikasından almıştır; bkz. a.g.e., Tefrika no: 2, *Milliyet*, 11Teşrinisani 1934.

4 K. Karabekir, *a.g.e.*, s. 280; *Enver Paşa'nın Anıları*, haz. Halil Erdoğan Cengiz, İletişim Y., İstanbul, 1991, s. 88.

5 *İkdam*, 28 Temmuz 1908, No: 5091

cin sonrası da düşünüldüğünde, gerçekten kadınların 'devrim'e ne kadar yakın olduklarını gösterir.

1 Ağustos'ta Selanik'te müslim ve gayrimüslim kadınların yaptığı toplantıda Fevziye Mektebi Müdürü Cavit Bey'in siyasi, ahlaki ve içtimai konudaki konferansından sonra Cemiyet'in Selanik kadınlar kolu başkan yardımcısı Emine Semiye Hanım, konuşma yapmış, "Gayrimüslim vatandaş hanımların pek çoktan nail oldukları hürriyeti, meşru bir surette kazanarak kürre-i arz üzerindeki mevcudiyetimizi ve hakk-ı [hukuk-ı] beşeriyedeki hakk-ı iştirakimizi tanımak istiyoruz... Erkeklerimizden âlim ve hakşinaz olanları İslam kadınının terakkisi için şer'-i şerifin ne derece müsait bulunduğunu teslim ediyorlar. Biz de bu teslimlerini suiistimal etmemek şartıyla, hakkımız bulunan hürriyet-i şahsiyemizin tamamını istihsale son derece say' ve gayret ediyoruz" demişti.[6]

Selanik'te Hürriyet Meydanı'nda yapılan gösteride de Emine Semiye Hanım nutuk atacaktı.[7]

İstanbul'da da kadın hakları toplantısı 12 Ağustos 1908'de Göztepe'de Rıfat Hüsamettin Paşa'nın eşinin başkanlığında yapıldı ve hür rejimde kadının konumu tartışıldı.[8]

Kadınların eylemciliği tehditlere kadar varmıştı: "Geçen gün İslam kadınları İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezi'ne müracaatla Meclis-i Mebusan'ın resmi küşadıyla içtima'atında hazır bulunmak istediklerini söylemişler ve eğer

---

6 S. Çakır, *a.g.e.*, s. 56. Ekim 1908'de Selanik'te çıkmaya başlayan *Kadın* dergisinde Cavit Bey, "Kadınlara Dair" başlıklı yazısında, Terakki Bahçesi'nde Musevi kadınlar için düzenlenen konferansa Müslüman kadınların Emine Semiye Hanım'ın verdiği cesaretle gelebildiklerini ama tekrarının, Emine Semiye Hanım'ın da 'kusuru' ile mümkün olamadığını, bildirmiştir. Emine Semiye Hanım, Cavit Bey'e verdiği cevapta "...bizleri ruhların varınca ezilmiş, hırpalanmış Osmanlı kadınlarını (henüz ciddi bir iddiada bulunmadıkları halde) fazla sersemleştirmeyiniz... Yazıktır!" demektedir. Aktaran Aynur Demirdirek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikayesi*, İmge Y., Ankara, 1993, s. 43-44.

7 S. Çakır, *a.g.e.*, s. 55; *Sabah*, 9 Ağustos 1908, S. 6779.

8 S. Çakır, *a.g.e.*, s. 56.

Hıristiyan kadınlarının bulunmasına müsaade edilirse kendilerinin de behemehâl kafes arkasında müzakerâtı isti'mallerine müsaade edilmesini, Hıristiyan kadınlarına müsaade verilip de kendilerine verilmezse, geçenlerde İngiliz Parlamentosu önünde İngiliz kadınlarının yaptığı gibi, nümayişler icrâ edeceklerini dermeyan etmişlerdir."[9]

Kadınların örgüt, seminer ve kadın yayınlarıyla, bir yandan da sokağa çıkmak, tramvay ve gemilere binmek gibi eylemlerle tartışmaya açtıkları ve gündeme getirdikleri, örtünme, sokağa çıkma, çalışma, eğitim, çok eşlilik, seçme seçilme vb birçok konu, 'Hürriyet' günlerinin ilk ateşi soğumaya başladıkça bir yandan tepkilere bir yandan da kadınlar için daha ciddi biçimde yayın-örgüt konularına eğilinmesine varacaktır.

"Beş on gün evvel birkaç hanım Şehzade Cami'inde bazı kimselerin ellerinde çakı olduğu halde kadınların çarşaflarını parçaladığını görmüşler! Üç dört gün evvel Beyazıd'da, bir kadın dûçar-ı hakâret olmuş! (...) Senelerce mahzun, evlerin köşelerinde kapalı kalan mevcûdiyetleri hâlâ mahbus mu kalacak? Müslüman kadınlarını sokağa çıkmaktan men' eden şer'î ve nizâmî hiçbir mecburiyyet yokken dinin siper-i ulviyyeti arkasına gizlenerek örfî hükümlerle herkesin ortasında iffet-i nisviyyeyi tahkîr edenler cezasız mı kalacaklar? Kadınlarımız dün istibdâtdan korkarken bugün adem-i intizâmdan mı korkacaklar? Artık buna sükût etmeyecekler, onlar da kalemleriyle müdâfaa-i nefs edecekler."[10]

Ekim ayında İstanbul'da yaşanan Kör Ali ve Karagöz olaylarından[11] sonra, kadın hareketinin gerilemesine tanık oluyoruz: "...âlem-i matbûâta atılan kadınlar, inkılâb-ı hürriyetimizle beraber ufk-ı matbûâtta doğan kadın kalemleri, hiç

9 *Servet-i Fünun*, 4 Kanun-i evvel 1324 (17 Aralık 1908), aktaran S. Çakır, *a.g.e.*, s. 74-75.

10 *Demet*, 8 Ekim 1324; aktaran A. Demirdirek, *a.g.e.*, s. 31.

11 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 91-93. Kadınlarla 'ulema'nın karşı karşıya geldiği olay ve yazılar için ayrıca bkz. s. 94-95.

unutulamayacak bir hücûm ile parçalandı. Bizim de hür zannettiğimiz fikirlerimizin mahdûd bir daire içinde sıkı bir çitle kapandı kaldı (...) hukûk-ı meşrûa-i siyasiyyemizi kâfi ve hatta çok gören yazdıklarımızın bize hürriyet-i şahsiyyeyi bahşeden şer'iatimize mugayyiretini iddiâ, iddiâ değil, isnâd ederek muharriremizi tabiri mahsûsiyle 'boykote' eden müstebid kalemler hiç paslanmıyordu.

Şimdi bu boykotaj tesiriyle eski mesleğimize avdet etmiştik. Sükût! (...) Evet, şu elleri bağlandıktan sonra 'cins-i zaîf' diye tevsim edilen zümre-i beşeriyyet de artık keşmekeş-i hayâta atılmağa iktisâb-i kuvvete çalışmaya muhtaçtır. İlk hezimetler henüz sönen, devrilen bir devrin son safha-i ihtizârında bulunduğumuzdan ileri geliyordu."[12]

Halide Edip de "Kadınlarımızın en zeki sınıflarında feminizme doğru bir adım görüyorum. Bu her memleketin geçeceği bir safhadır. Fakat devr-i tekâmüllerinde epeyce ileride olan bir hatvedir. Halbuki biz henüz ilk adımımızı atmadık" diyerek, evrimci bir görüşü savunuyordu.[13]

31 Mart Olayı'nda, Meclis dağıtıldıktan, subaylar öldürüldükten sonra, Hareket Ordusu İstanbul kapılarına dayandığında bile basında halen kadın konusuna yer verilmesinde, 1908 Hürriyet günlerinden sonra gündeme giren kadın konusunun yarattığı etki ve tepkinin büyüklüğünü görüyoruz (Meşrutiyet'in ilanında 'kadın' konusuna geniş yer veren "*İkdam*, kendini 31 Mart'ın havasına o kadar kaptırmıştı ki, Müslüman kadınların çarşıya ancak zorunluluk halinde çıkmalarını ve çıkanların da 'adab-ı şeriat dairesinde' hareket etmelerini 'rica' ediyordu" 16 Nisan 1909; "İslam kadınlarımız Bedesten Çarşı-yı Kebiri'nde ve Beyoğlu cihetlerinde ve bazı bed bed mahallerde dolaşmaları ve dükkanlar içinde alız ü ita eylemekte oldukları şer-i şerif hilafında umum hamiyet-

12 İsmet Hakkı Hanım, "Çarpışmak İhtiyacı", *Mehâsin*, S. 4, Aralık 1908; aktaran A. Demirdirek, *a.g.e.*, s. 35-36.

13 Halide Salih [Edip Adıvar], "Mehâsin Okuyan Kardeşlerime", *Mehâsin*, S. 6, Şubat 1908; aktaran A. Demirdirek, *a.g.e.*, s. 39.

mendan İslam kadınları bu halden feragat etmeleri umum asker kardeşlerimiz tarafından ihtar olunur" - *Volkan*, 'umum askerler' imzalı açık mektup, 18 Nisan 1909) [14]

'Özgür Üniversite!'

"Birinci sınıftan ikinciye geçtiğimiz sene tatilinde, Meşrutiyet ilan olundu. Artık Hürriyet vardı. İlk iş olarak, hocaları istememeğe başladık. Mahmut Es'at Efendi dershaneye girerken biz dershaneyi boşalttık. Biz sizin okuttuğunuz derslerden bir şey anlamıyoruz dedik. Muhterem Hoca, devir müsait değildi, okutamaz, anlatamazdım; bir defa dinleyin, beğenmezseniz gelmem diye adeta yalvardı fakat biz inat ettik. (...) Haydar Molla'ya da aynı hareketi yaptık fakat Hoca, kapıdan sınıfın boş olduğunu görünce hiçbir şey söylemeden gitti ve bir daha uğramadı." 1910 Mekteb-i Mülkiye mezunu Ahmet Hilmi Ergeneli.[1]

"O vakit ders programları arasında İlm-i kelam gibi İslam Felsefesi dersi de vardı. Bunun muallimi Nasuhzade idi. Hoca Efendi derste, vakit vakit hafızasının kuvvetinden, yedi yaşında hafız olduğundan, olup biteni anlayıp sezdiğinden bahsederdi. Ders saatinden evvel tahtaya şöyle bir yazı yazarak dershaneyi terk ettik: 'Her şeyi evvelden keşfeden Hocamız, talebenin derse girmeyeceğini de biliyorlar mı idi?' Dershaneyi boş bulan ve tahtada bu yazıyı okuyan Muhterem Nasuhzade bir daha derse gelmedi. Biz de *Kaside-i Nûniye*'yi ezberlemekten kurtulduk." 1910 mezunu Ahmet Hilmi Kalaç.[2]

"O yıl, mekteplerde yayılan geniş hürriyet telakkisi üze-

14 Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma, 31 Mart Olayı*, İmge Y., Ankara, 1994, s. 107 ve 136, ayrıca bkz. 149. Kadın örgütleri için bkz. aşağıda s. 97.

1 Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, 1954, I. C., s. 423.

2 *A.g.e.*, s. 424.

rine Mecelle okutan rahmetli Ali Haydar Efendi'yi beğenmemiştik. İstemedik, dersine girmedik; o da derhal Mekteb'i bıraktı. Yine Devletler Hukuku ve İktisat okutan rahmetli Mahmut Es'at Efendi'nin Devletler Hukuku dersini beğenmiyorduk. Bu derse gelmemesini, fakat iktisada devam buyurmasını istemiştik. O da ikisini birden bıraktı. Devletler Hukuku'na Hemayak Hüservyan, İktisat'a da rahmetli Cavit Bey gelmişti. Yine Felsefe-i Hukuk-u İslamiye'ye gelen Ayan Reisi Asım Hoca'yı istememiştik. Fakat o, talebenin gelmemesine rağmen derslere devam etti. Boş dersaneye gelir, defteri imzaladıktan sonra on beş dakika oturup giderdi. Bu hal böylece hayli sürdü. Manastırlı İsmail Hakkı Efendi de yine bizim istememiz üzerine Mekteb'i bırakmıştı.

Darülfünun Edebiyat kısmının 2. sınıfına Ali Kemal'in dersi vardı. (...) Ali Kemal, kendisine mahsus tavırla heyecan içinde kürsüde ayakta ders yerine bir ateşli nutuk söylemeğe başladı. Dinleyenlerde bir galeyan koptu. Biz derslerimize çıktık; fakat Darülfünunlular galeyan içinde mektepten fırladılar. Bunlara Hukuklular da iltihak etti; başka mektepler de karıştı. Büyük bir cem-i gafur Babıâli'ye, Mizancı Baba'ya, *Serbesti* gazetesine, Adliye Nezareti'ne daha birçok yerlere gittiler. O gün, ertesi gün mektepler kendiliğinden kapandı. (...) Gazeteci Ahmet Samim'in muazzam cenaze merasimi yapıldı.

(...) Bu hadise Mektep'te yeni bir hadise doğurdu. Cavit, Ali Kemal'in ders verdiği kürsüden ben ders veremem; diye tutturdu ve dersi bıraktı. Ali Kemal ise geliyordu. Mülkiyeliler her ikisini de sevdiklerinden, Cavit'in de devamını istiyorlardı. Adamlar gönderdik; ısrar etti. Bunları barıştırmağa ve derse devam ettirmeğe uğraştık.

Ali Kemal, *Peyam-ı Sabah*'ta yazıyor, talebe takip ediyor; Hüseyin Cahit (Yalçın) *Tanin*'de yazıyor; talebe bunu da takip ediyor; ikisini de seviyordu. Fakat, bunların da ikisinin arası açıktı. Müdavimin-i Mülkiye Cemiyeti bunlara bir

çay verdi. Barıştırdı, ikisi de birbiri aleyhine yazmamağa söz verdiler. Cavit ile de Ali Kemal barıştırıldı; derslere devama başladılar. Şunu da ilave edeyim ki bu söz verme bir hafta sürmedi.

Ali Kemal - Cavit meselesinde Müdür, Cavit'i iltizam ettiği şüphesine düşülmüştü; bunun üzerine 'Divan' istedik. Bütün sınıflar toplandı. Bu gibi işlerde, başta bizim sınıf bulunuyordu. Bizden de en çok, bugün Tanrı'nın rahmetine kavuşmuş olan Akbaş kahramanı, Milli Şehit Köprülü Hamdi, Muhsin -tarihçi, Ferit ve Asım Us bulunuyordu. Divan'da Celal Bey çok müşkil duruma düştü; açıkça 'çekil!' dendi. O günün hükümeti, onu çekip Erzurum'a vali yaptı." 1910 mezunu Ali Galip Pekel.[3]

"Meşrutiyet'in ilk yılında artık 'Şahâne' tabiri kalktı. 'Osmâniye' tabiri onun yerine geçti. Mihran Efendi, Maliye dersinde ormanlardan bahsederken birdenbire 'Memâlik-i Şa...' dedi. Şahâne demek istiyordu. Fakat ağzından kaçan sözü tamamlamadı; hemen değiştirerek 'Osmâniye'nin' diyerek işi düzeltti. Bütün sınıf gülmemek için kendini zor tuttu.

[Ali Kemal Hüseyin Cahit'in barıştırma çayı] üzerine Edirne Muhasebesi Mesalih-i Câriye Katibi Fuat (Ağralı), Midilli'nin Bre Nahiyesi İttihat ve Uhuvvet Kulübü Reisi Rasim imzalarıyla ve daha başka yerlerden telgraflarla tebrikler geldi. Ne yazık ki Mart başında yapılan bu mütareke bir ayı bile doldurmadı. 31 Mart Vakası bu kararı da, daha birçok şeyleri de, alt üst etti.

(...) 31 Mart Vak'asından birkaç gün evvel Gazeteci Hasan Fehmi, Köprü üstünde vuruldu. Ertesi gün Mektep'te derse gelen Ali Kemal bastonu ile sınıfa girdi. Vak'ayı canlandırarak ve dallandırarak talebeye anlattı. (...) Meclis-i Mebusan kapısına dayandık. Meclis Reisi'ni pencereye davet ettik, bu işi protesto ettik.

Çok bedbaht bir tesadüfle birkaç gün sonra 31 Mart

3 *A.g.e.*, s. 419-421.

Vak'ası çıktı. Bazı kimseler belki bu hadise ile o vak'a arasında bir münasebet aramak isterler. (...) Bir ihbar üzerine ikisi Mülkiye'den birisi Hukuk'tan üç talebe yakalandı. Bunlardan biri de bendim. Fakat bütün hocalarımın müttefikan hakkımdaki iyi şahâdetleri ile yakayı kurtardım. (...) İkinci yakalanan rahmetli Muhsin de hafif atlattı. Asıl kabak Hukuk'tan Burhan Ziya'nın (Burhan Felek) başında patlayacaktı. Onu Divan-ı Harb'e kadar götürdüler (...) hayli üzüntüden sonra beraat etti, kurtuldu.

Temmuz'dan beri bütün gençlik bir hürriyet kasırgası ve hürriyet hastalığına tutulmuştu. Adeta çılgın gibi idi. Akşamları alaturka saat 12'de yemek yemek birçok ailelerin mutadı iken ve her çocuk o saatte evde bulunurken, şimdi sokaklarda, Millet Bahçesi'nde konferanslar, alkışlar, nümayişler peşinde koşuyorduk. Kimse vaktinde eve gelmiyordu. Anamız, babamız biraz sertleşince:

Şimdi hürriyet var, istediğimiz zaman geliriz, diye cevap veriyor, onları hayret içinde bırakıyorduk." 1911 mezunu Ahmet Halit Yaşaroğlu.[4]

Hendese-i Mülkiye'nin askeri okul olmaktan çıkarılıp sivileşmesi yolunda sürdürülen çabalar ve öğrenci eylemleri ile Meşrutiyet'in ilanından sonra bunun gerçekleşmesi, Harbiye'de bazı subayların değiştirilmesi ve yemeklerin daha iyi yapılması talepleriyle öğrencilerin bir nevi isyanı gibi,[5] öğrenci eylemliliğinin örnekleri artırılabilir. Yüksek öğrenimde 'hürriyet' havasının 31 Mart'a kadar sürdüğü anlaşılıyor. İlan günlerinde yaşanan hak arama ve doğrudan eylem ortamı ortaokul öğrencilerine kadar bulaşmıştır. Bahriye Rüşdiyesi öğrencileri de okul yönetiminin kararlarını protesto etmiştir; haberi veren *İkdam*, "nümayiş nöbeti şimdi de Kasımpaşa çocuklarına geldi" demektedir.[6]

4 *A.g.e.*, s. 430-431.

5 Çağatay Uluçay, Enver Karatekin, *Yüksek Mühendis Okulu (Yük. Mühendis ve Yük. Mimar Yetiştiren Müesseselerin Tarihi)*, İTÜ, İstanbul, 1958, s. 160-163; *Harbokulu Tarihçesi*, 1834-1945, Harp Okulu Matbaası, s. 34.

6 *İkdam*, 28 Eylül 1908, No: 5153.

C. R. Buxton'a göre "inkılaptan sonra en valışi kavramların ortalıkta dolanmasına karşın, genel düzen ciddi biçimde bozulmamıştır."[7] Ortalıkta dolaştığı söylenen 'valışi kavramlar' halkın ve aydınların-gençliğin yaşadıklarını bir yere oturtma ve doğrudan eylem çabası, "düzenin ciddi biçimde bozulmaması" ise, ciddi siyasal beklentiler içinde olunması nedeniyle maneviyatın yüksek oluşu ve yağma-çapul anlamında lümpen veya nihilist bir ortam doğmadığı biçiminde yorumlanabilir. Enver Paşa da anılarında, iktidarın yıkıldığını fakat asayişin (siyasal bir eylemde bekleneceği üzere) bozulmadığını anlatır: "...hakikat-i halde, hükümet icrâ-yı nüfûz edememekle beraber, dahil-i şehirde ve memleketin her tarafında âsâyiş fevkalâde idi. Ufak bir sirkat [hırsızlık] bile vuku' bulmuyordu."[8] A. T. Alkan ise, 'Kargaşa ve Başıboşluk Dönemi' başlığı altında, anarşi başladığını, "birçok polis ve zabıtanın jurnalcilik töhmeti ve istibdada hizmet etmiş olmak gibi suçlamalarla aceleyle" işlerinden atıldığını ve sokak güvenliği kalmadığını, Yüksekkaldırım esnafı gibi sabalı namazına giden imam, müezzin ve cemaatin soyulduğunu anlatır.[9] Anarşi, başkaldırı ile soygun arasında fark gözetmediği anlaşılan Alkan'ın bu konudaki kaynağı olan A. Şeref Efendi'nin tutucu biri olduğu anlaşılmaktadır. 1908 Ağustos'unda Giresun'dan Şebinkarahisar, Zara, Sivas üzerinden Kayseri'ye giden Ahmet Hilmi, Anadolu'da bile eskiye göre asayişte iyileşme olduğundan, konu dikkatini çekmiş olacak ki, söz eder: "Malatya, Elazığ bölgelerinin İstanbul'a en kestirme yolu o zamanlarda Giresun idi. (...) O geceyi Giresun'da geçirdik. Ertesi gün 15 kişilik bir kervan teşekkül etti. Herkes bir beygir veya katır kiraladı. Toplu bir halde yola çıktık. Meşrutiyet'in ilanı asayişin teessüsünde nisbi bir iyilik husule getirmekle beraber, eski itiyatların tesi-

7 C. R. Buxton, *a.g.e.*, s. 101.
8 H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 129.
9 A. T. Alkan, *a.g.e.*, s. 72-76.

rile olacak, kafileyi toplu halde harekete mecbur ediyordu"[10]

Şehirlerde işlenen suçlardan, eşkıyalık ve aşiret isyanlarına kadar, Meşrutiyet'in ilanından sonraki iki üç ay içinde eskiye dönüldüğü tahmini yapılabilir. Bu da, eski rejimin gerçekte ne kadar değiştiği ile ilgili kanılardan çok bağımsız olmamalıdır.

Meşrutiyet'in ilanı sonrasındaki siyasal güçler dengesi ve iktidar hamlelerinin bütün toplumu etkilediği muhakkaktır.

İktidar Hamleleri

Meşrutiyet'in ilanı Yıldız işgal edilerek, Hükümet yok edilerek veya kaçırtılarak ilan edilmiş değildir. Balkanlarda yapılan eylemler, dağa çıkma, engelleyici subaylara suikast, gösteriler, Saray'a tehdit telgrafları çekme ve sonunda Meşrutiyet'i şehirlerde ilan etmektir. İstanbul, Balkanlardan gelen bu isteklere direnmeyip boyun eğmek gerektiğini düşünmüştür. Yani Meşrutiyet'e hukukilik kazandıran daha doğrusu hukuken askıya alma uygulamasını kaldıran eski rejimdir; Abdülhamit yerindedir, yeni atanan Sait Paşa Hükümeti, önceki hükümetin devamıdır. Zoraki sağlanan bu hukuki durumu yaşama geçirecek olanlar, Meşrutiyetçilerdir, hukuki yetkiyi ellerinde bulunduranlar değil.

Meşrutiyet'in ilanı sonrasındaki gelişmeler, birçok araştırmada sergilenmiştir. Burada özetleme yapma gereği, karşılıklı iktidar öğelerinin konum ve mücadelelerini anımsatarak, halkın katılımının önemini ortaya koymaktan kaynaklanmaktadır.

Meşrutiyet'in ilanı anından itibaren başlayan 'iktidar oyunu'nun aktörleri şunlardır: Saray, Babıâli, Ordu, İttihat ve Terakki Cemiyeti, öteki örgütler ve nihayet en geniş anlamıyla halk. 'Halk', otokrasi içinde hukuken yönetilenler sürüsü, kul/reaya iken, bu kavramın içeriği, Meşrutiyet'in ger-

10 Ahmet Hilmi Kalaç, *Kendi Kitabım*, Yeni Matbaa, 1960, s. 24.

çekleştirilmesi ve kurumlaşması süreci içinde dolacaktır. Bunun siyaset yapabilme anlamında nasıl gerçekleştiği ve gerçekleşirken edindiği yapısal ve bağlamsal biçimler zaten demokrasi tarihinin kendisini oluşturmaktadır.

Cemiyet'in öncü gücü, Balkanlarda komitecilik ortamında emrindeki askerler ve bölge halkına kendini kanıtlamış genç subaylardan oluşmaktadır. Sağladığı halk desteği, Ege'den gönderilen asker üstünde kurmayı becerdiği etki ve bazı subaylara karşı düzenlediği başarılı suikastlar sonucu, ordu içindeki eski rejim taraftarlarını pasifize etmiştir. Ordunun ikili yapısı, ilk günlerin heyecanı içinde kendisini yalnızca Edirne olayında gösterir, bu da eratın eylemidir. Fakat yaklaşık sekiz ay sonra, 'alaylı' subayların eratla kurmayı becerdiği ilişkiler, öteki siyasi güçlerce de kullanılarak, amacı aşan 31 Mart Olayı'na sebebiyet verecektir.

Cemiyet, ilk günlerde iktidarla doğrudan muhatap olan tek siyasal örgüt olma gücünü de taşımaktadır. 22 Ağustos 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyet'i ile Prens Sabahattin'ci Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi Cemiyeti'nin birleştiği açıklanmıştır. Prens 2 Eylül günü İstanbul'a gelecek, Cemiyet tarafından ancak 'protokol'da tutulmak istenecek, Ahmet Rıza'nın saldırılarına uğrayacak ve 14 Eylül'de Ahrar Fırkası'nı kurdurtacaktır (yayın organı *Osmanlı* ancak 7 Mart 1909'da, 31 Mart ortamına yaklaşık bir ay kala çıkartılmaya başlanacaktır). İttihatçılar daha ilk günden bu örgütlenmeye karşı tavır almaktan çekinmeyerek, İzmir ve Trabzon örneklerinde olduğu gibi, fiili müdahale ve engellemede bulunmuşlardır. Prens, geri planda kalmayı yeğleyerek, hiç bir zaman resmen parti başkanlığını ve siyasetin önderliğini yüklenmeyecektir.

Abdülhamit İstanbul'a gelen Cemiyet heyetinden iki kişi ile görüşürken "Bütün efrad-ı millet Terakki ve İttihat Cemiyeti azasındandır. Ben de reisleriyim. Artık birlikte çalışalım, vatanımızı ihya edelim" demek zorunda kalmıştır.[1] Son kez

1 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 85.

iktidarı 31 Mart Olayı ile gündeme gelecek, ancak gelişmeler talhtını yitirmesine varacaktır. Bundan sonra Vahdettin'e kadar, siyasette Saray etkin bir güç olmaktan çıkacaktır.

Böylece Cemiyet'le Babıâli, iktidar oyununda, toplumsal güçler yeni mevzilerini belirleyene, başka örgütler kurulana ve Meclis açılana kadar baş başa kalmış durumdadır.

İttihat ve Terakki Cemiyet'i 23 Temmuz'da iktidara geçmiş değildir. Abdülhamit'in, çevresindeki insanların kötülenmesi ile temize çıkarıldığı bir ortam doğduktan başka, Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Said Paşa'nın 22 Temmuz'da kurduğu kabine, iki isim dışında Ferit Paşa kabinesiyle aynıydı. Bu kabine, 31 Temmuz'da istifa ettiyse de yerine yeni bir Sait Paşa kabinesi kuruldu. Ancak bu hükümet de anayasanın çiğnenerek padişahın harbiye ve bahriye nazırlarını atamasına izin verdiği için beş gün dayanabildi. Bu hükümet hakkında Türkgeldi şu bilgileri verir: "Bu kabine de hiçbir surette efkâr-ı umumiyyeyi tatmin edemedi. Çünkü H. Râmi [Harami] namıyle lisan-ı matbuata düşen Hasan Rami Paşa, Bahriye Nezareti'ne ibka edilmiş ve halkın "iş başında iş görebilecek genç ve dinç adamlar isteriz" diye feryad ettikleri bir sırada sinnen sekseni tecavüz eylemiş ve vücudça mecali kalmamış olan Hacı Akif Paşa en ziyade faaliyet ve cevvaliyete muhtaç bulunan Dahiliye Nezareti'ne, Türkçe'ye vukufu pek mahdud olan Turhan Paşa kavanin ve nizamatın merci-i tetkiki bulunan Şura-yı Devlet riyasetine, kendisinin de tasdik ve itirafı veçhile umur-ı fenniye ile alakası bulunmayan Sadaret müsteşar-ı sabıkı Tevfik Paşa, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne... tayin olunmuştu. Velhasıl hiçbiri yerli yerinde değildi."

Türkgeldi'nin notuna göre Abdülhamit'in hükümet hakkındaki değerlendirmesi de, Meşrutiyet'le açılması beklenen yeni yönetim düzeni hakkındaki kanısı ile çelişmektedir: Maarif Nazırı için "Hakkı Bey'i Maarif Nezareti'ne arz ediyorlar; hiç Hakkı Bey Maarif Nazırı olur mu? Ama Haşim Paşa

nasıl oldu dersen, o zaman başka idi; o vakit olurdu" demektedir..

Böylece yeni hükümet "...halk beyninde azîm galeyanı ve Said Paşa hakkında büsbütün selb-i itimadı mucib oldu. Babıâli'den çıkarken vükelâdan bazıları halk tarafından tahrîkat ve tecavüzata maruz kaldı" [2] İttihatçılar da Meşrutiyet'in devamını ve kendi varlıklarını garanti altına alabildiler. Ancak "kendileri o zamanın anlayışıyle 'çoluk çocuk' oldukları için iktidarı bizzat ele almadılar, alamadılar... saflarını küçük rütbeli subaylar, kıdemsiz memurlar vs. oluşturuyordu. Aralarında devlet adamı olmadığı gibi, devlet adamı görünüşlü 'yaşlı başlı' adam dahi yoktu. Çıkarabildikleri böyle bir kimse olan Avukat Manyasizade Refik B., önce Zaptiye Nezareti'ne atandı (9 Ağustos) fakat kabul etmedi ve daha sonra 30 Kasım 1908'de Adliye Nazırı oldu...[3] Babıâli paşaları... istibdatın son bulmasıyle, ihtimal Tanzimat paşaları gibi artık serbestçe at oynatabileceklerini umuyorlardı. İttihat ve Terakki ise iktidarı bizzat ele geçiremiyordu ama meydanı bu paşalara tamamen bırakmak niyetinde de değildi. Hangi paşaların hükümette yer alacaklarını kararlaştırmaya ve arka plandan bu paşalara yapmaları ya da yapmamaları gereken şeyler konusunda talimat vermeğe hazırlanıyordu."[4]

Yeni Kamil Paşa Hükümeti ile, bir kanadına rağmen çalışma isteğinde olan Cemiyet,[5] bürokrasiye özellikle taşrada

---

2 Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 3.

3 İttihat ve Terakki'nin Trablusgarb vali ve komutanı ve Jön Türk sürgünlere iyi davranışıyla isim yapan (1903'te askeri müdahaleyle Abdülhamit'i devirme hazırlıklarına giriştiği bildirilen) Recep Paşa'yı Harbiye Nazırı yapmayı düşündüğü, ancak İstanbul'a 15 Ağustos'ta gelen Paşa'nın iki gün sonra nezarette bir görüşme sırasında öldüğü anlatılır (Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 29-30). Manyasizade Refik de 1909 Mart'ında ölmüştür.

4 Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 84-85.

5 Harbiye, Tıbbiye, Mülkiye öğrencilerinin 'Yaşasın Kamil Paşa' diye gösteri yapmaları ve Baha Bey'in Mekteb-i Sultani öğrencisiyle at üstünde gelerek, Kamil Paşa'yı tebrik için zoraki yanlarına çağırıp alkışlamalarını Türkgeldi anlatır, *a.g.e.*, s. 9-10. Gösteriye katılan birinin gözünden anlatımı için bkz. Ahmet Hilmi Kalaç, *a.g.e.*

egemen olabilmek için sağlam taşra örgütüne muhtaçtı. Yaklaşmakta olan seçimleri kazanmak ve oluşacak olan Meclis'te çoğunluğu elde etmek de bu örgütlülüğü gerektiriyordu. Cemiyet'in Hükümete ilk müdahalesi, devr-i sabıkın memurlarına karşı yürüttüğü harekât oldu. Cemiyet bu konuda, halkın harekete geçip hükümetin felç olduğu ilk günlerdeki eylemleri ve kazandığı itibarla elde ettiği konumla fazla zorlanmadı. Halkın çok yerde memurlara müdahele etmesi nedeniyle, Cemiyet yalnız değildi, aksine zaman içinde halkın eylemliliğini dizginlemek zorunda kaldı.

Meşrutiyet'in ilan gününden itibaren sansürün kalkması ve jurnal kurumunun lağv edilmesi, tutukluların serbest bırakılması, yukarıda Rıza Nur ve Yusuf Kemal örnekleriyle iletiğimiz halkı siyasete çekme bilinci ve bu önderliğin becerilmesiyle, halkın doğrudan eylemliliği ile sağlanmıştır. Meşrutiyet ilanından sonra kurulan Sait Paşa Hükümeti'nin atadığı Zaptiye Nazırı'nın niteliği ve siyasi af çıkarmadaki isteksizliği, gene Cemiyet'in kararlılığı ve halkın dinmeyen gösterileri ile aşılmıştır. Cemiyet, İstanbul'daki iktidar gösterisinde halkın coşkusunu da arkasına alabilmesi ile pazarlık gücünü artırabilmiştir.

Cemiyetin İtibarı ve Taşrada İktidarı

Cemiyet kadrolarının olduğu veya olmadığı yerlerde ilk günlerde tek iktidar mercii olarak görülmüş ve öyle de davranmıştır.

Tahsin Uzer, Selanik'te bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezinin kazandığı önemi şöyle anlatır: "...Hükümet yok gibi idi. Herkes nikahı ve nafaka davasından tut da en büyük cedleri için, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne başvuruyordu. Bu durum iyi bir alâmet değildi."[1]

1 Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, TTK, Ankara 1987, s. 226.

Selanik'e duyulan güven, Trabzon'daki İttihatçılar tarafından da dile getirilmektedir. Tiyatro ve çeşitli kurslar verilmesi faaliyetlerine katılan maiyet memuru Ahmet Faik, Cemiyet'e özellikle örgütlenme ve eğitim konularında eleştiriler getirmektedir: "Zaten İttihat ve Terakki'yi hemen umumiyetle yüzbaşı ve binbaşı rütbelerindeki genç zabitler huşunetle temsil ediyorlardı. Meşrutiyet'in en ibtidai esaslarından bile bilgileri yoktu. Bilgileri sadece İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yazılmayanları düşman tanımak ve onları kahr u imha etmeyi vatanperverlik addetmekti." Cemiyet'in Trabzon'daki yöneticilerinin karşılığı ise ilginçtir: "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Trabzon'daki başkanı Binbaşı İrfan Bey, beni de Cemiyet'e kayıt ettirmişti... Cemiyetin çalışmalarındaki boşluğu ve faydasızlığı defaatla mevzubahis ederek ciddi esaslar üzerine çalışma yollarını ve mütemadi konferanslarla halkın içine girilmesini kendilerine söyledikçe onlar cevap olarak: burada bu aksaklıklar olsa dahi Selanik'te söylediğiniz gibi işlerin yolunda olduğunu ve beni Selanik'e göndermek sevdasında bulunduklarını söylemekle iş bitiyordu..."[2]

Selanik merkezi ise İstanbul şubesi ile yazışarak, Hükümetin kararlarına müdahale ediyor, özellikle ilk günlerde, çok yerde halkın müdahalesi ile sarsıntıya uğramış olan eski dönem vali ve mutasarrıflarının değiştirilmesini istiyordu. Cemiyetin bu doğrultuda verdiği talimatlardan, Selanik merkezinden Harbiye Nazırı Rıza Paşa'ya gönderilmiş iki örneği, Bahattin Şakir Bey'in evrakı içinde yer alır:

"...Bu alçakların hürriyet ilan edildikten sonra dört ay geçtiği halde hâlâ muhterem ordumuzun şerefli üniformasını taşımakta olmaları bütün zabitlerimizi müteessir etmekte..."

"...İzmir'de formaları sökülerek alenen tard olunduğu ve İstanbul'a geldiği gün rezilane tahkir edildiği malum olan kaymakam F.nin rütbesi iade olunarak dördüncü orduya

2 A. Faik Hurşit Günday, *Hayat ve Hatıralarım*, İstanbul, 1960, s. 18-19.

kaymakam tayin edilmesi bütün zabitlerde harbiye nezaretine karşı fena bir zan uyandırmaktadır..." (Aşağıda İzmir bölümüne bkz.)

İdare kadrosunun değiştirilmesi için eylemlerin yoğunlaştığı ilk dönemde, İttihatçıların denetleme iktidarları konusunda resmiyet kazandıkları, Harbiye nazırının verdiği cevapla ortaya çıkmaktadır. Nazır, İstanbul'da olanların vilayetlere atanmasından başka çare bulunamayıp bazılarının emekliliklerini istediğini, hafiyelik ve irtişa ile şöhret kazanmış birçok adamlar bulunduğundan... gerek bunlar gerek arkadaşlarından çabuk ve kıdemsiz terfi edenler için bir defter yapılmasının kararlaştırıldığını bildirir. "Bu defterlere yazılacakların gayet gizli bir surette merkez-i umumi tarafından bir tamim ile bildirilmesi lazımdır..."[3]

"Seyyiat-ı ahvali ve iktidarsızlığı görülmüş valilerin listesi İstanbul'a yollandı. Bu valiler azledilecek. Yalnız Manastır valisinin, Hıfzı Paşa'nın adı listeye konulmadı, kendisi istifa edeceğini bildirdi. Haftalar geçip istifa etmeyince onun da adı listeye alındı. Mekke şerifi olarak Selanik merkez-i umumisi Şerif Abdullah'ı önerdi."[4]

Bürokrasi ile Cemiyet arasındaki iktidar mücadelesinin taşrada işlerin yürütülmesine geldiğinde hiç de yumuşak olmadığı, Hükümetin, yeterli kadrosu, yaygın örgütü ve programı olmayışından yararlanarak, hızla taşrada örgütlenme çabasında olan Cemiyet'e karşı olanaklarını zorladığı anlaşılmaktadır. Kastamonu, İzmit örneklerinde de göreceğimiz gibi Cemiyet şubeleri kapatılabilmektedir.

Musul'dan Cemiyet'e çekilen telgrafta Sadaretten gelen emirle Cemiyet kulüplerini kapatıldığı bildiriliyordu:

"Rumeli'deki İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni takliden taşralarda kendiliklerinden teşekkül eden şubelerin hükümet işlerine müdahalelerini ret ile her tarafta eskisi gibi vazifeye

3 A.C. , a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no:20, 3 Kanunevvel 1934.
4 A.C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 16, 18 Teşrinisani 1934.

devam olunmasını ve müdahalelerin meni için icap ederse askerden yardım istenilmesini ve bunun için harbiye nezaretinden kumandanlıklara talimat verildiği hakkında sadaretten vilayete tebliğ edilen telgrafname münderecatı yeniden Abdülhamit devrine yol açtı. Çünkü valimiz, bu telgrafı alır almaz vatanın selamet ve saadeti için buraca teşekkül etmiş olan ve o maksadın temini yolunda çalışmaktan başka müaheze edilecek bir hali görülmeyen cemiyetimizin devamına artık mahal olmadığını tezkere ile ihtar etti.

Sadrazam paşanın bu telgrafnameyi ne maksatla çektiğini bilmiyoruz. Her halde o emir, milleti esarete iade etmek ve istibdatı yenilemek için verilmiş olsa gerektir. Fakat telgrafnamenin ilanı ve bunun üzerine cemiyetin dağılması hakkında vali tarafından emir verilmesi ahaliyi meyus etti, her tarafta şiddetli bir hüzün ve endişeyi mucip oldu. Efkarı teskin için ciddi tedbirler alınması elzemdir. Cemiyetimizin devamına mahal olmadığı hakkında vilayetten kanun hilafına verilen emrin tadili arz olunan tedbirler cümlesindendir."

Cemiyet örgütlenmesine karşı hükümetin tavır geliştirmiş olduğunu gösteren bir başka telgraf, yerli eşraf ile olan çekişmeyi de yansıtmaktadır

"Meşrutiyet ve müsavatı zati menfaatlerine münafi gören, hürriyete düşman olan birçok müstebit ve mütegallibenin ve daha iki gün evvel kürsüsünde umumi müsavatın şeri şerife mugayir olduğunu avama telkin ettiren melunların merkezi bulunan şehrimizde İttihat ve Terakki Kulübü'nü dağıtmak doğru değildir."[5]

Cemiyet'e Anadolu'nun çok yerinden, taşra bürokrasisine ilişkin şikayetler gelmekte, 'eski düzen'in değişmediği ve kadroların yerinde kaldığı bildirilmekteydi.

Samsun'dan mektup:

"Samsun, Trabzon ve civarlarına diğer vilayetler ahalisinden polis komiser tayini lazım gelirken hürriyet ilan edildik-

5 A.C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 12, 22 Teşrinisani 1934.

ten sonra işten el çektirilen mutasarrıf Cemal Paşa'nın rüşvet vasıtası olan komiserin yerine mülga zaptiye nezareti muavini ve hafiyelik mucitlerinden Ahmet Efendi Samsun komiserliğine tayin ettirildi. Bereket versin ki vilayet onu kabul etmedi. Halbuki şimdi ondan daha ahlaksız olan Çarşamba Komiseri Çerkes M. tayin ediliyor. Trabzon'dan ahali tarafından kovulan Hüseyin Ruhi, Hafiye Nazır Vekili Ziver Bey'in himayesinden emin olduğu için İstanbul'a gitti. Bu adam da herhalde bir yere tayin edilecektir. Hâlâ mı eski istibdat, hâlâ mı iltimas ve himaye eseri görmekte devam edeceğiz?" [6]

Ancak Anadolu'nun çok yerinde Meşrutiyet kutlama törenlerinin, en büyük mülki amirlerden başlayarak memurlara saldırılara dönüştüğü görülmektedir, ki bu çalışmanın konusu, halkın bu eylemliliğidir.

Örnek olarak Konya'da yayınlanan *Anadolu* gazetesi Eylül sonlarında halkın eylemliliğinin devam ettiğini bildirirken ("...ahaliden toplanan birçok kişi Hükümete giderek evkaf başkatibi Said Efendi hakkında şikayat-ı aleniyyede bulunmuşlar ve memuriyette ibkası haiz olamıyacağını dermeyan ile daire-i hükümetten çıkarmışlardır."), İl Meclisi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu konuda yayınladığı, öğüt verici açıklamalarına yer vermekte ve "bu gibi muamelat ve şikayatın münasebetsiz olacağı ve mahalli hükümetlerin bu gibi halata meydan vermemesi katiyyen caiz olamayıp, icabında kuvve-i askeriye ile ahalinin müdahalesine muhalefet edilmesi lazım geleceği ve bu gibi memurin hakkında icra kılınacak şikayetin mahkemelerce rüyet edilmesi" gerektiğini "teessüfle" yazdıktan sonra "bundan evvel usulen ahali tarafından bazı memurin ve müteneffizan hakkında ikame edilen suiistimal davasına elan bakılmadığı ve takibat-ı kanuniye icra edilerek hak ve hukuk meydana konmadığı cihetle" hareketi mazur göstermekten de geri kalmamaktadır. [7]

A.C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 12, 22 Teşirinsani 1934.
Anadolu (Konya), No: 9, 24 Eylül 1908.

Mülki amirlere ve memurlara yönelik eylemlerin, ne kadar İttihatçılar tarafından yönlendirildiği, ne kadar isabetli olduğu ve halkın genel özlemlerini yansıttığı hakkında, tek tek Anadolu şehirleri incelendiğinde kuşkular doğmaktadır. Örneğin Manisa'da "bazı zabitanın belediye reisi ile bazı efkar-ı ahaliyi mutasarrıf-ı liva aleyhine teşvik ederek vilayeti iğfal ve mutasarrıfı Manisa'yı terke icbar eyledikleri" İttihat ve Terakki'nin yayın organı *Şura-yı Ümmet* tarafından bildirilmektedir. Gazeteye göre "halbuki tedkikat-ı vakıaya göre Manisa mutasarrıfının namuslu ve değerli bir zat olduğu tahakkuk etmiştir."[8] Olayların, redif askerinin silah altına çağrılacak bir boyuta ulaşmış olması ise, çatışmanın büyüklüğünün işaretidir.

Memur konusu, İttihatçılarla, Meclis açılana kadar Babıâli arasında çekişme konusu olmuştur. 31 Mart'tan sonra İzmir'de görev yapan Fazıl Ahmet, ordu ile bürokrasi arasında da egemenlik alanı çekişmesi doğduğunu yazar: "askeriye ve mülkiye birbirine küsmüş, kumandanla vali birbirini görmekten bile kaçınmaya kadar vardırmıştı. Herkes kendi tarafına büyük bir propaganda yapıyordu."[9]

İttihat ve Terakki, hükümete gelmemiş olmasına karşın, sahip olduğu güç ve itibarla, Hükümete memurların incelenmeye alınmasını kabul ettirmiştir. Dahiliye Nezareti'nin, Meşrutiyet'in ilk günlerindeki, memurlar hakkında iki ayrı telgrafı, bu konudaki şikayetleri haklı görür niteliktedir:

5 Ağustos 1324 (18 Ağustos 1908): "dahil-i vilayette müstahdem memurin arasında sui-ahval ile müştehir ve emniyete gayri layık ve na-ehil kimseler bulunduğu surette bazı mahallerde olduğu gibi ehali tarafından şikayet ve teşebbüsat vu-

8 "Zabitan-ı askeriyenin bu suretle (...) umur-u idareye müdahale (...) alet olmaları şayan-ı teessüf ve (...) Harbiye nezaret-i celilesince takibat-ı kanuniye icrası tabidir"; *Şura-yı Ümmet*, S.:2, 7 Teşrin-i evvel 1908. "Manisa'da hürriyetin manasını bilmeyen bazı eşhas tarafından ihlal edilen asayiş" nedeniyle redif bölüğünün silah altına alınmasının gerektiği gazetenin haberinden anlaşılmaktadır; *Şura-yı Ümmet*, S.: 6, 11 Teşrin-i evvel 1908.

9 Fazıl Ahmet, *Kırpıntı*, Arba Y., İstanbul, 1991, s. 42.

kuuna mahal kalmamak üzere memurin-i mevcudenin tedkik-i ahvalile tebdili..."

Bir gün sonra, 6 Ağustos 1324 (19 Ağustos 1908): "devairin-i hal-i hazırı ıslahat ü tensikata muhtaç olmasına nazaran müstahdemin-i mevcude içinde lüzumundan fazla ve ehliyet ü kabiliyetleri gayr-i kafi olanların şimdilik tertip haricinde tutularak hizmetlerde kullanılmamak üzere o vakte kadar geçinecekleri miktar maaş itası zaruri bulunduğundan, kararlaştırılacak tensikatın mevki-i tatbika va'zına devam olunarak bilahare Meclis-i Mebusan'ca ittihaz edilecek karar mucibince muamele olunmak üzere... maaşların bin kuruşa kadar olanın tamamı, üst tarafının nısfını itası..."[10]

Memur konusu, sonunda Meclis tarafından Tensikat yasasının çıkmasını gerektirecek kadar önemli bir konu olmuştur. Meşruti sistemin yerleşmesi, kadrolaşma ve yeni küskünlerin ve İttihatçı düşmanlarının doğması sürecini ilgilendiren bir yandan da suiistimal, Jön Türk düşmanlığı ve jurnalcilik suçlamalarıyla yeni bir ihbar döneminin açılmasına neden olan bu geniş konu, ilk iki aydaki halk eylemleri çerçevesinde henüz başlangıç aşamasındadır ve Cemiyet bu konuda halkı yavaş yavaş itidale çağırarak hükümetle iktidarı paylaşma ve pazarlık çabasındadır. Yerel siyaset ve güç ilişkileri alanında siyasetin ana konularından biri, siyasetin canlandığı her zaman, özellikle büyük memurların kimliğinde billurlaşmaktadır.

Siyasal tavır olarak Hükümete-bürokrasiye müdahale/denetleme biçimi uygulandığında, bu baskıyı uygulayacak kadro daha da fazla önem taşıyacaktır. İttihat ve Terakki Cemiyeti bir yandan doğrudan hükümet olma cesareti gösteremezken ve müdahaleye gücü olduğunu kanıtlamak mecburiyeti içindeyken, bir yandan da birdenbire bulduğu rağbet ile yeni örgütlenme gereksinimi ve biçimi arasında denge bulmak zorundaydı.

10 Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) *II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, haz. F. Rezan Hürmen, Arma Y., İstanbul, 1993, C. 1, s. 466.

İttihat ve Terakki Örgütlenmesi

Meşrutiyet'in ilanı öncesinde Anadolu şehirlerinde Cemiyet'in örgütlenme düzeyinin ne olduğuna ilişkin fazlaca bilgimiz yoktur. Selanik'te Meşrutiyet'in ilan gününe kadar tahlif olunanlar [ant içirilerek üye kaydolunanlar] 319 zabit, 186 sivil 505 kişidir, 10 Temmuz günü bunlardan 36 kişi Selanik'te bulunmaktadır.[1] "Bütün Rumeli teşkilatı ancak iki bin kişiyi tecavüz etmiyordu" [2]

Hüseyin Kâzım Kadri, Meşrutiyet ilan edildiğinde İstanbul'da Cemiyet'in 11 üyesi olduğunu söyler.[3] Karabekir, Meşrutiyet ilanında İstanbul'da sarsıntı içinde olan Cemiyet'in üyelerinin, kendi şubesinin kendisiyle birlikte 16 fedai ve diğer şubelerin de 78 kişi olduğunu bildirir. Tevfik Fikret, Hüseyin Kazım gibi şair ve edipleri Cemiyet'e üye yapan Fatin Hoca'dır. Daha sonra şeyhülislam olan Musa Kazım Efendi Cemiyet'e girmişse de, sonra çekilmiştir. Hüseyin Cahit Cemiyet'e üye olmayı kabul etmemiş, Meşrutiyet'in ilanından sonra da *Tanin* gazetesi ile Cemiyet'in sözcülüğünü yüklenirken, "Ben daha önce girmedim. Şimdi girmeyi doğru bulmam" demiştir. Hüseyin Cahit'e göre, basının sansür engelini yıkmasında önemli görevler yüklenmiş olan Abdullah Zühtü de Cemiyet'e girişini "senin yüzünden Cemiyet'e girdim" diye açıklamaktadır; "*Tanin*, Cemiyet bildirisini basınca, Cemiyet gazetesi sayılacak, ilgi görecekti. *Tanin*'le yarışabilmek için ben de Cemiyet'e girdim; bizim gazetenin de bu yüzden saygınlık kazanmasını sağlamayı düşündüm."[4]

Meşrutiyet'in ilanından sonra üye sayısının artırılmasına karar verilerek Karabekir, askerleri, Mahmut Sadık, gazetecileri Cemiyet'e üye yaparken, Fatin Hoca da bilim sanat dünyasından kişileri Cemiyet'e almıştır.[5]

---

1 K. Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s. 180.
2 H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 97.
3 Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, İletişim Y., İstanbul, 1991, s. 63.
4 H. C. Yalçın; *a.g.e.*, s. 19.
5 K. Karabekir, *a.g.e.*, s. 306, 307, 333.

Mehmet Akif ve 11 arkadaşı, Meşrutiyet'in ilanından dört gün sonra Fatin Hoca aracılığı ile Cemiyet'e girmek istemişler, Akif kayıt töreni sırasında Cemiyet'in emirlerine kayıtsız şartsız uyacağı yolunda yemin etmek istememiş ve bu isteği kabul edilmiştir.[6]

İttihatçıların kazandığı itibarın, hem Cemiyet merkezinden hem de hükümet merkezinden uzaklaştıkça, belirsiz ellerce ve başka amaçlarla kullanılma olanağının doğması bu durumda nerdeyse kaçınılmazdır. Karabekir, "ittihatçılık" iddiasının yaygınlaşmasına şu cümleleriyle tanıklık etmektedir: "Anadolu'nun muhtelif yerlerinden ve hatta Beyrut'tan merkezimize tebrik telgrafları, 18 Temmuz 1324 [31 Temmuz 1908] tarihinden sonra yağmaya başladı. Bazıları İttihat ve Terakki imzasiyle veriyordu. Buralarda Meşrutiyet'in ilanından önce merkez teşkil olunmamıştı. Acaba merkez-i umumi buralara adam göndererek teşkilat mı yapıyordu? Fakat henüz Selanik'ten İstanbul'a bile kimse gelmemişti. Her ne hal ise bunları cevapsız bırakmamaya merkezimiz karar verdiğinden bir arkadaşımız bunlara cevap yetiştiriyordu."[7]

İlan günlerinde İstanbul'a çekilen telgraflar, Meşrutiyetçi kalkışmanın tabanının genişliğini göstermesi açısından iyi karşılanırken, Meşrutiyet'in güvenceye alınması ile 'yetkili şube' krizine yol açmıştı. Telgrafla taşraya ulaşılmaya çalışırken, "Merkez-i umumi, bir karışıklığa mahal vermemek üzere, her tarafa müfettişler gönderdiği gibi, uzak olup, idare-i sabıka zamanında irtibatta bulunulamayan vilayetlere de, yeniden tensikat icra etmek ve ihtilal esnasında kendiliğinden türeyen bazı heyet-i idareleri tetkik etmek üzere derhal Anadolu içlerine ve Arabistan'a memurlar gönderildi."[8]

"Muhtelif yerlere mümessiller gönderilmişti. Selanik'te kurulan ilk Osmanlı Hürriyet Cemiyeti müessislerinden İs-

6 Zeki Sarıhan, *Mehmet Akif*, Kaynak Y., İstanbul, 1996, s. 23.
7 K. Karabekir, *a.g.e.*, s. 354-55; ayrıca bkz s. 391.
8 H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 129.

mail Mahir Efendi Ankara'ya gönderilmiş ve orada cemiyet teşkilatile meşgul bulunuyordu. Erkanıharb binbaşılarından Vehip Bey Erzurum'da idi. Oradan yazdığı bir mektubunda işlerin iyi gittiğinden bahisle uzun senelerden beri dördüncü orduda bulunan Mülazımevvel Halit Efendi'nin üçüncü orduya naklini rica ediyordu. Vehip Bey, Erzurum'da Ermenilerle de müzakereye memur edilmişti. Fakat kiminle müzakere edeceğini bilmediği için bunu Selanik merkezinden sormuştu. Selanik merkezi de İstanbul'daki heyet-i mebuseye: 'Erzurum'da Daşnaksutyunlardan kimlerle görüşülebileceğinin orada bulunan Erkanıharp Binbaşısı Vehip Bey'e bildirilmesi' mealinde bir telgraf çekerek işi İstanbul'a havale etmişti."[9]

Erzincan'dan merkeze yazılan bir mektup, gönderilen mümessillerin karşılaştığı ortamı ortaya koymaktadır:

"Umumi merkez mebusu Vehip Bey'le Trabzon'da teşkilatta bulunarak beraber Erzincan'a geldik. Trabzon iskele olmak münasebetile sık sık birçok kişi geldiler. Bir şeyler yaptık diyerek geri döndüler. Gittikleri yerleri tanımayan adamları göndermek iyi neticeler vermiyor. Teşkilat umumun efkarına muvafık olamıyor. Trabzon'da yalnız bir iki kişi müstesna olmak üzere, Vehip Bey'den evvel üç kişi tarafından yapılan teşkilat işleri ancak Vehip Bey'in gelmesile birleştirebildi.

Burası öyle ümit ederim ki fevkalade olacaktır. Mutasarrıfı, müftüyü bizzat ben tahlif ettirdim. Bu tahlif işlerini, Paris'ten vaktiyle yazdığınız talimat dairesinde yaptım. Kırmızı elbiseler giydik, maskeler takındık, bu vaziyet birçok kimseleri ağlatacak kadar tesir yaptı. Müracaat eden pek çoktur. Bunların ahvalini tahkik etmek için biraz nazlanıyoruz.

Vehip Bey, Kığı tarikile iki gün evvel buradan hareket etti. Manastır'dan gelen ve evrak vesaireyi hamil olan topçu

9 A.C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 12, 23 Teşrinisani 1934.

mülazımı Fedai Salim Efendi, Ermeni fedailerinden Aşok Efendi, Serviçe İdadi Mektebi Müdürü ve Erzurum müftüsünün biraderi Saip Efendi de Erzurum'a gittiler.

Karahisar'da redif livası olan ve Doktor Bahattin Şakir Bey'in Erzincan'da bulunduğu esnada bura merkez kumandanlığını yapan Hayreddin Paşa, Karahisar ahalisi tarafından kaldırılmıştır. İstibdat devrinin en insafsızlarından olan bu adamın burada bulunması Meşrutiyet idaresinin tahammülü haricinde olduğundan kendisine kırk sekiz saate kadar buradan attırılması lazım geldiği bildirilecektir. Zaten tekaüdlüğü de gelmiştir. Doktor Bahattin Şakir Bey Erzincan'dan kaçtıktan sonra Hayreddin Paşa bize ahret sualleri sormuştu.

Bir de burada Erzurum isyanında yardımı dokunan ulemadan Hacı Şevket Efendi'ye eziyet yapan Rahmi Efendi vardır. Bu adamın merkez-i umumi vasıtasıla başka yere nakli muvafık olacaktır. Münhal olan Erzincan mutasarrıflığı Sivas vilayeti dahilinde Merzifon Kaymakamı Necmi Bey'in tayini pek muvafık olacaktır. Kendisinin pek doğru ve çalışkan bir zat olduğunu tahkik ettim.

Vehip Bey Erzincan'ı Umumi Merkez'le muhabereye mezun tuttu. Kendisi merkez-i umumi tarafından Halep'e gitmeğe memur oldu. Vehip Bey oraları biraz tanıdığı için onun intihabı münasip oldu.

Geceleri saat sekize kadar uykusuz, gündüz de tahlif ile ayakları birbirine dolaşacak kadar yorgundur..."[10]

Cemiyet görevlilerin yerel siyasete müdahalelerinin dirençle karşılandığı hatta bu durumun tek tük olayla sınırlı kalmadığı, Cemiyet'ce yayınlanan bir açıklamayla da anlaşılmaktadır: "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taşralardaki şuabatına memur ve yedlerinde buna müteferri ve Cemiyet-i merkeziyece musaddık intihabatnameler mevcut olan bazı zevata taşralarda birtakım eşhas taraflarından badde ne muamele edilmekte olduğu haber verilmiş ve Cemiyet

10 A.C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 16, 28 Teşrinisani 1934.

azasının her tarafta mazhar-ı tergibat ve müsalehata vuku-u müracaatlarında mutlaka nail-i teshilat olmaları muktezi ve bunlar haklarında muamele-yi dil-nüvâzi ve teshilatkari ifası mukteza-yı insaniyet ve maslahat olduğu izah ve tekrarı müstağni bulunduğundan ol vechile icabının icra ve hilafında hareketleri görülecekler hakkında muamele-i lazimenin ifa kılınması emr buyurulmuştur" [11]

Paris yazışmalarında dikkat çekici bir yer tutan, 1906 yılında ciddi faaliyet gösterilen bir yer olarak görünen Trabzon'da üç kez örgütlenme girişiminde bulunulması ve teşebbüslerin ancak Vehip Bey'in gelişi ile birleştirilebilmesi dikkat çekicidir. Trabzon'da bir yandan Ağustos içinde 200 üye kaydedilmesine karşın, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubesi resmen ancak 27 Kasım günü, seçimlerden sonra açılabilmiştir.[12]

Kendisini Jön Türklerden kabul eden kişilerin birçok ilde bulunmasına, 1890'lı yıllardan beri örgütlenme çabasının sürdürülmüş olmasına karşın, Anadolu'da 1908 sonrasına kalabilen örgütlenme ancak 27 Eylül 1907'de Paris ve Selanik'teki örgütlerin anlaşıp birleşmesinden sonra, çok yakın bir tarihte olmuştur. Yıllardır oluşturulmuş birçok merkez bulunmasına karşın, ilandan sonra resmi şube kuruluşunda sıkıntı yaşanmıştır. Bu sıkıntının biraz da Paris merkezinin dışlanmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bahattin Şakir Bey'in evrakını yayıma hazırlayan A. C. bu durumu şöyle anlatır:

"Her iki merkez ayrı ayrı istikametlerde memleket dahilinde çalışıyordu. Her iki tarafın kendi adamları vardı. Meşrutiyet ilan edilince bu hadimlerden Paris'e merbut olanlar ekseriyetle açıkta kalmış ve Selanik'e merbut olanlar ise ön sıraya geçmişti. Meşrutiyet'i müteakip Selanik tarafından gönderilen zevat onun için muvaffakiyetle çalışıyorlardı."[13]

11 *İkdam*, 7 Ekim 1908, No: 5162.
12 *Feyz* (Trabzon), No:2, 28 Ağustos 1908, No:33, 27 Kasım 1908.
13 A.C., a.g.e *Milliyet*, Tefrika no: 12, 22 Teşrinisani 1934.

"Evvelce Paris'le çalışmış olan birçok hamiyetli zatlar Anadolu'nun muhtelif yerlerinde şubeler açmağa teşebbüs ediyorlar, fakat bu şubelerin Selanik merkezi tarafından tanınmadığı görülüyordu." .Paris kolu başkanı Ahmet Rıza Bey'e çekilen bu durumu anlatan telgraf:

"Siz Paris'te iken istibdat devrinin en ateşli zamanlarında mukaddes cemiyetimizin hadimi biz idik. Her türlü tehlikelere göğüs germiş, her fedakarlığı göze aldırmış, Anadolu'daki şubelerimizin hizmetine koşmuş, mağdur ve mazlum milletin muavenetine çalışmış olanlar gene bizler idik. Hürriyet ilan edildiği zaman gene burada bulunuyorduk. Herkes gibi biz de istibdat ateşini söndürmek için memleketin en fedakar, en namuslu zatlarından mürekkep olarak bir cemiyet teşkil ettik. Maksadımız öteden beri bize Paris'ten telkin ettiğiniz adalet fikrini takip idi. Cemiyetimiz iane toplamağa da başlamış ve bankaya teslim etmişti. Halbuki buranın müstebitleri, hırsızları, hainleri içinde memurlar korkularından, mütegallibe ise ümitsizliklerinden bizim teşebbüsümüzü kendi hesaplarına kaydetmeğe ve meseleye başka bir renk vererek bizi merkeze şikayete başladılar. Biz kendimizi onlara bir türlü anlatamadık. Bugün Selanik'ten bura mutasarrıflığına gelen bir telgrafnamede cemiyetimizin vücudu reddediliyor.

Böyle bir şey beni müteessir etmez. Çünkü cemiyet teşkili menfaat fikrine müstenit değildir. Biz terakki ve tefeyyüz fikrile çalışmış olsaydık, istibdat devrinde birçok fırsat elimizde idi. Birer rütbe de biz kapardık. Sizin *Şura-yı Ümmet*leriniz, *Meşveret*leriniz Erzincan'da iken benim adresime gelir ve Anadolu'ya o suretle dağılırdı. Bu fedakarlığımızı bugün ayaklar altına alarak istibdat devrinde çektiğimiz hakaretler az geliyormuş gibi bugün de mütegallibenin karılı pençesine teslim edilivermemize teessüf etmekten başka bir şey yapamayız. Şayet Selanik'teki umumi merkez kendi tanıdıklarını kabul ediyorsa, biz de sizin hadiminiz idik, siz bizi, neden tesalüp etmiyorsunuz? Umumi merkez nemizi tahkik

edip beğenmedi ki cemiyetimizi lağvettiriyor? Kabahatimiz Anadolu'da bulunmaklığımız mıdır? Biz de Rumeli'de olsaydık, belki onlardan bir adım daha ileri atardık. Acaba Selanik hürriyeti temin etmekle Anadolu, Irak, Arabistan saadete nail olabildi mi? Evvela buralara gelmeli de ondan sonra bizim burada hakikaten lazım olup olmadığımıza hükmetmeli! Buraya bir heyet gönderilmesi için feryat edip duruyoruz. Fakat hâlâ bir semeresini göremedik. Hakkımızın iadesi mukaddes cemiyetinizde beni tanıyanların inayetine tevdi olunur."[14]

Paris merkezi başkanı Ahmet Rıza Bey'in düşüncesi zaten Selanik merkezinden farklılık göstermektedir: "Paris'te kaldığıma hata ettiğimi sonra anladım. Meğer bazılarının amacı benim dışarda kalmamdan yararlanarak içerde fırıldaklar çevirmekmiş. Üç beş kişi devlet işlerini istibdatları altına almışlar, hükümet işlerine müdahale ediyorlardı. Mektuplar yazdım, bizim görevimiz gözlemedir, işe karışmak değildir dedim. Baktım ki olmuyor, meram anlatılmıyor, ben de İstanbul'a gelmeğe mecbur oldum... Avdetimi nasılsa haber alanlar ertesi günü benimle görüşmeğe geldiler. Ben de iki gün sonra merkeze uğradım, karşıma, tanımadığım, isimlerini bile işitmediğim birtakım acayip adamlar çıktı... Benim iki ay Paris'te kalmam, meydanı boş bırakarak bu türedilerin meydana çıkmasına, başa geçmelerine sebep olmuştu... Genel Merkez henüz İstanbul'a gelmemişti. Selanik'ten, uzak bir yerden işe karışıyordu, anlatılışına göre fetva veriyordu. İttihat ve Terakki'nin birkaç eski üyesiyle Cemiyet'e sonradan girenler, İstanbul'da bir merkezde toplanmışlar, hükümetle temasta bulunuyorlar, vilayetlerle haberleşiyorlardı. Anadolu teşkilatımız noksandı. Cemiyet üyesini çokça göstermek amacıyla, Cemiyet'in kapıları açılmış, eski hafiyelerin bile Cemiyet'e girmesine izin verilmişti. Ce-

14 A.C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 26, Teşrinisani 1934.

miyet üyeleri arasında ağırbaşlı, tecrübeli, işini bilenler pek azdı."[15]

Paris merkeziyle yaptığı yazışmalarda 'Ağabey' imzasını kullanan Gümrük Memuru Hamdi Bey'in, Meşrutiyet ilan edildikten sonra 14 Eylül 1908'de Doktor Bahattin Şakir Bey vasıtası ile İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezine gönderdiği mektup, eski kuşağın beklentisi ile yeni kuşak arasındaki anlayış farkını göstermektedir:

"Ben, Silistreli İbrahim Paşa'nın oğluyum. 1293 senesinde biraderim Aliş Paşa Meclis-i Mebusan'a aza olup geldiği tarihte beraberinde İstanbul'a geldim. Meclis-i Mebusan tatil edildikten sonra bervechi mahirane ile her gün tazyiki çoğaltılan istibdadın yükü altında vatanımı sahil-i Meşrutiyet'e çıkaracak bir fırka-i mümtaze, bir kurtuluş yolu taharrisini, tesisini kendime meslek olarak kabul ettim ki bu meslekte bugüne kadar cüzi bir inhirafım vuku bulmamıştır.

Geçen otuz şu kadar senelik ömür içinde... Benim hayatımın en faal geçen devri şu son on beş senesidir. Bu zamanda İstanbul'da en ziyade emin olduğum arkadaşlar arasında, hiç kimsenin delalet ve müzaheretine mazhar olamayarak bir cemiyet vücuda getirmiş ve bunu efrad-ı ahaliye bir şema-i hürriyet verebilecek bir tarzda mütemadi bir sayi ile idarede sebat ve muhafaza etmiştim. Bu cemiyet az zamanda hayli tevessü etti ve ara sıra hükümetin artan şiddeti ve kudreti nakdiyeden mahrumiyetim sebeplerile kah mütedenni, kah parlak bir surette neşr-i efkar eyleyerek ta Ahmet Rıza Bey'in son iki sene zarfındaki icraat ve teşkilatının bidayetine kadar kemal-i namusla devam ettik.

İki sene evvel Doktor Bahattin Bey tarafından yazılan bir mektupta Paris'te tesis edilen Terakki ve İttihat Cemiyeti'le birleşmek vesaire gibi bazı maksatlar münderiç olduğundan bu teklif o zaman kabul edilmiş ve bilahare doktor Baha Bey gizlice İstanbul'a geldiği zaman vukubulan müla-

15 Ahmet Rıza Bey, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, Arba Y., İstanbul, 1988, s. 25-26.

katımızda Ahmet Rıza Bey'in efkarını biz de takdir ve terviç ederek ittihata katiyyen karar verip bu suretle senelerce devam eden mesainin artık bir zemin-i terakkiye gireceğini görerek İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul şubesini tesis ettik.

Eğer biz bundan iki sene evvel Ahmet Rıza Bey namına bir söz vermemiş olsaydık, ilan-ı Meşrutiyet'le maksad-ı Cemiyet bence hasıl olduğu ve gaye ve takip edilecek meslek tebeddül ettiği [değiştiği] cihetle arkadaşlarımızla veda eder, işe nihayet vermiş olurduk.

Bugüne kadar bir fırka halinde sebat ve devam, bir nevi teşebbüs maksadından ziyade Ahmet Rıza Bey'in İstanbul'a vürudundan ibaret bulunuyordu. Fakat kendilerinin meşkuk olan avdetleri daha ziyade devamı müteassir kıldığından cemiyet-i mukaddeseye hizmet arzu ve şerefinde bulunanların isimlerini mübeyyin defterini Mehmet Bey'e tevdian cemiyet-i muhteremeye tevdi ediyorum.

Rüfekadan bazıları, alelhusus ben, artık vücudun zafı ve ihtiyacatı aile tedariki ile ancak uğraşabilecek kadar zayıf ve hermedide olduğundan bundan sonra... millet ve muhterem cemiyet af ve tekaüt eder...

Bizim cemiyet için Paris'ten gönderilen ve Rouet ile Hacı Bayar'ın nezareti altına konulan mühür elyevm oradadır. Bu mühür ancak üç kere tarafımızdan kullanılmıştır."[16]

İstanbul örgütçüsü Kazım Karabekir, Bahattin Şakir'in İstanbul'a gelerek Selanik'ten ayrı olarak Paris'e bağlı bir şube oluşturduğunu, Bahattin Şakir'in yayınlanan evrakından öğrenir. "Bunun için Baha Şakir Bey Silistreli İbrahim Paşazade Hamdi Bey'le görüşerek Selanik'in İstanbul'daki faaliyetine karışmayarak neticeyi beklemek (demek hazıra konacaklar!) için İstanbul'un tenha bir yerinde teşkilat yapmaya karar vermişler."

İstanbul'da şube başkanlarından olan Avukat Baha

16 A.C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 12, 23 Teşrinisani 1934.

Bey'in Cemiyet'le çalışmama kararını da Karabekir, bu örgütlenme içine girmesiyle açıklar. Hamdi Bey ise şube başkanlarından Fatin Bey aracılığı ile Selanik grubu içine girmiştir: "Eski, Murat Bey zamanındaki İttihat ve Terakki'den kalma 40 kişilik bir grubu da Hamdi Baba (...) şimdiye kadar elinde tutabilmiş. Bunları tesadüfen Fatin Hoca vasıtasiyle öğrendik. Selanik'e sorduk. Müsbet cevap aldığımızdan merkezimize bağladık."[17]

Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde örgütlenme ve egemenlik çekişmeleri olduğu da anlaşılmaktadır. Selim Sırrı, Cemiyet'e almak üzere elli kişiye başvurduğunu, bir kısmının vazgeçtiğini, bir kısmının kalben destekle yetindiğini, yalnızca yedi kişinin yeminle Cemiyet'e üye olduğunu söyler. Meşrutiyet'in ilanından sonra Selanik'ten gelenlerin üye artırmaya önem verdiklerini, kendisinin niteliğe önem verip bu görüşte olmadığını anlatır:

"Eğer her yemin edenin sözüne inanır da onu aramıza sokarsak, koynumuza giren yılanlar ilk önce bizi sokar, diyorduk. Bir ay kadar İstanbul'un inzibatını temin etmek için sebk eden emeklerim büyük kıskançlıklara sebep oldu. Bazı açıkgözler bizi düşürüp yerimize geçmek için tedbirler aldılar. Cemiyet'in merkezini Tahtaburun Hanı'ndan Şeref Efendi Sokağı'na naklettiler. Ben de çekildim (...) ve zannederim pek isabet ettim."[18] İstanbul örgütünden Avukat Baha da, merkez-i umumiye "ekseriyeti 10 Temmuzdan sonra Cemiyet'e girmiş, bir kısmı da marifetimle Cemiyet'e sokulmuş zevattan müteşekkil..." kişilerin kendisine karşı tavrından duyduğu rahatsızlığı dile getirerek, örgütten kopar.[19]

Meşrutiyet'in ilanı sonrasında kendisini Meşrutiyet'le özdeş gösterme ve 'mücadeleden doğan hak' temeli üstünde 'siyaset' yapma gayretinin örneği Fedakâran-ı Millet Cemiyeti

17 K. Karabekir, *a.g.e.*, s. 306, 307.
18 Selim Sırrı Tarcan, "Selim Sırrı'nın İttihatçılığı", *Yakın Tarihimiz*, S.: 6, 5 Nisan 1962,s. 189.
19 A. C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 20, 3 Kanunevvel 1934.

örgütlenmesidir. Çoğunluğu sürgün edilmiş olan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile de örgüt ilişkisi bulunmayan kişiler, İstanbul'a döndükten sonra 12 Ağustos 1908 günü Sultanahmet'te bir miting yaparak haklarını birlikte aramaya karar verirler.

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, *Hukuk-u Umumiye* adlı bir gazete çıkarır ve başkanına göre üyeleri birkaç yüz bine varmaktadır. Adı şantaj ve komplo hareketlerine karışan Cemiyet, bundan sonra bir program ve dedikodular yoğunlaştıktan sonra da tüzüğünü yayınlar. Padişah'tan, Kamil Paşa'dan iane toplamak, İstanbul'a dönen Hürriyet Kahramanlarını karşılamak, Bulgaristan'ın bağımsızlığı konusundaki tutumu nedeniyle İngiltere elçisine teşekkür etmek, Adliye nazırının açtığı davaya karşı basın özgürlüğü savunuculuğu yapmak gibi eylemlerde bulunmuştur. Toplanan ianelerin gasp edildiği, şantaj yapıldığı, Rumları, İttihat ve Terakki'ye karşı savaşırcasına muhalefet etmeye zorladığı ihbar ve iddiaları ile Cemiyet merkezine baskın yapılmış, 40 kişi tutuklanmış, 12 fedai yakalanmıştır. Cemiyet'e Kara Kemal'in topladığı kabadayılarla saldırması ve baskının sokak kavgasına dönüşmesi, İttihatçıların demokratlığına ve çokpartili yaşama tahammüllerine ilişkin kuşkuların doğmasında ilk etkenlerden olmuştur.[20] Cemiyet, baskından sonra da yaşamını sürdürmüş, 31 Mart Olayı'ndan sonra siyaset sahnesinden silinmiştir.[21]

İttihatçıların Meşrutiyet'in ilanı amacını elde ettikten sonra, örgütlülüklerinin niteliği ve programlarının belirlenmesi konusu gündeme gelmiştir. Cemiyet, gizliliğe son ver-

---

20 Kara Kemal, Cemiyet'e on arkadaşıyla birlikte Fatin Hoca tarafından alınmıştı (K. Karabekir, *İttihat ve Terakki*..., s. 333); Fedakâran üyeleriyle kavgaları için bkz. Münir Süleyman Çapanoğlu, *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, Pınar Y., İstanbul, 1964, s. 26.

21 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Y., İstanbul, 1984, s.131-141. *Hukuk-u Umumiye* gazetesinin yönetimini ellerine aldıklarını yazan Mevlanzade Rıfat, Kamil Paşa'nın, kendilerini tehdit ettiğini ve Fedakaran grubuna "el uzattı"ğını, "dışardan kişilerin girdiğini görünce" cemiyetten ayrıldıklarını yazar; *Mevlanzade Rıfat'ın Anıları*, haz. Metin Martı, Arma Y., İstanbul, 1992 s.12, 19.

diğini açıklamışsa da, kongresi gizli yapılmış ve Merkez-i Umumi de gizli tutulmuştur. 1908 sonbaharında, seçimler yapılmadan, Meclis açılmadan yapılan kongrenin, iktidar mücadelesi netlik kazanmadan açık olması da beklenemez. Kongre, Meclis-i Mebusan'da fırka adı altında çalışılmasına karar vermiştir. Bunun dışında, hazırlanan toplumsal ve ekonomik yönü oldukça zayıf siyasi program dışında, ordu ile ilişkilerin belirlenmesi temennisi dışında, açık bir belirlenim yoktur ve gerçekte de devam etme zorunluluğundan başka her şey için erkendir.

Oysa Cemiyet, seçimlere hazırlanmak zorundadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin seçimlere girerken üye sayısını çoğaltmak ve üye hücumu ile üye niteliğini korumak zorunlulukları arasındaki çelişkiyi çözmek gereğini kısa sürede hisseder. Bunun için bulduğu 'tasfiye' yolu ise yarar sağlamayacaktır. Cemiyet'in heyet-i merkeziye üyesi olan Hüseyin Kazım Kadri, tasfiye kuruluna seçilmiş kişidir:

"İttihat ve Terakki, intihabatta ekseriyet-i ârayı temin etmek maksadıyla taraftarlarını çoğaltmak istedi ve bunun için her kim müracaat edecek olursa Cemiyet'e alındı. Fakat daha ilk zamanlarda, hiç arzu edilmeyen kimselerin nasılsa Cemiyet'e sokulabilmiş oldukları görüldü ve bu vaziyet karşısında 'tasfiye'ye karar verildi ki bunun icrası da bana havale edilmişti. Süleymaniye Kulübü'nde, her kulüpten gönderilen iki zattan teşekkül eden bir heyet toplandı. Merkez-i Umumi'den gönderilen ve bize vazifemizin mahiyetini bildiren kağıt okunduğu sırada orada hazır bulunan adamları birer birer tetkik ettim; içlerinde tanıdığım bir tek adam yoktu... Bâhusus başkalarının evsâf-ı ahlâkıyye ve içtimaiyelerini öğrenmek ve ona göre Cemiyet'te kalıp kalamayacakları hakkında bir karar vermek üzere toplanan bu adamlar da bir külah kapmak fikriyle Cemiyet'e intisap etmemişler miydi? Bu işin müşkilatından ve daha doğrusu bizim için bu tarzda bir 'tasfiye'de bulunmak kabil olamayacağından bahseder etmez hepsi bunu tasdik ve itirafa mecbur oldular ve

çıkıp gittiler. 'Tasfiye' kararı da suya düştü ve bir daha bu meseleden bahsedilmedi!"[22]

Bu ortamda Cemiyet'in bazı şubelerinde geliştirilen tavır, kendi üyeleri ve atadığı mülki idarecilerce de durdurulmak mecburiyetini doğurmuştur. Seçimlerden sonra Serez kaymakamlığına atanan Hüseyin Kazım Kadri anlatıyor:

"İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin muralıhasları olan iki zat nezdime gelerek; 'bütün işlerde oradaki Cemiyet merkeziyle müttehiden çalışmaklığım lazım geldiğini...!' söylediler (...) bu adamlar, benim gibi Cemiyet'te bir mevkii olan bir kimseye karşı bu yolda teklifatta bulunmak cesaretini kendilerinde görüyorlar; İttihat ve Terakki ile münasebetleri bulunmayan memurlar üzerinde acaba ne gibi tazyikler yaparlar..."[23]

Talısin Uzer de şube kapatan Cemiyet üyesi idarecilerdendir:

"Drama'ya geldiğimin haftasında, İttihat ve Terakki Kulübü idare heyeti topluca benimle görüşmek üzere geldi. İdare heyeti eşraftan Aziz Efendi hariç, hep memur, hükümet adamı ve küçük katiplerden müteşekkildi. Heyet gelince hayret ettim. Efendiler, mutasarrıfa karşı beşinci derecede birer memur olduklarını unuttular, derhal sorgusuz müsadesiz koltuklara oturmak istediler.

Ben bu vaziyet karşısında üzüldüm ve sinirlendim. Aziz Efendi'den madasını kovdum. Ayrıca kendilerine görevleri dışında bir işle meşgul olurlarsa kesinlikle işlerine son vereceğimi ihtar ettim. Bu reziller bunu mesele yaptılar. Zaten kulüp hesapları da meçhul ve karışıktı. Eşraftan Cemal ve Kemal beyler aleyhinde rezalet yapıyorlardı. Kulübe akıllı başlı, aydın kişiler gitmiyordu... Selanik'ten Nafiz ve Vaki beyler tahkikata geldiler. Gençler burada da kafa tuttular. Nihayet bu keşmekeş büyüdü. Bir gün kulübün kapısına koskoca bir kilit vurdurarak kulübü kapattım. Kulübün memle-

22 Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, s.66-67.
23 *A.g.e.*, s. 71-72.

ket yararına kapatılmasını, genel merkez de uygun gördü. Böylece kulüp tam 7 ay kapalı kaldı."[24]

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meclis açıldıktan sonra, Babıâli yanında denetlemek zorunda olduğu bir kurum olarak Meclisi de bulacaktır. Sait Paşa yerine gelen sadrazam Kamil Paşa'nın, Cemiyet'in, bir kanadının karşı çıkmasına karşın, uyum içinde çalışma isteğini yanlış yorumlaması ve 10 Şubat 1909'da harbiye ve bahriye nazırlarını azlederek yerlerine kendi adamlarını getirmesi ile, Kasım ayında kabineye aldığı nazırlardan ittihatçı Manyasizade Refik, Makedonya Genel Müfettişi iken İttihatçılara karşı ılımlılığı ile tanınan Hüseyin Hilmi Paşa ve Hasan Fehmi Paşa istifa etti. Cemiyet değişikliği, hükümet darbesi ve Meclis'e saldırı olarak niteledi, Kamil Paşa'nın düşürülmesi gerektiği kararını alındığında, Meclis'ten bu kararı çıkarmakta zorlandı ve askeri güç gösterisine başvurmak zorunda kaldı.

Sadrazam Kamil Paşa, İttihatçıların müdahale gücünün Meclis toplandığında sona ereceğini, Meclis'te azınlıkta kalacaklarını ummakta, İngiltere elçisine de bu umudunu açıklamaktadır.[25] Ancak İttihatçılar gerek donanma gösterisi ile Meclis'e baskı yaparak, gerek Avusturya boykotu ile halkı siyaset içinde tutup örgütleyerek, yeni siyasal tavırlarla, Meşrutiyet'in ilanı ile güçlerinin tükenmediğini göstermişlerdir.

Meşrutiyet'in ilanıyla İstanbul ve Anadolu'da yaygınlaşan, ayrıca artık hukuken geçerlilik kazanmış bir sistem talebine dayanan eylemlilik, Avusturya boykotu örgütlenmesinde ise hükümete rağmen işlemekte, daha belirginleşmiş kesimleri militanlaştırmakta ve daha net bir hedef için yaptırım uygularken, uluslararası boyut da kazanmaktadır. İttihatçılar boykot eylemiyle 'yurtseverlik' adına meşruiyetlerini korumakta, fakat bir yandan statükoyu etkilerken (Kamil Paşa'nın Avusturya siyaseti gibi) bir yandan da öncelikle liman kentlerinde ithalat ve ihracatçılarla, tüccarlarla temasa

24 T. Uzer, *a.g.e.*, s. 271.
25 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s.15.

geçmektedirler. Boykot eylemi, İstanbul, İzmir ve Trabzon dışında pek araştırılmış olmamakla birlikte, İttihatçıların örgüt yeteneğini göstermesi, fiili iktidar yaratma gücünü kanıtlaması açısından önemlidir. Boykot gösterileri bir yandan Van'a kadar yaygınlaştırılabilirken, Trabzon'da İttihatçıları sözü geçen tek siyasal güç haline getirmekte, İstanbul'da Avrupalı şirketlere karşı yerli emekçilerin davasını omuzlamakta ve İzmir'de kendisini sosyalist olarak tanımlayan ilk gazetenin çıkmasına ortam yaratmaktadır. Avusturya fesinin boykotuyla ortaya çıkan fes-kalpak tartışması ise, konuya kültürel bir boyut da katmıştır.[26]

İttihatçıların, Meşrutiyet'in ilanı ile işlevlerini tamamlamadıklarını, iktidarı denetleme yoluyla da olsa bırakmaya niyetleri olmadığını aksine, imparatorlukta o güne kadar görülmedik yöntemlerle ve en önemlisi kitleleri siyasete katarak iktidarlarını derinleştirme gayreti içinde olduklarını, muhalifleri gözleriyle görmüşlerdir.

Meclis'te yeni gruplaşmaların başlaması ile Cemiyet'e yönelik olarak giderek artan Meclis'e dışarıdan müdahalede bulunduğu eleştirisini aşmak için Cemiyet'in bulduğu çözüm, 'görüntüde fırka'laşmaktır. Cemiyet bu konuda eli çabuk davranmamış, Cemiyet'in değiştirilmiş program ve tüzüğü iki ay sonra yayınlanmıştır; 31 Mart Olayı'ndan iki gün önce, 11 Nisan 1909'de, Fırka Yönetim Kurulu Başkanı Emrullah ve Katip Ahmet Nesimi'nin açıklamasına göre Fırka, Cemiyet'e mensup mebuslardan kuruluydu. 'Mensup'un, üye anlamında kullanılmadığı, *Tanin*'de, ertesi gün, 12 Nisan 1909, yorum getiren Hüseyin Cahit'in yazısından anlaşılıyordu. Buna göre, Fırka üyeleri 140'ın üstündeydi ve Fırka programını kabul edenler, Cemiyet'e 'mensup' olsun

26 Avusturya boykotu için bkz. Mehmet Emin İlhan, "İzmir'de Avusturya Boykotajı", *Tarih ve Toplum*, S.: 161/Mayıs 1997, s. 19-26; Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Avusturya Boykotu - 1908", *Toplumsal Tarih*, S.: 8/Ağustos 1994, s. 17-21; İzmir Boykotaj Cemiyeti'nin yayın organı *Gâve* kendisine 'sosyalist' kimliğini ilk yakıştıran yayındır, Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Y., Ankara, 1978, 4. b., s. 38 çerçeve.

olmasın Fırka'ya girebileceklerdi. Cemiyet, artan eleştiriler karşısında,[27] Fırka'yı ön plana çıkararak, Fırka'nın Hükümet ve Meclis'i, kendisinin de Fırka'yı denetlemesini tasarlamış olmalıydı. İttihat ve Terakki'nin 'fırka' halini aldığı ve Cemiyet'in hükümet işlerine karışmayacağı, 22 Mart 1909 günlü *Takvim-i Vekayi*'de Sadaret genelgesi ile de açıklanmıştı.[28]

Cemiyet'in, İngilizci Kamil Paşa'yı düşürmesi, Avusturya'nın Bosna-Hersek illhakına karşı halk tabanlı boykot hareketini örgütlemesi, siyasetteki kalıcılık iradesini ortaya koyuyordu. 31 Mart Olayı, gerçekte parlamenter sistemi değil, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni tasfiye etme amacıyla, Ahrar Fırkası tarafından desteklenmişti.

31 Mart Olayı'ndan sonra ilk kez Talat ve Cavit beyler 1 Mayıs 1909'da hükümete girdiler. Ancak Sarayın tasfiye edilmesine karşın Cemiyet, iktidarı artık Hareket Ordusu kumandanı Mahmut Şevket Paşa'nın kimliğinde ordu ile de paylaşmak zorundadır.

Böylece ordu, İttihat ve Terakki ile Babıâli siyasetiyle iç içe geçen Ahrar kliği arasında Meşrutiyet'in, yasa ve düzenin koruyucusu olarak siyasetteki yerini aldı.

Cemiyet, 'hükümet işlerinde pişmek için' bakanlıklara/nazırlıklara kendi örgütünden 'müşavir'ler atama yolunu denemek istemiş, Meclis'te 2/3 çoğunluğu sağlayamayınca 17 Haziran 1909'da bu önerisini geri almak zorunda kalmıştır.[29] Denetleme iktidarını da yitiren Cemiyet, iktidara tekrar Babıâli darbesi ile, muhalefeti tamamen sindirmek üzere gelecektir. Örgütlenme yöntemi olarak bulduğu çare ise, merkezden "katib-i mesuller" atamaktır.

Serbesti gazetesi 9 Nisan 1909'da, "Sizin müvekkilleriniz açlıktan ölür, sefaletten mahvolurken siz hâlâ milletin paralarını ceplerine yerleştirmekten başka bir şey yapmayan kabineyi bütün gücünüzle savunuyorsunuz. Yoksa siz hükümet icraatına alkışçı mı atandınız?" diyerek, İttihatçıların 'denetleme iktidarı'na saldırmaktaydı; Aktaran Alpay Kabacalı, *Türk Basınında Demokrasi*, Kültür B. Y., Ankara, 1994, s.71.

Sina Akşin, *31 Mart*..., s. 284.

Bkz. Ahmet Mehmetefendioğlu, "İttihat Terakki ve 'Siyasi Müsteşarlıklar'", *Toplumsal Tarih*, S.: 43/Temmuz 1997, s. 32-37.

"Anadolu'da teşkilatımızı kurmaya başladıktan sonra il merkezlerine gönderdiğimiz fahri mutemetlerden beklediğimiz neticeyi alamamıştık. Çünkü Cemiyet adına çalışanlar arasında İttihat ve Terakki'nin gaye ve menfaatlerine aykırı hatta şerefine dokunacak hareketlerde bulunanlar olduğunu gördük. Bunu önlemek için tedbir olarak önemli merkezlerde 'katib-i mesul' unvanını verdiğimiz, kendilerine güvenilir, namuslu ve becerikli gençlere Cemiyet'in temsilciliğini vermeyi düşündük."[30]

Böylece İttihat ve Terakki hareketi, fırka kimliği yanında cemiyet/komite kimliğini pekiştirmiş ve sonuna kadar asli karar ve yürütme gücü bu kadrolarının elinde olmuştur.

Siyasetin Eski ve Yeni Alanları

İlan günlerinin coşkusu ve eylemliliği, Meclis toplandıktan sonra durulmuştur. Buna karşılık Meşrutiyet'in ilanından sonra biri eski, üçü yeni olmak üzere dört öğe, kalıcı biçimde günlük ve siyasal yaşamı etkilemiştir. Bunlardan eski olanı milliyetçi akımların varlığı, yeni üç öğe ise, işçi grevleri, parti ve derneklerin kurulması ve basın yaşamının gelişmesidir.

Milliyetçilik

Osmanlı devletindeki milliyetçi akımların tarihini irdelemek ve 1908 sonrası gelişimini anlatmak gibi kapsamlı bir konunun yeri burası değildir. Ancak 1908'in Temmuz-Ağustos günlerini anlamak için bu konunun özellikle örgütlenme açısından sözünü etmemek eksiklik olacaktır. Meşrutiyet'in Bulgar, Sırp vb komitacıları dağdan indirdiği, imam, papaz ve ha-

30 Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s. 54..

hamın kolkola sevinç gösterilerine katıldığı çok üstünde durulan bir imgedir. İttihat ve Terakki'nin özellikle böyle bir görüntü yaratmak istediği de açıktır. Çünkü Meşrutiyet'i istemenin nedenlerinden biri de hukuk devletinin ayrılıkçılığı ve ayrıcalıklılığı ortadan kaldıracağı inancıdır.

Çeşitli milletlerin Osmanlı devletine karşı tutumları birbirleriyle ilişkilerine göre belirlenmiştir. Örneğin 1903'deki adını İlinden (Aziz İlyas) gününden alan Bulgar-Makedon ayaklanmasında Rumlar, Müslüman Türkler ve Arnavutlar gibi Osmanlı devletini desteklemiş, isyanın bastırılmasında ona destek olmuşlardır.[1]

Milletlerin yekpare bir bütün oluşturduklarını düşünmek yakıştırma olur. Mehmet Tevfik Biren'in, anılarında, "...Müslümanların, Hünkâr'ın adamlarına hücum ettikleri ve mallarını yağma ederek, tir tir titrettikleri ve haklı haksız, büyük küçük, namuslu namussuz, kimseyi birbirinden tefrik etmeksizin tutup makamlarından attıkları ve evlerinden zorla çıkardıkları esnada, diğerleri de kendi patriklerini, metropolitlerini yerlerinden atıyor ve büyük hakaretlere uğratıyorlardı"[2] tanıklığına yer vermesi önemlidir. Meşrutiyet'in ilanı ile Ermeni gazeteleri 'sarayın bendesi' olan Ermeni Patriki Ormanyan Efendi aleyhine yazılar yazmaya başlarlar. Yüz kadar Ermeni genç de 28 Temmuz 1908 gecesi Patrik'in evini basar. Selim Sırrı'nın tehditleri ile gençler dağılırlar. Patrik Ormanyan Efendi'ye felç inmiştir.[3]

Meşrutiyet'in Müslüman halkın eski düzenin kadrolarına

---

1 Bulgar çetelerine karşı yasadışı mücadele verebilmek için, Makedonya'da daha zayıf görülen Yunan çetecisi biçiminde kılık değiştirip savaşan Enver Paşa'nın amcası Halil Bey'in (Paşa) anıları için bkz. Halil Kut, *Bitmeyen Savaş, Kütulamare Savaşı Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, haz. M. Taylan Sorgun, İstanbul, 1972; Halil Bey, Meşrutiyet'in ilanından sonra bu kıyafeti ile gazetelere poz vermiştir. Osmanlı subayının yasa dışı çete savaşçılığı için bkz. *Arnavutluk'tan Sakarya'ya Komitacılık-Yüzbaşı Cemal'in Anıları*, haz. Kudret Emiroğlu, Kebikeç Y., Ankara, 1996

M. T. Biren, *a.g.e.*, s. 69.

Selim Sırrı Tarcan, *Hatıralarım*, Canlı Tarihler 4, Türkiye Y., İstanbul, 1946, s. 35-36

duyduğu düşmanlığı ortaya çıkarması gibi, gayrimüslimlerin de kendi örgütlenmelerindeki kurulu düzene karşı harekete geçmelerini sağlaması, onların kurumlarının da Abdülhamit rejimi ile ne kadar özdeşleştiklerini ve halkın ne kadar 'hürriyet' bekleyip, Meşrutiyet'in ilanını aynı ruh haliyle karşılamış olduğunu ortaya koyar.

Ancak, bir millet içindeki çeşitli sınıf ve tabakaların tavırlarında farklılık gösterebilmeleri, milli farklılıkları aşma iradesi taşıyan örgütlenmelerin gücüne bağlıdır. 1878 Ayastefanos Anlaşması'nın Berlin Kongresi'nde değiştirilmesinden beri, Osmanlı kalıcılığının ve meşruiyetinin sorgulandığı ortamda, çeşitli grupların etki-tepkilerinden beslenen milliyetçilik olmuştur. Kitleler açısından belirleyici olan da geleneksel konumlarına uyan bu ortam ve başkalarınca algılanma biçimidir. Özellikle Selanik Yahudilerinin, Makedon sosyalistlerle birlikte hareket yeteneği gösterdiği Meşrutiyet'in ilanından sonraki kısa dönemde, milliyetçi bakış açısının aşılabilmesi söz konusu olabilmiştir. Ancak kendisini sosyalist olarak adlandıranların da ne kadar 'milliyetçi' nitelikler taşıdıkları sorgulanabilir. Ayrıca 1896 Enternasyonal Kongresi'nin, milliyet ilkesinin 'her türlü durumda' uluslararası sosyalist hareketin gerekleri yanında ikincil önemde olduğu kararını almış olmasına karşın, dönemin dünya çapında en saygın Marksist önderleri E. Bernstein ve R. Luxemburg, Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğinin dağılmasını 'tarihsel ilerleme için zorunlu' görmektedirler.[4]

Sırp ve Ulahlar bir yana bırakılarak, Rumlar, Makedonlar, Arnavutlar ve Ermenilerin örgütlenme ve tutumları, Meşrutiyet ve İttihatçılara karşı tavırları özetlenebilir.

Rumların, Patrikhane şemsiyesi altından çıkmadıkları ifade edilmektedir. Rumlar için Ortodoksluğun millilikle çakışması, özellikle Balkanlarda Slav kökenli Ortodoksların,

4 Bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, ed. M. Tunçay, E. J. Zürcher, İletişim Y., İstanbul, 1995, s. 116.

milliyetçiliklerini Yunancayı resmi dili yapan Ortodoks kilise örgütünden çıkmakla da ifade etmeleri anımsanarak, düşünülmelidir. Ayrıca hem ekonomik, hem hukuki ve hem de eğitim açısından Yunanistan Devleti'nin ve koruma sağlayan kapitülasyonların varlığı ile Rum burjuvazinin tutuculaştığı çıkartılabilir. Bulgarların sivil ve sol esinli örgütlerine karşılık, Makedonya'daki Rum çetelerin, Yunanistan Devleti'nin paralı örgütü olduğu belirtilmektedir. Gerek Yunanistan'da gerek Selanik ve İstanbul'da işçi ve sosyalist örgütlerde yer aldıklarını gördüğümüz Rumların ise, bir gelenek ve kalıcılık oluşturmasına ne koşullar ne de zaman (Balkan ve I. Dünya savaşları) izin vermiştir. Burjuvazinin tutuculuğu yanında, konjonktürel olarak milliyetciliği yedeğinde tuttuğu ve bunalım dönemlerinde öğretmen ve yerel papaz düzeyinde aydınların da milliyetçi programdan başka çıkış bulamadıkları söylenebilir (buna karşın, örneğin I. Dünya Savaşı sonunda Samsun ve Trabzon metropolitlerinin farklı tutumlarını da irdelemek gerekir). Rumlar arasında İttihatçıların Yunancı ve Bizansçı adını verdikleri, Atina ile İstanbul arasında düşmanlık veya dostluk isteyen siyasetler var idiyse de, Yunan devlet adamı D. Rallis, kısa süre içinde Meşrutiyet'in desteklenmesi düşüncesinden vazgeçip, Rumeli ve Anadolu'ya çeteler gönderilmesini savunur olmuştu.[5]

Bu çerçevede, örneğin İzmir Rumlarının Meşrutiyet'in ilanınından, gösterilere katılsalar da, hiç de hoşnut kalmadıklarını, adını Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda bölünmesi için yapılan gizli anlaşmalara veren Sykes ifade etmektedir:

"Büyük Helen ulusunun Asyalı dalı hürriyetten hoşnut değil, eski rejimi yeğliyor. Eski rejimde kimse onlara itiraz etmiyor ve çeşitli nedenlerle peşlerine düşmüyordu. Birincisi, İzmir'de Müslümanların sayısı kargaşa çıkaramayacak kadar azdı; ikincisi, Yunan abartısı Türk memuru için tam bir tedir-

Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Y., İstanbul, 1986, s. 113.

ginlik kaynağıydı ve Türk bürokrasisi Yunanlıları zengin ve havlamaktan çok iş yapar bildiğinden Yunan ulusçuluğuna aldırmıyordu. Üçüncüsü Yunanlılar deniz aşırı ticaretle meşguldüler ve kırsal kesim onları ilgilendirmiyordu. Sonuç olarak Asyalı Yunanlılar, neredeyse her türlü özgürlüğe sahiptiler, canlarının istediği gibi şamata ediyor, vaaz veriyor ve caka satıyorlardı. Vergiler düşüktü, askerlik yapmıyorlardı ve Avrupa silahlarının ve donanmasının koruyucu alanı içindeydiler... Dolayısıyla gençleşmiş Türkiye ülkesi, taraftar oldukları bir düşünce değildi. Bir kere bu yemek sonlarının mükemmel konusu, büyük Pan Helenik İmparatorluk temasına kökten darbe indiriyordu; ikincisi zor bir Ermeni rekabeti anlamına geliyordu; üçüncüsü vergiler, dördüncüsü askerlik hizmeti korkusu, beşincisi Yunan Kilise mallarının zenginlik ve yönetimiyle ilgili bir soruşturma riski taşımasıydı... [Hürriyet] büyük Yunan ulusunun arzu ve isteklerine engel olmak için bir komplo, Agamemnon'un torunlarına karşı yapılmış alçakça bir adaletsizlikti. Bu anlayışı yansıtan Yunan bayraklarıyla geçilen gösteriler ve birbirinin aynı birçok makale var."[6]

Rumeli'de de karşılıklı rol yapılması iki taraf için de söz konusudur. Meşrutiyet'in ilan günlerinde Kesendire kaymakamı olan Tahsin Uzer, Meşrutiyet'in ilanının ikinci gecesini şöyle anlatır: "...gece eğlencesi de sabaha kadar sürdü, hatta bu arada beni bile horaya kaldırdılar. O gece Rum ileri gelenleriyle uzun uzun hasbihal ettik. Benim duygularımı anladılar. Gece vakti Manyasizade Refik Bey beni telgraf başına çağırarak, Kesendire'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin durumunu sordu. Rumlarla dolu bir muhitte Cemiyet'in konusu ne olabilirdi? Tabii bütün gösteriler yapmacıktı, içten gelen hareketler değildi."[7]

---

6 Sir Mark Sykes, *The Caliphs' Last Heritage*, Macmillan and co., Londra, 1915, s. 487

7 Tahsin Uzer, *a.g.e.*, s. 225.

Dönemin Rumca basını yeterince incelenmemiş olduğu için, genellemelerle yetinmek söz konusu ise de, İttihatçıların Meşruti sistemin 'hasta adamı kurtarma' amacını gerçekleştireceği inancından[8] hoşnut olup olmama bir yana, tek başına seçim olgusu da bir güç mücadelesi alanı haline gelmiştir. İnsanların dünya görüşleri din ve millet/cemaat temelinde belirlenmiş olup, siyasal inançları da bu kültürel yapıda yükselmektedir. Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni muhatap kabul edip etmeme ve seçimlerde izlenecek yöntem hakkındaki pazarlıkları araştırmacılarca işlenmiştir.[9] Seçimlerin, parti yaşamı ve ideolojik anlayışın gelişmediği ortamda 'millet' çekişmesine dönüşmesi olağandır. Eylül sonlarında İstanbul belediye seçimlerinde Rumların çoğunluk oluşturabilmeleri İttihatçılar arasında endişe yaratmıştır. Cemiyet'e gönderilen ve Bahattin Şakir evrakı içinde çıkan bir mektup bu konudaki anlayışı yansıtmaktadır:

"Rumların mebus intihaplarında da bizi aldatacaklarından, nüfuslarına nisbetle büyük bir ekseriyet teşkil edeceklerinden korkuyorum. Bu fenalığa meydan vermemek için şimdiden bir tedbir düşündüğünüzü ümit ederim. Bu dünyada doğruluk yalnız bize mi kaldı? Yerine göre - sızıltıya meydan vermemek şartile - yumruk kuvvetile de istediğimiz mebusu çıkarmağa çalışmalıyız..."[10]

Kaldı ki Balkanlar, kanlı çeteler geleneğini yaratmıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra da öncelikle Rumlar ve Bulgarların siyaseti değişmeyerek (aşağıda özel durumları değerlendirilmekle birlikte, herhalde Meşrutiyet'in yaşamda yarattığı temel bir değişiklik olmaması veya olmayacağı inancıyla

8 Enver Paşa'nın Meşrutiyet'in ilan gününde çektiği telgraf şöyledir: "Hastayı tedavi ettik. Bulgar vatandaşlarımız bizimledir. Bilhûde kan dökülmemek için muhik olan matlabımızın is'âfına tavassut buyurunuz"; H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 123.

9 S. Akşin, *a.g.e.*, s. 101, 105; Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*..., s. 125-128.

10 A.C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 19, 1 Kanunevvel 1934.

olduğu da söylenebilir) eski kadroların eski tavırları devam edecektir.

Drama metropoliti Hrizostomos hakkında Cemiyet'e verilen rapor:

" Rum eşkıyasına bilfiil iştirak ettiği kati vesikalarla sabit olduğundan kendisi memlekette oturmak üzere Drama'yı terke mecbur edilmişti. Fakat Meşrutiyet ilan edilince siyasi cürümler erbabının mazhar olduğu umumi aftan o da istifade etti ve gene Drama'ya geri döndü. Hrizostomos gideliden beri Drama'daki Rumlar tam bir sükunet içinde yaşıyorlardı. Halbuki o geri geldikten sonra ahval gene rengini değiştirdi..."[11]

Selanik merkezi bu raporu bir ekle İstanbul merkezine yollar:

Bu gibi hareketler yalnız Drama'da değil, diğer bazı kazaların ruhani reislerinde de görülüyor. Bunların adeta bir menbadan çıkmış talimat altında hareket ettikleri hissi uyanıyor. Onun için İstanbul'daki arkadaşlarımızın münasip bir suretle Rum Patrikhanesi'ne müracaatla lazım gelen ve selahiyattar olan zevatla mülakat ederek vatanımızın saadet ve selametini temin için elbirliğile çalışılması icap eden şu zamanda memleketin sükun ve rahatını bozacak ve kalpleri heyecana düşürecek ahvalden bilhassa ruhani reislerin geri durmalarını ve vatanperverane vazifenin icaplarından katiyen ayrılmamalarını temin edecek çarelere başvurmalarını isteyiniz."[12]

Balkanlarda Osmanlı'nın ve Meşrutiyet'in yeni -hukuki, parlamenter sistemde tanımladığı Osmanlılığın kaderi çoktan çizilmiş gibidir. 5 Ocak 1911-23 Kanun-i evvel 1326'da Selanik'ten Dr. Nazım'ın, Dr. Bahattin Şakir'e gönderdiği mektup bu kader bilmenin de altını çizer:

---

11 A.C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 16, 18 Teşrinisani 1934.

12 A.C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 17, 29 Teşrinisani 1934. İzmir ve civarında Rumların silahlanması konusunda bkz. *Milliyet*, Tefrika no: 29, 12 Kanunevvel 1934

Rumlar Bulgarlarla birleştiler... Demek ki Rumelililer gene tüfeklerini, çarıklarını, torbalarını hazırlasınlar. Korkma Balha, yalnız Selanik vilayeti otuz bin kahramanı gene bir hafta zarfında İstanbul'a göndermeğe muktedirdir. İhtimal bu milletin hür ve mesut olması için biraz daha kan almak farzdır. Şarklıyız, kadere boyun eğeriz..."[13]

Meşrutiyet'in ilanını içtenlikle ileri aşama olarak kabul eden örgüt, Makedonya İç Devrimci Örgütü'dür (MİDÖ, tarihyazımında Internal Macedonian Revolutionary Organization, IMRO olarak tanınan örgüt).

Makedonya'da milliyetçi örgütlenme, bölgeyi Bulgaristan'ın parçası yapıp Berlin Anlaşması'nda değiştirilen Ayastefanos Anlaşması'ndan sonra (1878) canlandı ve 1893'te Selanik'te MİDÖ'nün çekirdeğini oluşturan Bulgar Makedonya-Edirne Devrimci Komiteleri kuruldu. Bu tarihte yalnız 'Bulgar halkı'nın örgütü olma hedefi söz konusuyken, 1898'de 'ulusu ne olursa olsun hoşnutsuz bütün halk'ı üyeliğe kabul eden ve dış müdahaleyi reddeden Makedonya Gizli Devrim Komitesi oluşturuldu ve bu bölge halkının birliğini bozan 'şovenist propaganda' mahkûm edildi. 1897'den itibaren gerilla savaşı başlatılmıştı ve 1903'te anarşist 'Gemici' örgütünün bombalama eylemlerinden sonra, genel ayaklanma çağrısı yapmak mecburiyeti doğdu. Avrupa'nın Balkanlarda Hıristiyan kıyımına izin vermeyeceği ve Bulgaristan'ın yardıma geleceği umutları gerçekleşmedi. Ayrıca, gafil avlanan Osmanlı ordusuna yalnız Müslüman Türkler, Arnavutlar değil, Rumlar da yardımcı oldular ve ayaklanma bastırıldı.

1905 kongresinden sonra, Makedon örgütleri arasındaki anlayış farkı büyüdü ve silahların konuştuğu ortamda, dönem dönem örgütler arasındaki çatışma, Osmanlılarla olan çatışmalarını arkada bıraktı. 1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra Makedonya İç Devrimci Örgütü, Serezli solcu grup önderliğinde Federatif Halk Partisi adı altında örgütlen-

13 A.C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 29, 12 Kanunevvel 1934.

di ve temsilcisi Yane Sandanski, Osmanlı Meclisi'ne mebus olarak girdi. Bu örgütlenmenin anayasal Osmanlı yönetimi altında demokratik kazanımları genişletme hedefini benimseyerek İttihat ve Terakki ile işbirliği yanlısı olmasına karşın, Makedonya Dış Devrimci Örgütü çizgisindeki Bulgar Anayasa Kulüpleri Birliği ise, 1908 sisteminden hoşnut olmayarak, Avrupa müdahalesi anlayışı ve stratejisini sürdürüyordu.

Örgüt, kadrolarının yüzde seksenini Makedonya doğumlulardan sağlıyordu; geri kalanı Bulgaristan veya Doğu Rumeli doğumluydu. Manastır ve Üsküp örgütleri daha çok şehirliler içinde taban bulurken, Serez bölgesinde kadrolar köy kökenliydi. Bölgede çok az sayıda olan Hıristiyan büyük toprak sahipleri, bağlı oldukları Ortodoks Kilisesi kapsamında Helenizm tezini desteklemekteydi. Buna karşılık, dağlık küçük kasabalarda topluluklar kendi okul ve kiliselerinin mali gereksinimlerini karşılamakta ve yönetimini de üstlenmekteydiler. On dokuzuncu yüzyılın son on yılında topluluk okulları büyük bir hızla yaygınlaştırıldı. Eğitimin yaygınlaşması, din adamları dışındaki hukukçu, doktor gibi meslek sahiplerinin fazlaca Bulgaristan'a yönelmesi sonucunu verdi. Dışarıda fazla iş olanağı bulamayan ve Osmanlı devlet sisteminde yükselme şansları da bulunmayan öğretmenler ise, büyük oranlarda siyasi örgütlenmelerde yer aldılar. Öğretmenler daha çok Makedonya İç Devrimci Örgütü'nde yer alırken, ayaklanma dönemlerinde Bulgaristan kökenli subaylar, yerli önderlerin hoşnutsuzluğuna karşın, etkili grubu oluşturdular. Makedonya İç Örgütü kendisini kitle tabanına açar açmaz, kırsal kesimde Bulgar Kilisesi'ne bağlı din adamları, öğretmenler kadar ön plana çıktılar.

Meşrutiyet'in ilanından sonra, yeni sorunlar çıktı. Kullanılmayan devlet toprakları, çiftlikler ve tarım kredileri gibi konularda köylülüğün sorunlarına yaklaşım gösterecek bir yapı yoktu. İttihatçıların merkezi hükümet anlayışı, topluluk

okullarının eğitimine müdahale etmeyi hedefliyordu. Ayrıca 1908'den itibaren Bulgaristan'ın, hukuken de tam bağımsızlığını almış olması sonucu, oradan gelen öğretmenlerin yabancı oldukları için çalışma izni alamamasıyla yeni çatışma konuları yarattı.[14]

İttihatçıların, anlaşılan bürokrasiden daha iyi tanıdıklarına inandıkları Makedon örgütlerine karşı tercih geliştirdikleri görülmektedir. İlk görevine Balkanlarda başlayıp 1908'de de burada kaymakamlık yapmakta olan Talısin Uzer anılarında bu konuya da yer verir:

"Vodine Kazası İdare Meclisi için, biri Virhovistlerden [Makedonya Dış Devrimci Örgütü], diğeri Santralistlerden [Makedonya İç Devrimci Örgütü] iki Bulgar aday eşit oy aldıklarından, vilayetin bu oylamada tercih hakkı vardı. Bu nedenle Santralist partisine bağlı olan Bulgar adayın seçilmesi için, valilik katında yardımcı olmamı lider Sandanski benden rica etti. Gerçekten bu basit işti ama, bu seçiş bize yarar sağlayabilirdi. Öğle yemeğinde bu konuyu söz arasında [Selanik Valisi] Daniş Bey'e açtım ve rica ettim. Bana: 'Talısin Bey bu isteği peki yerine getirelim ama, emin ol ki bunların hepsi Bulgardır... Santralistlik, Virhovistlik bizim Bektaşilik ve Melamilik gibi bir şeydir' dedi... Hayret ettim, çünkü partileri, dini tarikatlara benzetiyordu. Meselenin esasını kendisine anlattım. Ya!... dedi."[15]

Gene Balkanlarda kaymakamlık yapmış olan Hüseyin Kazım Kadri ise bu ayrımcılığı eleştirmekte, zararlı bulmaktadır:

"Fakat ben Makedonya'nın tarz-ı idaresinden memnun ve müteselli değildim. 'Santralist' ve 'Virhovist' davalarına

---

14 Fikret Adanır, "The Macedonians in the Ottoman Empire, 1878 1912", *The Formation Of National Elites*, (ed. A. Kappeler, F. Adanır, A. O'Day), European Science Foundation, Londra, 1992, s. 161-191'de. Bkz. F. Adanır, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* içinde, s. 33-72.

15 Talısin Uzer, *a.g.e.*, s. 240-241.

hükümetçe atfolunan ehemmiyet ve bu işlerde takip edilen tarz-ı siyaset, bizi yanlış ve tehlikeli yollara görürüyordu. Bu memlekette en âkılâne ve dûr-edişâne tarz-ı idare 'bî-taraflık' olabilirdi. Santralist rüesasından Sandanski'nin hükümete ait işlere müdahalesi ve adeta Selanik'te bir 'müşavir' vaziyetinde bulunması her tarafta sû-i tesir hasıl ediyordu. Virhovist partisine mensup olan rüesa hemen kamilen Bulgaristan'a çekildiler ve oradan propagandaya ve ilkaât-ı siyasiyeye revaç verdiler."[16]

Meşrutiyet'in ilanından sonraki iç gelişmeler bir yana, 1908 Bosna-Hersek iltihakı, 1911 Trablusgarp Savaşı ve Arnavut isyanından sonra, 1912'de Balkan Savaşı'nın patlaması ile, 1908-1912 sürecinde Osmanlı rejiminin gelişimi ve İttihat ve Terakki iktidarından tatminsiz olan Osmanlı düzeni içinde Meşrutiyet yanlılığını seçmiş ve Meclis-i Mebusan'da sosyalist mebuslarla temsil edilmiş olan Makedonyalılar için fazla seçim şansı kalmadı. Osmanlı, Makedonya'dan çıkarken, Makedonya Balkan devletleri arasında paylaşıldı.

Gene Cemiyet'in doğum yeri olan Balkanlarda, Meşrutiyet'in ilanındaki katkıları anlatılan Arnavutlar üstünde durulabilir. Müslüman Arnavutluk ayrılıkçılığı, Balkan örneğinde özgün bir nitelik taşımaktadır.[17] Arnavutların Osmanlılar tarafından da desteklenen kabile toplumu olma niteliği, 1820'li yıllarda Tepedelenli Ali Paşa ve Başhati ailesinin tasfiyesinden sonra, Tanzimat'la getirilmek istenen merkezi devlet gücüne karşı ayaklanmalara yol açmıştı. 1820'li yıllardan beri Balkanlarda Hıristiyan milletlerde görülen ulusçuluk akımı Arnavutları da etkilerken, Tanzimat ve Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere tanınan hukuki haklar onlara daha geniş hareket alanları sağlarken, Arnavutlar merkeziyetçiliğin müdahalesini daha fazla hissediyorlardı.

1840 isyanları ve 1840'larda yurt dışında, 1860'larda yurt

16 Hüseyin Kazım Kadri, *a.g.e.*, s. 89-90.

17 Bkz. Nuray Bozbora, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, Boyut Y., İstanbul, 1997.

içinde gelişen Arnavut ulusçuluğu, 1878 Ayastefanos Anlaşması ve Berlin Kongresi ile yeni bir aşamaya girdi. Hıristiyan Osmanlı uyrukları ve bölgede nüfuz alanı peşinde olan Hıristiyan devletlerle çevrili Arnavutlar, bu yılda ilk ciddi siyasal örgütlenmelerini oluşturarak, Avrupalı güçlere karşı yurtlarında söz sahibi olmaya çalıştılar.

Arnavutların, Hıristiyanlar da dahil hepsini kapsayan milli Arnavutluk veya Müslüman Arnavutluk arasındaki bocalamaları ve konjonktürün yakıcı acilliği, genellikle Osmanlı sistemiyle daha iyi uyum içinde olan yönetici kesimin tutuculuğu ile birleşince, Osmanlı yönetimine manevra alanı sağladı. Babıâli, 1878 eylemlerini Avrupa'ya karşı destekledikten sonra 1881'de Arnavut örgütlenmeleri silahla bastırıldı. Bundan sonra Arnavutlara vergi muafiyeti, askerlikte gönüllülük, Saray'a alınma, eşraf'a nişan dağıtımı gibi ayrıcalıklar ve bağışlar verilerek, bağlılıklarının sürdürülmesine çalışıldı.

Ancak Bulgar çeteciliğinin güçlenmesi, Avrupa devletlerinin ıslahat projeleri yoluyla etkilerini Hıristiyanlar lehine artırmaları, Arnavut ulusçularını tekrar canlandırdı. Abdülhamit'in hazırladığı ve gerçekte uygulanmasına ayak sürüdüğü 1902 Islahat Programı birçok tepkiyle karşılaştı. İşkodra Mahkeme üyeliklerine atanan bir Ermeni ve Musevi aynı gün öldürüldü. Hıristiyanların jandarma eri olması karşısında isyan düzenledi. Mitroviçe'de Rus konsolosluğu açılması karşısında İsa Bolatin, adamlarıyla konsolosa suikast düzenledi.[18]

Oysa Avrupalılar 1902 programını da yetersiz bularak 1903'te Mürtzeg Programı'nı gündeme getirdiler. Bu tarihten sonra Arnavutluk'ta birçok örgüt ortaya çıktı. 1905'ten itibaren Arnavutlar Jön Türk örgütlenmeleri içinde daha fazla yer almaya başladılar[19] ve Reval Buluşması'ndan sonra İttihatçı-

18 N. Bozbora, *a.g.e.*, s. 241.

19 Debre Arnavut komitesi 1907'de İttihatçılarla birleşirken, Yakova'da Arnavut komitesi ve İttihatçı kadrolar aynı kişilerden oluşuyordu. Üsküp'te işbirliği yapılıyor; Selanik'te Arnavut komitesi üyesi Mithat Fraşeri, iki hareketi kaynaştırıyordu; bkz. Bozbora, *a.g.e.*, s. 269.

ları harekete geçiren süreç ile, Meşrutiyet'in ilanının Arnavutluk'un Avrupalılarca paylaş(tır)ılmasından kurtuluş için çare olarak görülmesi iç içe geçti ve eylem olarak da çakıştı.

Enver Paşa, henüz dağda iken Kuzey Arnavutlarının Kaçanik'te toplandığını duymuş, amaçlarının Meşrutiyet istemek olduğunu anlayınca sevinmişti: "Fevkalade mesrurdur. Demek, asıl çekindiğimiz, Şimali Arnavutluk bizimle beraber olacak. Sultanın altınlarına kanmayarak ibraz-ı hamiyyet ediyorlar. Artık, maksat hasıl olacak demekti."[20]

Ancak 23 Temmuz'dan sonra Bulgaristan tam bağımsızlığını ilan ederken, Avusturya da Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini açıklamıştı. Makedonya sorunu, 1912'de tüm Balkan devletlerinin katılacağı Balkan Savaşı'na yol açacakken, Arnavutluk isyanları daha 1910'da patladı ve Arnavutluk'un bağımsızlığı 1912'de ilan edildi.

Meşrutiyet'in ilanından sonra fazla zaman geçmeden Arnavutluk'ta Osmanlı aleyhtarlığının güçlenmesi, Balkanlarda Osmanlı gücünün kuşkulu niteliğinin ortadan kalkmamış ve Hıristiyan ulusçu hareketlerinin sona erdirilememiş oluşundan etkilenmesi kadar, Osmanlı-Arnavut ilişkilerinde Abdülhamit'in kurduğu dengenin bozulmasının da etkisi görülür.

Abdülhamit'in Arnavut beylerle kurduğu ilişkiyi Abidin Nesimi şöyle anlatır: "Arnavutların Abdülhamit II'ye karşı olacaklarını söylemek imkansızdır. Çünkü, Abdülhamit II, Doğu Anadolu'da gayrimüslimlerin, Ermenilerin ayrılıkçı hareketlerine karşı Kürt milislerini, Balkanlardaki gayrimüslimlerin ayrılıkçı hareketlerine karşı Arnavut milislerini kurmuş-

20 Halil Erdoğan Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 121. Dağa çıkan Enver, Niyazi ve Eyüp Sabri beylerin eylemleri (son ikisi Arnavut'tu ve kendi köylülerinden doğrudan destek görmüştü) ile, Avusturya müdahalesine karşı toplanan Arnavutların Meşrutiyet ilanına dahil edilmesi konusunda bkz. Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve II. Meşrutiyet*, İzmir, 1944. İttihatçılarla birleşmeyen Arnavut önderler de vardı: "[Ohri Müdde-i Umumi Muavini] Ruhi Bey müstakil bir Arnavutluk hüsûlünü daha mühim ve Arnavutlar için daha iyi zannettiğinden, cemiyetin Ohri'de mahvına çalışmaktan geri durmuyordu.", H. E. Cengiz, *Enver Paşa*, s. 85-86.

tu. (...) onlara geniş ayrıcalıklar tanımıştı. Buna rağmen, 1908'de Arnavut milisler dağa çıkmışlar, Kanun-i Esasi için harekete geçmişlerdi. (...) Arnavut milisler, Abdülhamit II'ye karşı değillerdi. Bunlar Batılı emperyalistlerin Balkanlarda özel bir jandarma teşkilatı kurma planını önlemek isteğinde idiler. Bunu da Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulmasıyla sağlayacakları kanısında idiler."[21]

İttihatçıların 'yeni düzen' arzusuyla harekete geçmeleri, yerel dengelerle uyuşmuyordu. Abdülhamit devrinde birçok vergiden muaf olan Arnavutlardan vergi alınmak istenmesi (Meşrutiyet'in ilanından bir yıl sonra, 'besa' ile 18 Ağustos 1909'da aşar vergisi dışında vergi vermektense ölmek kararı alınmıştır), eşrafın ayrıcalıklarını ve padişah katındaki özel konumlarını yitirmesi,[22] askerlik, eşkıyalık konularında yasaların tam egemen kılınmak istenmesi, 1908 Temmuz'unda İttihatçılarla işbirliği yapmış olan Arnavut önderlerini, milliyetçilerini, eşraf ve halkını yeni iktidardan kopardı. Hükümetin Arnavutların silahlarının toplanması kararı ise, hem gelenek ve onurları hem de öteki çeteler karşısındaki konumları, Os-

21 Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Gözlem Y., İstanbul, 1977, s. 32

22 "Cemiyetin Metroviçe mensuplarından bazıları Sultan Hamit'in itimadını kazanmışlardan olup Meşrutiyet'in ilanından sonra Metroviça'ya iki saat mesafede bulunan kulesine kapanan İsa Boladin'i çekemez oldular. Ve vücudunun kaldırılma zamanı geldiğini iddiaya başladılar. Bu mütaalayı ileri sürüp genç subaylar arasında propaganda yapan, İttihat ve Terakki'nin en nafiz azasından Necip Draga idi. Halbuki bu, şahsi menfaati himaye için fırkacılık prensibine büründürülmüş bir entrika idi. Necip Bey bir gün Metroviça İttihat ve Terakki şubesi erkanından Miralay Fevzi [Çakmak] ve kaza kaymakamı Haydar ve Doktor Malatyalı Mustafa, eşraftan İbrahim Deva, yine eşraftan Hüseyin Ağa ve Hacı Eyüp toplanarak İsa Bolatin işinin konuşulmasını temin etti. Bilhassa Fevzi Bey, İsa Bolatin'e o günlerde ilişilmesinin mahzurlarını uzun uzun anlattığı halde İsa'nın tedibi lazım geldiğinde ısrar ettiler ve Selanik'e yazdılar. İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin Selanik'ten bir kurmay idaresinde gönderdiği bir tabur askerle İsa'nın kulesi sarıldı. Yaptıkları müsademede İsa yaralandı fakat kaçtı... İpek dağlarında her zaman isyana müsteit bölgelerde hükümetin başına bela kesildi. (...) Makedonya'da Meşrutiyet'in ilanına muvaffak olan subayların arkası kesilmeyen müdahaleleri yüzünden hoşnutsuzluklar, iktisap edilen saadetler tekrar azaplara, rahatsızlıklara ve cehennemi bir hayata dönüşü görüldü"; Süleyman Külçe, *Mareşal Fevzi Çakmak*, İzmir, 1946, s. 47-48.

manlı'nın Makedonya'nın kaderinde gene söz sahibi olamadığının görülmesi nedeniyle, Arnavutların silaha sarılması sonucunu getirdi.

1912 isyanında Arnavut mebuslar milliyetçilikleriyle öğünmekte ve isyanlarının haklı olduğunu söylemektedirler.[23] Başkımcılarla, Hürriyet ve İtilafçılar birleşmişlerdir; Rıza Nur, "Arnavutları isyana teşvik ettiğimi ben kendi elimle yazdım. Bu, kusur değil iftihar sebebidir. (...) Arnavutlar (...) devleti İttihatçılardan kurtarmak için isyan ettiler" demektedir.[24]

Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı'na giden yolda, Arnavutluk, Latin ve Arap alfabesi yanlıları, Müslüman çoğunluk, Ortodoks ve Katolik Arnavutlar, bölgeler arası farklılık ve çekişmelerle, Avusturya, Karadağ, Sırbistan, Yunanistan, İtalya ve Bulgar ve Rus etkileriyle, emperyalist çekişmenin ortasında kalmış, Enver Hoca'nın iktidarına kadar ardı gelmeyecek uzun bir iç savaş sürecine girmiştir.

Anadolu açısından daha önemli olan, 1885'de Van'da Armenakan, 1887'de Cenevre'de Sosyal Demokrat Hınçakyan, 1890'da Tiflis'te Daşnaksutyun örgütlerini kurmuş olan Ermenilerdir. İstanbul ve Anadolu'daki eylemlilikleri, örgüt çeşitliliği, ideolojik içerikleri ve yayınları hem de kendi dinsel kurumlarına karşı tavırları ile daha zengin bir deneyim sunarlar. Paris'te toplanan 1902 ve 1907 kongrelerinde, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren milletlerin siyasal örgütleri işbirliği arayışına girmiş, Rumların çağrılı oldukları halde katılmamalarına karşılık, özellikle Ermenilerle Jön Türkler diyalog kurmuştur.

1896 'Ermeni Vakası'nın, 'hürriyet mücadelesi' tarihinde yer ettiği ve en azından belirli bakış açısına sahip çevrelerde Ermeni-Türk ayrımı gözetilmediği anlaşılmaktadır. Tevfik Fikret'in *Bir Lahza-i Teahhur* şiiri bunun kanıtı olduğu gibi,

---

23 Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 536, 537, 541.
24 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. 2, s. 377-78.

eylemcilerden, 1908'de mebus olacak olan Armen Garo Pastırmacıyan'ın İstanbul'a gelişi de törenlerle karşılanabiliyordu. Jön Türklerin de akim kalan bombalama eylemi tasarıları olduğu anımsanırsa, bu yakınlığın nedenleri daha iyi anlaşılabilir.

Tarih yazımımızda Tehcir Olayı tartışması ile sınırlandırılıp pek yer verilmeyen Ermeni eylemciliğinin, Türk ve Ermeni halkların ve örgütlerin etkileşimi ve pratik örneği oluşturması açısından da önemi göz ardı edilmiş olmaktadır.

1896 eylemi ile ilgili Türkçe'deki nadir anlatımlardan biri olan Ahmet Rasim'in anıları, deneyimsizlikle birlikte, hükümetin Müslüman-Ermeni anlaşmasından duyduğu korkuyu da ortaya koymaktadır:

bir ayaklanma teşebbüsünün, daha Mabeyn'le Sadrazamlık Makamı ve Zaptiye Nazırlığı'nca bilinmediği halde Ziya[25] ve benzerlerince bilgileri içinde olması ve hatta bunların bir aralık çift çift gezerek şurada burada Müslüman halkın da bu ayaklanmaya katılıp katılmayacaklarını soruşturmaya kadar ileri gitmeleri, hükümetin üç başlı bir anarşi yılanının düşlerine takılı olduğunu göstermez mi? Halbuki Müslüman halk denilen sınıf, uyuşmuş, korkudan, sürülmek ve hapsedilmek ürküntüsünden, işkenceden dolayı umutsuz bir yaşantıya gömülmüştü. Meğer bu ruh halini yönetimin başında olanlardan çok Ziya gibi cin fikirli hafiyeler pek iyi biliyorlar, yani onlar - Ziya bunu bana ayaklanmadan sonra açıklamıştı Ermenilerin akla yatkın bir tutum takınıp yaka yırtarak:

Ey İslamlar, siz de ne duruyorsunuz? Vatan kardeşi değil miyiz? Gelin, bir olalım; siz öne düşün. Ne derseniz biz de onu deriz; ne yaparsanız onu yaparız, tek hakkımızı iste-

---

"Bu casusun Mektebi-i Hukuk öğrencilerini gözetlemekle ve aynı zamanda Babıali Caddesi'nde dolaşan ben, rahmetli Andelip, Müstecibzade İsmet ve benzeri yazı ile uğraşıp hayatını kazananları göz önünde bulundurmakla görevli olduğunu hepimiz biliyorduk"; Ahmet Rasim, *İki Hatırat Üç Şahsiyet*, haz İbrahim Olgun, Çağdaş Y., İstanbul, 1976, s. 126.

yelim...

Diye yanıp yakılarak işe başlamalarında büyük bir ayaklanma çıkacağından korkuyorlarmış!

Arada bu kadar acıklı olaylar meydana gelmekle birlikte yine zamanın üzüntüsünün son kertesini bir yana bıraktırarak insanı şaşkınlıkla karışık geçici bir güldürmeye uğrattığının nedenleri anlaşılıyor... hükümet de Ermeniler de karşılıklı tam bir güçsüzlük altında bulunuyorlarmış... Ermeniler böyle bir ayaklanmayı yürütemedikleri gibi, öte yandan hükümet de, işi bastırma konusunda yine kendi adamları tarafından türlü türlü kesin engellemelere uğramıştır...

Zaptiye Nazırı: "Zaptiyenin şu andaki kuvveti yeterli değildir. Nizamiye güçlerine gereksinme vardır diye ard arda Babıâli'ye gelip sızlanıyor. Babıâli de Bab-ı Seraskeri'ye yazıyor. Aldıran bile olmuyor...

Babıâli karakol subayı geliyor: "Altmış yetmiş kadar erim varsa da cephane yoktur; Ermeniler hücum ederlerse ne yapacağız" diye soruyor. Paşa Hazretleri [Sadrazam Sait Paşa]:- Süngüye kuvvet! diyor. Ne desin? Ya da ne diyebilirdi?

Fakat sorunun rengi değişiyor. Nasıl ki ben bile değişmekte olduğunu dolaştığım sırada anlamaya başlamıştım. Asker dolaşmadığı için işi yatıştırmak gayret sahiplerine düştü. Kimi erler, medrese öğrencilerinden bir bölüğü, halktan şu bu zayıf hükümete yardımcı kesilerek vuruşmaya, kırışmaya katılmışlardı. Sırtını Çemberlitaş'a dayamış bir Ermeni, elinde revolver, donakalmış olduğu halde uzun bir süre kimseye yanaşmaya cesaret edememiş; sonunda durum anlaşılarak elinden silahı alındığı gibi, bir iki tokat ile uyandırılmış imiş. Adamı Babıâli'ye götürürlerken gördüm. Belki çevresinde yüz kişi vardı. Halbuki Emekli Sandığı önünde tek başına iri bir Ermeni ile alt alta üst üste uğraşan jandarmanın yardımına kimse gelmiyordu. Tramvay yoluna çıktığım zaman halkın Sultanahmet Balçesi parmaklıklarını kopara-

rak sopa gücüyle hücumlarda bulunduklarını işittim. Herkes bin olayın anlatıcısı olmuştu. İslam mahallelerinde:

- Ermeniler sizi kesmeye geliyorlar! diye polislerin bağırdıkları da söyleniyordu. Özet olarak, ayaklanma çığlıkları alıp yürüyordu. Bildiri, duyuru, yapmayın ağalar, beyler, etmeyin kardeşler! para etmiyordu."[26]

'Hürriyet mücadelesi'ndeki ortaklık çağrısı adına anlamlı bir Jön Türk beyannanmesi, bu deneyimlerle daha da yerine oturmaktadır:

"(...) Vatandaşlar! Bir dakika akilâne ve bi-taraf'ane düşünecek olursanız Abdülhamit idaresinin gerek Ermenilere, gerekse diğer Osmanlı unsurlarına karşı olan düşmanlığının her şeyden ziyade istibdadını devam ettirmek istemesinden ileri geldiğini anlarsınız. Bizi birbirimize boğazlatarak vakit kazanıyor (...)

Vatandaşlar emin olunuz ki Abdülhamit'in ve hükümetinin bütün taarruzları Ermeni'ye Ermeni olduğu için değil, son zamanlarda Türklerle birlikte istibdattan kurtulmaya çalıştıklarını gördüğü içindir! (...)

(...) hepimizin müşterek bulunması kaziyesi bu umumi itilafa o kadar kuvvet verdi ki bu hususu şüphe ve tereddütle karşılamaya şevk için 'Ermeniler şu aralık istiklal istiyorlar, padişahlık yapacaklar!' tarzında hükümet tarafından rivayetler işaa [yayma] ettirildi (...)

Bununla beraber hain hükümet işbu ittihat teşebbüslerinin memleket dahilinde nüfuz ve tesirini azaltmak için gene halk arasında, mesela Genç Türkler din düşmanlarımızla ittihat etmek gibi bir küfürde bulundular. Bunlar zaten fikirleri muzır adamlardır. Sözlerine asla itibar etmeyiniz!' tarzında hainane işaalarda bulunuyorlar.

---

26 *A.g.e.*, s. 127- 131. "Şaşılası bir durumdur ki aradan iki gün geçmez, Müslüman halk arasında:

Patrikhane zaptiye ile birlik olmuş; tutuklulardan en yoksul olandan bile beş on lira alınarak papazların kefilliğiyle salıveriliyorlarmış!

Zaptiye Dairesi bu işte en az kırk elli bin lira vurdu! sözleri ortalıkta dönmeye başlamıştı", *a.g.e.*, s. 133.

Maksadımız dini bir meseleyi halletmek olmayıp Osmanlılık mecmuası dahilinde yaşayan unsurların tamamen ittihadile insaniyete şîn olan böyle zalim ve müstebit bir hükümetten kurtulmak ve yerine meşruti ve adil bir hükümet tesis etmektir."[27]

1905 Rus Devrimi'nin peşinden gelen Stolypin rejimi, Azeri-Ermeni çatışması, Gürcü ve İran hareketlerinden Ermeni örgütleri ve tabanları etkilenmiştir. "Taşnaklar, Ermeni Sorunu'nun saplandığı çıkmazdan, Rus devrimci deneyiminden ve Özgüllükçülerle Genç Taşnakların 'Bulgar yolu'nun kısırlığına karşı yönelttikleri eleştirilerden [çıkarılan ayaklanmaların Osmanlı devletince bastırılması çabasına karşılık Avrupa müdahalesini sağlama stratejisi] ders aldılar, Anadolu vilayetlerinde Ermeni nüfusunun gerileyişini gözlemlediler ve Müslüman halkların nasıl uyandıklarında dikkat ettiler (1906'da Van, Erzurum ve Kastamonu'daki pazaryeri kargaşaları ve İran'da encümenler hareketi). Bütün bu nedenlerle, Osmanlı despotizminin ancak imparatorluktaki halkların hepsinin birden toplu eylemiyle devrilebileceği kanısına vardılar. Dolayısıyla, Doğu'nun eski devletlerinin demokratlaştırılması ve çağdaşlaştırılması için Türk, Azeri ve İranlı Müslüman ıslahatçılar ve devrimcilerle bağlaşmalar aradılar."[28] "Kafkasyalı işçi ile Anadolulu köylü arasında bir tercih yapmak durumunda kalan" Taşnak Partisi, 1907 Viyana Kongresi'nde benimsediği programla "zımnen... Ermenilerin gelecekte birleştirilmesi olanağını gözden çıkarmış... ülkeötesi kültürel özerklik ilkesini benimsemiştir." [29] Paris'te 1907 Aralık ayında toplanan Osmanlı muhalif partiler kongresinin kararları da böylece onaylanmıştır.

1908 Temmuz'unda silahlarını bırakarak İttihat ve Terakki'nin bağlaşığı olarak ortaya çıkmaları da bu yaklaşımın

27 A.C., a.g.e., *Milliyet*,Tefrika no: 44, 19 Mayıs 1934.
28 Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm, 1887-1912*, çev. Mete Tunçay, İletişim Y., İstanbul, 1995, s. 80.
29 *A.g.e.*, s. 72.

sonucu olmuştur.

1908 Temmuz'unda Ermenilerin kendilerini 'hürriyet kahramanı' olarak gördükleri, bu görüşlerinin itibar da bulduğu, Ermeni mezarlığına yapılan ziyaretten anlaşılmaktadır: "...kabristana azimetle 1896 senesi vaka-i müessiresinde maktul olanların kabirlerini ziyaret etmişlerdir."[30]

Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermeni yurttaşlar da, beklentilerinin karşılanması için İttihat ve Terakki'ye başvurmaktadırlar:

"Ah hâlâ zulmet içindeyiz. Telgraf Nezareti mektupçuluğundan iskat edilen Bekir Efendi'nin biraderinin oğlu olup hafiye ve Antakya Telgraf Müdürü Vasfi ve muzır evrak tercümanı sahte dava vekili Armanak efendilerin teşkil eyledikleri kumpanya tölımetler tertip ederek ve yalancı şahitler bularak birçok paralarımızı çekti. Bu kumpanyadan ve mükerrer ceraim erbabından bir şahsın mahkemedeki evrakı yok ettirildi. Şimdi bu adam yırtıcı canavar gibi üzerimize saldırmaktadır. Biz artık istibdat öldü diye tekrar mahkemeye müracaat ettik. Fakat istibdatın henüz ölmediğini anladık. Çünkü mücrim olan o adam bu gece saat dörtte tevkifhaneden çıkarıldı. Adalet nurunun intişarına canını feda ederek çalışan mukaddes cemiyet bize de baksın. İstibdat devrinin zulmünden dolayı yavrularını terk ederek ecnebi diyarına gidip, alın terile kazandıkları parayı bir zarf içinde çek olarak ailelerine gönderen vatandaşlarımızın o mektupları, muzır evrak diye açılarak içindeki paralar alınıp hep sarf edilmiştir. Merhamet ve vicdanî muavenet bekliyoruz..."[31]

İttihatçılarla Ermenilerin diyaloğu Meşrutiyet'in ilanından sonra özellikle seçim dönemlerinde sürmüştür: "Erzurum'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle Daşnaksutyun Cemiyeti arasında itilaf hasıl bulmuş ve Ermeniler ile Türkler meyanında meveddeti takviye zımnında muhtelif komisyon-

30 *İkdam*, No: 5094, 31 Temmuz 1908.

31 A.C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no:12, 22 Teşrinisani 1934.

lar teşkil kılınmıştır. Erzurum'un mahall-i muhtelifesine bu yolda dört komisyon izam olunmuştur."[32]

Taşnaklar 1908 ve 1912 seçimlerinde İttihat listelerinde, Hınçak ve Ramgavarlar ise Hürriyet ve İtilaf listelerinde yer almışlardır.[33] 1909 Adana olaylarından sonra da ilişkilerin bozulmamasına çalışılmış, Memalik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti hükümetçe resmen tanınmış ve *Tanin* gazetesinin 19 Şubat 1910 günlü sayısında da bu durum ilan edilmiştir.[34]

Gene de hiç kimse, birkaç yıl sonra olayların kendisini nereye getireceğini bilemez ve Erzurum Mebusu Varteks Efendi gibi hem Taşnak, hem de İttihatçı olunabilir. 1910 Meclis konuşmasında şöyle seslenmektedir: "Siz beni zorla nasyonalist yapıyorsunuz. Halbuki ben nasyonalist değilim... Siz sanıyorsunuz ki ben bir kart Ermeni'yim... Halbuki ben sizden ziyade Türk'üm. Türk'ten de Türk'üm."[35]

İttihat ve Terakki Cemiyeti, örgütlenme ve eylem biçim ve yöntemleri, milliyetçilik kavramı, parlamenter hukuk devleti içinde bir arada yaşama yolunun bulunması açılarından birbirleriyle de çelişebilen çeşitli etki ve nüveleri içinde barındırır. Kuramsal düzeyde Osmanlılık ve Türkçülük, uygulamada demokratlık ve komploculuk bunların başında gelir. Zaman içinde bu nüvelerin billurlaşıp ayrışması İttihatçılar için olduğu gibi, onlardan daha eski ve ideolojik tanımlamalara ve uluslararası bağlantılara daha fazla sahip öteki milli örgütler için de söz konusu olacaktır.

1908'de Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte ortaya çıkan kimi siyasi, kimi kültürel, kimi hemşeri dayanışması niteliğinde, birçok örgüt ve onların yayın organı, 31 Mart Olayı'nın bas-

---

32 *İtimad*, No: 1, 21 Şubat 1324 (6 Mart 1909).

33 Tunaya, *a.g.e.*, s. 574. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla Hınçakların 'itilafname sureti'ni Ali Birinci yayımlamıştır; ***Hürriyet ve İtilâf Fırkası***, Dergah Y İstanbul, 1990, s. 276.

34 Tunaya, *a.g.e.*, s. 573, 575-76.

35 Tunaya, *a.g.e.*, s. 575, dipnot 39.

tırılmasından sonra gelen sıkıyönetim içinde faaliyetlerinin gelişeceği ortamdan yoksun kalmışlardır. 16 Ağustos 1909'da kabul edilen Cemiyetler Kanunu ise, "kavmiyyet ve cinsiyet esas ve unvanıyla" cemiyet kurmayı yasaklamıştır. Ayrıca siyasi partiler yasası çıkartılmayıp, partilerin de bu yasa kapsamına alınmış olduğu unutulmamalıdır. Ancak, bu örgütlerin varlığını, iktidar partisi dahil partilerin kabul edip, kamuoyuna açık siyasi ittifaklara girmekten de geri kalmamaları toplumsal gerçeklerin sonucudur.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi hukuk devleti kurma ülküsü ile imparatorluk yapısını bir arada tutma düşü, Abdülhamit'in, yetişmiş 'mektepli' subaya duyduğu ihtiyaç ile, bu subayların böyle bir ülküye sahip olmasını engelleyemeyişi arasındaki çelişkinin benzeri gibidir. Cemiyet, herkesin yasalar karşısında eşit 'yurttaş' olduğu bir toplum hedeflerken, öncelikle geleneksel olarak dinsel kurumların görevleri arasına giren eğitim ve yargı işlevlerini de laikleştirmek ve tekdüzeleştirmek zorundadır. Tanzimat'tan beri bulunan ilacın en yüksek dozunu sonunda zorla da olsa yutmak ve yutturmak isteyen kuşak budur. Bu uğurda gayrimüslimleri askere almak, ulemanın geleneksel rolünü kısıtlamak, Ege efe-eşkıyalarına karşı sefer düzenlemek, halkın elinden silahı toplamak aynı anlama gelmektedir. Hukukun üstünlüğü olmadan demokrasi olamaz ve bu demokrasinin yükselebileceği taban da ancak Osmanlı topraklarında yaşayan herkesin eşit yurttaşlar olduğu Osmanlıcılık olabilirdi. Ancak kendisi demokrat olamayan 'ürkek' ve bu nedenle komplocu ve hukuk dışı bir komitenin, çeşitli toplulukların geleneksel yapı ve kültürlerine, hem de o kadar geç bir tarihte dayattığı değişim altında, demokrasi olmadan Osmanlılık çerçevesine bağlılık umması, hayal olarak kalacaktır.

Hüseyin Kazım Kadri durumu, "Asırlarca müddet on para bile vergi vermemiş, hizmet-i askeriyenin bir vatan borcu olduğunu bir kere olsun hatırına getirmemiş nim [yarı]

valışi bir kavimden birdenbire vergi tahsiline kalkışmak, Arnavut gençlerini sürü sürü kışlalara sevk etmek... çok tehlikeli işlerdi. Memleketin her tarafında, İşkodra'dan Basra'ya, Karadeniz sahillerinden Yemen'e kadar uzanan bir yerde ve milliyet, lisan ve âdât itibariyle birbirine benzemeyen bir ma'şer ve mahşer-i akvam arasında bir 'vahdet-i siyasiye ve idariye' cari olmasını istemek kabil olabilir miydi?" diye özetler.[36]

İttihatçıların güttüğü Osmanlıcılık siyasetinin yüzeysel kaldığı, vicdanlarında daha 1912 kongre, örgüt, ve propagandaları öncesinde Türkçü oldukları da söylenebilir. Örneğin Ahmet Rıza kanadı, gayrimüslimlerle ilişkide hep temkinli olmuştur. 2 Haziran 1906 günlü Bulgaristan'a yazılan bir mektupta, Müslüman olmayan bir Osmanlıyı Cemiyet'e almanın "ancak bazı şartlar dahilinde" olacağını belirtmiş ve Cemiyet'in "halis bir Türk cemiyeti" olduğunu eklemişti.[37]

Türkçülük akım olarak 1912'den itibaren rağbet görecekse de, bu duygu daha başlangıçta mevcuttur. Sonranın Lazistan Mebusu ve Teşkilat-ı Mahsusa gönüllüsü Süleyman Sudi, 1908'de Balkanlardan Ege'ye bir grevde arabuluculuk yapmak için geldiğinde (bkz. aşağıda s. 147), dönüşte Yunan bandıralı bir gemiye biner ve Mehmet Ali Ayni'nin ifadesiyle kaptana, yakında hepsini Türkçe konuşturacaklarını söyler.[38] Seçimlerde özellikle Rumların gösterdiği tavır karşısında *Tanin*'de 23 Teşrin-i evvel 1324'te (5 Kasım 1908) yayımlanan 'Millet-i Hakime' başlıklı yazı ile, egemen ulusun Türkler olduğu, bunu kabul ettikten sonra gayrimüslimlere kucak açılacağı anlatılmıştır.

Gayrimüslimlerin, Meşrutiyet'in doğurduğu eylem ortamı içinde kendilerini emniyette hissetmemiş olmaları, kartpostal görüntülerinden daha gerçektir. Bursa'da Hıristiyanlar kaçma dürtüsü içinde, İzmit'te siyasal ağırlıklarını duyurabil-

36 Hüseyin Kazım Kadri, *a.g.e.*, s. 122.
37 S. Akşin, *Jön Türkler*, s. 76
38 Mehmet Ali Ayni, *Hatıraları*, Canlı Tarihler, 2, Türkiye Y İstanbul, 1945, s 61.

mek için ayrı gösteri düzenleme ihtiyacındadır. Kastamonu'yla ilgili haberler, neler olduğunun değilse de, olabileceğinin işaretidir:

Nisan 1909'da *Serbesti* gazetesinde çıkan haberler üzerine İstanbul'dan Mebus Yusuf Kemal, Kastamonu Belediyesi'ne "Bugünkü *Serbesti* gazetesinde Kastamonu'da Rumların haneleri basılarak altısının öldürüldüğü yazılıdır. Doğru değilse durumun bilhassa Rum vatandaşlarımız tarafından çekilecek telgraflarla yalanlanmasını ve cevabınızı bekleriz" diye telgraf çekmişti. Demircioğlu'nun yorumuna göre bu haber, Kastamonu'yu lekelemek için uydurulmuştu ve "İstanbul gazetelerinin bir kısmında görülen fesat çıkarıcı tahrikat ve neşriyat haddi aşmıştı."[39]

1909 Adana olayları, Ermeni-Türk ilişkileri ve Ermeni örgütlenmelerinin güttüğü siyaset açısından aydınlatıcı olabilir. İttihatçı-Taşnak ittifakına karşın böyle bir olayın yaşanması, belki siyasal örgütlenmeleri aşan derin kültürel, psikolojik farklılaşmanın veya derin siyasal aymazlığın belirtisi olarak önemlidir. Bugüne kadar hep 1914 çerçevesi içinde yaklaşılmış olan 1909 olaylarının çözümlenmesi başlı başına bir konu oluşturur ve belki de yazıya geçmeyen yönleri ile bugün imkansızlaşmıştır. Aşağıda Adana, Cebel-i Bereket özelinde, çözümleme getirilmese de, en azından görüntü ortaya konacaktır.

Osmanlı toplumunun çok uluslu yapısı tarihçiliğimizde karşılığını bulabilmiş değildir. İttihatçıların, siyasal geleneklerin ve 1908 Meşrutiyet ortamının oluşumunun gerçek boyutları ancak bu konudaki incelemelerden sonra ortaya konabilir. Özellikle gayrimüslimler açısından geleneksel 'millet' sistemi, örgütlerinin tabanda ne kadar etkili olabildiği, yabancı devletlerin ve kapitülasyon sisteminin ekonomik, hukuki, toplumsal ve kültürel gerçek etkileri ve Müslümanlara yansıması araştırılmadan konu hakkında fazlaca söylenecek

39 M.Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlan Olundu*, Kastamonu, 1961, s. 39.

söz yoktur. Anadolu şehirlerinde ekonomik ve siyasal yapılanma açısından da aynı bilgisizlik söz konusudur. Taşrada ekonomik güç sahiplerinin, kilise önderlerinin konumu ve tutumu, gelenekçiliği ve yenilikçiliği irdelenerek, şehirden şehire olabilecek farklılıkların nedenleri de ortaya konmalıdır. Örnek olarak Rumlar İzmir'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile işbirliği içindeyken,[40] Trabzon'da Ermeniler bu partiyi, Rumlar ise İttihatçıları desteklemekteydi.[41] İzmit'te ise Ermeniler, Cemiyet'in iki Türk, bir Ermeni mebus önerisini kabul etmemiş, "Türkler seçim usulünü bilmezler ve aralarında birlik de yapamazlar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İzmit şubesi de henüz yeni teşekkül etmiştir" düşüncesiyle iki mebus çıkarmayı amaçlamışlardır. Cemiyet, Ermenilerin anlaşmaya niyeti olmadığını anlayınca Rumlarla anlaşmaya karar vermiş ve iki İttihatçı, bir Rum mebus seçilmiştir.[42]

1921'de, Hatay'da, Ermeni gücünün Fransız desteği bulduğu ortamda, Taşnak ve Hınçaklar arasındaki farkı anlatan alıntı, genellemeler ve bilgisizlik konusunda uyarıcıdır:

Yukarı Kuseyr ve Cebel Akra Kuva-yı Milliye kumandanı Nuri'in Kesep Ermenilerinden Taşnakların başkanı Dr. Avadis ve Hınçakların başkanı Onikioğlu Serkö Ağa'ya, 12 Şubat 1921 tarihli mektupla Türklere karşı tutumlarının ne olacağını sorması üzerine gelen cevaplar:

"Sizinle ne iyi ve ne de fena hiçbir münasebetimiz olmayacaktır. Bunu cemaatim adına size bildiririm. Dr. Avadis."

"Serkölar Türk dostudur. Bundan emin olabilirsiniz. Hasmımız olan Taşnaklar tarafından size karşı yapılacak herhangi bir düşmanca harekete karşı sizinle yan yana onlara karşı koyacağıma söz veririm. On iki oğlum, üç de kardeşim adına. Serkö."[43]

---

40 Fevzi Demir, "İkinci Meşrutiyet Döneminde İzmir'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası", *Kebikeç*, 4/1996, s. 124.

41 Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Sopalı Seçimler", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 97/ Ocak 1992, s. 42.

42 Rifat Yüce, *Kocaeli Tarihi ve Rehberi*, İzmit, 1945, s. 223.

43 Nuri Aydın Konuralp, *Hatay Kurtuluş ve Kurtarış Mücadelesi Tarihi*, İskenderun, s. 111-112.

Tanzimat'tan ne Müslümanların, ne gayrimüslimlerin memnun kalmaması gibi, Meşrutiyet'in de, Anadolu'da Balkanlardaki gibi yaklaşık olarak da çizilebilen sınırlara sahip olmayan Ermeni ve Rumlar için, bütünleşme veya ayrıca varlığını sürdürme açısından (klasik millet sistemi içinde veya çağdaş yurttaş ve bireysel hukuk öznesi yani Osmanlı olarak veya batılı anlamda bir ulus devlet programıyla Türklerle birlikte veya ayrı kalmak) bir dönüm noktası oluşturduğu söylenebilir. Meşrutiyet ilanının ne kadar demokrasi vaat edebildiği tartışması da, Rum ve Ermenilerin, Osmanlılığı reddedip reddetmemeleri hakkında fikir yürütebilmek için önem taşısa gerekir. Bütün bunlar halen yalnızca doğru soruları belirleyebilme düzeyinde kalmaktadır. Konumuz açısından vurgulanması gereken, tek tek şehirlerde İttihatçılık ve İtilafçılık açısından siyasal saflaşmalarda gayrimüslim unsurların varlığı ve etkisinin ne olduğunun belirlenmesi ve merkeziyetçilik Türkçülük, adem-i merkeziyetçilik liberallik geleneklerinin genel ve özelde toplumsal tabanlarının devamlılığını ve bugüne yansımalarını yakalamanın önemidir. [44]

Grevler

Meşrutiyet'in ilanıyla ortaya çıkan olgulardan biri de grevlerdir; o güne kadar görülmedik yoğunlukta grev yaşanmıştır. 31 Temmuz 31 Ağustos arasında 49 grev, 1908 yılı sonuna kadar toplam 111 grev saptanmıştır. Grevlerin % 29.7'i İstanbul'da, % 22.46'sı Selanik'te, % 9,42'si İzmir'de gerçekleşmiştir ve bu 111 grevden 30'una katılanların sayısı 42 bini aşmaktadır. Bu dönemde işçi sayısının 250 bin kişi civarında bulunduğu hesaplanmaktadır. M. Şehmuz Güzel "kanımca 1908'de her işçi en az bir kez greve gitmiştir" demektedir.[1]

44 Meşrutiyet'in ilanı ile kurulan Arap ve Kürt örgütleri için aşağıdaki Parti ve Dernekler bölümüne bakınız.

1 M. Şehmuz Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi, 1908-1984*, Kaynak Y., 1996, s. 52. 1908-1919 dönemi için bkz. s. 31-109.

Grevciler, ücret artışı yanında fazla mesai için ücret zammı, haftalık ve yıllık izin, iş gününün kısaltılması, dernek, sendika gibi işçi örgütlerinin işverence tanınması veya işyerinin teftişi, İdare-i Mahsusa'nın Bahriye Nezareti'nden alınıp özerk idareye kavuşturulması gibi taleplerde bulunmuşlardır.

Grevler çoğunlukla apansız başlamış, bazı örneklerde işverene, sadrazama, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne istekler önceden iletilmiştir. Grevleri yönetenler genellikle örgütsüz işçi kümeleridir. Bazen işçi birlikleri ve az sayıdaki sendika da grev yönetimini üstlenmiştir. Tek işçinin önderlik yaptığı veya komite seçildiği örnekler de vardır. Grevler genellikle gösteri ve yürüyüşle başlamakta, bildirilerle kamuoyuna istekler anlatılmakta, basına haber ve mektup gönderilmektedir. Birçok grevde birlik, dernek ve sendika kurulması yoluna gidilmiştir. Klasik grev yanında dayanışma grevi de yapılmış, işyeri işgalleri de olmuştur.

İzmir-Aydın Demiryolu grevinde çıkan olaylar sırasında İzmir'de yayımlanan sosyalist *Irgat* gazetesi muhabiri Koncamani, birkaç işçiyle birlikte 30 Eylül'de tutuklanmış, 1 Ekim'de serbest bırakılmaları için yapılan gösteri sırasında güvenlik güçlerinin ateş açması üzerine bir İtalyan ölmüş, birçok işçi yaralanmıştır.

Enver Bey [Paşa], ertesi gün aynı yerde askerlere söylev verip, "kardeşlerine ateş açtıkları için onları kınamış, ateş emri veren subayın rütbelerini sökmüştür."[2]

İşçiler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne itibar etmektedirler. 10 Eylül 1908'de Dersaadet Tramvay Şirketi işçileri yayınladıkları bildiri ile "İstibdat fikirlerinin mahvıyla adaletin icrası İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşekkül esası ve mukaddes vazifesi olmakla... âli mercilerinin hürriyet, adalet ve müsavatı fiilen hükümran kılmasını talep ve istirham eyleriz" demektedirler.

2 *A.g.e.*, s. 55; Fransa'nın İzmir konsolosunun 2 Ekim 1908 günlü raporu.

İttihatçıların grevlere karşı tavrı farklılıklar gösterir. İttihatçıların Selanik ve İzmir'deki grevleri desteklediklerı, grevcileri teşvik ettikleri bildirilmektedir. Bundan 'yabancı sermaye'ye karşı bir tavır olduğu da düşünülebilir. İttihatçılar, vali veya başka mülki amirlerin işlerine de karışmakta ve kendilerinin söz sahibi olduklarını ortaya koymaktadırlar.

Grevlerin uzaması, İngiltere ve Fransa konsoloslarının devreye girmesi, devlet maliyesine getirdiği yük gibi nedenlerle İttihatçıların grevlere karşı tavır aldıkları da olmuştur.

Hükümet, henüz seçimler yapılıp Meclis açılmadan 8 Ekim 1908'de Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-i Muvakkata'yı yürürlüğe koymuştur. Daha sonra Meclis'te aşağı yukarı aynen kabul edilip 9 Ağustos 1909'da Tatil-i Eşgal Kanunu olarak yürürlüğe giren metin, yalnızca kamu hizmeti görmekle yükümlü olan işletmeleri kapsamına almakta, sendikayı yasaklamakta, uyuşmazlık halinde temsil sistemini getirmekte, zorunlu uzlaşmanın sağlanamaması durumunda ve savaş ve savaş tehlikesi dışında greve izin verilmektedir.

Özellikle Balkanlardaki Bulgar, Sırp ve Yahudi sosyalist örgütlerin öncülüğündeki işçi örgütleri başta olmak üzere, 31 Mart Olayı'nın yarattığı ortam, örgütlenme ve grevleri sınırlamıştır. Tatil-i Eşgal, 16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu ve tüzel düzenlemelerle getirilen yasak ve sınırlamalarla, işçi eylem ve örgütlenmelerinde 1908 yoğunluğu bir daha yaşanmamıştır. 1908 seçimleriyle çeşitli milletlerden altı sosyalist mebus Meclis'e girmişken, 1912 seçimlerinde bunlar tasfiyeye uğramıştır. Ayrıca 31 Mart Olayı sonucu başlayan sıkıyönetim uygulaması, şiddet dolu siyasal ortam nedeniyle, kısa aralıklarla 21 Kasım 1918'e kadar sürmüştür.

1908 grevlerinin 1908 ortamının yarattığı özgürlük havasıyla yakından ilişkili olduğu anlaşılıyor. Grevlere bu ortamın etkisinin olmaması durumunda, yasal düzenlemeler ne olursa olsun, eylem ve örgütlenmeler devam ederdi. 1908 coşkusu geçtikten sonra yapısal nitelikler ağırlığını duyurmuş, hem hükümetin ağırlığı kendisini hissettirmiş hem de

sınıfsal, siyasal ve milli örgütlenme, bağlılık ve önderlik sorunları, kendiliğindenliğin bittiği yerde daha fazla önem kazanmıştır.

Anadolu'da İzmir, Zonguldak, Samsun grev yapılan şehirler olarak görünmektedir. Grev dalgasının yalnızca işçilerle sınırlı kalmadığı, memur, esnaf çok geniş bir kesimi kapsadığı görülmektedir. Örnek olarak İstanbul tütün esnafı Reji'ye karşı boykota giderken ("Dersaadet'in tütüncü esnafı Reji'ye karşı boykot yapmaya karar vermişlerdir. Yarından itibaren dükkanlarını kapatacaklar ve Tepebaşı'ndaki kıraathanelerden birinde içtima edeceklerdir. Tütüncüler orada ne yapacaklarını kararlaştırdıktan sonra Babıâli'ye gelerek arz-ı mütalaa eyleyeceklerdir"),[3] berber esnafı da tatil günlerini belirlemek için toplanmaktadırlar ("Berber esnafı geçende Sultanahmet'te Millet Bahçesi'nde içtima ederek Cuma günü İslamların, Pazar günü Hıristiyanların dükkanlarını kapatmasını[nı] muvakkaten taht-ı karara almışlardır").[4]

1908 öncesinde de memurların maaş alamamak, Reji işçilerinin ve tütün üreticilerinin, Reji'nin ekonomik ve zora dayalı sömürüsü karşısında çeşitli direniş biçimleri ve eylemler geliştirdikleri bilinmektedir. İşçi kesiminin demiryolları işletmeleri dışında yalnızca belirli merkezlerle sınırlı bir varlığı bulunmasına karşın, bu kesimler Anadolu'da çok daha yaygın bir kitle oluşturmaktadırlar. 1908 Meşrutiyet ilanının başta İstanbul ve Selanik olmak üzere, çalışma koşullarının değiştirilmesi ve biçimlendirilmesi yönünde düşünmek ve harekete geçmek için ortam yarattığı anlaşılmaktadır. Ancak İstanbul, merkezi karar alma mekanı olarak siyasetin şiddet içermesi ve demokrasinin olmamasıyla, Selanik milliyetçi kaygılarla, barındırdığı tohumları geliştirip açığa çıkaramamışlardır.

1908 grevleri, aşağıda tartışılacağı gibi, İttihatçıların sı-

3 *İkdam*, No: 5183, 9 Şubat 1909.

4 *İttifak*, Sayı 21, 5 Eylül 1908'den duyuran Yavuz Selim Karakışla, "Emek Tarihinden Sayfalar", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 146/ Şubat 1996, s. 56.

nıfsal konumunu ve siyaset yapma sanatının - pratiğinin oluşumunu irdelemek açısından öğreticidir. Gerek Türkiye'de sol tarihi, gerek işçi hareketleri ve sosyal politika tarihi açısından ayrı disiplinlere konu olmuş bu başlık açısından, bu çalışma çerçevesinde vurgulanması gereken, toplumsal eylemlilik ve siyasal yapılanmanın ilişkisidir. İttihat ve Terakki grevler süresince ideolojik tavrını ortaya koymuş ve bunun yasal çerçevesini de oluşturmuştur.

Burada vurgulanacak iki öğe vardır; birincisi kalkınmacı, modernist yaklaşımdır: "...patron hakk-ı selahiyetini tecavüz edince bu hareketinin cezasını - ki tabii bir tazminattan ibaret olacaktır - göreceği gibi amele de aynı suretle daire-i hukukunu tecavüz edince mes'ûl olması lazım gelir. Yoksa bazı kimselerin talep ve iddia ettikleri vechile müfrit bir siyaset takip edecek olursak ve sosyalizme adım atarsak her vakitten ziyade emniyet bahş etmeye mecbur olduğumuz sermayedarını tahvîf etmiş oluruz.."[5]

İkincisi, İttihatçıların pratik eylemci yönleridir. Bosna-Hersek'in ilhakına karşı Avusturya boykotunu savunan ve örgütleyen İttihatçılar, boykottan mesleki çıkarları için yararlanma çabasında olan mavnacı ve hamalları, Kamil Paşa Hükümeti'ne karşı toplumsal taban, baskı gücü olarak kullanmışlardır. 'Milli iktisat' döneminin şirketleşme ve esnafı örgütleme çabaları ile, siyasette taban yaratma ve militan yetiştirme çabalarının iç içe geçtiği örnek olarak, liman işçileri ve mavnacılarla İttihatçıların bu dönemde kurduğu ve Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'ya silah ve insan kaçırmaya kadar devam eden ilişki, particilik, meslek ve hemşeri dayanışması ve sınıf siyaseti, hükümet ilişkileri, siyasal rüşvetçilik açısından öğreticidir.

---

5 *İttihat ve Terakki*, No: 32, 5 Teşrin-i evvel 1324/18 Ekim 1908, aktaran Yavuz Selim Karakışla, "Emek Tarihinden Sayfalar", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 140/ Ağustos 1995, s. 58.

Parti ve Dernekler

Temmuz 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti, Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi Cemiyeti ile azınlık kuruluşları dışında siyasal örgütlenme yoktu. Prens Sabahattin'in önderliğindeki Adem-i Merkeziyetçiler de Anadolu içinde örgütlenme çabasını yoğunlaştırmış, 1904'te İstanbul'da kurulmuş olan Cemiyet-i İnkılabiye 1907'de İstanbul şubesi halini almış, Meşrutiyet'ten sonra da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karşısına, Şeref Sokağı'na taşınmıştı. Sabahattinciler, İttihatçıların kazandığı itibar ve 'birleşme' kararı karşısında örgütsüz kalmamak için Nesl-i Cedit Kulübü'nü kurmuşlarsa da, bu örgüt etkisiz kalmış, 1911'de de tatil edilmiştir.[1] Meşrutiyet'in ilanından seçimlerin yapıldığı sonbahar aylarına kadar Anadolu'da faaliyet göstermek isteyen de bu iki görüş olmuş ancak İttihatçılar, kazandıkları itibar ve iktidar adayı - denetiçisi olma sıfatlarını kullanarak Adem-i Merkeziyetçilerin faaliyetlerini (İzmir, Trabzon, Adana örnekleri) engellemişlerdir. Sonuçta seçimlere yine Prens Sabahattin'in kurdurduğu Osmanlı Ahrar Fırkası ile İttihatçılar girmişler, görünürde Ahrar yalnızca Ankara'da başarı sağlayarak Mahir Said'i Meclis'e sokabilmiştir.

Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Darüşşafakalılar, Mülkiyeliler, ressamlar, rüsumat memurları, işçiler, çeşitli milletler, kadınlar, kısacası toplumun birçok kesimi, ilk kez örgütlenmeye başlamıştır. Bu örgütlerden önemlilerinin burada adlarını anmak yeterli olacaktır:

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti (Ağustos 1908, bkz. yukarda s. 59 vd.)

Osmanlı Ahrar Fırkası (14 Eylül 1908)

Cemiyet-i Siyasiye-i Osmaniye (1908)

1 T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Y., İstanbul, 1984, s. 399-403.

Osmanlı Hürriyet ve Teavün-i Milli Cemiyeti (1908)
Osmanlı Kürt İttihat ve Terakki Cemiyeti (1908)
Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti (1908)
Türk Derneği (18 Ocak 1908)
İlha El Arabî (1908)
Suriye Osmanlı Cemiyeti Paris (1908)
Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti (1908)
İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi (1908)
Teali-i Nisvan Cemiyeti (1908)
Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi (1908)
İttihad-ı Muhammedi Fırkası (5 Nisan 1909)
Mutedil Hürriyetperveran Fırkası Kasım (1909)
Osmanlı Demokrat Fırkası (6 Şubat 1909)
Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası (1909 Paris)
Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü (1909)
Heyet-i Müttefika-i Osmaniye (1909)[2]

Ayrıca Arnavut, Bulgar, Sırp ve Rum Meşrutiyet kulüpleri sayılabilir. Tunaya bu örgütler hakkında ancak çok sınırlı bilgiler verebilmektedir. Ancak, İstanbul'da kurulan örgütlerin yurt çapında örgütlenme çaba ve başarısı veya taşrada kurulan bir derneğin gene yurt çapında girişimde bulunması örneği saptanabilmiş değildir. Bunlar içinde yalnız Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin Bitlis, Diyarbakır, Musul şubelerinin kurulduğu hakkında bilgi vardır.[3] Bu konunun, dönemin basınının taranması ile geliştirilmeye, özellikle taşra için araştırılmaya muhtaç olduğu ortadadır.

Cemiyet'in itibarının sarsılıp, Cemiyet'e Meclis'te, basında ve sokakta yoğun eleştirilerin yöneltilmesi 1909 kışından itibaren başlamıştır. Cemiyet'in Kamil Paşa'yı düşürmesi ve

---

Tunaya, *a.g.e.* Ali Birinci'nin andıkları da (*Hürriyet ve İtilaf*, s. 24-27) büyük çoğunlukla İstanbul merkezli ve daha çok 1909 sonrasına ilişkindir. Milliyetçilik başlığı altında yukarıda değinilen örgütlenmeler burada anılmamıştır.

Tunaya, Bitlis ve Musul şubelerinin 17 Aralık 1908'de açıldığını bildirir. *a.g.e.*, s. 404.

siyasette ağırlığının süreceğini kanıtlaması ile 1909 kışından itibaren kurulan fırka ve derneklerin sayısında artış görülür. Ancak öncelikle siyasi partileşmenin Meclis-i Mebusan içinde yoğunlaştığını ve mebuslar ve İstanbul içiyle sınırlı kaldığını vurgulamak gerekir. Bütün bu örgütlerin toplumsal tabanı, başarısı ve devamı yaratılan şiddet ortamı nedeniyle, ölçülemez duruma gelmiştir. Sonuçta siyasal yaşamın İttihatçılar ile Hürriyet ve İtilafçılar biçiminde iki kutuplu duruma gelmesi de bir talihsizlik olmuştur.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulana kadar (21 Kasım 1911) taşrada örgütlenen ve etki yaratan siyasal hareket olarak İttihad-ı Muhammedi Fırkası ortaya çıkmaktadır.

Bu başlık yalnızca siyasetin yeni öğesi olarak örgütlenmeye dikkat çekmeyi amaçlamıştır; örgütlenme ve taşradaki etkilerine ait ipuçları ikinci bölümde ortaya çıkacaktır.

Basın

Meşrutiyet'in ilanından sonra gazete sayısında görülen artış ancak susamışlığın ifadesi olarak açıklanabilir. Meşrutiyet ilan edildiğinde İstanbul'da çıkan gazete sayısı dört iken, yedi ay içinde İstanbul'da imtiyaz alan gazete sayısı 377 olmuştur. *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanan imtiyaz listesini değerlendiren Seyitdanlıoğlu bu sayıyı 344 olarak verir.[1] İmtiyaz alıp çıkmayan veya imtiyaz almadan çıkan gazeteler de bulunduğundan ve kütüphanelerde bu gazetelerin bazan bir nüshası bile bulunamadığından, kesin istatistikler çıkarmak zordur. Seyitdanlıoğlu'nun verdiği rakamlara göre imtiyaz alan toplam gazete sayısı 660 iken, 357'si Türkçe, 303'ü

1 K. Yust, *Kemalist Anadolu Basını*, haz. Orhan Koloğlu, ÇGD Y., Ankara, 1995, s. 202, not 6. M. Seyitdanlıoğlu, *Takvim-i Vekayi, 1908-1918*, AÜ DTFC 1985, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, s. 61-87, 151-212). Ali Birinci, bu listeyi bibliyografik/biyografik eklemelerle yayınlamaktadır; "Meşrutiyet Basını, 1324-1325", *Kebikeç*, Sayı: 2-5/1995-97

başka dillerdedir. İstanbul ve Selanik hariç Avrupa dışında illere göre döküm şöyledir:

Selanik 55 gazete (23'ü Türkçe)
İzmir 52, (24 Türkçe, 20 Yunanca, 1 Fransızca, 3 Ermenice, 4 Musevi)
Aydın 47, (21 Türkçe, 18 Yunanca, 2 Musevi, 1 Ermenice, 1 Arnavutça, 3 Fransızca, 1 İtalyanca)
Beyrut 24
Trabzon 14, (8 Türkçe, 4 Yunanca, 2 Ermenice)
Halep 13
Kudüs 11
Bağdat 8
Edirne 6, (3 Yunanca)
Bursa 5, (1 Yunanca)
Adana 4, (1Yunanca)
Cezayir-i Balır-i Sefid 3, (2 Yunanca)
İzmit 3, (2 Ermenice)
Kastamonu 3
Konya 3
Elazığ 2, (1 Ermenice)
Samsun 1
Sivas 1, (Ermenice)
Bergama 1

21 gazetenin yayım yeri belirlenememiştir. Anadolu'da ilk yedi ayda gazete yayımlanan merkez sayısının 14 olduğu görülmektedir.

Basının bu derece yeşermesi, bir yandan yeni siyasal gelişmelere duyulan ilgiyi ve haberleşme açlığını, bir yandan da taşrada gazete çıkarmaya yatkın kadroların varlığını ortaya koymaktadır. 1908'den sonra herkesin siyasetle ilgilenir olmasıyla ilgili şikayet örneklerini Ali Birinci'nin derlemesinden aktarabiliriz: halk "humma-i siyasete" tutulmuştur, kahvehaneler "diplomatlar meclisi" halini almıştır. Edebiyat ihmal edilmiş, şiir, musiki ve edebiyat sohbetleri bir kenara bırakılmış-

tır.[2]

Trabzon'da yayınlanan *Feyz* gazetesi de gençlerden gelen yazı bolluğundan ve düzeysizliğinden şikayet ederken, Meşrutiyet'in ilanıyla doğan siyasallaşma havasını yansıtmaktadır: "Gençlerimizin bir çoğunda yazı yazmak merakı hasıl oldu. Hemen hepsi yazmak istiyorlar, tahin olunacak bir fikir. Fakat idarehanemize gelen evrakta öylelerine tesadüf ediyoruz ki muharririn bunu ne maksatla yazdığını ve ne için gönderdiğini bir türlü anlayamıyoruz. Yegane emelleri gazete ile neşrettirmek. Buna kendilerinin de razı olmamalarını tavsiye ediyoruz zira..... [sic]. Hep yazmak taraftarı olmayalım birçoğumuz da okuyalım, istifade edelim."[3]

Buxton, okuma hevesinin herkesi sardığını, birçok kitap yazıldığını, İstanbul matbaalarının bunları basmaya yetmediğini söyler. "İlk ay, bir kitapçının bana söylediğine göre, artış küçüktü; "her yerde yaşa varol vardı" İkinci ay satışlar olağanüstüydü; hukuk, felsefe, askeri bilimler, seyahat ve birçok başka konuda talebi karşılamak olanaksız olmuştu. Sonra yabancı müdahaleleri geldi ve herkes gazeteden başka bir şey okumaz oldu. Şimdi kitap satışları gene hızla artıyor."[4]

Kitaplara ve basına duyulan ilgiyi anlamak kolaydır. Üniversitesinde 'kapitülasyon' demenin yasak olduğu bir ülkede[5] basının özgürlüğe kavuşması ile yaşananlarla kamuo-

---

2 Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf*, s. 28-29, kaynaklar: İsmail Hakkı, "Memurin ve Siyaset", *Tanin*, 23 Haziran 1328; Cemil, *Mahşerde Bir Hutbe*, İstanbul, 1328, s. 25; Raif Necdet, *Hayat-ı Edebiye*, İstanbul, 1922, s. 14.

3 *Feyz*, No: 8, 11 Eylül 1908.

4 Buxton, *a.g.e.*, s. 110.

5 "1907 yılında Mülkiye'nin son sınıfında Devletler Umumi Hukuku imtihanını veriyordum. O zaman Mülkiye'de müdür olan Hacı Recai Efendi, Saray'ın adamı diye tanınıyordu. Devletler Hukuku derslerinde Hükümet'in talimatlarına aykırı bir şey okutulup okutulmadığının anlaşılması için sınavlar müdürün odasında ve müdür hazır olduğu halde yapılıyordu. Sınavda bana çıkan sorulardan biri uhud-u atika (Eski Andlaşmalar) bahsi idi. Bir yıl evvelki arkadaşlardan aldığım el yazısı notlarda bu konunun adı 'kapitülasyonlar' şeklinde yazılmıştı. Fakat bu kelimeyi kullanmak yasak edilmişti; ben bunu bilmiyordum. Tabii soruyu cevaplandırırken kapitülasyonlar deyimini kullandım. Hocamız Mahmut Esat

yu önünde dile getirilebilenler arasındaki uçurum kapanacaktır.

Gazeteler o zamana kadar görülmedik bir üslupla hükümete, valilere, memurlara hitap etmekte, yerine göre saldırmakta, hatta hakaret etmektedirler. Sonuçta resmi kimliği bulunmayan, halktan kişiler olarak gazetecilerin, hele taşrada, böyle bir alan yaratmış olmaları, elbette devletin ve siyasetin halk için var olduğu yolunda düşüncelerin gelişiminde durak noktası olacaktır. Tanzimat'tan sonra İstanbul'da yaşanıp kesintiye uğramış olan 'canlı' basın yaşamı, bu kez Anadolu'da da, daha bildik, yüz yüze ilişkiler taşıyan bir çevrede, yöneticilerle halk arasında diyalog kurmanın aracını oluşturacak, şikayet ve özlemlerin dile getirilme ortamını doğuracaktır. Siyasal yaşamın gelişmemiş olduğu, katılım kanallarının ve seçmenlik niteliklerinin dar tutulduğu, herkesin siyasete ilgi duyduğu bir zamanda bu ilginin soluk alacağı yer, basındır. Ancak siyasal ortam, bilimsel etkinlik, eğitim ve bilinç düzeyinde doğrudan bir gelişimi ortaya koymaz. Basına olan ilgi, bilinçlenmeye değil, siyasal pratiğe duyulan ilgiyi daha fazla beslemiş ve ondan beslenmiştir. İlk heyecandan sonra duyulan hayal kırıklığı şöyle dile getirilir: "Meşrutiyet'in başlangıcında saman ateşi gibi gazete okumak veya gazete çıkarmak hevesi parlamıştı... Meşrutiyet'e kadar taşrada ve İstanbul'da ancak bin müşterisi olan *Servet-i Fünun* birdenbire altı yedi bin okuyucuyu buldu; fakat bunlar üç haftadan ziyade sebat göstermediler, dağıldılar... Bu

---

Efendi birdenbire sözümü kesti, bana:

Ne söylüyorsun? Ben dersimde kapitülasyon diye bir şey söylemedim... Bu ihtar üzerine biraz şaşırdım ve durakladım. Mahmut Esat Efendi de sorusunu değiştirdi.

Sınavdan sonra Hoca eve giderken yolunu bekledim ve Uhud-u atika yerine kapitülasyon dememden niçin hoşlanmadığını öğrenmek istedim. Gülerek:

Ben sana yanlış söylüyorsun, demedim; ben dersimde kapitülasyon kelimesini kullanmadığımı söyledim, dedi." Mehmet Asım Us'un anısı, Nuri Akbayar, Orhan Koloğlu, *Gazeteci Bir Aile Mehmet Asım, Hakkı Tarık, Hasan Rasim Us'lar*, ÇGD Y., Ankara, 1996, s. 17.

da istibdat zamanında ne yanlış zanlarda bulunduğumuzu bana anlatmıştı. Ben zannederdim ki sansür kalkar, kalemler serbest olur, içtimaî, felsefî, siyasî yazılar serbest yazılırsa, *Servet-i Fünun*'un baskısı mutlaka dört beş bin olur."[6] Dört, beş bin beklentisinin altı, yedi bine çıkması ile, tekrar bine düşmesi gerçeği arasındaki uyuşmazlık, genel okuyucu düzeyi kadar, ilk günlerdeki beklenti ile sonraki 'eski düzene dönüş' umutsuzluğu açısından da değerlendirilmelidir.

İttihatçılarla muhalifler arasında çekişme arttıkça, basının dili de sertleşmiş, partizanlık ağır basmıştır. Bu dönemde yayımlanan Türkçe gazetelerin 33'ünün mizah gazetesi olması, siyasal ortamın canlılığı ve çelişkilerin farkına varılmaya başlandığı kadar, siyasal - toplumsal örgütlenmelerin yaygınlaşmayışını ve çözüm üretmekteki yetersizliği de vurgulamaktadır.

Sorunların sergilenmesi ile oydaşmanın sağlanamaması arasındaki uçurum, meşruiyet ve otorite boşluğu doğurduğunda, partizanlar sertleşirler. Falih Rıfkı, idadilerin edebiyat kitabında, üslubun üç türlü olduğunu yazar: "üslub-u sade, üslub-u müzeyyen, üslub-u âli. Sadesi belli: ben senden vazgeçemem. Müzeyyeni: gül bülbül, bülbül nağmesiz olur, gönlüm sensiz olmaz. Âlisine gelince: zemin çak, asuman çakçak olsa, tufan içinde tekne-i nuh belirip onu bırak sen yalnız gel dese, gitmem. Meşrutiyet'ten sonra da hürriyet üslubu çıkmıştır: muhaliflerin etlerini kıymık kıymık edip havanda dövmedikçe haddini bilmeyecekler. Biz bunlara hürriyeti hangi dağdan indirmiş olduğumuzu göstermeliyiz."

Bu uslubun en iyi temsilcilerinden biri Silahçı Talısin'dir. Selanik'te *Silah*, *Süngü*, *Bomba* adlarıyla gazeteler çıkaran Talısin Bey, Babıâli baskınına katılan, Trablusgarp savaşına muhabir olarak giden, iddiaya göre 1918'de Teşkilat-ı Mahsusa iç hesaplaşmasında İttihat ve Terakki merkezinde boğularak öldürülen bir İttihat partizanıdır.

---

6 Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım, 1888-1923*, İstanbul, 1930, s. 130.

Hüseyin Kazım Kadri, 1911'de Selanik valisiyken bir de bu 'bela' ile uğraştığını yazar: "beş on para kazanabilmek emeliyle memleketi fesada verirdi. Aynı zamanda 'İttihatçı' geçindiği için Talat Bey'den de himaye görürdü" Hüseyin Kazım'ın anlattıklarına göre Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa hakkında küfürler yazmış, valinin makamına çağırması üzerine sarhoşluğunu ileri sürmüş, bu kez 'Selanik Valisi de asi Arnavutlarla beraberdir' diye başlık atmış, Padişah Mehmet Reşat'a da saldırdığında, savcılara dava açmalarını söylemesine karşın, "can u dilden İttihatçı geçinen" savcılar buna yasal olanak olmadığını söyleyince, Hüseyin Kazım tevkif müzekkeresi çıkarmışsa da, Silahçı Tahsin Atina, İskenderiye yoluyla İstanbul'a gitmiştir.[7]

Basının yerel siyasette etkisi, Kastamonu Valisi Ömer Ali'nin basınla çatışmasında örneklenebilir. 31 Mart Olayı'nın duyulması üzerine toplanan halk, İttihatçılar, Cemiyet-i İlmiye mensupları ve şehrin diğer ileri gelenleri, İstanbul'dan alınan haberler karşısında, valinin bütün tartışmalara karşın Müftü Emin Efendi'ye hareketi meşru gösteren bir telgraf çektirdiğine tanık oldu. İttihatçılar ayrıca telgraf çekerek Selanik ve İstanbul'la haberleşmişlerse de, "vaziyeti kamilen idrak ve kavramış bir zat" olmayan, "eski ruhta ve eski terbiyede büyümüş, sarayın bütün emirlerini yerine getirmeye çalışır" bu zatla İttihatçıların arası açılmıştı.

İttihatçı Kondoktor Emin Efendi'nin, maaş bordrolarını imzalatırken, "İstibdat yıkıldı, sen de istifa et, namusunla çekil" demesinden sonra tutuklanarak İstanbul divan-ı harbine gönderilmesi ile ipler kopmuş, *Serbaz* gazetesi valinin yaptırıp üstüne 'Hatıra-i Ömer Ali' diye yazdırdığı çeşmeyi 'Hatıra-i İstibdat' olarak nitelemiş, vali gazeteyi kapatınca İtti-

---

Hüseyin Kazım Kadri, *a.g.e.*, s. 127-29. Cesedinin parçalanmış durumda Edirnekapısı Mezarlığı'nda bulunduğunu bildirir. Arif Cemil'e göre Balkanlarda Teşkilat-ı Mahsusa içinde çalışmak kararından dönmesi öldürülme nedenidir; bkz. *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa*, Arba Y., İstanbul,1997, s. 285-288.

hatçıların yayın organı *Köroğlu* gazetesi de valiye açık cephe almış ve sonuçta vali Dahiliye Nezareti tarafından azledilmiştir.[8]

Basının birçok konuya ilk kez gündeme getirdiği, örneğin bugün de o dönemi anlamak için önemini koruyan bir kaynak olan, 'Anadolu'da yaşam' hakkında ilk röportaj olduğu kabul edilen Ahmet Şeref'in *Anadolu'da Tanin*'i, *Tanin* gazetesinde tefrika edilmiş, sonra kitap da yapılmıştı.[9]

Basınla çokpartili yaşamın kamuoyu ayağının sağlandığını açıklamaya gerek yoktur. Particilik ve partizanlığın toplumsal alanda ifadesini bulduğu yer de basın olmuştur. Siyaset yapmanın en önemli araçlarından biri basın olduğu için, taşradaki siyasiler gazetecilik yapmış, daha sonra Meclis'e seçilip mebus olma olanağını da bulmuşlardır.

Taşrayı, yerel çıkar kavgaları, çekişmeler ve cepheleşmeler dışında, ideolojik ve örgütsel olarak belirleyen gene İstanbul'dur. İstanbul basını taşrada takip edilmiş, yerel basın taraftar olduğu görüşleri savunan makaleleri iktibas etmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ilk muhalefet de basınla başlamıştır. Meşrutiyet'in ilanından bir hafta sonra 30 Temmuz 1908'de gazetesi *Mizan*'ı tekrar çıkarmaya başlayan Murat Bey, kendisinin Cemiyet üyesi olduğunu hatta şube reisi olduğunu ileri sürüyordu. 1 Ağustos'ta *Tanin*'de Murat Bey'in Cemiyet'le ilişkisi olmadığı açıklandı. Bundan sonra Murat Bey muhalefetini "radikal bir idare tesis etmek isteyen Cemiyet karşısında muhafazakâr umumi efkarın sözcüsü" olarak sürdürdü.[10]

---

8 Demircioğlu, *a.g.e.*, s. 42-63.

9 Ahmet Şeref, *Anadolu'da Tanin*, İstanbul, 1910. Yeni yazıyla haz. Çetin Börekçi, Kavram Y., İstanbul, 1977

10 Murat Bey'in Cemiyet üyeliği konusu için bkz. Ahmet Emin Yalman, *a.g.e.*, s. 72-73: Cemiyet, Murat Bey'in üyeliği için bir nevi referandum yapmak için üyeleri toplantıya çağırır. Kadıköy Kulübü'ne giden Ahmet Emin, merkezi heyetin önceden olumsuz kararını verdiğini, sorumluluğu kulüplere atmak için danışma tertibine başvurulduğunu görür.

Yine Avrupa'da bulunan gazetecilerden Ali Kemal de İstanbul'a dönerek Abdülhamit'le görüşmüş ve ondan para almıştır. *Tanin,* 7 Ağustos 1908'de Ali Kemal'den "padişah bağışını iane-i milliye hesabına" yatırmasını istedi. Ali Kemal *İkdam* gazetesinin başyazarlığını yaparak, muhalefetini sürdürdü.

İttihatçılar, İstanbul mebusu olmak için aday olana kadar Cemiyet'e girmeyi kabul etmeyen Hüseyin Cahit'in (Tevfik Fikret ve Hüseyin Kazım da kuruculardan olmakla birlikte ayrılmışlardır) *Tanin* gazetesiyle yarı-resmi organ işlevini yerine getirmesinden sonra, kendi gazetelerini çıkarmışlardır. Paris yayınlarının da yöneticilerinden olan Bahattin Şakir idaresinde çıkan *Şura-yı Ümmet*'in, Paris geleneğinden kurtulup, popüler, genel kamuoyuna seslenen gazete olmakta güçlük çektiği anlaşılıyor. Dr. Nazım *Şura-yı Ümmet* konusunda şu mektubu yazmıştır:

"*Şura-yı Ümmet* ceride-i feridesinin neşrine başlanıldığından beri ahalinin gazeteye fevkalade bir rağbet göstermekte olduğu malumdur. Fakat şu bulunduğumuz teceddüt devrinde herkes uzun uzun makalelerden ziyade günün hadiselerine, veciz ve kısa havadislere ehemmiyet vermesine nazaran, umumun rağbetini artırmaya vesile olmak üzere *İkdam* ve *Sabah* gibi küçük haberlerin derci de muvafık olacağını zannediyorum."[11]

Şura-yı Ümmet kısa sürede Mevlanzade Rıfat'la Bahattin Şakir çekişmesinin[12] alanı oldu; hükümet tarafından kapatıldı. Ali Kemal'le Bahattin Şakir davalaştılar. Bazı şubelerden Bahattin Şakir'i destekler mektuplar gelirken, bazı şubeler de bu tartışmadan hoşlanmıyordu. Edirne şubesinden Selanik Merkezi'ne yazılan mektup şöyleydi:

"Bir müddetten beri *Şura-yı Ümmet* sütunlarında birtakım eşhas aleyhine tecavüzler, birtakım gazetelerde de

11 A. C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 17, 29 Teşrinisani 1934.
12 A. C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 20, 3 Kanunevvel 1934.

Şura-yı Ümmet'e mukabeleler görülmektedir. Bu tecavüz ve mukabelelerde 'garazkârana', 'kelp avazası' vesair gibi söylenmesi hayayı mucip birtakım sözlere tesadüf edilmektedir. Bu sözler maateessüf evvela Cemiyet'in neşir vasıtası olan *Şura-yı Ümmet*'te göze çarpmaktadır. Bu vaziyet karşısında *Şura-yı Ümmet* namındaki gazeteyi Cemiyet efradına, ahaliye, ecnebilere karşı benimsemek buraca hakikaten nüfuz ve itibarımızın düşmesine esas olacak vaziyettedir. Hal böyle devam ederse pek az zaman sonra, esas kuvvet ve Cemiyet'in ruhu olan itibar ve itimadı sarsmamak için heyetimizce *Şura-yı Ümmet*'in Cemiyet'in naşiri efkarı olmadığını resmen ilana mecburiyet hasıl olacaktır. Cemiyet'imizin organlarımızın ıslahı hakkındaki talimatımızın geçen umumi kongrede nasıl telakki olunduğuna dair mebusumuza vaki olan istizahımıza mebusumuz: 'Kongrece resmi neşir vasıtası olarak yalnız *İttihat ve Terakki* gazetesinin kabul edildiği' cevabını vermişti. Şu halde Kongre kararının icrasında gösterilen teehhürün zararlarını çekiyoruz demektir..."[13]

12 Kasım 1908'de *Serbesti* yayınlanmaya başladı. Şubat ayında basın kanunu çıkarma girişiminde bulunuldu ancak Anadolu'nun birçok yerine yayılan gösterilerle muhalefetin tepkisi ile karşılaşıldı. 6 Nisan 1909'da *Serbesti* yazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi ile[14], sertleşen iktidar muhalefet veya İttihatçı ve karşıtları kamplarının ilk raundu başlamış oldu. Bundan sonraki iktidar değişikliklerinde, düşen taraf Sinop hapishanesinde halef-selef olmaya ve bu mücadelede gazeteciler özellikle hedef olmaya başladı. İttihatçıların komplocu yüzünü kamuoyuna teşhir etmek ve muhalefeti yükseltmek için, Hasan Fehmi'nin cenaze töreni elverişli bir zemin oluşturdu. Bir hafta sonra da 31 Mart (13 Nisan) dar-

13 A. C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 26, 9 Kanunevvel 1934.

14 "3 Aralık 1908'de Sultan Mahmut türbesi karşısında İsmail Mahir Paşa suikastle öldürüldü... Bunu Cemiyet'in İstanbul'da yitirmekte olduğu güç ve değerliliği elde etmek için, vaktiyle ölümüne hüküm verilmiş bir kimseyi öldürtmüş olduğu biçiminde fısıldadılar", Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasi Anılar*, s. 53-54.

besi patlak verdi; *Volkan* gazetesi, siyasette basının kullanımının ne kadar etkili olabildiğini gösterdi.

29 Temmuz 1909'da Basın Kanunu çıkartılabildi.[15] Ancak basın şehitlerinin sonu gelmeyecektir.

Aydınlar

Meşrutiyet'in ilan günlerinde İttihat ve Terakki örgütlülüğünü tartıştıktan sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olmasa da, genel olarak Jön Türk kapsamı içine girebilecek kişilerin varlığından söz etmek gerekir. İttihat ve Terakki'nin Paris grubuna bağlı kişiler ve mevcut örgütler karşısındaki tavrını yukarıda gördük. 1902'den beri sınırlı da olsa taşra örgütüne sahip olan ve Erzurum olaylarında etkinlikleri görülen Adem-i Merkeziyetçi örgütler de, İttihatçı değil ama Meşrutiyetçi'dirler.

Bunların dışında, önemli bir siyasi mağdurlar kesiminin imparatorluğun her yanına sürgün siyaseti nedeniyle dağıldığı anlaşılmaktadır. Abdülhamit devrinde en yaygın uygulanan cezanın sürgün olduğunu biliyoruz; kısa bir biyografi taraması bile, sürgünlerin ilk elde sanılacağından daha büyük bir toplam tuttuğunu ortaya koymaktadır. Bu tür siyasi mağdurlar dışında, Abdülhamit'in, tavır olarak, başarılı ve halk nezdinde ün kazanan birçok büyük bürokratı da (Damat Gazi Osman Paşa'yı hariç tutarak) sürgüne yollamayı kendisi için hayırlı gördüğü anlaşılmaktadır. Meşrutiyet'in ilanından sonra siyasi mağdurinler sorununun ortaya çıkması, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin oluşumu, sürgünlerin yaygınlığının kanıtlarındandır. Bu kişiler, sürgünde bulundukları yerlerde siyasi etkinlikte bulunmasalar, küskün olsalar, İt-

15 Orhan Koloğlu'nun notuna göre 1909 Basın Yasası'nı 'kısıtlayıcı kurallar' diye değerlendir[mek] gariptir. "Bu yasa Abdülhamit Rejimi'nin keyfiliğini kaldırmayı ve bir sisteme bağlamayı hedefliyordu. Tabii ki hiçbir kayda tabi olmayan, sınırsız özgürlük getiren ve anarşiye zemin hazırlayacak bir metin değildi. Esasen böyle bir düzen o dönemde ne herhangi bir Avrupa devletinde, ne de Sovyetler'de [sic] vardı", K. Yust, *a.g.e.*, s. 202, not 7

tihatçı örgütlenmeyle ilişkileri bulunmasa bile, Meşrutiyet'in ilanını coşkuyla karşılayacakları ve ilan haberini duydukları anda, en azından bir bölümünün, harekete geçmiş olacağı veya çevrelerinde yalnız varlıklarıyla etki yaratmış olacakları doğaldır.

Volkan gazetesi sahibi ve mesul müdürü, kendisi de sürülmüş olan Derviş Vahdeti, devrimin nedenlerini sıralarken, sürgünleri ilk etkenler arasında sayar: "Vaktâ ki Ahrar, İstanbul'dan yüz bulmadığına emin oldu. Yavaş yavaş ittihat temellerini atmaya başladı. Bu sırada hükümet her nerede bir şüpheli adam görse, yahut her nerede şüpheli adam olup da hükümetin diş geçiremediği bir adamın adamına tesadüf etse, yakasından tutarak, haydi Zabtiye Nezareti'ne, Taşkışla'ya, Beşiktaş hapishanelerine doldurur, aç bırakır, döver, söver, işkencelerin envâını icra eder, ölen ölür, kalan mezbaha olan Anadolu'ya, Kürdistan'a, Yemen'e, Fizan'a gönderilir, bu hal ile temin-i maksada nail olur zannederdi. On beş sene evveline gelinceye kadar vilayatda hükümete karşı öyle bir irtibat, öyle bir itaat vardı ki: insan o itaat-ı samimiyyeye şaşar kalırdı. Vaktâ ki menfiler, o ayaklı, canlı evrak-ı muzırralar hükümet nedir? Mabeyn nedir? Rüesanın ahvali ne merkezdedir? Ne ahlak ile mütehallikdirler? Neşre başladılar."[1]

1890'larda 15.000 nüfuslu bir kaza olan Uluborlu'nun tanık olduğu sürgünlerin etkilerini canlandırmak zor olmayacaktır:

Uluborlulu Nacak Hoca 1840 doğumludur; İstanbul'da Harbiye öğrencisi iken Fizan'a sürülmüş, altı yıl sonra doğum yerine dönebilmiş eski kuşak Jön Türklerdendir. Yaşamı bütünüyle başka mecraya giren Nacak Hoca, Uluborlu'da imamlık yapmış ve 1908'de ölmüştür.

Uluborlulu Süleyman Sırrı medreselidir, Abdülaziz zamanında sesi güzel olduğu için sarayda kasideci olmuş, Ab-

1 "Esbâb-ı İnkılâb", *Volkan*, Sayı: 3, 13 Aralık 1908, s. 1; M. Ertuğrul Düzdağ, *Volkan Gazetesi Tam ve Aynen Neşri*, İz Y., İstanbul, 1992, s. 11'den alınmıştır.

dülhamit'in padişah olması ile gözden düşmüş, 1879'da cülûs günü kendisini 'nazar-ı dikkati celbetmeyen Süleyman Sırrı' diye tanıtınca, yaşına hürmeten evinde ikamete memur edilmiştir. Oğlu Nuri Molla Mekke'ye, Ziya Molla Hudeyde'ye sürgün edilmiştir.[2]

Uluborlu'da maarif encümeni reisi iken ibtidai okulu açan Seyfettin Efendi askerlik şubesinde kolağasıdır. Kasabaya 1900'de sürgün edilmiş, 1903'te Yemen'e gidip dönememiştir.

Uluborlu eşrafından Hacı Nafiz Efendi'nin (1839-1893) sürgünü ise ibret vericidir. Kasabanın önde gelen tüccarından olan, idare meclisi üyesi Nafiz Efendi, aynı zamanda hayırsever bir zattır. Kasaba Hıristiyanlarının yaptırdığı, bu nedenle halk arasına bu adla bilinen Cirimbolu Köprüsü için yardımda bulunmuş, Alaeddin Cami şadırvanını yaptırıp su getirmiştir. Bekdeş Çeşmesi, Musluk Çeşmesi, Eğribadem yokuşundaki çeşme, Büyükakabaca yokuşundaki çeşme, Mahmut Pınarı, Direk Mumu hayratlarının sahibidir. Sekiz dükkanını, bir kahvehane ve değirmenini kasaba suyu için vakfetmiştir. 1887 kıtlığında Nafiz Efendi, İslam Hıristiyan ayırmadan memleketlisine, dışardan getirtip dört bin ölçek buğday dağıtmıştır. Nafiz Efendi, rakipleri Kıymazcızade Mehmet, Kuyrukzade Kamil, Korukçuoğlu Ali tarafından "halka iane ancak padişah efendimize mahsustur. Bu haliyle padişaha meydan okuyor", diye jurnal edince, tutuklanarak Konya'ya götürüldü. Aylarca mahkemeye çıkarılmadan tutuklu kalan Nafiz Efendi, mahkemesi Burdur'a nakledilip, Burdur ağaları, kıtlık zamanı biz de halka yardımda bulunuruz, ağalığın şanındandır diye tanıklık edince beraat etmiştir.[3]

Abdülhamit'in iktidarı boyunca jurnal, sürgün, sansür ve

2 Kasidecizade Ziya Molla'nın, Yemen'den Mevlanzade Rıfat'la birlikte sürgünden dönüşü ve siyasi yaşamı hakkında notlar için bkn. *Mevlanzade Rıfat'ın Anıları*, s. 8, 12, 33,36, 37

3 Said Demirdal, *Bütünüyle Uluborlu*, 1968, s. 272, 277, 287-8, 227-30.

nişan uygulamalarının, bu kuşağın aydınlarını nasıl etkilediğini Yalçın Küçük anlatmaktadır: "Aydınların, Türkiye türünden, her on yılı bir önceki yıla benzemeyen bir toplumda, hurdalaşma hızları, başka toplumlara göre, çok daha yüksektir... Hamit'in 'sırmalı ve nişanlı ölümü, yavaş ölümü, dolayısıyla ölümü, güzel konuşan ölümü, güler yüzlü, gamzeli ölümü' bu hurdalaşma sürecine çok büyük katkıda bulunuyor... Hareketsiz bırakıyor. Bağlıyor. On yıllar birbirini izlerken, hurdalaşmalarına imkan hazırlıyor. Bu ölümdür. Yaşarken ölmek de denilebilir... manen ölüm veya manen değer kaybı uygun düşebilir. Prens Sait Halim Paşa, anılarında şunları yazıyor: 'Hayatının otuz senesini, ahlakı en ziyade tahrip eden müstebid bir idare altında geçirmiş olan bizler, bu sayede hür insanlar, faziletli, iffetli ve doğru vatandaşlar sırasına gireceğimizi ümit etmiştik.' Niyazi Berkes şu teşhisi yapıyor: 'Abdülhamit dönemi aydını o denli sindirilmiş bir tipti ki bu yönetimin gücüne ve etkinliğine aşırı derecede inancı yüzünden onun devleştirilmiş imgesinin yaratılmasında onun da payı olmuştur.' Öldürmeyen zalim Abdülhamit bir kuşak aydını kırıyor."[4]

Siyaset, bürokrasi, basın ve eğitim alanlarından biyografik notlar, ortaya en kısa yoldan bir tablo çıkarabilecektir:

En büyük 'memur'lardan başlanırsa, Abdülhamit'in yedi kez sadrazamlığa getirdiği Said Paşa, padişahın hançer ve revolverle saldırısına uğramış, İzmir'de canından korkup İngiltere elçiliğine sağınmıştır. Üç kez sadrazamlığa getirdiği Kamil Paşa ise, sürülmüş, takip edilmiş ve o da elçiliğe sığınmıştır.[5]

Saray'a en yakın bürokrat kadroyu[6] oluşturan Mabeyn

4 Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler, 1830 - 1980, II*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 361-362, 364, 366.

5 İki sadrazamın anıları eksik olarak yayımlanmış ve yeterince üstlerinde durulmamıştır. Bu konuda değerlendirilmesi gereken bir eser de Ahmet Rasim'indir: *İki Hatırat Üç Şahsiyet*, haz. İbrahim Olgun, Çağdaş Y., İstanbul, 1976.

6 "Karşılaştırma yapıldığında, Osmanlı mülkiye sınıfı büyük değildir.(...) Himaye politikası Abdülhamit'inkini fazlasıyla andıran Muhammed Rıza Şah (1941-

görevlileri ile ilgili anılar, çürümüşlük ve traji-komikliğin tanıklığıdır:

Mülkiye birincisi olanların Mabeyn'e alınması geleneğine uyularak ve Tıbbiye'den firar edip gıyabında idama mahkûm edilen ağabeyini saklayarak burada göreve başlayan İsmail Müştak, ilk gün duydukları karşısında hayretini anlatır:

"Cevad Bey sordu:

- Ne var Rifat?

Ne olacak? Tatar Şakir Paşa'nın jurnal ettiği zabiti sürüyorlar. Biçare adam; hem yedinci orduya...

Öteden Yahya Sezai Bey haykırdı:

- Şu mel'un Tatar gebermedi gitti.

Cevad Bey:

- Allah şerrinden saklasın.

Ben hayretler içinde dinliyordum. Padişahın sürgüne gönderdiği adamlara biçare demek? Bir curnalcı paşaya ölüm bedduası etmek? Biz böyle şeyleri söylemeğe evlerimizde bile cesaret edemezdik."[7]

Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bolayır da Mabeyn'deki ilk gününde aynı ortamla karşılaşır:

"İkinci katip Halepli Kudsi-zade Kadri Bey (...) pek nazikane kıyam etti, yer gösterdi (...):

Pederinizin tarihini men'ettiler, kendisini öldürdüler, sizi de buraya hapsetmeğe getirdiler, hah, hah, hah! Mis!

1979), İran'daki devlet memurlarının sayısını 304.000'e yükseltmişti. Nasır döneminin sonunda Mısır devlet hizmetinin kademelerinde 1,3 milyon düşük ücretli memur neredeyse işsiz oturuyordu. Abdülhamit'in neo-patrimonyalizmi, çarlık otokrasisiyle, Muhammed Rıza Şah'ın 'petrole dayalı despotizmi'yle ya da Nasır'ın 'firavun sosyalizmi'yle karşılaştırıldığında çok önemsiz kalıyordu. Gene de, 1900'lerin Osmanlı İmparatorluğu için 35.000 mülkiye memuru bir yüzyıl öncesine göre büyük bir artışı temsil ediyordu"; Carter V Findley, *Kaleme-yeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Y İstanbul, 1996, s. 23. Mizancı Murat'ın canlı anlatımıyla memurlukta intisap, terfi ve iş yapmama sistemini eleştirdiği *Turfanda mı Turfa mı?* romanına bakınız (sadeleştiren Birol Emil, Kültür B. Y., Ankara, 1980, s. 100-114).

7 Mayokan, *a.g.e.*, s. 22-23, 26.

Bu ne sözdü yâ Rabbi! Padişahın sarayında, Daire-i Kitabet'te ikinci katip bunu nasıl söylüyor? Bana büyükbabam, eniştem, büyükannem, ablam hâsılı herkes yanlarından ayrılacağım dakikaya kadar mütemadiyen 'dilini tut Ekrem, hepimizi mahvedersin!' demişlerdi (...)

- Öyle değil mi Rifat Beyefendi? Zavallı Kemal, bedbaht millet! Bir jurnal uğruna memleketin en büyük adamı mahvedildi. Siz de bu fikirde değil misiniz?

(...) Eniştem birkaç kelime geveledi;

- Tabii... Yazık efendim... kaderi imiş.

Ve derhal firara karar verdi:

- Müsaade-i devletinizi niyaz ederim. (...)

Sonra kara bıyıklı, küçük gözlü, çapkın kıyafetli biri başladı:

Beni bilmezsiniz. Adım Mustafa Nedim'dir; fakat burada bana sakın 'Nedim' demeyiniz. (....) Ben Bahriye Mektebi talebesinden idim. 'Duvara Asılı Bir Sepet' sernamesile telefondan bâhis bir makale yazdım, altına da 'Nedim' imzasını attım, gazeteye gönderdim. Bu makaleyi gazeteler bastılar ama, yirmi dört saat sonra Bahriye Mektebi'ni de bastılar, beni yakaladılar; kitaplarım, kağıtlarımla beraber Mabeyn'e getirdiler. Meğer birkaç gün evvel sarayda sarhoş olarak revolverle bir adam öldürdüğü için Musahib Nedim Ağa ber vech-i şer'i şerif idama mahkûm olmuş, asılmış. İşte bizim sepet bu Nedim Ağa imiş, makalenin altındaki Nedim imzası da bunu kat'iyen isbat edermiş. Anladınız a, Nedim Ağa Cenab-ı Hakk'a padişahın zulmünden şikayet ediyor! Casuslar böyle jurnal etmişler. Yirmi gün geceli gündüzlü istintak olundum. Nihayet Nedim Ağa Vak'asından kat'iyen haberim olmadığı anlaşıldı, efendimiz de beni mükafat yahut hapsetmek için Mabeyn katibi yaptı. (...)

Öteki (...):

Elverir Mustafa Bey, biraz da biz anlatalım: Ben Agah Efendi merhumun oğluyum, bilirsiniz ya? (...) Babam Kemal Bey'in arkadaşı idi, ikisi de eski Jön Türk; Allah bana da size

arkadaş olmağı nasib etmiş, ismim Yusuf'tur; inşallah biz de yeni Jön Türk oluruz!

Ne söylüyor? Bu da mı casus yoksa bu da mı çıldırmış? Aman ya Rabbi, diyorum, ne belalı yere düştüm! Daire-i Kitabet'te ya üç casus yahut üç mecnun var. (...) (K)üçük masalardan birinde oturan (...) Faik Bey okumakta olduğu mufassal bir kağıdı masasına atarak pek uzun, pek hicranlı bir 'of, of' çekti. Bunun üzerine Mustafa Bey 'O, Faik Beyefendi, pek kederli, yine kim bilir kimin ocağına incir diktiler' demesin mi?"[8]

Saray dışında ise konuşmalar fısıltı ile olmaktadır. İttihat ve Terakki'ye muhalif olan ve Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet devrinde de muhalefeti sürdüren, muhalefetlerinin de bedelini ödeyen önde gelen basın ve siyaset adamlarının hemen hepsi, Abdülhamit devrinde de bir ceza almış, sürülmüş veya kaçmışlardır:

İttihatçılar tarafından öldürüldüğü genel kanı olan *Serbesti* gazetesi yazarı Hasan Fehmi (1866-1909), Paris'e kaçmış, Ahmet Rıza'nın *Meşveret* gazetesinde çalışmıştır.

Mevlanzade Rıfat (1872-1930), Mehmet Reşat'ın adamı olduğu için on iki yıl hapis ve sürgünde yaşadı. Meşrutiyet ilan edilince sürgünde bulunduğu Yemen, Sana'dan İstanbul'a gelerek *Serbesti* gazetesini çıkarmaya başladı.

Ali Kemal (1867-1922) İstanbul, Paris ve Cenevre'de okudu, İstanbul'a dönüşünde siyasete karıştığı için 8-10 ay hapiste kaldı, 1889'da Halep'e sürüldü, 1894'te Avrupa'ya kaçtı, Paris'ten *İkdam* gazetesine gönderdiği yazılarla tanındı. Avrupa'da öğrenci müfettişliği ve Brüksel elçiliğinde 2. katiplik görevlerinde bulundu.

Mizancı Murat (1853-1912) Mülkiye'de hoca iken Kahire'ye kaçtı, Avrupa'ya geçti, İttihat ve Terakki'nin Cenevre şubesinin başkanı oldu, Jön Türkler'i birleştirecek önder olarak görülmeye başlandığı sırada 1897'de Abdülhamit'le anla-

[8] *Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları*, haz. Metin Kayahan Özgül, Kültür B. Y., Ankara, 1991, s. 318-321.

şıp dönmesi düş kırıklığı yarattı.

İsmail Kemal (1844-1920) Abdülhamit'e danışmanlık dahil önemli görevlerde bulunduktan, iki kez gözden düşüp, sürgün niteliğinde valiliklere atandıktan sonra 1900'de yurtdışına kaçtı. 1903'te Trablusgarp Valisi ve Kumandanı Recep Paşa'nın askeriyle Çanakkale'ye çıkması ve İngiltere desteği ile Abdülhamit'i düşürme darbesi hazırlamaya çalıştı. 1908'de Berat Mebusu seçilerek Meclis'e girdi. Avrupa'da çıkardığı gazetelerle Arnavut milliyetçisi olarak tanınmıştı. Sonra Ahrar Fırkası'na girdi ve Arnavut isyanıyla birlikte, İstanbul'dan ayrıldı.

Lütfi Fikri (1872-1934) 1890'da Mülkiye'den, Paris'te hukuk ve siyasal bilimler fakültelerinden mezun oldu. 1894'te 14 ay hapis yattı, çeşitli kazalarda görev yaptı, 1901'de Avrupa'ya kaçtı. 1908'de Dersim mebusu oldu. 1909'da Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nı kurdu.

İstanbul sokaklarında asayiş denetimi yaptığını gördüğümüz Rıza Tevfik (1869-1949), Manyasizade Refik aracılığıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş, Meşrutiyet'in ilanından bir ay kadar sonra, propaganda görevi ile İzmir'e gitmiş, Edirne mebusu seçilmiştir. Daha sonra İttihat ve Terakki'nin önde gelen muhaliflerinden biri olan Rıza Tevfik de öğrenciliğinde, biri 9 hafta, ikincisi 40 gün olmak üzere, siyasi nedenlerle iki kez hapse düşmüştür. İkisi de sohbetlerin jurnal edilmesindendir. 1896'da, ikincisinde, sohbet edilen kitapçı dükkanının sahibi Ohannes'i, hafiye diye dövmekten tutuklanır ve 40 gün hapsedilir. Rıza Tevfik'in, adını oğluna verdiği kardeşi Nazif Bey ise, "politika ile alakası olmayan, sakin mizaçlı, musikiye meraklı, sanatkar ruhlu bir gençmiş." Siyasi bir iftira ile Bekir Ağa Bölüğü'ne hapsedilen erkan-ı harp yüzbaşı Nazif Bey, kayış kemeri ile intihar etmiş.[9]

9 Munise Başikoğlu, "Babam Rıza Tevfik", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 57/ Eylül 1988; Sayı: 58/ Ekim 1988. Hapishane anılarını 8 Eylül 1908'den başlayarak Selanik'te yayımlanan *Bağçe* dergisinde tefrika etmiştir; Abdullah Uçman, "Rıza Tevfik'in Hapishane Hatıraları", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 106 / Ekim 1992, s. 14-17.

Jön Türk kuşağı, okullarda, ulema ve bürokrasi içinde örgütlenmişse de, Avrupa ve Mısır'da yürüttüğü basın faaliyeti dışında etkinlik kuramamış, önderlerinin hükümetle girdiği çeşitli anlaşmalarla, muhalefetleri ve eylem tasarıları sonuca ulaşamamıştır.[10]

1902 yılında Avrupa kongresinin toplanmasıyla muhalefet toparlanır gibi olur. Bu yıldan itibaren baskılar da artar. 1902'de okumaya meraklı bir genç olan, Osmanlı ve Kurtuluş Savaşı mebusu, birinci dönem TBMM Adalet Bakanı Rifat Çalık'a başına gelenleri şöyle anlatır:

"...çocukluktan beri hatıralarımı not etmek istedim. Notlar tuttum, defterler doldurdum. Onları en kıymetli eşyam arasında sakladım. Fakat yine kendi elimle ve gözyaşları ile imha ettim. 1319 (1902) yılı kış mevsimi idi. Babam Adana'nın Kozan ilçesi alay katipliğinden Drama'da 62. keşif kıtasına nakil ve tayin edilmişti. Beraberce Mersin limanından vapura binecektik. Bir sandık kitabım vardı. İki hamal sandığı güçlükle kaldırıyordu. O zaman yolcuların taşımak zorunda olduğu 'mürur tezkeresi' (geçiş belgesi)ni iskele komisyonuna götürdük. Tezkereyi vize ederken eşyaları da muayene etmek gerektiğini söylediler. Ev eşyalarına üstünkörü baktılar. Sıra bizim sandığa geldi. İlk açılışta coğrafya ve tarih lügatı diye birkaç kitabımdan bir tanesini ele aldılar. İlk açtıkları sayfada Fatih Sultan Mehmet'in resmi vardı. Komisyon üyelerinden yaşlıca bir adam: "Bu sandıkta velinimet efendilerimiz hakkında eserler var. Bunları, kitapları inceleyecek özel komisyona göndermek gerek! dedi. O komisyona hitaben bir yazı yazdı. Komisyon, hükümet binasında imiş. Vapurumuz üç saat sonra kalkacaktı. Kitap

10 17 yaşında 1892'de, Bahriye Nazırı Hacı Hasan Paşa'yı öldürmek için gönüllüler arasındaki kuraya katılan ve 1897'de tutuklandıktan sonra, Selanik vilayeti Pürsıçan nahiyesine müdür atanan Tahsin Uzer, Mülkiye'de 139 kişinin Cemiyet üyesi olduğunu bildirmektedir; Tahsin Uzer, *a.g.e.*, s. 12, 15. Bu kuşağın örgütlenmesi için bkz. Ş Hanioğlu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Y., İstanbul; İttihad-i Osmani Cemiyeti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki geçiş için bkz. Taha Toros, *Ali Münif Bey'in Anıları*, İsis Y., İstanbul, 1996.

sandığını, sahilde misafir olduğumuz taş hana götürdüm. Kitapların hepsini handa, bir ocakta hatıralarımla birlikte, yaktım. O han odası, gençliğimin en tatlı hatıralarının mezarı oldu."[11]

1902 yılı, Mülkiye derslerine de 'görevli' sokulduğu yıldır:

"Memleketin siyasetine temas edilmesi memnu olduğu için derslerde daima başka memleketler örnek tutulurdu ve ihtilal ve inkılaplardan bahsedilmezdi. (...) Mamafih Şehbaz Efendi, Nail ve Refik beyler ve daha mahdut sahalarda diğer bazıları münasebet düştükçe memleketin siyaset-i idariye, maliye ve hariciyesi hakkında fakat tamamen ilmi ve nezih surette izahat vermekten çekinmezlerdi. Fakat bu mevzulardaki takrirlerini süratle yaparak not tutulmamasını ihsas ettikleri için biz de bu yoldaki takrirleri not etmezdik ve imtihanlarda da bittabi bu cihetlere temas eylemezdik. Mamafih, son sınıfta bulunduğumuz zaman Hamit idaresi bunu haber almış ve bu gibi derslerde Meclis-i Kebir-i Maarif azasından, saltanata sadık kimseleri hazır bulundurarak takrirlerin o zamanın siyasetine uyacak tarzda yapılmasını temin eylemek yolunu tutmuştu.[12]

"Bilhassa Maliye Dersi Hocamız Muhterem Nail Bey merhuma, kendisinin ağırbaşlılığına rağmen bir iki defa sinirlendirerek lâhavle... çektirmiş olan bu müfettişlerden A. Efendi, kısacık boyu, ak ve yelpaze sakalı ile bir gün Kitabet-i Resmiye dersine de gelivermesin mi? (...) müfettiş, hoca kürsüsünün yanına ve aşağıya konmuş olan iskemleye hemen oturdu. (...) [Askeri Teçhizat Nezareti Muavini Sadık Bey] müfettişin kendi dersine gelmesinden çok sinirlenerek ve talebeye hitaben:

Bu herif de kim? dedi. Talebe ne desin? Umumi bir sükut ve herkesin önüne bakması... Bu birinci jestten sonra

11 *Kurtuluş Savaşı'nda Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalık'a*, haz. ve yorumlayan Hurşit Çalık'a, İstanbul, 1992, s. 15.

12 Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi*..., s. 383-384; 1899 mezunu Hüsnü Tokoz.

Sadık Bey merhumun - belki bililtizam - mendilinden faydalanmayı da unutarak öksürük nöbeti geldikçe kürsünün yan tarafından, bir ders boyunca, müfettişin yüzüne doğru öksürük ifrazatı püskürmesi ve müfettiş efendinin de bu hallere hiç aldırmaması karşısında, talebenin gülmesi mi, yoksa zamanın ruh haletleri itibariyle teessür duyması mı lazım..."[13]

Son dönem Osmanlı mebusu, TBMM'de sekiz dönem milletvekili olan, Kurtuluş Savaşı'nda Amasya'dan itibaren Mustafa Kemal'e katılan İbrahim Süreyya Yiğit, cemiyet-i fesadiyeye katılmak suçundan kalebentliğe mahkûm edilerek Sinop'a gönderilmiş, Meşrutiyet'in ilanıyla çıkmıştır. Onun anısı da toplu fotoğraf çektirmekle ilgili:

"İki üç gün sonra mektep bitecekti. Arkadaşlarımızdan ayrılacak ve belki birbirimizi bir daha göremeyecektik. Birlikte bir fotoğraf çektirerek hatırayı tesbit etmek istedik. (...) Beyoğlu tarafını iyice bilen arkadaşlardan bir tertip heyeti ayırdık. Bunların arasında ben de vardım. Mesele o kadar basit değildi. Dört kişinin bir arada görünmesi bir cemiyet, bir fesat başlangıcı gibi telakki edilirdi. Kırk arkadaşı ayrı ayrı nihayet iki üç kişi olarak muhtelif zamanda fasılalarla Beyoğlu'nda Abdullah Biraderler Fotoğrafhanesi'nde bulunduracaktık. (...) plan mükemmelen tertip edildi. Kararlaştırılan günde büyük bir heyecan içinde tatbik edildi. Müessese, bize o saat için söz verdiği halde mazeret göstererek civardaki Sabah Fotoğrafhanesi'ne gideceğimizi bildirdi. Oradan diğer fotoğrafhaneye gidişimiz pek muntazam olamadı. Hülasa, Sabah'ta resmimizi çektiler. Biz de oradan azar azar dikkatlice ayrıldık.

Aradan iki gün geçmişti. Bizim toplu resim çıkardığımız anlaşılmış. Mektep Müdürü Hacı Recai, beni ve diğer arkadaşları çağırarak, topluca fotoğraf çıkardığımızı, içtima'ın yasak olduğunu bildiğimiz halde niye böyle fena harekete tevessül ettiğimizi, benim bu harekete neden önayak olduğumu sorup köpürüyordu. Ben de kat'iyyen böyle bir şey ol-

13 *A.g.e.*, s. 393; 1902 mezunu Mustafa Reşat Mimaroğlu.

madığını, fotoğraf çıkarmadığımızı ısrar ediyordum. Tehditlerini artırdı; üç ay sonra mektepten mezun olacak iken bu hareketim sebebiyle tard edileceğimi söyledi. Ertesi gün yine beni çağırdı. Önünde duran bir paketi açmamı söyledi. Açtım, bizim Sabah'ta çıkardığımız klişeler gözümün önünde duruyordu. Bir tanesini çıkar da kendi resmini göster bakayım diye müstehziyane emir verdi. Ben de resimleri görmek için can atıyordum. Ne de güzel çıkmıştık.(...)

Tazyik, tektir ve ihâfe ile mesele kapanıp gitmişti. Aradan zamanlar geçti. Meşrutiyet ilan edildi. Bir müddet sonra fotoğraf klişelerini hatırlayarak Mekteb'e gittim. Ambardan çıkarttım; maalesef rutubetten klişeler bozulmuş, üzerinde lekeler hasıl olmuş ve simalar da tanınmaz hale gelmişti."[14]

1882'lerden itibaren Abdülhamit rejimine karşı Jön Türk kuşağının ulaşamadığı amaca, 1906'da Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ulaşmıştır. 1907 Aralık'ında toplanan Paris kongresinden sonra Hürriyet Cemiyeti, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında çalışmış, yedi ay sonra da Meşrutiyet ilan edilmiştir. Paris kanadının Selanik'le kurduğu işbirliğinde de, Ahmet Rıza'ya son dönemde katılan Dr. Nazım, Ömer Naci ve Bahattin Şakir gibi yeni kuşağın rolü olmuştur. Bu başarıya, genç kuşağı tanımlayan birçok öğe ve etken muhakkak katkıda bulunmuştur. Bu kuşağın yetiştiği ortam, aldığı eğitim, kendisine ve eylemliliğine duyduğu güven kadar, 1903'ten itibaren Balkanlarda ve 1905'ten sonra Anadolu'da kalkışmalara yol açan siyasi ve ekonomik olayların etkisi de olmuş olmalıdır.

Sonra Yalçın Küçük, Abdülhamit döneminin yeni kuşağa yer açışını vurguluyor: "Abdülhamit'in saltanatında doğan her iki hareket, İttihat ve Terakki ile *Servet-i Fünun* hareketleri, kurucularının ansiklopedilere giren yaşlılık fotoğrafları yanıltıcı olabiliyor, gençlik hareketidir."[15]

---

14 *A.g.e.*, s. 385-86; 1900 mezunu İbrahim Süreyya Yiğit.
15 Y. Küçük, *a.g.e.*, s. 368.

Halk

1908 öncesinin düşünce akımları ve örgütleri gibi, sosyo-ekonomik durumu da konumuzun dışındadır. Yalnızca 1908'de İttihatçıların sağladığı başarı nedenlerini ve Anadolu'daki durumu daha iyi anlayabilmek açısından, askerlik ve eşkıyalık üstünde durulacaktır.

Halil Erdoğan Cengiz, Enver Paşa'nın anılarına yazdığı önsözde, Balkanlardaki çatışma sıklığını anlatmaktadır: "Enver Paşa (...) hizmetlerinin büyük bir kısmını sadece bir cümle ile özetleyivermiştir: 'Bu suretle, iki sene zarfında, yalnız, kumanda ettiğim müfrezelerle elli dört müsademede bulundum.' Demek ki bizzat kumanda etmediği (Kitka Müsademesi gibi) sadece müfrezesiyle birlikte katıldığı çatışmalar bu sayıya dahil değildir ve Enver Paşa, iki yıl boyunca, en az, her iki haftada bir çetelerle çarpışmış olmaktadır.(...) Takipler kısa bir zaman işi değildir. Kimi zaman günlerdir, kimi zaman haftalardır ve bazan da bir aydır."[1]

Enver Paşa'nın dağa çıkarken kendisine duyduğu güven, komitacılıktaki başarısı, Müslüman köylülerle kurduğu ilişki ve gözlemlerinden kaynaklanır. Dağa çıkıldığında, bir askerin de kendisine durumunu anlatmasından güveni tazelenir:

"Jandarma neferi yana yakıla kendisinin mu'însiz olduğu halde, memlekette redif zabitine para vermediği içün asker edildiğini, evde validesiyle kız kardaşının eller elinde kaldığını söylüyordu. Ve bu fenalıkların kalkması içün ölmeğe râzı olduğunu anlatıyordu. (...) [İstanbul'daki] büyük hırsızları ortadan yok etmeli, diye tazallüm-i hâl ediyordu. Bu saf Kastamonulu neferin saf sözleri beni hem müteessir ediyor, hem de memnun ediyordu. Evet, milletin en ücra köşesinde bulunan bir köylü bile idare-i müstebidenin zulmünü duymuştu."[2]

1 H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 13-14.
2 *A.g.e.*, s. 100-101.

Gayrimüslimler, İstanbullular, Yemen, Hicaz, Irak, Trablusgarp ve Arnavutluk halkları ve medresede öğrenim görüp ilmiyeye intisap etmiş sayılanlarla bedel verebilenler dışında kalanlar yani yalnızca Anadolulular askerlik yapıyordu.. Askerlik hizmeti 6 yıl nizamiye, 6 yıl redif ve 8 yıl müstahfazlık olarak düzenlenmişti. Piyade dışı sınıfların süreleri daha fazlaydı. Ordunun mevcudu seferde bir milyona ulaşabilmekte, bunun üçte ikisini redif askeri oluşturmaktaydı.[3] Ordunun yenileştirilmesi için Alman uzmanlarla işbirliği başlatılırken alaylı ve mektepli subaylar arasında anlayış farkı büyüyordu. 1899'a gelindiğinde 18.000'i bulan subayların % 25'ten az fazlası mektepliydi.[4]

Balkan çeteleri ve Yemen, Girit, doğuda aşiret isyanları arasında geçen askerliğin bitmesi de, kuralardan çok geleneklere bağlanmıştır: "Bu yıllarda normal muvazzaf hizmet sürelerini tamamladıkları halde, terhislerinin geciktirilmesi ve askerlerin bir nevi 'yumuşak isyanla' terhis talep etmeleri" rastlanır olaylardandır.[5] Terhiste, çırağın kalfa çıkması gibi, isyan oyunu oynanırken, devlet, askerine tahsis ettiği maaşı borçlanmaktaydı. 'Müstebdel efrad' adı verilen bu kişiler her kazada binlere ulaşmaktaydı.[6]

Tabloya askere giderken köyde bırakılan asayişsizlik,

---

3 Faruk Ayın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimattan Sonra Askeralma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Bşk., Ankara, 1994, s. 29, 31.
Bkz. Gül Tokay, *Makedonya Sorunu*, Giriş ve VI. Bölüm. Abdülhamit'in 12 yıl seraskerliğini yapan Mehmet Rıza Paşa ve Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, Meşrutiyet'in ilanından sonra haklarındaki dedikoduları cevaplandırmak için yazdıkları anılarında, Abdülhamit döneminde kara ve deniz kuvvetlerinin ne kadar kötü durumda olduğunu da anlatırlar. Bkz. Mehmet Rıza Paşa, *Hülasa-i Hatırat*, 1325, 2. yeni yazı baskı 1947; H. Rami Paşa, *Hatırat*, 1324, 2. yeni yazı baskı *Hatıralar I*, haz. Sebahattin Öksüz, Genelkurmay B. DKK. Y., Ankara, 1997

5 Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Cedit Y., Ankara, 1992, s. 81. "Askerlik müddeti üç yıl olmasına, fakat mevcutları dolgun tutmak için beş yıldan beri terhisleri yapılmamış erlerin bile hâlâ kıtalarda bulunmasına rağmen, onbaşı ve çavuş yoksulluğu karşısında kaldım", Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK, Ankara, 1988, s. 17

6 A. Faik Hurşit Günday, *Hayat ve Hatıralarım*, İstanbul, 1960, s. 8.

kuraklık, ağır vergi yükü ve salgın hastalıklar da eklendiğinde, yer yer erat arasında hoşnutsuzluk gösterenler de çıkmaya başlamıştı.[7] Meşrutiyet'in ilanı duyulunca, iki yıldır Dersim'de devam eden 'tenkil'e karşı asker isteksizlik göstermiş, İstanbul'dan gelen emirle de, bölge aşiret reisleri de af kapsamına alınarak, askerin terhisi emredilmişti.[8]

Askerle karşı karşıya gelen isyancılar, asker kaçakları ve her bölgede yaygınlaşmış eşkıya çeteleri, mültezim adına zorla vergi toplanan köylüler, Reji kolcularıyla çatışan ve 20 binle 90 bin arasında rakamlarla ifade edilen can kaybına neden olan tütün kaçakcılığı düşünüldüğünde, büyük ağırlığıyla köylü olan toplumun yaşadıklarını canlandırmak zor olmayacaktır. Bu tabloya, Kürt aşiretlerin birbirleriyle ve Ermenilerle olan çatışmaları ve 1878 yenilgisinden beri özellikle Kafkaslardan ve Balkanlardan Anadolu'ya olan göç dalgasıyla, bu insanların sefalet ve hastalıktan kırılarak bir bölümünün eşkıyalık yapması eklenmelidir. 1870-1900 yılları arasında Anadolu'ya bir milyondan fazla göçmenin gelmek zorunda kaldığı ve 1890'larda Anadolu nüfusunun 10 milyon civarında olduğu düşünülürse, durumu canlandırmak kolaylaşacaktır.

Eşkıyalık, zorbalığın ve çaresizliğin yaygın olduğu toplumda, kırsal kesim için sürekli olağanüstü hali ifade ediyordu ve yaşam biçimine dönüşmüştü. Yalnızca Tanzimat'la birlikte başlayan ve 1858 Arazi Kanunu ile tam yasal ifadesini bulan toprakta özel mülkiyet sisteminin uygulanış biçiminin bile, köylüyü eşkıyalığa itme nedenleri açısından anılması yeterli olacaktır. Örneğin Tanzimat, Bulgar köylüler için topraklarının ağalardan kurtarılmasının son çaresi olarak görülüp isyanlara yol açmış ve bu isyanlar ulusal ve uluscu nitelik kazanmıştır.[9] Anadolu'da ise seçenek eşkıyalık olmuştur.

Örnek olarak bkz.H. Zafer Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, Kaynak Y., İstanbul, 1984, s. 21, 55, 73.

8 M. Kalman, *Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri*, Nûjen Y., İstanbul, 1995, s. 85-99

9 Bkz. Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Y., İstanbul, 1992.

Asker kaçaklığı, köyde aşar toplamak için mültezimle zaptiyenin elele yürüttüğü zorbalık, ağa ve eşrafın tahakkümü, eşkıya takibinde gene köylüye yapılan zulüm, dağa çıkmanın nedenleri arasındadır.

Aşiret ortamı veya dağlık ve yalıtılmış köyler, kasabalar bir yana, Avrupa ekonomisiyle en fazla eklemlenmiş İzmir'in ardalanında bile eşkıya dağların hakimi olmuştur.[10]

Eşkıyalığın eşrafla ve memurlarla kurduğu ilişki de dikkat çekicidir. Çakırcalı Efe'nin İzmir Valisi Sait Paşa ve civa madeni işleten, sümbül soğanı ihraç eden tanınmış Levanten ailelerden Whitaller ile ilişkisi olduğu gibi[11] yıllarca eşkıya takibinde çalışan bir görevlinin, jandarma binbaşılarını asayişsizlikten kâr etmekle suçlaması da ilginçtir.[12]

Memurluğun arpalık olduğu gelenekten gelen, özellikle İstanbul'daki nüfuzlu kimselerle yakınlığı olan kimseler idarede, bu ortama uyum sağlamakta zorlanmamaktadır.[13]

Eşrafın gücü ve tahakkümü arttıkça, memurlar da onlarla çatışmaya girmekte zorlanacaklardır. Hükümetten maaş alamayan memurların[14] ekonomik bakımdan da eşrafa borçlanması, bu bağlaşmayı halk açısından daha da ağırlaştırmaktadır.

1907-8'de yaşanan ekonomik krizin sonucu olarak, 1908 Temmuz'unda 13 ay öncesine göre yalnız ekmekte yüzde yirmi beş pahalılıkla karşılaşılmıştır.[15] Bu krizden etkilene-

10 Bkz. Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt Y İstanbul, 1996.

11 *A.g.e.*, s. 60-61.

12 *A.g.e.*, s. 81.

13 1884'te Bolu'ya atanan İsmail Kemal, vilayetin Zeybekoğlu, Coş Ömer ve Çerkez çeteleri arasında soygun bölgelerine ayrıldığını, Mahmut Nedim Paşa'nın adamlarından olan Gerede kaymakamının da, Coş Ömer'le ortaklık yaptığını görür; bkz. *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, ed. Sommerville Story, Londra, 1920, s. 175-76

14 Örneğin 1904 yılının sonlarına doğru Selanik vilayetinde yargıçlar maaşlarının ancak yarısını alabilmişlerdi, Aram Andonyan, *Balkan Harbi Tarihi*, çev. Zaven Biberyan, Sander Y., İstanbul, 1975, s. 152.

15 Bkz. Donald Quataert, "The Economic Climate of the Young Turk Revolution of 1908", *Workers, Peasants and the Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914*, İsis, İstanbul, 1993, s. 49-62.

rek, Anadolu'nun çok yerinde henüz yeterince aydınlatılmamış toplumsal patlamalar yaşandığı anlaşılmaktadır. 1908 Temmuz'unda Meşrutiyet'in ilan ettirilmesinde yeni olan, ekonomik kriz ve toplumsal olayların, örgütlenmiş devrimci kadroların varlığıyla çakışmasıdır.

II. Bölüm

ANADOLU'DA *HÜRRİYET*'GÜNLERİ

İzmir

İttihatçı örgüt bulunan İzmir'de de Meşrutiyet'in ilanı sürpriz olmuştur. İzmir, Rumeli ihtilalcilerini bastırmak için sevk edilen birlikler arasında propaganda yapılan, Dr. Nazım, Bursalı Tahir, Eşref Kuşçubaşı, Halil Menteşe, Çerkez Reşit gibi İttihat ve Terakki tarihinin önemli adlarının bulunduğu bir şehirdir. Dr. Nazım 1907 Eylül'ünden beri İzmir, Aydın, Denizli'de örgütlenme çalışmaları yapmış, Çakırcalı Mehmet Efe'yi örgüte kazanma girişimine varana kadar gayret sarf etmiştir. Eşref ve Salim Sami beylerin Manyas ve Bandırma taraflarında Kafkas göçmenlerini örgütledikleri, 5 Mayıs 1908'de hükümet kuvvetleriyle çatışmaya girdikleri,

Selanik'in tavsiyesi ile 'sulh' olarak, çalışmalarını İzmir'de sürdürdükleri ifade edilmektedir.[1]

Meşrutiyet'in resmen ilanı haberi gelince, Anadolu'nun küçük şehirlerinde yaşandığını göreceğimiz tereddüt, İzmir gibi büyük bir şehirde yaşanmamış, Meşrutiyet'in ilanı resmen ilan edilerek törenlerle kutlanmıştır. "Fevkalade bir meserret ile telakki" edilen Meşrutiyet'in karşılanışı bu resmi hava içinde olmuştur: "...her tarafta herkes birbirini deraguş ediyorlar... her yerde marş-ı Hamidi terennüm ediyor. Tebai ecnebiyye dahi bu meserrete iştirak ederek musıka bandoları kendi marşlarını terennüm etmektedir..."[2] Meşrutiyet'in Abdülhamit'in kararı olarak bildirilmesi ve benimsenmesi havası 28 Temmuz'da henüz geçerlidir: "binlerce ahali hak-i pay-i şahaneye takdim edilmek üzere teşekkürname imza etmişlerdir" [3]

Bu resmiyet havası on gün içinde değişecektir İzmir'de yayımlanan *Ahenk* gazetesi "taşra memurlarından bazıları ahalimize karşı hâlâ idare-i sabıka zamanında alışmış oldukları gibi muamele" ediyorlar şikayetinde bulunmaktadır.[4] İttihatçıların İzmir'e çıkartma yaptıkları gün de bu gündür.

Meşrutiyet'in ilanı duyulunca Dr. Nazım hemen Selanik'e gider, Cemiyet merkezindeki görüşmelerden sonra 7 Ağustos'ta İzmir'e döner. Selanik merkezinden İzmir'e çekilen telgrafla, Dr. Nazım ve arkadaşlarının törenle karşılanması istenir. "Misafirler İzmir'e geldiklerinde şehrin her tarafı

---

1 Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, Alioğlu Y., İstanbul, C. 15, s. 9304-5, 9342.
Ahenk (İzmir), 8 Ağustos 1908 Aktaran Ahmet Eyicil, *Doktor Nazım Bey*, s. 44, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi E. yayınlanmamış doktora tezi. İzmir'de Meşrutiyet'in ilan günleri, Ege Üniversitesi yayın organlarında ve lisans ve doktora tezlerinde işlenmeye başlanmıştır. Bkz. H. Siren Bora, "II. Meşrutiyet'in İlanı ve İzmir Rumları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.: 2/ 1992, s. 289-305; Fevzi Demir, "İzmir Sancağı'nda 1908 Meclis-i Mebusan Seçimleri", *a.g.e.*, S. 4-5/1994-95, s. 137-56; vd.

3 *İkdam*, No: 5091, 28 Temmuz 1908.

4 *Ahenk* gazetesinden duyuran *İkdam*, 7 Ağustos 1908, No: 5101

bir bayram sevinci havasına büründü. Papazı, hahamı, hocası sarmaş dolaş oldu. Sevinç ve heyecandan külahlarını, şapkalarını havaya attılar, hatta külahlarını kaybedenler ve sevinçten bayılanlar bile oldu."[5]

Heyet, Rum Metropolitliği, Ermeni Muralhashanesi, Musevi Havrasına ziyarette bulundu. Dr. Nazım ve Yüzbaşı Ruşeni beylerin nutuklarından sonra Dr. Nazım'ın Yakup Ağa adı ile açtığı ve faaliyetini perdelemek için kullandığı tütüncü dükkanı da ziyaret edildi. "Heyet-i muhtereme, bâlâda yazdığımız ziyaretlerini ifadan sonra kışlayı hümayuna gelmişlerdir. Dün istibdadın meşahir-i zalimanesinden olan İzmir fırka kumandanı sabık birinci ferik Tevfik'in enzar-ı ümmetle muhakkak olan mesayi-i alıvaliyle beraber elan silk-i askeride bulunması şeref-i milliye ve haysiyet-i askeriyeyi muhil bulunduğundan, ref-i rütbesiyle silk-i mukaddese-i askeriden tardı icra kılınmıştır." Ferik Tevfik, yaşı nedeniyle halka teşhir edilmeyip, Nazım Bey "seyyiat-ı alıval ve harekatından bir nebze" bahsetmiş ve "herkes lanetler yağdırdıktan sonra mevkuf bulunduğu odaya üç zabit efendi azimetle kordon ve nişanlarını sökmüştür." Oysa Aydın Sancak komiseri Mehmet "kışlanın harici meydanına getirilerek hazır bulunan binlerce efrad-ı milletin enzar-ı istikrah karşısında teşhir edilmiş" ve Nazım Bey, hapsedildiği yerin tuvalet penceresinden atlayıp kaçmak isterken ayakları kırılan Tevfik Bey'le, Mehmet ve hafiyeliği ile tanınan Hacı Hasan Paşa'yı tevkif ettirerek Selanik'e göndermiştir.

Nazım Bey'in kışla önünde bir masa üstüne oturttuğu Komiser Mehmet Refik'i tükürükle boğulmaktan ve "Siz ne hakla beni mahkemeye çıkarılmadan sorgu sual olmadan tard ediyorsunuz? Altı ayda bir maaş vermeyen bu hükümetin memurları benim gibi dilenci hatta dolandırıcı olur... sizler de serik-i hasımsınız zira beraatimi siz verdiniz. Benim için 'yalnız bu muamele kanunsuzdur' diyemediniz. Öyle ise yaşasın ada-

---

[5] *Ahenk*, 8 Ağustos1908, Ahmet Eyicil, *a.g.e.*, s. 44.

let" diye bağıran Binbaşı Kamil'i sopa ve satırlarla linç edilmekten, Komiser Selim Sami ve Eşref Kuşçubaşı kurtardı.[6]

Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yıldönümü anısına 1901 yılında yaptırılmış olan Saat Kulesi de göstericilerin hedefi olacaktı:

"1908 Meşrutiyet'i üstüne kent özgürlük havasıyla kendinden geçince, gösteriler sırasında birkaç kişi Saat Kulesi'ni de taşa tutmaya başlamıştı. Giderek istibdatla özdeşleştirilmek istenen Saat Kulesi, balyoz, çekiç ve kancalarla yıkılma girişimiyle karşılaşacaktı. Olay, ancak bir görevlinin tabancasını çekip havaya kurşun sıkmaya başlamasıyla durdurulabilmişti."[7]

İzmir'de örgütü bulunan İttihat ve Terakki'nin, sivil ve asker devlet memurlarına karşı harekete geçebildiği, tutuklama yapıp, tutukladıklarını Selanik'e sevk edebildiği ve kalabalık toplayabildiği anlaşılıyor. İttihatçılar bir yandan itibar ve eylemlerinden, bir yandan da üyelerinin asker ve polis olmasından kaynaklandığı anlaşılan güçlerini rahatlıkla bir başka partinin üyelerine karşı da kullanabiliyorlar:

Prens Sabahattin adına örgütlenme çalışması yapmak için Afyon'a gelen Milaslı Murat, Broşür Tevfik, Demirci Avni beyler, Selanik'ten çekilen telgraf üzerine tutuklanarak İzmir'e getirildi.[8]

İzmir esnafı, arabacı, seyyar satıcısı kuralları tanımamakta, vergilerini ve yol bedelat-ı nakdiyesini ödememektedir.

---

6 Ahmet Eyicil, *a.g.e.*, s. 44-47 Eyicil, C. Kutay'ın kendisine ilettiği E. Kuşçubaşı'nın notlarından yararlanmıştır.Nazım Bey'in İzmir'de karşılanışından sonraki eylemler *İkdam*'da "Kışlada Ref-i Rütbe Merasimi" başlığı ile, "silk-i askeride bulunması şeref-i milliyi ve haysiyet-i askeriyeyi münhal bulunduğundan" açıklaması ile anlatılmaktadır; No: 5105, 11 Ağustos 1908. İzmir'den Selanik'e gönderilen sevk memuru kaymakam Fuat, kanun yüzbaşısı Refik, maarif başkatibi Ali efendiler, İstanbul 1 Fırka kumandanlığına teslim edilmişlerdir; *İkdam*, No: 5106, 12 Ağustos 1908

Yaşar Aksoy, *Bir Kent Bir İnsan İzmir'in Son Yüzyılı*, S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları, 1986, s. 88.

8 Ahmet Eyicil, *a.g.e.*, s. 49-50.

İzmir İttihat ve Terakki Merkezi *Ahenk* gazetesinde 2 Ağustos 1908'de yayımladığı bildiri ile "Hürriyet, hükümetsiz yaşamak veyahut memurin-i hükümeti tehdit ile iş görmek" değil, diyerek halkı yasa ve kuralllara uymaya çağırmaktadır.[9]

Meşrutiyet'in böyle kutlanışının üzerinden bir-iki ay geçmeden İttihatçılar, karşılarında direngen bir güç bulacaklardır: 1908 Eylül'ünde İttihat ve Terakki İzmirli kadınlara *Vatan Yahut Silistre* oyununun oynatılmasını kararlaştırdığında, hazırlıklar sürerken, 'silahlı Müslümanlar' müftüye başvurarak, gece camiye bile gitmeleri yasak olan kadınların tiyatro için sokağa çıkarlarsa öldürüleceklerini söylerler. Oyun gecesi tiyatro binası ve çevre sokaklara 'silahlı nöbetçiler' dikilir. İttihatçılar oyunu iptal etmek zorunda kalırlar.[10]

İmparatorluğun en önemli şehirlerinden İzmir'in Meşrutiyet'in ilanından sonra, atanan önemli valilere karşın idari açıdan da istikrar kazanmadığı görülmektedir:"Vilayet maiyet memuru olarak çalıştığım üç sene içinde İzmir idari bir istikrara kavuşamamıştı. Valilerin biri gelip biri gidiyordu. Eski Mısır Fevkalade Komiseri Rauf Paşa, eski Sadrazam Avlonyalı Ferit Paşa, Müşir Kazım Paşa, Mahmut Muhtar Bey, eski Zabtiye Nazırı Nazım Paşa, bu üç sene içinde İzmir'de memuriyet veren valilerdendi."[11]

Müşir Kazım Paşa'nın katibi olarak İzmir'e giden Fazıl Ahmet'in değerlendirmesi ise taşrada Meşrutiyet'in uygulanışı konusunda umutsuzdur: *"Saltanat merkezinin ne parlak biçimde anladığını göre göre hayran oldığımız Meşrutiyet*, merkezi yönetimden ayrılıp da vilayetlerde yerel yönetimlerin eline geçer geçmez cidden çıldırtacak bir şey olur!..

---

9 Erkan Serçe, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye 1868 1945*, 9 Eylül Y., İzmir, 1998, s. 89-90.

10 Mehmet Şehmus Güzel, "1908 Kadınları", *Tarih ve Toplum*, S. 7/ Temmuz 1984,s. 6.

11 Hilmi Uran, *Hâtıralarım*, Ankara, 1959, s. 31.

İzmir kadar gelişmiş bir yerde bile hürriyet sahnesine konan vodvil, inanılır şeyler değildir!"[12]

İzmir örgütünün katib-i umumisi Tokadizade Şekip Bey, Meşrutiyet'in ilanından önce Binbaşı Hüseyin Bey aracılığı ile Cemiyet'e girmişti. Şekip Bey İzmir'de *Şule-i edep*, *Zılâl* adlı edebi dergileri çıkarmış, 1899'da Mevlevi Şeyhi Nurettin, *Hizmet* başyazarı Tevfik Nevzat, yazarlardan Abdülhalim Memduh ve Doktor Taşlıoğlu Ethem beylerle birlikte Bitlis'e sürülmüş, 1900'da Nurettin Efendi dışında af edilerek İzmir'e dönmüşlerdi. Manisa'dan mebus seçilen Şekip Bey, mebusluktan istifa etmek istemiş, istifası kabul edilmeyerek Meclis'in feshine kadar beklemiş, bundan sonra siyasetle uğraşmamıştır.[13]

Manisa

Manisa'da bazı subayların belediye reisi ile birlikte halkı mutasarrıf aleyhine kışkırttıkları ve şehri terke zorladıkları gazetelere yansımıştır.[1]

İttihat ve Terakki'nin yayın organı olan *Şura-yı Ümmet* gazetesinin, mutasarrıfın namuslu ve değerli biri olduğunun 'tedkikat-ı vakıa' ile anlaşıldığını yazarak, siyasete karışan subaylar hakkında yasal işlemler uygulanacağı tehdidinde bulunması, buradaki subay-belediye işbirliğinin İttihatçı 'işi' olmadığını düşündürtmektedir.

Olayın çapı büyük olmalı veya büyüyeceğinden korkulmuş olmalıdır ki,'hürriyetin manasını bilmeyen bazı eşhas' tarafından asayişin ihlali üzerine redif bölüğünü silah altına çağırmak gerekmiştir. Asayişin sağlanması üzerine askerlerin terhisine başlanmıştır.[2]

12 Fazıl Ahmet, *Kırpıntı*, Arba Y., İstanbul, 1991, s. 40.
13 Hüseyin Avni, *Tokadizade Şekip*, İzmir Halkevi, 1933, s. 8-9.
1 *Şura-yı Ümmet*, No: 2, 7 Teşrin-i evvel 1908.
2 *Şura-yı Ümmet*, No: 6, 11 Teşrin-i evvel 1908.

Edirne

"Bir gün Badoma'dan bisikletle Dedeağaç'a geliyordum. Akşam üzeri, şehrin kenarında çimenler üzerine oturmuş, rakı alemi yapan üç alay arkadaşı, beni görünce zorla yanlarına oturttular. Ankaralı Naci, Sofyalı Ali, Trabzonlu Rasim. Bir iki kadeh de bana içirdiler."

Rahmi Apak 1906'da Harbiye'yi bitirmiş, o sırada Dedeağaç-Selanik yolu üstünde, Dedeağaç'a yedi kilometre uzaklıktaki Badoma İstasyonu'nda takım kumandanıdır. Dar bir boğazdaki istasyonda şef Azarikyan'la ondan başka kimse yoktur.

Ankaralı Naci'nin, maaşlarını alamadıkları için, Dedeağaç'ın en zenginini dağa kaldırma teklifi yerine, telgrafhaneyi basıp, her yana tehdit telgrafları çekme önerisi kabul görür. Dört arkadaş kışladan mavzer ve yüz kadar fişek alarak telgrafhaneyi basar, padişaha ulaşmaya çalışırlar. Mabeyn Başkatibi Tahsin Bey, padişahın rahatsız olduğunu, gece yarısı telgraf başına gelemeyeceğini, isteklerini bildirmelerini ister.

"Bir bölük asker telgrafhaneyi sarmış başlarındaki subay yalvarıyor, fakat yaklaşmaya cesaret edemiyor, daha doğrusu yaklaşmak istemiyordu. Sabah olmaya başlamış, bizim de sarhoşluğumuz geçmişti. Baba yiğitliği daha ileriye götürmeyerek, padişaha gayet sert ve tehditli bir telgraf çekerek dışarıya çıktık ve beherimiz kendi bölüğümüze giderek, şayet ertesi gün bizi tevkif etmek istedikleri takdirde, kandırabileceğimiz askerlerimizle birlikte ve hepimiz bir araya toplanarak isyan bayrağını çekmek için sözleştik."[1]

Niyazi ve Enver beylerin dağa çıktığı haberi bu olaydan sonra gelir, biraz sonra da Şemsi Paşa'nın vurulduğu, Osman Paşa'nın dağa kaldırıldığı...

Tabur kumandanı İbrahim Şükrü Bey, Rahmi Bey'i Edir-

1 Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK, Ankara, 1988, s. 26, 28-29.

ne'ye yollar. Edirne Telgrafhanesi de padişahtan terfi isteyen elli altmış kadar topçu subayının işgali altındadır. Daha önce böyle terfi almış bir grup vardır.

Rahmi Bey bir Yahudi dostunun gösterdiği *Independance Belge* gazetesinde İttihat ve Terakki Fırkası ile ilgili haberleri görür. "Bu öğrendiklerim benim için bir sürprizdi." Arkadaşı Cemal'in evinde otuz tabaka kağıda Edirne'deki askeri paşalarla mülkiye erkanından öldürülmelerine karar verilenlerin adlarını beyanname biçiminde yazıp, Edirne meydanlarına asarlar.

"Astığım beyannamelerin bazıları koparılıp alınmış, hâlâ yerlerinde duranların etrafında üç dört meraklı durmuş okuyor Biraz sonra, sınıf arkadaşlarımdan Teğmen Rusçuklu Halil ile karşılaştım. Hemen bana dönerek 'Ulan duvarlara o kağıtları sen mi yapıştırdın?' demesin mi? (..) doğruca Cemal'i buldum ve eve saklandım. (...) Fakat herkesin kafası o kadar karmakarışık ve hükümet o kadar şaşkın idi ki, bu işi meydana çıkarmayı kimse düşünemezdi."

"Birkaç gün sonra Mebuslar Meclisi'nin toplanması ve memlekette mebus seçimi yapılması için despot padişahın iradesi gazetelerde yayınlandı. O günkü gazeteleri okuyanlar bunu tereddütle karşıladılar. (...) oldukça kültürlü geçinenler bile Meşrutiyet, hürriyet mefhumlarını bilmiyorlardı. Bu yüzden halk ne bir sevinç ne de heyecan göstermedi. İşin önemi anlaşılmamıştı."[2]

Edirne'den İstanbul'a çekilen telgrafla "hazret-i padişahiye arz-ı minnet ve şükran" duyguları bildirilerek halkın 'meserret-i bi-payan' olduğu belirtilirken, 'dahil-i şehirde intizamın tam hüküm ferma [egemen]' olduğu ilavesi de unutulmamıştır.[3] Edirne'de Meşrutiyet'in öncesinde genç subayların asilikleri vardır, Meşrutiyet'in sonrasında da erlerin:

"Üç gün sonra, hürriyeti Edirne halkına bildirmek üzere,

2 *A.g.e.*, s. 29-30.

3 *İkdam*, No: 5091, 28 Temmuz 1908.

İttihat ve Terakki Partisi tarafından Selanik'ten gönderilen bir heyet Edirne'ye geldi. Bu heyetin başında Kurmay Kolağası Ruşeni vardı. Heyet, Edirne'ye gelirken yol üstünde Gümülcine ve Dedeağaç'a dahi uğramış, buralarda büyük gösteriler yapılmış. Dedeağaç'ta ise dörtte üçü Rum olan halk, Ruşeni Bey'in arabasının hayvanlarını çıkarıp kendileri çekmişlerdi. Edirne'nin Karaağaç istasyonu o gün bir mahşer kalabalığı arzediyordu. Bir alaydan artık asker, bütün generaller, yüksek sivil işyarlar, Genel Meclis ve belediye üyeleri, mahallin ileri gelenleri, sarıklı müftüler, metropolitler, hahamlar karşılamaya çıkmışlardı. Gelen heyetin başı ise bir yüzbaşı idi. Fakat İttihat ve Terakki Partisi'ni temsil ediyordu. Tren istasyona girerken otuz bir pare top atıldı. Vagondan ilk çıkan Ruşeni'nin göğsüne hamailvari asılmış geniş bir ipek kurdele üzerine yağlı boya ile 'İttihat ve Terakki'nin En Küçük Fedaisi' yazılmıştı. Ruşeni, otuz üç yıl çektiklerimizi anlattıktan sonra 'Yaşasın hürriyet, yaşasın adalet, yaşasın vatan...' diye bağırdı. Ruşeni, kürsüden inerken gözüne ilişen bir binbaşının göğsündeki nişanı koparıp yere attı ve ayaklarının altında çiğnedi."[4]

Karabekir, Ruşeni'nin başka hareketini de anlatır: "Üçüncü Ordu namına diye Meşrutiyet'in haftasında Edirne'ye Serez ve Drama'dan bir heyet gelmiş. Erkanı harp Yüzbaşı Giritli Ruşeni, Yüzbaşı Ragıp Rıfkı, Drama ceza reisi Azmi beyler (İstanbul Polis Müdür-i Umumisi olan) ve Drama, Serez eşrafından bazı zatlar. Bunlara parlak bir karşılama hazırlamışlar. Asker kıtaları ve koşulu bataryalar bile çıkarmışlar. Yapılan taklara o zamana kadar adet olan 'Padişahım çok yaşa' levhaları da konmuş. Ruşeni bu parlak merasimden heyecanlanarak büsbütün çileden çıkmış ve kılıcını çekerek bağırmış:

Bu menhus levhalar hâlâ burada neden asılı duruyor! Biz onu şöyle yaptık, böyle yaptık!.. diye söylediğinin sonra-

---

R. Apak, *a.g.e.*, s. 30.

dan dahi farkına varmadan kılıcı ile bu levhaları parçalamış."[5]

Heyet Edirne'den ayrıldıktan iki gün sonra asker ayaklanır. "Bu vaziyet askere çok kötü tesir yapmış. Orada ses çıkmamış. Fakat kışlalara döndükten sonra kaynaşma başlamış. Münakaşaların sonunda Cemiyet'in Padişahın düşmanı olduğuna, padişahımızı öldüreceklerine veya öldürdüklerine karar verilmiş. 19 Temmuz 1324'de [1 Ağustos 1908] kışlalardan boşanarak istasyon yolunu tutmuşlar. Yollarda Cemiyet'e karşı küfürler savurmuşlar. Bunları durdurmak ve nasihat vermek isteyen bazı zabitleri ve bu arada Edirne Cemiyeti'nin ikinci numarasını taşıyan ve merkez azasından bulunan Topçu Yüzbaşısı İhsan Divitçiler'i de dövmüşler. Askerin başında Alay Müftüsü Yahya ve alaylı Kolağası Ömer bulunduğu halde istasyona gelmişler."[6]

"Ben, bir subay arkadaşımla birlikte, Üçşerefeli Camii karşısında bir kahvenin önünde oturuyordum, hiçbir şeyden haberim yoktu. Birdenbire, Paşakapısı önünden, süngüleri takmış, kalabalık askerlerin, bağırtılarla ilerlediğini gördüm. Herkes sağa sola kaçışıyor, dükkanların kepenkleri indiriliyor. Sokaklarda kimseler kalmıyor. Kalabalığın baş tarafında ilerleyenler saldırgan durumda. Beni subay kılığında gören birkaçı bana doğru ilerlediler, yanımdaki arkadaşım çoktan sıvışmış. Ben de hemen tabanları yağladım. Çok çevik ve sporcu idim.(...)

"İsyancıların başında yürüyenler şehirden geçerken epey taşkınlık yapmışlar. Halkın kollarındaki hürriyet kokartlarını süngü ucu ile koparıp atmışlar. Dükkanını kapamakla meşgul bir Ermeni'ye zorla üç defa padişahım çok

---

5 K. Karabekir, *a.g.e.*, s. 371.

6 *A.g.e.*, s. 372. "Evvelki pazar günü geceden merkez-i vilayet hapishanesinde bulunan mahbusin kapıları kırarak hükümet havalisinde toplandıklarından ve bunlar harcen- taht-ı inzibata alınmışlar ise de 750 raddesinde olan mahbusinin muhafazası kabil olamadığından gündüzün saat 4 raddelerinde cümlesi firar etmişlerdir" *İkdam*, No: 50101, 7 Ağustos 1908.

yaşa diye bağırtmışlar. Yağma, hırsızlık ve sarkıntılık yapılmadı. Azgın Mehmetler 'Ülen yaşasın Vartan (Vatanı Vartan yapmışlar) diye bir Ermeni için bağıracağınıza (Vatan kelimesi kullanılmadığı için bilinmezdi) Padişah için bağırsanız ya gavur herifler' diyorlardı."

"İstasyona varınca istasyon binasının geniş kordon altına alındığını, bu kordonun içine erden başka kimsenin bırakılmadığını gördüm.(...) Mehmetçik kızdı (...) tüfeğin dipçiği ile beni uzaklaştırmak için üzerime yürüdü. Ben, bu dipçik darbesinden kurtulmak için geriledim ve karşıki duvarın dibinde bir sandalye üzerine oturmuş tümgeneral ve alaydan yetişme şişman Memduh Paşa'nın kahkahalarla gülerek bana: 'Abe birader, senin işin yok mu? Beni bile içeri sokmadılar. Git rahatına bak' dediğini işittim."

Rahmi Bey, subay apoletlerini sökerek kordonun içine sızar. Nişancı taburundan yüzbaşı Cavit de askerin arasındadır. Her birlikten sekiz on nefer, toplam üç yüz kişi seçilip, trenle padişahı görmeye onların gitmesini sağlar.[7]

Edirne'den gelen askerin İstanbul'dakileri ayaklandırma ve Abdülhamit'in bundan cesaret bulması korkusuyla, İttihatçılar, Kazım Karabekir'in kardeşi Hulusi Bey'i sivil olarak Beşiktaş'tan trene bindirir ve İttihat ve Terakki'nin, terhisleri için padişahtan ricada bulunduğu propagandasını yapmasını kararlaştırırlar. Harbiye Nezareti'nden de trenin Sirkeci'de durdurulmayarak, askerin gemilerle Beşiktaş'a nakillerinin sağlanmasını isterler. Harbiye Nazırı Ömer Rüştü ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Şakir paşalar "tren-i mahsusla Hadımköy'e giderler, gemilerle Ayastefanos'tan (Yeşilköy) Beşiktaş'a naklolunurlar" ve Karabekir olayın sonucunu Talat Bey'e (Paşa) bildirir: "sayılarının 350 nefer olduğu, 'terhisinizi isteyiniz' propagandasının çok hoşlarına gittiğini, Cemiyet'e yaşasın dediklerini öğrenerek Talat Bey'e müjde verdim."[8]

7 Rahmi Apak, *a.g.e.*, s. 31-33.
8 K. Karabekir, *a.g.e.*, s. 372.

Enver Paşa'nın verdiği bilgiye göre, dağa çıkma kararı verildiğinde Kırkkilise (Kırklareli) ve Edirne'de "hemân kâffesi zâbit olmak üzere", 70 kadar Cemiyet üyesi vardı.[9] Kazım Karabekir ise sırf zabit olmak üzere Edirne'de 19 üye yapılabildiğini bildirir ve sivil memurlar ve halktan kimsenin kaydedilmemesinin bedelini pahalı ödediklerini düşünür. Edirne'de, Selanik'te 12 Mart 1908'de tahlil olunarak çalışmaya başlayan Refet Bey'i de, İsmet (İnönü), Seyfi (Düzgören), İhsan, Hüseyin Kadri, Alaettin ve Hürrem beyleri de başarısız bulur. 3. Ordu'nun İstanbul üzerine bir 'Hürriyet Ordusu' göndermesinin gerekmesi halinde "Edirne'nin vaziyetinin ehemmiyetini, eğer Edirne Sultan Hamid'in elinde sadık kalırsa bütün emeklerin heba olabileceğini" Meşrutiyet'in ilanından önce Hürrem Bey'e anlattığını yazmaktadır.[10]

İttihatçıların Edirne'de örgütlenmeye bundan sonra özen gösterdikleri, yalanlanan bir gazete haberinden anlaşılmaktadır. *Indepandance Belge*, 2. Ordu'yu Hümâyun'da bulunan kabiliyetsiz ve fikirsiz zabitleri tebdil etmek için Selanik'ten Edirne'ye 200 subayın gittiğini İstanbul'dan alınan duyumla bildirmektedir. Bu haberi aktaran *Yeni Edirne* gazetesi "hamd olsun ordu-yu hümâyunda kabiliyetsiz veya idare-i müstebideye taraftar bir zabit hatta bir nefer bile yoktur" derken, Selanik'ten 30 kişi geldiğini, bunların "cemiyet merkezleri beyninde daha iyi ittihat husulu" için gelip gittiklerini haber vermektedir.[11]

Edirne'ye gelen 30 örgütçünün çalışmaları sonuç vermiş olmalı ki, İttihatçılar 17 Ağustos'ta bir toplantı düzenleyerek, Müslüman, Rum, Ermeni, Bulgar ve Musevi üçer üyeden oluşan Osmanlı İttihat Kulübü'nü oluşturmuşlardır. *Yeni*

9 Halil Erdoğan Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 90. Edirne şubesi üyesi olan İsmet İnönü, üye sayısı için elli kadar demektedir: Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, Remzi Y. İstanbul, 1971, C. 2, s. 110.

10 K. Karabekir, *a.g.e.*, s. 263-264.

11 *Yeni Edirne*'den aktaran *İkdam*, No: 5101, 7 Ağustos 1908. *Yeni Edirne* gazetesi Dedeağaç Mutasarrıfı'nın Cemiyet tarafından azl edildiği haberini de "Cemiyet-i hayriye vilayet dahilinde hiçbir memurun azl ve nasbıyla" uğraşmadığını yazarak yalanlamaktadır.

Edirne gazetesi 18 Ağustos günlü, 17 No'lu sayısında bu toplantıyı haber vererek, alınan beş madde kararı açıklar. Buna göre Kulüp, bütün Osmanlılara açık olacak, Osmanlı birliği ve kalkınması ana amacı olacak ve 'Osmanlı lisanı'nın yaygınlaştırılmasına çalışacaktır; kulübün nizamname-i dahiliyesini kaleme alacak bir komisyon oluşturmak için üç gün sonra toplanılacaktır.

Yeni Edirne gazetesinin 17 sayısında dikkat çeken yön, askerlere gösterilen ilgidir. Gazetede subaylar tarafından yazılan açık mektuplar yer aldığı gibi, 'Asker Kardeşlerime Armağan' başlıklı devam eden yazısında başyazar "itaatsiz asker şüphe yoktur ki kızıl cahildir, cahil asker ise millet paraları ile alınıp eline memleketi korumak için verilen silahı güzelce kullanmayı bilmez... Askerlik öyle bir insandır ki, başı padişah, yüzü gözü emr-i zabitan, eli ayağı neferler, vücudu da bütün millettir... aman Yarab, sevgili Mehmet'in hürmetine bizi her halimizle her amalimizle Müslümanlığa layık et" demektedir.[12]

Mabeyn Katibi Mayokan, Abdülhamit'in Edirne'ye özel önem verdiğini yazmıştır: "Abdülhamit'e göre vilayetler derecat-ı muhtelifede haiz-i ehemmiyettir. Abdülhamit'in en çok korktuğu, en çok okşadığı vilayet Edirne'dir. Edirne vilayeti İstanbul'un muhafızı, İstanbul'a karşı vaki olacak hücumun müdafii olmak itibariyle haiz-i ehemmiyet olduğu gibi nagihan İstanbul'a hücum ederek tebeddül-ü saltanata muktedir olacak en yakın kuvvet Edirne'de bulunduğundan, Abdülhamit nazarında Edirne'nin mülki ve askeri aksamı mühim bir mevki işgal etmekte idi. Edirne'de ufak bir hareket, bir hoşnutsuzluk haberi Yıldız'ı berbat etmeğe kafidir. Edirne valisiyle kumandanı mutlaka Saray'dan intihab ve tayin olunur, mutlaka emirlerini Saray'dan alırlar. Abdülhamit böyle yapmakla Edirne'yi Yıldız'a rabtetmiş olacağı itikadını besler. Edirne'de Yıldız'ın birer vazife ile gönderdiği adamlar vardı. Bunlar asker arasına sokulmak, zabitanın efkarını yoklamak,

12 *Yeni Edirne*, No:17 18 Ağustos 1908

cihet-i mülkiye ve askeriyenin ittihadına mani esbabı tedkik edüp bildirmek için emir alırlar, bunlara birer şifre de verilirdi."[13]

Meşrutiyet'in ilanı sırasında vali, Ziver Bey'di. Ziver Bey (1844-1917), saraydan yetişme, kendisine özel görevler verilen biriydi. 31 Temmuz 1908'de Zaptiye Nazırı, 10 Ağustos 1908'de Şehremini (İstanbul Belediye Başkanı) yapılmışsa da, Said ve Kamil paşaların İttihatçılara rağmen bu güç denemeleri başarısız kalacak, 14 Ağustos'ta bu görevinden uzaklaştırılacaktır. 19 Mart 1909'da atandığı Ankara valiliğinden de 24 Mart'ta istifa etmiştir.[14]

İttihatçıların, Balkan-İstanbul yolunda eratın tepkisini yatıştırmak için gecikmiş olsalar da, bunu telafi etmeye çalıştıkları anlaşılıyor. Askerin terhisi ile ilk olay kapatılmıştır. Bir ay sonra ise elebaşıları Edirne'ye getirilir, askeri mahkemede yargılanır ve yedi kişi Edirne meydanında asılır.

Meşrutiyet'in ilanından sonra Edirne valiliğine atanan Nazım Paşa da dört gün sonra azledilerek yerine Reşit Paşa vali yapılmıştır[15] Reşit Paşa, Meşrutiyet'in ilan sürecinde Serez mutasarrıfı iken Abdülhamit'e çektiği, 24 saat zarfında Meşrutiyet ilan edilmediği ve Kanun-i Esasi yürürlüğe konulmadığı takdirde Serez sancağının Veliaht Reşat Efendi'ye biat edeceği telgrafıyla ün yapmıştı.

Rahmi Bey ise, iki adliyeci, üç subay, bir 'serbest arkadaş' ve bir de 'çiçek bozuğu Ermeni kız'la, kurdukları tiyatro grubuyla Dedeağaç'ta Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* oyununu oynamış, turneye çıkmış, Dimetoka, Sofulu ve sonra Edirne'de üç temsil vermişler; Edirne'de seyircilerden biri heyecandan ölmüş, kazanılan iki bin sarı lira net gelir de İttihat ve Terakki'ye verilmişti.[16]

13 Mayokan, *a.g.e.*, s. 174-175.
14 Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1996, s. 198.
15 İdrisoğlu Hüseyin Yıldız, *Turistik Edirne*. Bursa, 1967, s. 117
16 Rahmi Apak, *a.g.e.*, s. 34.

Tekirdağ

Tekirdağ'da Meşrutiyet'in ilan edilmesinde Avukat Mehmet Şeref (Aykut) rol oynadı.

Mehmet Şeref Aykut, Edirne'de 1895 yılında tutuklanan Talat Bey (Paşa) ve İpekli Hafız İbrahim'in avukatlığını yaptığından, sekiz yıl Trablusgarb'a sürgüne gönderilmiş, Trablusgarb valisi Recep Paşa'nın aracılığı ile, kaçak olarak İzmir'e gelmiş, buradaki etkinlikleri sonucu, Manisa akıl hastahanesine yatması, kendisi için daha güvenlikli görülmüş, 1898'de Manisa'yı terk ederek Trakya'da örgütçülük yapmış, 1905 olaylarında Erzurum'da dağıtılan beyannamelerden birini yazmış, 1907'den itibaren Selanik, Makedonya ve Trakya'da faaliyette bulunmuştur. Talat Bey'in mebusluk önerisini kabul etmeyerek, Edirne'de *Yeni Edirne* adlı gazeteyi çıkarmıştır.[1]

Mehmet Şeref, şehirde Namık Kemal abidesi yaptırdı ve bir hafta boyunca her gün bu taş sütunu renkli bezlerle donatıp önünde nutuk çekti.[2] Namık Kemal'in yıkılmış olan evinin yeri olduğu iddia edilen belediye önündeki alana dikilen taş sütun üstünde Namık Kemal'in ünlü 'vatan mahzun, ben mahzun' beyti ve altında "Kemal'in şu feryad-ı vatanperveranesinin tefsir-i beliği sayesinde vatan bugün kâmrandır/ Senin ruhun da ey vatanın büyük evladı ebediyyen şadandır" yazılıdır.[3]

Bursa

24 Temmuz 1908 Cuma günü Mudanya'ya 'deniz hamamı'na gitmeye hazırlanan Bursa Valisi Mehmet Tevfik Bey,

---

1 Bkz. Cemal Kutay , *Mehmed Şeref Aykut, 1874-1939*, İstanbul, 1985.

2 Mahmut Sümer, *Tekirdağın Eski Günleri*, İstanbul, 1970, s.128.

3 Tekirdağ Mutasarrıfı Ömer Ali Bey de 'abide-i hürriyet' olarak bilinen çeşmeyi yaptırmıştır Hikmet Çevik, *Tekirdağ Tarihi Araştırmaları*. İstanbul, Ahmet Sait Basımevi, 1949, s. 105.

Sadrazam Said Paşa'nın "Meclis-i Mebusan'ın içtimaa davet olunması"nı bildiren telgrafını alınca, Meşrutiyet'in ilga edilmeyip askıya alınmış olduğu iddiasıyla böyle bir metnin hazırlanmış olduğu yorumunu yapsa da "Acaba Sultan Hamit bu kararı sırf kendiliğinden mi yoksa dahili veya harici bir tehdidin veyahut herhangi bir sebeple kendi kendine hasıl ettiği bir korkunun tesirile, ya da siyasi bazı mülahazalarla Avrupa devletlerine bir gösteriş olsun diye mi vermişti? Korkusuna sebep olan hadiseler izale edildikten sonra gene Mutlakiyete dönmek fikrile bir oyalama siyasetine mi başvuruyordu? Bu karardan sonra kimlerin ne yolda davranacağına mim koyarak ileride bu kişileri fikirleri yüzünden tazyik etmeğe mi niyet ediyordu? Şimdi bu telgrafı hem mülhakata tamim etmek hem de merkezde ilan etmek lazım gelecekti, lakin kupkuru bir ilan da acaib olmaz mı?" gibi düşüncelerle "şimdilik bunu bir masanın gözüne bırakıp" Mudanya'ya gitmeye karar verir.

"Avdetime kadar herhangi bir tebligat vaki olmamıştı, ben de bu telgrafı olduğu gibi mülhakata tebliğ ve merkezde ilan ettim. Önceleri hiçbir taraftan ne bir hareket zuhur etti ne de bir ses işitildi. Herkes ilanı mükerreren okumuş oldukları halde güya hiçbir şey olmamış gibi işleri ile meşgul olmağa devam ediyor gibi görünüyorlardı."[1]

Ertesi gün İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin imzasını taşıyan ve Bursa İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezi adresine gönderilmiş bir telgraf gelir ve Bursa'da böyle bir merkezin varlığından habersiz olan telgrafhane telgrafı valiye iletir. Vali, telgrafın belediyeye verilmesini söyler. Haber yayılınca "muhatabları oraya giderek telgrafı aldılar. Telgrafta, Meşrutiyet'in, bu Cemiyet'in fedakarlığı sayesinde istirdad olunduğundan bahsediliyor ve birtakım muammalar bu suretle çözülmüş oluyordu."[2]

---

1 *'Bir Devlet Adamının' Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, hz. F. Rezan Hürmen, Arma Y., İstanbul, 1993, c. 1, s. 146.

2 *A.g.e.*, s. 147.

Telgraftan sonra Bursa İttihat ve Terakki Cemiyeti heyeti valiyi ziyarete gelir. Bu heyettekilerin hepsini vali tanımaktadır ve biri de bir süre sonra Maarif Nazırı olacak olan Bursa İdadisi ikinci müdürü Şükrü Bey'dir.

Meşrutiyet'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin işi olduğu anlaşıldıktan sonra Bursa, bayram yerine döner. Herkes birbirini tebrik eder. İttihatçılar ve halk, valiye "İşte sizin asıl şimdiden sonra istediğiniz gibi çalışabileceğiniz ve vilayete daha birçok hizmetlerde bulunacağınızdan eminiz" derler. Kanun-i Esasi şerefine şehrin Müslim, gayrimüslim ileri gelenlerinin katıldığı bir ziyafet düzenlenir ve Vali Mehmet Tevfik Bey de burada "coşkunluk arız olarak bu hal ile heyecanlı bir nutuk" söyler ve alkışlanır.[3]

"Cumadan sonraki Pazar günü... nümayişler top patlar gibi birdenbire başladı. Bu hareketler, İstanbul'dan gelenlerin orada yapılmakta olduğu anlaşılan büyük nümayişlere dair verdikleri havadisler ve belki de merkez-i umumiden sık sık telgraf almakta olan Bursa'daki Cemiyet merkezinin verdiği işaret üzerine icra edilir olmuştur." Gösteriler gece yarısına kadar sürer. Vali bey pencereden göstericileri izlerken, "mutlakiyet devrinin en azılı ve ahlaksızlarından birtakım kimselerin ön safları işgal ettiklerini" görür.

"İstanbul'daki şiddet hareketlerini taşra ahalisinin nümune ittihaz ettiği sırada Hüdavendigar vilayetinde de halk kitleleri, büyük küçük memurlar arasında öteden beri kötü olduklarına inandıkları veya o vakte kadar fenalıklarından şikayet olunanları doğrudan doğruya işten el çektirmeğe başladılar... Önceleri kısa bir müddet için vilayet merkezindeki memurlara pek ziyade satışılmamış ise de İstanbul'daki umumi hapishanenin boşaltıldığını öğrenen halk, Bursa'da bunu aynen tatbik etti ve mülhakatta dahi bu şekilde hareket edildi... Bu halin, siyasi mücrimlerle, idareten nefyedilmiş kişilerin tahliyesi hakkında verilen kararın, halk tarafın-

3 *A.g.e.*, s. 447-448.

dan adi mücrimlere de teşmiline kalkışılmasından ileri geldiği anlaşılıyordu."[4]

Mehmet Tevfik Bey, şikayeti dinleyecek makamlar ve hepsinin üstünde kurulacak olan Meclis-i Mebusan bulunduğunu bildiren bir beyanname ile, memurlara karşı saldırıları durdurmaya çalışmışsa da, bunun bir etkisi olmamış ve bu tür eylemler giderek şiddetlenmiştir.[5]

Sonunda kalabalık, bir sabah Valinin evi önünde toplanarak, ona da Meşrutiyet'e sadakat yemini yaptırmak isterler Vali Bey yemin ederek söylediği nutukta Meşrutiyet'in erdeminden bahseder ve "hürriyeti iyi anlamak ve tatbik etmenin kolay olmadığını ifade etmeğe" çalışır. "Böyle kalabalık bir gürulı karşısında nutuk irad ederken, halkın ekseriyetinin pek anlayamayacağı tarzda hikmetler savurmam esasen tedbirli bir hareket değildi. Hamdolsun, topluluğun başında bulunan zatın 'Yaşasın!' diyerek beni alkışlaması üzerine halkın arasından da el çırpmalar ve sevinç avazeleri yükseldi ve kalabalık sukünetle dağıldı."[6]

İstanbul'da görevine son verilerek Bursa'ya sürgün edilen ve gemiye bindirilerek Mudanya'ya gönderilen Sultan Hamit'in hususi yaveri Çerkez Sakallı Mehmet Paşa, otelinden halk tarafından çıkartılarak vali konağına kadar getirilir. Vali, hınca hınç dolu galeyana gelmiş kalabalığın Mehmet Paşa'nın sorgulanmasına fırsat vermeyeceğini anlayarak hemen tutuklanmasını emreder. Bu arada Bursa'da hafiyelik ettikleri ve jurnal gönderdikleri öteden beri bilinen Kaymakam Ali Cevad, Miralay Rıza ve Yüzbaşı Enver'in de halkın lanetleri arasında kumandanlığa kadar götürülerek orada tevkif edildiklerini öğrenir.[7]

4 *A.g.e.*, s. 449-450.
5 *A.g.e.*, s. 451.
6 *A.g.e.*, s. 451-452
7 *A.g.e.*, s. 452-453. Sakallı Mehmet Paşa, İstanbul'un emriyle Atranos kasabasına gönderilir ve 31 Mart Olayı'na dahli nedeniyle Divan-ı Harbi Örfi'de yargılanarak idama mahkûm edilip asılır, 14 Haziran 1909, s. 455; Celal Bayar, *Ben de Yazdım, Milli Mücadeleye Gidiş*, İstanbul, 1966, c. 2., s. 346-347

Bursa'da sürgün bulunan Fehim Paşa, atlı arabası ile Mudanya tarafına doğru kaçarken halk tarafından tanınır. Mudanya Kaymakamı'nın gönderdiği jandarmalarla kurtulur ve Vali Bey'ce Bursa'ya dönmesi kendisine telgraf başında bildirilirse de Yenişehir tarafına kaçarken halk tarafından linç edilir.[8]

Bursa'da, başını İsmail adlı bir müezzin ile "ayaktakımı arasında nüfuz kesbederek yaptığı çeşitli zorbalıklarla şöhret kazanmış ve bir müddetten beri her nedense adı hiç bir hadiseye karışmamış bulunan" Debbağ Mustafa ve Bursa'dan mebus olmak isteyen Müderris Ömer Efendi'nin çektiği, Duhuliye Vergisi'nin kaldırılması yönünde bir propaganda başlatılır. Valinin bu kişilerle görüşmesi, Bursa İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vergilerin gerekliliği konusunda 3 Ağustos 1324'te bildiri yayınlaması, halk arasında vergilerin kaldırılması düşüncesini zayıflatmaz. "Zaten o sıralarda birtakım cahil kişiler daha da ileri giderek 'Hürriyet devrinde verginin ne lüzumu var?' diyorlar ve kendilerine alkışçılar dahi buluyorlardı." 20 Ağustos 1908 günü ahali Belediyede toplanır ve Belediye Reisi Emin Bey'den bu yolda vaat alır. Vali, çeşitli girişimlerde bulunursa da, verginin kaldırılması için faaliyette bulunan grup bu kez valiye 'istenmeyen memurlar' listesi sunar. Daha sonra aynı listeyi Bursa İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Şükrü, Rüştü ve Cemil beyler ve Avukat Osman Efendi de valiye iletir, 8 Ağustos 1324. Vali, özellikle Meşrutiyet'in ilanından sonra atanmış olan naibin azledilerek yerine Vaiz Ömer Efendi'nin atanması talebini, iki grup arasında ittifak yapıldığı biçiminde yorumlar.

Ertesi gün hükümet konağı basılıp, bazı memurlara hakaret edilir. Valinin odasına kadar girilip oturulur. Vali, yanında bulunan İttihatçılarla görüşmeyi sürdürür. Halk konağı boşaltsa da taşkınlıklar olur, Gazeteci Emrî Efendi'nin matbaası da talırip edilir. Reji İdaresi'ne, zengin tüccarların

8 *A.g.e.*, s. 454-455. *İkdam*'ın haberi.

mağazalarına saldırılacağı haberleri duyulur, gayrimüslim ailelerin de iki gündür Bursa'yı korkuyla terk ettiği haberi gelir.

Cemiyet'le yapılan görüşmeler sonunda İstanbul'dan askeri takviye istenmesi kararlaştırılır. Cemiyet de yayınladığı bildiride Cemiyet'in "vatanın selameti için neler yapılması lazım ise müzakere" ettiğini, "kararlarını icra ettirmek için yavaş yavaş her tarafa emirler" verdiğini, "ehalinin bu icraata intizar etmesi" gerektiğini bildirir, 9 Ağustos 1324.

Bir tabur askerin yola çıktığı haberi gelince Vali, Debbağ Mustafa ile matbaaya saldıranları tevkif ettirir. Asker 12 Ağustos'ta Bursa'ya ulaşır. Birlikte Manyasizade Refik, Halil ve Hilmi ve Avukat Abdurrahman Adil beyler de gelir.[9]

Ulemanın siyaset yapmaya başladığı, İttihat ve Terakki'yle taktik birliğe de artık gerek görmemeye başladığı gözlemlenmektedir. Özellikle köylerde dağıtılan, İzmir'den gönderilen beyannamelerde "millet ve vatanımız şu son devirde çok fena bir vaziyette idi ve dinimize de büyük zaaf arız olmuştu" denilmekte, "yatsı namazından sonra okuduğumuz Kunut duasını bile 'millete akıl öğretiyor' diyerek kaldırmak istediler. Lakin ulema ayaklandı ve hükümet korktu" görüşü savunulmaktaydı. Bursa'da da şubesi kurulan İlmiye ve İttihat Cemiyeti, *Hüdavendigar* gazetesinin 3 Eylül 1324 günlü sayısında "Kadınların açık saçık kıyafetlerle erkeklerin arasında gezinmeleri, oyun ve çalgı mahallerine gitmeleri mehazirden salim olmadığı ve efkar-ı İslamiye nokta-i nazarından birtakım su-i tefsire uğramakta bulunduğu cihetle, bunların meni hakkında merciinin dikkatini celb ederiz..." gibi isteklerle, siyaset sahnesine girdikleri anlaşılıyordu. İşten çıkarılmış bulunan Müftü'nün oğlunun, "artık hürriyet sayesinde ulema dükkânlarda teşhir olunan insan resimleri-

9 Bursa'ya asker istenmesi çeşitli şayialar çıkmasına neden olmuş, basında haberler çıkması üzerine *Millet* gazetesinde 'Bursa Vakası' başlığı ile, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından da bir açıklama yayımlanmıştır, 24 Ağustos 1324, No: 33.

ni kaldırtmağa imkân bulacaktır" diyen Ömer Fevzi Efendi ile işbirliği yaparak, üstünde Müftü'nün mührü bulunan kağıtları köylülere imzalatarak, hem Reji ve Duhuliye vergileri hem Vali aleyhinde İstanbul'a yazılar göndermesi, Vali'yi zor durumda bırakır.

Kendisi teftiş istediği gibi, İstanbul'a çağrılarak Dahiliye Nazırı ile görüşür. (Bu arada seçimler yapılmış, 17 Aralık 1908 günü açılan Meclis-i Mebusan'a seçimi kazanan Hacı Ömer Fevzi Efendi de mebus olarak katılmıştır.) Yapılan tahkikattan da memnun olmayan Vali Bey, İstanbul'a tekrar çağrılışında, Bursa'ya dönmek istemez ve Bursa Valiliği üstünde kalmak üzere yeni bir makama atanmayı bekler; sonunda 14 Ocak 1909'da yerine başkası atanarak, kendisi de Ankara Valiliği'ne tayin edilir.[10]

Balıkesir

Balıkesir'de Meşrutiyet'in İstanbul'dan gelen yolcu ve gazetelerle hissedildiği anlaşılmaktadır. Balıkesir Müftüsü Nuri Efendi, Meşrutiyet'in ilanından bir hafta sonra, *İkdam* gazetesine gönderdiği mektupla Meşrutiyet'i överken, padişahın lütfu olarak karşılamaktadır:

"Kanun-i Esasi'nin payitaht-ı saltanat-ı seniyyede mucib olduğu hissiyatın şevk ve meserretini musavver olan gazeteniz Balıkesir'e geldi. Elden ele kuş gibi uçarak herkesin ser-i iftiharına kondu. Mütalaasında umumun gözleri sereşk meserretle doldu. Bizim livamız, Âl-i Osman'ın ilk teşekkül etmiş bir vilayeti olup alıalisi handan-ı saltanat-ı seniyyenin en kadim ve sıdk-ı ubudiyetle müftehir ve mütemayiz bendegâhıdır. Osmanlı tarihinde bir devr-i cedid-i mesudiye açacağı muhakkak olan bu lütf-i şahaneyi fevkalade bir tazim ve minnet ile alkışlar ve veli nimetimizin ömür ve afi-

10 *A.g.e.*, s. 464-498.

yet-i şahanelerine dua ederiz. Müftü-i Balıkesir Nuri ve 16 refiki."[1]

Bandırma'da İstanbul gemisinden inen bir grup yolcu hapishaneye giderek mahkûmları salıvermeye kalkıştı. Kaymakam, Balıkesir'deki Mehmet Ali Ayni'ye durumu iletince, Vali gerekirse zor kullanarak onları dağıtmasını istedi ancak kapılar kırılarak mahkûmlar bırakıldı. Kaymakam, Bursa'da da aynısının olduğunu bildirince, Mehmet Ali Ayni, Bursa Valisi Tevfik Bey'i aradı, o da "sıkışırsan sen de bırak" öğüdünde bulundu. Mehmet Ali Bey hapishane müdürünü çağırarak mahkûmların peyderpey bırakılmaları için defter düzenlemesini istedi. Ancak müdür, mahkûmlara müjdeyi verince olay çıktı. Vali hapishaneyi sardırdı, ateş emri verdi, ölenler oldu.

Şehirde kargaşa çıktı. Toplananların ***Kur'an***, tabanca üstüne el basarak birbirlerinden ayrılmamaya yemin ettiklerini duyan vali, jandarma kumandanı ve müddei umumiyi [savcı] kaçırmaya karar verdi. Valiye istenmeyen memurların ad listesi getirildi. Vali de Balıkesir'in yerlisi Evrak Müdürü Ferit Bey'den bir liste hazırlamasını istedi. Hazırlanan istenmeyen memurlar listesindeki memurlardan birinin Selanik'teki akrabasından "Biz bina-yı istibdadı yıktık. Lakin orada bazı mütegallibe şunu bunu istemeyiz diye zatı sami-i hasafet mutasarrıflarını taciz ediyorlarmış. Bunların kaffesini derhal derdest ile mahfuzan Selanik'e gönderin. Cemiyet" diye tel çektirdi. Bunu listeyi hazırlayanlara gösterdi. Selanik'ten telgraf geldiği haberiyle ortalık yatıştı.

Meşrutiyet döneminin ünlü valileri arasına girecek olan ve Cumhuriyet döneminde de Darülfunun'daki hocalığı ve felsefe, dinler tarihi kitaplarıyla ün kazanacak olan Mehmet Ali Ayni (Manastır, 1869 - İstanbul 1945), İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin itibarının çok iyi farkında ve kendi anlatımıyla taraftarı görünmektedir:

1 *İkdam*, No: 5094, 31 Temmuz 1908.

"Bu sıralarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yardım ve hizmet etmekle de meşguldüm. Kanun-i Esasi'nin ilanını müteakip, hemen hemen her taraftan tebriki mutazammın ve 'Cemiyet' imzasıyla Balıkesir'e telgraflar geliyordu. Hatta bunların içinde Sisam Adası'ndan, Aynaroz'dan çekilenler bile vardı! Fakat Balıkesir'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hiçbir teşkilat ve murahhası olmadığı için liva telgraf müdürü bu tel yazılarını bana getiriyor ve muhatap bulunmadığı cihetle ne yapılmak lazım geldiğini soruyordu. Ben, mevzubahis telgrafları nezdimde alıkoyarak her birine kendi imzamla ayrı ayrı ve 'Balıkesir İttihat ve Terakki Cemiyeti' imzasıyla cevap veriyordum. Maksadım şu idi: İstanbul'daki Sultan Abdülhamit II hükümetini, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İmparatorluğun her tarafında şubelerinin bulunduğunu zannettirerek ürkütmek!"[2]

İttihatçıların tavrı, Balıkesir'de çıkan bir grevde de kendisini gösterecektir Mehmet Ali Ayni, grevcilerle işletme arasını bularak anlaşma yapar, zam verilir. Amele Selanik'e, Cemiyet'e başvurmuştur, iki gün sonra, gelecekte Lazistan mebusu ve Teşkilat-ı Mahsusacısı olan Süleyman Sudi bölgeye gelir. Valinin yaptığı anlaşmaya uyma talimatı almıştır. Ancak sabah, amele içinde grevin devamı taraftarı bir grup, işçilerin madene inmesine engel olmak ister ancak Süleyman Sudi bastonuyla saldırıp bu grubu sindirir: "Sudi Bey derhal kuyu başına koştu. Bu zat zorbalardan daha gözü pek, daha cesur olduğu için serkeşlerin üzerine bastonla yürüdü. Herifler sindiler."[3]

18 Şubat 1906'dan beri Karesi'de görev yapmakta olan Mehmet Ali Ayni, 3 Eylül 1908'de, Meşrutiyet'in ilanından bir buçuk ay kadar sonra Lazkiye'ye atanmıştır.

Mehmet Ali Ayni, *Hatıralarım* - Canlı Tarihler 2, Türkiye Y., İstanbul 1945, s. 51-58

3 *A.g.e.*, s. 59-61.

Uşak

1908 yılının Mart ayında, çoğunluğu kadın ve çocuk, sayısı 1.500'e ulaşan bir kalabalık, Uşak'taki yün eğirme fabrikalarına saldırmış, yünleri yakıp, makinaları kırmıştır.

İki gün sonra tutuklananların bırakılması için, ondan bir gün sonra da, fabrikaların tamir edilmesine karşı eylem yapılmıştır.[1]

Eyleme şehir halkı dışında Akse, Kılcan, Mende, Kuyucak, Bölme gibi yakın köylerin halkı da katılmıştır.[2]

Uşak'taki 'makina kırıcılığı'nın önemli yönlerinden biri, halkın ekonomik nedenlerden kaynaklanan ayaklanması ile Jön Türk devrimcileri arasında bağlantı oluşturmasıdır. Yeni atanmış olan Kaymakam İshak Tevfik Efendi'nin, halkı teşvik ettiği, belediye reisi dahil, şehrin önde gelen eşrafı ile işbirliği içinde olduğu bildirilmektedir. Fakirliğinden ve maaş alamamasından kamuoyu önünde yakınan kaymakamın, İstanbul tarafından olaylardaki rolü abartılmış olsa da, Jön Türk bağlantısı olduğu açıktır.[3]

Uşak olaylarına öncülük ettiği bildirilen kişilerden biri de, şehrin yerli eşrafından İbrahim Bey'dir.

İbrahim Bey, Fatih zamanında Karaman'dan Uşak'a göçen timar sahibi bir aileden gelmektedir. Ailenin Uşak'ın Bozkuş köyüne yerleşen kolundan olan İbrahim Bey'in babası Hüseyin Ağa'dır. Ailenin beş oğlundan üçü anneannenin ısrarıyla Saray'a (İstanbul'a) gönderilmiştir. Bu kardeşlerden biri hastalanarak köye geri dönmüş ve köyde yeni fikirlerin yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Köyde kalan kardeşlerden Hüseyin Ağa, 'adaletli' tutum ve davranışlarıyla tanınmakta ve sevilmektedir.

---

1 Donald Quataert, "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908", *Workers, Peaasants and the Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914*, İsis, İstanbul, 1993, s. 134-5.

2 Haşim Tümer, *Uşak Tarihi*, Uşak Halk Eğitimine Yardım Derneği, İstanbul, 1971, s. 269

3 D. Quataert, *a.g.e.*

İbrahim Bey, 1871'de Bozkuş köyünde doğmuş, özel hocadan öğrenim görmüştür. Amcası ona 'sarık sardırılmasına' karşı çıkarak, "ağalığı, beyliği bir kenara atmasını', 'şeyhülislam' olmasını istemiştir. İbrahim Bey önce Uşak, sonra İstanbul'da medrese eğitimi görür.

İstanbul'da bir yıl kaldıktan sonra hastalanmış, köye dönmüş, babasının tekrar göndermek istemeyişi üstüne kaçarak gitmiş, ancak mali durumu da bozulmuştur. Arkadaşı, daha sonra Ankara Milletvekili olan Azmi Bey'le Eskişehir'e giderek lüle taşı ticareti yapmıştır.

İbrahim Bey medrese tahsilini tamamladığında, siyasi mücadele kimliğini de kazanmıştır. İttihat ve Terakki'ye üye olarak, Bursa parti kütüğüne 'mefkureci' olarak kaydedilmiştir. Talıt'a karşı mücadelenin her vasıtayla yapılmasını savunması, çevresinde Tahtakılıç diye anılmasına yol açmıştır.

Uşak Müfülüğü'ne tayin edilen İbrahim Bey, aile çevresine dönmüştür. İttihat ve Terakki'nin yerel örgütünün yaygınlaşması için çalışmıştır.

Meşrutiyet ilan edildikten sonra Kasım 1908'de Uşak Müfettişliği'ne atanmıştır. [4]

Karahisar-ı Sahip

"Afyonkarahisar Hapishanesi'nde sekiz yüze karip mahbusinin dış duvarı delerek firara kasdı müsademe ile iki zabtiye mecruh önayak olan ve idam cezasına mahkûm bulunan üç kişi elde edilmiştir. Müsademe elan devam etmektedir. Mahkumların ibret-i müessire olmak üzere selben idamlarını şimdi hükümet konağı pişgahında müçtemi binlerce ahali talep ve istirham etmektedirler."[1]

Ilhan Tekeli, Selim İlkin, *Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, TTK, Ankara, 1989, s. 364-367

1 *İkdam*, no: 5145, 20 Eylül 1908

Afyon'da kargaşa çıktığı ve kolay yatışmadığı, şehir mutasarrıflığına atanan Ali Haydar Yücebaş'ın yazdığı kısa özgeçmişinden anlaşılmaktadır: "[Meşrutiyet'in ilanından sonra atandığım Maraş'ta]pek büyük sıkıntı ve siyasi kargaşalıklar tarafımdan giderilmiş, fevkalade yorgunluğum nazara alınarak 1908'de Gelibolu Mutasarrıflığı'na nakl [edilmiştim], dört ay sonra aynı yıl Afyon'daki kargaşalıkların ve fena idarenin önüne geçilmesi için Afyon Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflığı'na gönderdiler. Burada beş sene gayet verimli çalıştım."[2]

Isparta

Meşrutiyet ilan edildiğinde Isparta'da mutasarrıf, Burdur'dan gelmiş olan Mahmut Nazım Paşa'ydı. Paşa, ihtiyar olup naip, tahrirat müdürü, Burdur'dan getirdiği tapu memuru, muhasebeci ve telgraf müdürüyle 'hoş vakit' geçirmeğe başlamıştı. İdare işlerini Tahrirat Müdürü Tokatlı Hacı Rifat Efendi'ye bırakmış, Meşrutiyet'in ilanını bildiren ve gece gelen telgrafı ertesi güne saklamıştı.

Dahiliye Nazırı Hakkı Paşa, Meşrutiyet'e karşı olanlarla, halkça yolsuzluğa karışmış olarak bilinen kişilerin adlarının acele bildirilmesi için şifreli telgraf gönderince, paşa, yukarıdaki görevliler dışında bütün memurların değiştirilmesi gerektiği yolunda şifreli bir telgraf hazırladı.Telgraf memurlarının durumdan kuşkulanarak haberi bütün memurlara bildirmesi üzerine, büyük bir kalabalık hücum ederek şifreyi zorla çözdürttüler; telgrafın içeriği anlaşılınca hakaretler edilerek, Meşrutiyet idaresinden hoşlanmayanın kendisi olduğu, Meşrutiyet'in ilanını bir gün geciktirdiği ve kutlama şenliklerine katılmadığı söylenildi ve birçok memur telgraflarla valiye şikayette bulundu.

Mutasarrıf Nazım Paşa ve tahrirat müdürü o gece azledi-

2 A. Çankaya, *Mülkiye...*, s. 168-9.

lerek, mutasarrıf vekilliğine mirliva İshak Paşa atandı.

Eşraf ve esnaf birkaç gün sonra belediye dairesinde toplanarak, eski Isparta Mutasarrıfı olan Antalya mutasarrıfı Hüsnü Bey'e telgraf çekerek çağırdılar.

Hakkı Paşa Isparta Mutasarrıflığı'na bir süre sonra sınıf arkadaşı Rüştü Bey'i atadı.[1]

Anadolu'nun çok şehrinde olduğu gibi Isparta'da da mahkûmlar aff-ı umuminin duyulması üzerine ayaklanıp kaçmak istemişler, silahı kullanılarak "birkaç nefer telef ve mecruh" olmuş, "efrad-ı inzibatiye ve jandarmadan hiçbirinin burnu bile kanamamıştır."[2]

Antalya

Antalya'dan Selanik'e şikayet:

"Antalya'daki vukuatı size bildirecek olan bu arızam Antalya Postahanesi'ne teslim edilirse onun mutlaka Ömer Lütfi Efendi'ye verileceği şüphesiz olduğundan, ister istemez yolcu vasıtasile İzmir Postahanesi'ne teslim ettirmeğe mecbur oldum."

İlandan iki ay geçmiş, muzır evrak bile ona teslim ediliyor:

"Ömer Lütfi Efendi şimdi ticaret odası reisliğini de eline aldı. Sermayesiz birtakım insanları kendi hesabına tüccar diye rüsumat, aşar ve orman işlerinde kullanıyor, devlet ve milletin malını yağma ediyor. Ormanlarımız onun yüzünden tahrip ediliyor. Kendisinin belediye riyasetinden azli üzerine mutasarıf aleyhine aldığı tertibat akıllara hayret verecek derecededir. Ömer Lütfi Efendi birtakım kayıkçı ve hamal gürühundan kırk elli kişinin imzasile birçok iftiralar tasni ettir-

1 Böcüzade Süleyman Sami, *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, haz. Suat Seren,İstanbul, 1983, s. 261-262.
İkdam, No:5146, 21 Eylül 1908.

di. Ahali ve memurlar onun istibdadından korktuklarından emrine tabi oldular.

Telgrafhane memurları da Ömer Lütfi Efendi'nin talimatile güya dört bin kişinin telgrafhaneyi abluka ettiğinden ve mahbus bulunduklarından bahisle vilayete şiddetli bir telgraf çektiler. Vali Bey Antalya'da hakikaten bir ihtilal çıkacağını zannederek derhal keyfiyeti İstanbul'da sadarete ve dahiliye nezaretine bildirdi ve mutasarrıfı beyhude azlettirdi.

Bunun üzerine Ömer Lütfi Efendi, cahil halkın eline bayraklar verdi, önlerine bir mızıka koydu. Bu suretle teşkil ettiği kafile ile mutasarrıf beyin evinin önüne gitti. Mutasarrıf Bey'e karşı edepsizce sözler söyletti, onu tahkir ettirdi. Çarşıda, pazarda Mutasarrıf azledildi diye şenlikler yaptırdı. Ayrıca Mutasarrıf aleyhine cinayet davası açtırdı.

Bütün bunlar Ömer Lütfi Efendi'nin cıvar ormanlardan izinsiz olarak kestirdiği ağaçlar hakkında verilen raporların mutasarrıf bey tarafından tahkikata havale edilmesinden ileri geldi. Ömer Lütfi Efendi mahkûmiyetten kurtulmak ve kendi fırıldağını çevirmek için Mutasarrıf Bey'i azlettirmeğe bu desiseler sayesinden muvaffak oldu. Bundan başka mutasarrıf vekaletine mülki işlerinden katiyen haberi olmayan Halim Paşa'yı gene o telgrafnameleri sayesinde tayin ettirdi.

Şimdi Ömer Lütfi Efendi istediği gibi hareket etmekte, istediği adamları dilediği memuriyetlere kaydırmaktadır. Bütün bu haller gerek yerlilerin, gerekse yabancıların ve konsolosların malumudur. Ömer Lütfi Efendi kendi namına cemiyetler teşkil ediyor. Onun intihap işlerine fesat sokacağına hiç şüphe yoktur... Müfettişin kıyafetini değiştirerek ve kendisini hiç belli etmeyerek gelmesinde çok fayda vardır..."[1]

Antalya Osmanlılar İttihat Kulübü 25 Eylül 1324'de (8 Ekim 1908) kurulmuştur.[2]

---

1 A.C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 18, 30 Teşrinisani 1934.

2 Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 25.

İzmit

İzmit'teki gösteriler, memur azilleri ve mahkûm isyanı olayları ise, kendisi de İttihatçı olan Rifat Yüce'nin anlatımıyla[1] genel düzen bozukluğu kadar, 'eşraf ve müteneffizanı'nın sahneyi doldurma gayretinden kaynaklanmaktadır.

"Mutasarrıf Musa Kazım Bey, erkân-ı hükümet, eşraf-ı memleket ve halk olduğu halde, saat 16 raddelerinde İzmit Belediyesi önüne gelerek Kanun-i Esasi'yi ilan eden makam-ı sedaretpenahiden gelen telgrafı okuduktan sonra şehrin maruf avukatlarından Ali Vasıf Bey daha evvel hazırladığı nutkunu okumağa başladı. Mumaileyh millet hakimiyetini eline aldı sözü üzerine Musa Kazım Bey sözünü keserek 'şevketmaap efendimiz Kanun-i Esasi'yi verdi' demesi üzerine hatip sözünü tashihe mecbur kaldı. Hatip sözüne son verdikten sonra müftü faziletli Hasan Fehmi Efendi zemin-i zamana uygun bir dua ederek herkes işi başına döndü ise de Kanun-i Esasi'nin ne demek olduğunu halk birbirine soruyor, doğru eğri herkes birbirine anlatmak istiyordu. Ertesi gün gelen İstanbul gazeteleri de kısaca tebliğ-i resmiden başka bir şey yazmamışlardır."

Bugünden sonra İstanbul'dan gelen gazetelerle yeniden yayım alanına çıkan gazetelerdeki neşriyatı okuyan İzmit halkı da harekete geçti.

"Meşrutiyet'in ilk günlerinde Kanun-i Esasi'yi halk mutlak surette şu kelimelerle ifade ediyordu: hürriyet, adalet, müsavat ve uhuvvet. Aydın olmayan halk hürriyeti ve adaleti kabul ediyorlarsa da, müsavat ve uhuvvet üzerinde duruyorlardı. Fakat, bu gibileri münevverler aydınlatmakta olduklarından İzmit sancağı halkında, hiçbir güna karışıklık olmamıştır."

"Meşrutiyet'in ilanı tarihinde İzmit sancağı bilhassa İzmit şehrinde ticareti de ellerine almış ve fırka işlerine de alışmış

---

[1] Rifat Yüce, *Kocaeli Tarihi ve Rehberi*, İzmit 1945, s. 217-223.

olan Ermeni milleti sayıca bir yekün tutmuş olmasına mebni Ermeniler tarafından yapılan tezahürat ve nümayiş coşkunluğu da Türklerin dikkatini çekmekten hali kalmıyordu.[2] Bu hal karşısında İzmit halkı devrimi yapan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin olduğunu öğrenince, İzmit eşraf ve müteneffizanı tarafından Kadıoğlu Oteli'nin doğu cihetindeki dükkan İttihat ve Terakki Cemiyeti Kulübü ittihaz edilerek aza kaydına başlandı."

"Bu kulüp sırf birkaç kişinin teşebbüsü ile kurulmuş, memlekette bütün mevkileri ellerine almak maksadiyle açılmıştır. Kulübü teşkil eden heyet-i müteşebbise mahdut kimseler aralarında verdikleri gizli fikirlerini meydana çıkarmamak maksadiyle, kendi emellerine mani olan ve memlekette iş başında mevki almış bulunan namuslu kimseleri vazifelerinden uzaklaştırarak o mevkilere kendileri geçebilmek gayesile ilk olarak mutasarrıfın kovulmasına ve bu hususu yürürlüğe koyabilmek için İttihat ve Terakki Kulübü'ne girmiş bazı kimseleri kendilerine arkadaş ederek bir gün Hacı Salih Efendi'nin hanlar içindeki otelinin bahçesinde toplanarak, bayraklarla hükümete gidiliyor. Otel bahçesinden çıkan bayraklarla çarşı içinden geçerken cemaat gittikçe artarak demiryolu boyunca bayraklar arkasından giden biteviye çoğalıyordu... Telgrafhane işgal edildi. Hükümet konağına girildi ve mutasarrıfı istemeyiz, diye bağırıldı, mutasarrıf ve memurlar kaçtılar. Abdülhamit'e, mutasarrıfı istemeyiz, diye telgraf çekildi. Bu meyanda biri diyor ki filan memuru istemeyiz, hep birden istemeyiz bu suretle o günün memurlarından hemen hemen istenilen kimse kalmamış gibiydi, istemeyiz, istemeyiz."

"Adliye binasının karşı tarafındaki polis dairesinde Komiser Ali Rıza Bey hakkında istemeyiz sadası işitildi. Ali Rıza

---

"İzmit İslam ve Ermenilerinden mürekkep bir heyet-i mahsusa, İslam ve Ermeni hürriyet kurbanlarının mezarlarını ziyaret için Ağustos'un 17 Pazar günü hususi bir vapurla şehrimize gelmek için tedarikatta bulunuyorlar imiş", *İkdam*. No: 5114, 20 Ağustos 1908.

Bey sandalyesinden kalkarak aşağıya indi ve merdiven üzerinde yüksecik yerde dedi ki: 'Ey ahali ben size ne yaptım, elimden geldiği kadar iyiliğinize çalıştım. Beni istemezseniz şimdi mevkiimi terk ediyorum.' Halk hep birden isteriz demeğe başladılar ve hemen orada kucaklayıp ayaklarını yere bastırmadan makamına götürüp sandalyesine oturttular."

Mutasarrıf Arnavut olduğu için, bazı Arnavutlar tarafından yapılan eşkıyalık ve İzmit'te iki çiftlik alması dedikodulara yol açmıştı. Jandarma Kumandanı Zekeriya Bey de Arnavut'tu. "Mutasarrıf Musa Kazım Bey, Zekeriya Bey vasıtasıyla halkın hakaretine maruz kalmamak suretiyle ihtilalcilerden söz alarak, bir fayton arabasında Musa Bey, yanında oğlu Selahattin Bey, karşılarında Binbaşı Zekeriya Bey oldukları halde hükümetten çıktılar. İhtilalciler her ne kadar söz verdilerse de sözlerini yerine getirememişlerdir. Buna başlıca sebep de mahkûmların bağırmaları olmuştur. Bu mahkûmlar bağırmalarını affı umumiye kadar devam ettirmişlerdir." Mutasarrıf, vekalete atadığı "Redif fırkası kumandanı Cemal Paşa'nın himayesinde Derince'ye gitmişler ve oradan ilk trenle İstanbul'a hareket etmişlerdir. Cemal Paşa alkışlar arasında mutasarrıf makamına oturtulduktan sonra ihtilalciler bayrakçıları önde çarşı içine girerek dağılmışlardır. Bu suretle İzmit de sükunet bulmuştur."

Yeni Mutasarrıfın gelişi de İzmit eşrafı için yeni güç gösterisi gerektirmiştir. 'İhtilalciler', Ali Seydi Bey'in, "Musa Kazım Bey'in taraftarlarına kapılmaması için aydınlatılması lazım geldiğini dikkate alarak ve halkın kendilerile beraber olduğunu göstermek maksadile bayrak kaldırmak kararını vermişlerdir... Önde mahut tellallar uzun sırıklara bayrakları asarak önde ve arkalarında ihtilalciler heyet-i tertibilerinden maruf kimseler hanlar içindeki havuzlu balıçeden çıkarak hükümete yöneldiler. Bu durumu gören halk ne olacak diye kafileye katıla katıla mühim bir yekün olduğu halde hükümet avlusuna doldu. Ve avlu gelen halkı tamamile alamayıp dışarıda da mühim miktarda bir kalabalık kalmıştı. Ve bu ka-

labalığın Mutasarrıf'ı tebrike geldiklerini bildirdiler. İhtilalcilerin elemanlarından takriben 40-50 kişi Mutasarrıf'ın huzuruna girdiler. Arz-ı tebrikten sonra selefleri Musa Kazım Bey'in kötülüğüne iştirak eden hükümet memurları aleyhine adları yazılmış bir kağıt okundu."

"İhtilalcilerin garazkârane hareketleri memleket içinde bir dedikoduyu mucip olmaları, İttihat ve Terakki Kulübü adile açılmış olan bu kulübün memleket halkını birleşmeye değil, ayrılığa sevk ettiğinden Kulüp hükümet tarafından kapatılmıştır. Bu ihtilalciler ikinci bir defa kulüp açmaya teşebbüs etmişlerse de o da aynı sonuca uğramıştır."

"Meşrutiyet'in ilanı epey bir müddet geçtikten, halka sükunet geldikten ve dedikodular kesildikten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni temsilen gelen mümessillerin teşebbüsü ile İzmit'te bir İttihat ve Terakki Kulübü açılmıştır. Kulüp binası sarayın (hükümet konağının) ağavat dairesi ittihaz edilerek memleket halkı arasında birlik temin edilmiştir. Bu suretle İzmit İttihat ve Terakki Cemiyeti önemli bir vazife yapmıştır."

İzmit şubesinin 31 Mart sırasında gizli 63 azası vardı.[3]

"Dairei askeriye karşısında (halen kız enstitüsünün olduğu yer) parası Vezir çiftliği sahibi Mahmut Paşa tarafından 50 altına İttihat Terakki namına bir arsa alınmıştır. O tarihde şahsiyet-i maneviye üzerine tapu verilmediği için Hacı Vasıfzade Mustafa Bey namına tapusu alınmış ve senedi heyet-i merkeziye namına yanımda hıfz olunmakta idi. Bilahare kanun çıktıktan sonra doğruca İttihat ve Terakki namına tescil olunmuştur. Bu arsa üzerine yapılacak İttihat ve Terakki Kulübü binası için de, 1913 darbesinden sonra Rize mutasarrıflığından gelen Mazhar Müfit Bey yardımda bulunmuştur."[4]

3 R.Yüce. *a.g.e.*, s. 224.
4 R.Yüce. *a.g.e.*, s. 230-31.

Adapazarı

Adapazarı'nda İttihatçılar, Meşrutiyet'in ilanından 13 gün sonra, 5 Ağustos'ta Belediye Oteli'nde toplantı düzenleyerek "Osmanlıların nail oldukları nimet-i hürriyet ve müsavatın kıymet ve ehemmiyeti ve Cemiyet'in maksat ve mesleği hakkında her sınıf halkın anlayabileceği bir lisan ile nutuklar" söylemişlerdir. Bu sırada, biri Mısır'a biri İstanbul'a gitmekte olan, Çerkeş ve Gerede kazalarından gelen iki sürgüne "pek ziyade asar-ı hürmet" gösterilerek, bunların 'ma-aile şimendöfer biletlerini almak ve kendilerine çiçek demetleri takdim etmek ve Cemiyet'çe şimendöfer istasyonuna kadar teşyi eylemek suretiyle ibraz-ı insaniyet edilmiştir."[1]

İkdam gazetesine Adapazarı kaymakamından şikayet eden bir yazı gelmişse de, gazete bunu 'şimdilik' yayımlamayarak, 'eski camlar bardak oldu' gerçeğini bu ve emsali memurlara anımsatmakla yetinmiştir.[2]

Bolu

Bolu'da yapılan "taşkınlık" ise, açıktan içki içmekle sınırlı gibi görülüyor: "...Kanun-i Esasi'nin ilan edildiğini bildiren iki satırlık telgraf Bolu'ya geldiği zaman, mutasarrıf vekili bu telgrafın bir suretini aşağı çarşıda Muvakkithane duvarına asmıştı. Fakat, bu telgrafı görenler bir şey anlayamamış, herkes birbirine bakarak hayrete düşmüşlerdi, çünkü Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi, Bolu'da da halkımız siyasi hürriyete, meşrutî idareye hazırlanmış değildi. İnkılabın ne olduğunu pek tabii olarak bilmiyordu... İlk Meşrutiyet hareketi unutulmuş, mektep kitapları tarih vak'alarını 1856 Paris Muahedesi'nde kesiyor, aşağısını tarih saymayarak gazete

1 *İkdam*, No: 5102, 8 Ağustos 1908.
2 *İkdam*, No: 5104, 10 Ağustos 1908.

mütalâasına bırakıyordu."[1]

"İki üç gün geçtikten sonra Bolu'ya İstanbul gazeteleri gelince her şey anlaşıldı. Bolu'da da 'Hürriyet' gösterileri yapılmaya başladı. Hıristiyan Ermenilerle Müslüman Türkler birbirleriyle kucaklaşıyor, 'Yaşasın Hürriyet, Yaşasın Meşrutiyet!' sesleri yükseliyordu. Fakat coşkunluk birdenbire arttı. Sokaklarda içki masaları kurulmuş, hürriyetin ne demek olduğunu bilmeyenlere: 'Hürriyet, bağırıp çağırmak, sokaklarda açıktan açığa içki içmek' şeklinde gösterilmek istenmişti. Bu suretle Müslüman halkın öteden beri dinen haram bildiği içkinin açıktan açığa içilmesi gibi, hoşa gitmeyen hareketler baş göstermişti. Bu taşkın olayların ne olduğunu, sonu nereye varacağını kimse kestiremiyordu..."

Bolu'da İttihat ve Terakki Kulübü'nü açtıran da Bolulu Nazırlar ailesinden mümtaz kolağası Habip Bey olmuş[2], Kulübe öncelikle eşraf girmişti: "Bolu'nun müneverleri, hacıları, hocaları ve bütün zenginleri İttihat ve Terakki Kulübü'ne yazılmışlar, herkes birdenbire 'ittihatçı' oluvermişti"[3]

Bolu'da da hapishanede ayaklanma olmuş, aff-ı umumiden yararlanmak isteyen mahkûmlara jandarma ateş açmış, dört kişi yaralanmış, bunlardan biri ölmüştür.[4]

---

1 M. Zekai Konrapa, *Bolu Tarihi*, Bolu Vilayet Matbaası, 1964, s. 604.

2 Enver grubuyla birlikte dağa çıkan Yüzbaşı Habib, İttihat ve Terakki 1908 merkez-i umumi üyeleri arasında yer aldı. 1908'de Bolu mebusu oldu. Askerliği bırakarak ticaret hayatına atılan Habib Bey'in savaş dönemi yolsuzluklarına adı karıştı ve 'Bulgurcu' Habib' olarak anıldı. 1928'de öldü. "Eski Bolu mebusu Habib Bey'in, üzerine konduğu devlet ormanı davası para karşılığı attırılan uyduruk imzaları, resmi evrakın yürütülüp yerine sahtesinin konması, devletin dava açmasıyla ortalığı saran rüşvet dedikodularıyla tam bir alicengiz oyunu", Asım Us, *1930 - 1950 Hatıra Notları*, İstanbul, 1966, s. 224 - 225. Aktaran Mustafa Şahin, "Eski Yolsuzluklar", *Toplumsal Tarih*, S.: 38, Şubat 1997 s. 63.

3 Konrapa, *a.g.e.*, s. 606.

4 *İkdam*, No: 5104, 10 Ağustos 1908.

Kastamonu

1906'da halkın ayaklandığı ve sürgünlerin gerçekleşmiş olduğu Kastamonu'da[1] Meşrutiyet'in ilanı Ziyaeddin Demircioğlu tarafından anlatılmıştır: "...Tamam 33 senedir istibdat zincirine bağlanmış hakk-ı kelam, hürriyet-i matbuat gibi bütün insanî ve medenî haklardan mahrum kılınmış olan millet bugünün nasıl kutlanacağını, nasıl şenlikler yapacağını bilmiyordu... herkes İstanbul'dan gelecek gazeteleri bekliyordu..."

"Müllıakata nefi olunan zevat hemen merkez-i vilayete geldikleri gibi Namık Bey de İstanbul'dan avdet etmişti. İstanbul'da müteaddit namlar altında gazete ve risaleler çıkmaya başlamış, müstebid idarenin hafiye ve dalkavukları da kaçmağa başlamıştı. 17 Temmuz 1324'te (30 Temmuz 1908) halkın iştirakile Hükümet önünde büyük ve muazzam bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda o zaman Belediye Reisi bulunan Hacı Necip Efendi ile Meclis-i idare azasından Namık ve menfilerden Malatya mutasarrıf-ı esbakı Reşit beyler nutuk söylemişler, Meşrutiyet'in faydalarını anlatmışlardı... Hükümet Meydanı adeta bir insan mahşeri olmuştu. Halk gündüz ve geceyi büyük bir neş'e ve meserretle kutladı...[2]

Bu sırada memleketin münevver ve gayri münevver bütün halkında bir vahdet ve tesanüt vücude gelmişti. Bu topluluk ve birlik sırf istibdat hükümetinin Kastamonu'da en

---

1 M. Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlan Olundu*, Kastamonu, 1961, s. 4-12; H. Zafer Kars, *a.g.e.*, s. 119-120.
Kastamonu'da Meşrutiyet'in anlamını hemen kavrayan 'sürgünler' bulunduğu anlaşılıyor. Kastamonu'dan *İkdam* gazetesine yazılan bir mektup 'hürriyet esaslanması' için eksik gördüklerini hükümetten sorgulamaktadır: "Hürriyetin ilanı adeta lafızdan ibaret kalıyor. Dimağlarında henüz lezzet-i istibdad zail olmayan... memurin bizimle beraber senelerden beri giriftar-ı esaret bulunan Ermeni vatandaşlarımızı terhis etmediler. Maksat umud-u milleti tefrik ve menba-ı hürriyetin esaslanmaması esbabını istikmal ise, biz vatandaşlarımıza şamil olmayan bir serbestiye milletin hürriyet-i siyasiyesi manasını veremeyiz. Hükümetten izahat isteriz. Kıbrıslı Sırrı, Malatyalı Tahsin" *İkdam*, No: 5094, 31 Temmuz 1908.

büyük şer, mefsedet ve melanet vasıtası olan Vali Fuad'ın azlini Sadaret ve Dahiliye'ye arz etmek ve İnebolu'da oturan valiyi şehre sokmadan İstanbul'a göndertmek meseleleri üzerinde temerküz ediyordu...

Henüz memlekette İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmemişti. Şehrin münevver tabakası çay boyunda toplanıyorlardı. İnebolu'da bulunan valinin 27 Temmuz Pazar günü Kastamonu'ya müteveccihen hareket edeceği şayi olmuştu. Bu havadisi haber alan memleketin münevverleri öğleden evvel mezkur kıraathanede meclis-i idare ve belediye azaları da nazır olduğu halde bir toplantı yapmışlar. Sadaret ve Dahiliye'ye valinin hakkında evvelce çekilen telgrafları tekit ile beraber Kastamonu'ya avdet etmemesi hususunun tebliği için vali vekili nezdinde teşebbüste bulunmak üzere müftü ile meclis-i idare ve belediye azalarından mürekkep üç zatı memur etmişlerdi...

Vali ile devirde bulunan maiyet memurlarından Rıfat ve Necati beylerle Jandarma Kumandanı Faik Bey avdet etmişlerdi. O gün tam ikindiden sonra hapishanede bir vaka hadis olmuştu. Mücrimin-i siyasiyenin afvı diğer adi hapislerin de affolunduğu haberi hapisler arasında şayi olmuş, bazı müşevvikler de kapıya hücum ile hapishane kapısının kırılmasını tavsiye etmişlerdi. Tam akşam olmuş ekmekleri tevzi olunacağı bir sırada birkaç el silahı patlatmak suretiyle koğuşların kapıları kırılarak dışarıya ve meydanlığa doğru hücum başlamıştı.

Mahkumların bu hücumu derhal vali vekiline bildirildiği gibi jandarma mülazımı Ahmet Efendi tarafından icap eden tedabir ittihaz olunarak hapishanenin etrafı jandarmalar ile abluka olunmuştu. Vali vekili iki üç saat evvel vali aleyhinde kendisine müracaat eden heyetin şikayetlerini dinlemiş müşkül bir vaziyete düşmüşken buna inzimam eden daha mühim bir vaka ve hadisenin zuhuru muvacehesinde adeta kiplenuma gibi titremeğe başlamış dalgın ve şaşkın bir halde

emir bekleyen zat ile yanında bulunan merhum Müftü Emin Efendi'ye 'lütfen gidiniz mahkûmlara nasihat veriniz' sözünden başka laf söylemeğe kadir ve muktedir olamamıştı... üç dört kişi ölmüş, sekiz on kişi de ağır surette yaralanmıştı...

Biçare Hakim Mustafa Şerif Efendi, devlet memuriyetinde bulunduğu müddetçe hiç şüphe yok, böyle fevkalade vaka ve hadiselerle karşılaşmamış ve korkmamıştı. Çok halim ve selim olan bu zat akşam hanesine avdet etmiş, sabaha karşı kalp sancısına yakalanmış, doktorların tedavisine rağmen hayata veda ederek gözlerini ebediyen kapamıştı...

Aynı gün valinin şehre geleceğini haber alan memleket memurları ve rüesa-yı memurin, valinin memlekete gelip tekrar İnebolu'ya dönmesini tebliğ için mülazım Ahmet Efendi'yi memur ve mumaileyh de maiyetine aldığı beş altı jandarma ile İnebolu'ya müteveccihen hareket etmişti...

Vali bu acı tebligat karşısında ani bir buhran ve asabiyet geçirdikten sonra kendisini toplamış ve kemal-i cesaret ve metanetle denmiş ki: 'Halen Kastamonu valisiyim, azil olunmadım. Böyle patırtılara pabuç bırakmam, sen de devletin mülazımısın, beni taht-ı emniyet ve muhafazada Kastamonu'ya götürmeğe ve muhafaza etmeğe mecbursun' hoşafın suyu tükenmiş Kastamonu'ya sokmamağa memur olunan zat, valinin arabasının önüne düşmüş... O gece Vali Fuad'ın azlile yerine vekaleten Fırka Kumandanı Şevket Paşa'nın tayin olunduğu Dahiliye Nezareti'nden telgrafla tebliğ olunmuştu...

Aradan yedi sekiz gün geçmişti... Belediye Reisi İshakzade Hacı Necip Efendi vilayetçe görülen lüzum üzerine azlolunmuş, Tavukçuzade Ahmet Efendi reis nasb ve tayin edilmiştir... Ahmet Efendi'nin Salim Efendizadelere mensubiyetle tanınması vilayet makamı nezdinde Namık Bey'in bu hususta teşebbüsatta bulunduğu zehabını uyandırmıştı. Memlekette kanun devri başladığı halde hâlâ şahısların hüküm ve nufuzu tesiratının devam ve yaşadığı kanaatı hasıl olmuş bu cihetten derin infiallerin elim teessürlerin uyanma-

sına sebep olmuştur...

Azlin vukuundan bir gün sonra Avukat Hersekli İzzet'in Nasrullah Şadırvanı civarındaki yazıhanesine menfilerden (!) gelmiş ve bazı zevatın mezkur yazıhaneye davet ederek bu mesele üzerinde görüşmüşler, idare azasından Namık Bey'in azliyle Belediye Reisi mazul Hacı Necib'in tekrar nasbı için Vilayet Makamı nezdinde temenniyatta bulunmak üzere hükümet önünde bir içtima akdine karar vermişlerdi. Bu kararı kuvveden fiile çıkarmak ve meseleden Kastamonu halkını haberdar etmek icap ediyordu. El ilanı ve saire ile halkı toplamak müşkül olacağından dellal vasıtasıyla 'Nasrullah Camii'nde bugün vaiz var' tarzında bir ilan yapılmış, zaten iki günün biri içtima etmeğe alışmış olan halk camiye birer birer geliyordu.

Vaiz kürsüsüne hoca (T) çıkmış, Meşrutiyet'in iyiliklerinden uzun uzadıya bahsediyordu.

Meviza bittikten sonra cemaate hükümete gidileceğini ve bazı taleplerde bulunulacağı söylendi. Kesif bir halk kütlesi ellerinde bayraklar olduğu halde hükümet önünde içtima etti... Vekil bu temenniyatı yapacağını vadetti. Heyet içtima halinde bulunan halka valinin bu vaadini tebliğ ve tebşir ettikten sonra, hoca (M) tarafından Meşrutiyet'in devamı ve bekasına dualar yapıldı... Hakikaten birkaç gün sonra Hacı Necip Efendi tekrar belediye riyasetine tayin olundu...

Memlekette Meşrutiyet'i korumak için yapılacak en mühim iş, İttihat ve Terakki Cemiyeti teşkilatını kurmaktı. Esasen İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne intisap etmiş birkaç zevat mevcuttu. Resmen teşekkül ettirmek ve talimat istemek için bir içtimaa lüzum var idi. Memleketin tanınmış şahıslarına... tezkere yazılmış ve davet olunmuştu... içtima 27 Temmuz'da yapıldı ve bir heyet-i faaliye seçildi. Muvakkaten riyasete Malatya mutasarrıf-ı sabıkı Reşit, katipliğe de Fazlıoğlu Besim intihap olundu. Ve İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nden şube açılmak için talimat istendi... İtti-

hat Kulübü namında ayrıca bir salon açılmağa teşebbüs edildi."

7 Ağustos 1324'te (20 Ağustos 1908) Kastamonulu İttihatçılar kulüp binaları açıp faaliyete başladılar. Ancak vali vekiline "hükûmet aleyhinde bir teşekkül" ihbarının yapılması üzerine vekil durumu Sadaret'e ve Dahiliye Nezareti'ne bildirdi ve tevkif emri geldi. "Darülkurrada içtimaa davet için tezkere yazan Belediye Müfettişi İhsan" tevkif edildiyse de konu anlaşılınca serbest bırakıldı. Cemiyet merkezi Kastamonu şubesine talimat yolladığı gibi, sonradan Bolu Mebusu olan Habib Bey de Çankırı, Çerkeş üstünden Kastamonu'ya gelerek miting düzenledi ve şube üye kaydına başladı. Şubede "iki zat intihap olunmuş Merkez-i Umumiye'ye gönderilmişti. Esasen burada menfi bulunan ve Meşrutiyet devrinde adliye nazırı iken vefat eden Manyasizade Refik'in akrabasından Sadreddin de bu iki zatı Merkez-i Umumi'ye götürmüş ve takdim etmiştir" Merkezden Kastamonu'da seçilecek mebusların yerlilerden olması istendi. Merkez bu isteğe uyarak Konya'da görevlendirdiği Araçlı İsmail Mahir'i Kastamonu'ya yolladı. İsmail Mahir'in gelmesinden sonra mitingler düzenlendi ve halkta Cemiyet'e duyulan ilgi arttı. Kastamonu'da üye kaydı gizlilik içinde Cemiyet'in Balkanlarda uyguladığı yöntemle yapılıyordu.[3]

Gerze

"Evvelki gün suret-i mahsusada kasabamıza gelen Osmanlı ahrarından Ali Said Bey tarafından dün hürriyet ve müsavatın tarz ve şekline, uhuvvet ve ittihad lüzumuna ve meşveret-i umumiyenin mülken, idareten ne gibi muhasin-i azime husule getireceğine dair iki nutuk irad olunduğu ve badehu 'yaşasın hürriyet, yaşasın meşveret' avazaları asmana

M. Z. Demircioğlu, *a.g.e.*, s. 12-13, 25-31.

kadar çıkıp efkarda bir intibah husule geldiği maa'l-şükran maruzdur. Gerze Beledî Reisi Yakup."[1]

Merzifon

Merzifon'da Meşrutiyet'in ilanının etkilerini Merzifon Amerikan Koleji'nin öğretmenlerinden, misyoner George E. White'dan öğreniyoruz:

"24 Temmuz 1908 günü aniden anayasa ilan edildi. Hürriyet, Adalet, Eşitlik, Kardeşlik! Mükemmel! Neşenin, mutluluğun ve kardeşçe duyguların yaşandığı mükemmel anlar! Herkesi sevmek çok güzel! Müslümanlar, Hıristiyanlar, din adamları, tüm renk, sınıf ve itikadlardan insanlar, mümtaz resmi görevliler, şahsi ve özel münasebetlerinde kardeş gibi davranmaya başladılar. Birkaç hafta sonra Meclis toplandı. Halkın kutlamaları için bir gün belirlendi. Biz, kolej hocaları ve talebeleri de, bölge yöneticisini ve diğer resmi yetkilileri yeni idare şeklinden dolayı kutlamak üzere hükümet binasına gittik. Yolda, hocalardan birisi, artık her milletten gencin askerlik yapması gerektiğini söyledi. Oradaki talebelerin neşeli çığlıklarını duymalıydınız. Bu, ne Osmanlı Ordusu'nda asker olmak istedikleri için, ne de birbirlerine karşı savaşmak istedikleri için değil, sadece Hıristiyanların da Türkler gibi asker olmaları, onların vatandaşlık ve insanlık haklarının tam manasıyla tanınması anlamına geldiği için seviniyorlardı.

Sultan Abdülhamit'in sıkı hakimiyeti gevşeyince, 'İttihat ve Terakki Dernekleri' kuruldu ve işleri idare etmeye başladılar. Resmi yetkililer insanların reylerine değil, bu derneklerin emirlerine itibar etmeye başladılar. Merzifon Derneği de, üçü Anadolu Koleji hocaları, birisi bizim bir mezunumuz, bir de şehirdeki Hıristiyanların temsilcisi olmak üzere bir diğer Ermeni de dahil, on iki kişi ile kuruldu. Bu derneğe Anayasa

1 *İkdam*, No: 5100, 6 Ağustos 1908.

Hükümeti hakkında bir konuşma yapmak üzere davet edilmeyi, büyük bir vaka ve gerçek bir şeref olarak kabul ettim. Daha sonra fakültemizin iki üyesi Meclis'e seçildiler. (...)

Şehrimizin 'Hürriyet ve Terakki Ocağı'nın açılma zamanı gelmişti. Misafirler binaya yaklaşırken, sokaklar kalabalıklaşmıştı. 'Hürriyet, adalet, eşitlik ve kardeşlik' yazılı pankartlar dalgalanıyordu. Özellikle son kelime vurgulanan bir kelimeydi. Şehrin mümtaz kişilerinden olan birkaç düzine Ocak üyesi de, misafirler kadar içten ve heyecanlıydı. Resmi törenler, arkadaşım olan şehrin müftüsü tarafından başlatıldı. Şehrin idarecisi, Meclis üyeliğine aday birisi, bölgedeki askeri birlikten bir binbaşı, iki kolej hocası ve birkaç kişi daha konuşmalar yaptılar.Yeni iktidarın sık sık alkışlanmasına katılmamak mümkün değildi. Dostum müftünün yanında durup, onun, padişah, memleketin askerleri ve yetkilileri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün vatandaşları için yaptığı ateşli, heyecanlı dualara da katılmamak mümkün değildi. Halkın duygu ve düşünceleri baş döndürücü bir hızla hareket etmeye başlamıştı.

Anayasanın ilanına kadar, Merzifon'da hiçbir gazete basılmamıştı. Ama artan hürriyetle birlikte, gazeteciler, sahil boyunca büyük şehirlerde harekete geçmeye başladılar. Kolej talebeleri de düşüncelerini yazmak ve basmak istediler. Fotoğraf ve oyuncak kalıpları ile uğraşan bir talebe, baskı yapabileceğine inandığını söyledi ve haklı da çıktı (Daha sonra kendisi New York'ta bir matbaa sahibi oldu). Eski ana binanın iki küçük kulesi, baskı için özel hazırlandı ve bir grup Rum talebe, Merzifon'da basılan ilk gazeteyi yazmaya, basmaya, yönetmeye ve dağıtmaya başladılar. Bu konuda hocalar, yardım, idare ve gözetim yapıyorlardı.

Hemen bunun peşinden, Ermeniler de diğer küçük kulede aynı şekilde çalışmaya başladılar. Onlar da benzeri bir basım gerçekleştiriyorlardı. 'Aylık bir aile dergisi.' Baskıların her sayısından bir örnek, hükümet yetkililerince arşivleniyor ve her şey resmi otorite ve bilgi altında yapılıyordu. Ermeni

ve Rumlar, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde aynen İngiltere'de İskoç ve İrlandalıların, daha yakında Avusturya İmparatorluğu'nda Macar ve Slavların durumuna benzer bir hale geldiklerini düşünüyorlardı. Bu arada, ben de Kolej'de, Avusturya ve Macaristan tarihi üzerine 'Savaşsız Zafer' adlı bir konuşma yaptım ve böylece açıkça ifade etmeden Türkiye için bir model teklif etmiş oldum.

Sıkı otorite gevşediğinde sık sık rastlandığı gibi, Kolej talebeleri de, hürriyetin haddin aşılmasına dönüşmesinin bir örneğini verdiler. 3. sınıfın sonunda, 4. sınıftaki derslerin iyi izlenebilmesini sağlamak üzere, özel bir İngilizce imtihanı vardı. 1909 senesinde 3. sınıf talebeleri bir isyan düzenlediler ve fakülteye bu imtihana girmeyi reddettiklerini bildirdiler. 2. sınıf talebeleri de aynı karar ve tavırla onları izlediler. Bir kolej başkaldırısının devamlılık arz eden ruhu içerisinde diğerleri de katılmak üzere hazırlığa başladılar. Ciddi hatta kritik bir durumdu. Kendimizi koyuverip, teslim olup, böylece gelecek seneler için disiplin ve otoritenin bozulmasına sebep olabilirdik. Veya geçmişten gelen hoşgörüyü terk ederek talebeleri uzaklaştırabilir, sindirebilirdik... Başkan onlara sıcak kalbi ile elini uzattı. Kısa zamanda isyan söndü, disiplin ve otorite sarsılmadı, hiçbir talebe ayrılmadı veya atılmadı. Kısa zamanda dersler ve imtihanlarda yapılan ufak düzeltmelerle özel imtihan kaldırıldı ve unutuldu."[1]

Tokat

Tokat İttihat ve Terakki Cemiyeti Şubesi'nin Umumi Merkez'e mektubu:

"İstibdat taraftarlarından olmakla şöhret kazanan Tokat Mutasarrıfı Celal Bey, Kanun-i Esasi'nin ilanını bir hafta gizledikten sonra yapılan tazyik üzerine ilana mecbur kalmıştı.

1 George E. White, *Bir Amerikan Misyonerinin Amerikan Koleji Hatıraları*, çev. Cem Tarık Yüksel, Enderun Y., İstanbul, 1995, s. 196-199.

Şimdi ister istemez Meşrutiyet taraftarı görünmek istiyorsa da inzibat işlerinde gösterdiği lakayitlik geçen gün bir ihtilal çıkmasına sebep oluyordu.

Şimdi Tokat'ta, Sısaslı [?] Hoca Mehmet Efendi isminde birisi peyda oldu. Mutasarrıfın emellerini terviç eden fesat ahlaklı bazı memleket eşrafı ki her işlerini fakir ahaliye cebren ve meccanen gördürmekle müstebit hükümetin zulmü sayesinde servet yapmağa muktedir olmuşlardır, şimdi bu Hoca Mahmut Efendi'yle beraber hareket ediyorlar. Hoca, camilerde vesair yerlerde hürriyetin şeriate mugayir olduğunu, geçen karışıklıklarda Müslümanların analarını, babalarını öldüren Ermenilerle kardeşlik yapılamayacağını ve hele Hıristiyanlarla müsavatın şeran caiz olmadığını vazetti.

Pek çoğu hürriyetin, meşrutiyet idaresinin neden ibaret olduğunu henüz anlamayan ve maariften pek mahrum bulunan cahil halkta bu yüzden şimdiki idare aleyhine cereyanlar hasıl oldu. Hoca Mehmet Efendi meşrutiyet idaresini tesise muvaffak olan genç Osmanlıların dinsiz olduklarını, onun için şer'i-şerife mugayir ahval ve efale meydan vereceklerini ve hepsinin sünnetsiz olduklarını anlattı ve bu suretle efkarı galeyana getirdi.

Tokat'ta bir tiyatro oynatılacaktı. Bunun için hükümetten müsaaade alınmıştı. Tiyatronun ilanı sokağa yapıştırılırken Hoca Mehmet Efendi, ilanı asmakla meşgul olan şahsı dövdü ve ilanı yırttı. Ondan sonra Ermenilere hitap ederek:

-Ermeniler, siz de benimle beraber tiyatroya mani olmazsanız emrimde beş yüz kişi var, başınıza balta olurum! diye bağırdı. Onun bu hareketine mani olmak isteyen polisi dahi dövdü.

Hoca'nın bu harekatına mani olmak için hükümet tarafından hiçbir şey yapılmadı. Hatta Mutasarrıf Bey ertesi günü tiyatroyu men etti. Bundan yüz bulan Hoca Mehmet Efendi, Müftü'yü sokaklarda tahkir etmiş, umumi galeyanı arttırmak için kasabanın kalabalık yerlerinde bağırıp çağırmış, İstanbul'a gönderilen mebuslara ehliyeti olmadığını söyleyerek

öteden beri zulümkarlıkla servet temin eden ümmi Mehmet Bey isminde birisine rey verilmesini istemiştir. İntihap olunan mebuslara karşı ağıza alınmayacak laflar söylemiş, onun çıkardığı bu gürültü üzerine bine yakın insan toplanmış ve bunlar muhtelif fikirlerde oldukları için bir kıtal çıkmasına az kalmıştır. Böyle olduğu halde ne zabıta, ne hükümet memurları buna mani olmağa çalışmamışlardır. Yapılan ihbar üzerine polis ve jandarmalardan bazıları cemiyetin muavenetile cüretkar Hoca'yı Ermeni gazinosunda tuttukları sırada hoca elindeki asasile polisin başını tehlikeli suretle yaralamıştır. Hoca zorla yakalanarak götürülürken 'ne duruyorsunuz?' diye bağırmış ve herkesi hükümete karşı kıyama teşvik etmiştir. Bundan başka yolda götürülürken de Mehmet Bey, Mehmet Bey beni kurtar! diye feryat edip durmuştur.

Bunun üzerine eski hafiyelerden ve istibdat komiser ve polislerinden bazıları koşarak Hoca'yı kurtarmışlar ve onu yakalayan polisi de tahkir etmişlerdir. Fakat Hoca'yı neticede hapse koymak mecburiyeti hasıl olmuştur. Ertesi günü müddeiumumi muavini Hoca hakkında, yalnız zabıtaya muhalefet maddesinden dolayı dava açmış ve kendisinin de dahil olduğu bir fesat komitesini adliyece yapılacak tahkikata karşı gizlemiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yapılan ihzarat Mutasarrıf tarafından katiyen nazarı itibara alınmamıştır."[1]

Tokat'taki ortam hakkında duyulan haberler ise İttihatçıların yayın organınca üstü örtülerek yalanlanmak istenmektedir:

"Tokat ahvalinin mucib-i endişe olduğu hakkında bazı rivayat deveran etmekte ise de Tokat'ta bu zamana kadar endişeyi mucip hiçbir hadise vuku bulmadığı vilayetten alınan telgrafla resmen tahakkuk etmiştir."[2]

---

1 A. C., a.g.e., Milliyet, Tefrika no: 26, 9 Kanunevvel 1934.

2 *Şura-yı Ümmet*, S.: 13, 18 Teşrin-i evvel 1908.

Eskişehir

Eskişehir şubesinden Bursa heyet-i merkezine rapor:

"Servet ve yesarını, mali kuvvet ve iktidarını zulüm ve itisaf vasıtası, tagallüp ve istibdat aleti sayarak istibdat devrinde birçok mezalim yapıp yalnız memleketini değil, hatta Eskişehir ahalisini mutazarrır eden zulüm ve tagallüp başlarından Kütahyalı Hocazade Rasih Efendi bu kere Kütahya sancağı namına yapılan intihabatta üçüncü derece ekseriyetle mebus seçilmiştir. Bu zalim ve müthiş müstebidin menhus istibdat devrinde kanlı elleri, zehirli tırnaklarile yapmadığı fenalık kalmamıştı. Hatta hukuk-u umumiyeye taalluk eden bir çeşme meselesinden dolayı altı ay hapse mahkûm olduğu halde ilam hükmünü, zalimlerin emellerini ve maksatlarını terviç eden mabeyne müracaatla çıkarttığı irade ile feshe muktedir olmuştu. Bu suretle de hangi kapının bendelerinden olduğunu pek belli bir surette isbat eylemişti. Bu adam geçenlerde Bursa Cemiyet-i Merkeziyesi'nden, tahakkuk eden seyyietinden dolayı cemiyet azalığından resmen çıkarılmıştı. Yüksek insani faziletlere sahip olan zevattan teşekkül etmesi lazım gelen Mebusan Meclisi azaları arasında bu gibi rezillerin vucudu hamiyetperver mebuslarımızın yüksek maksatlarını ihlal edeceğinden merkumun mebusluktan azline ve tardına ait süratli tedbirlerin alınmasını rica ederiz."

Bursa heyeti merkeziyesi:

"Rasih Efendi'nin devr-i sabık şerirlerine istinaden zulüm ve itisafı son dereceye getirmiş olduğu mütevatir olduğundan hakkında sadır olan mahkûmiyet cezası vesile ittihaz edilerek mebusluktan ıskatı için lazım gelen tedbirlere tevessül olunmak üzere merkezi umumiye" derkenarıyla Selanik merkez-i umumisine gönderildi. Selanik'ten İstanbul'a gönderilerek "Meclis-i Mebusan'da icabına bakılmak üzere" derkenarı konuldu.[1]

1 A. C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika No: 29, 12 Kanunevvel 1934; Tefrika No: 30, 14 Kanunevvel 1934.

Ankara

1906 Mart'ında Ankara'dan validen hoşnut olunmadığı yolunda telgraflar çekilmiş ve vali görevden alınmıştı.[1]

Ocak 1907'de Ankara Valiliği'ne atanan Ahmet Reşit Rey'in, şehir hakkında izlenimleri şöyledir: "Ankara'da ahestе beste giden rüzmerre işlerden başka ileride semere verecek teşebbüsata başlamak için müsait zuruf ve ahval bulmak imkansız gibiydi. Bilmem neden? Bu şehirde bir uyuşukluk vardı ki sade memurlara değil, yerli olsun, yabancı olsun bütün halka müstevliydi... Hemen her şehirde mevcut olan ayan ve eşraf Ankara'da yok gibiydi. Müslümanlardan başlıca eşraf Ziya Bey'le Hacı Bayram Şeyhi Talip Efendi, bir de orada Düyun-u Umumiye Başmemuru iken tekaüdünü isteyerek, bilmem ne sebeple Ankara'ya yerleşen Asım Bey'den ibaretti. Bunlardan Ziya, Belediye riyasetini deruhte etmiş, diğer ikisi Meclis-i İdare'ye aza intihap olunmuştu. Öyle zannediyorum ki yeni bir intihapta meclise yine bu zatlar gelecekti; çünkü kendilerine halef bulmak müşküldü."[2]

Meşrutiyet'in ilanını bildiren telgraf geldiğinde Ahmet Reşit Rey, "Cuma tatiline bakılmayarak derhal suretlerini şehrin münasip mahallerine talik olunmak üzere" Belediye'ye gönderdi ve bütün müllhakata da bildirdi; "fakat Ankara halkında hiçbir tesir husule gelmedi."[3]

Meşrutiyet'in ilanı şehre İstanbul gazeteleri ulaştıktan sonra "redif zabitlerinin indinde intibahı davet" eder. Taşrada Meşrutiyet heyecanı yaratmak amacıyla, "Selanik'teki komite tarafından kendine mal edilerek Rumeli'nin hemen her kazasında bütün Anadolu şehir ve kasabalarına 'İttihat ve Terakki Cemiyeti Şubesi' imzasiyle 'filan mahal, İttihat ve Terakki Şubesi' adresine mütevali telgraflar yağdırılmaya"

1 *Meşveret*'ten aktaran (No: 178, 1 Ağustos 1906) Z. Kars, *a.g.e.*, s. 19.
2 Ahmet Reşit Bey, *Gördüklerim Yaptıklarım*, Canlı Tarihler, C. 3, Türkiye Y 1945, İstanbul, s. 73, 74.
3 *A.g.e.*, s. 79.

başlanır. Alıcısı bulunmayan bu telgrafları Vali kendisi alır. Telgrafçı, Redif subaylarının Redif Fırkası Kumandanlığı vekaletini yürüten Mirliva Osman Paşa başkanlığında İttihat ve Terakki Kulübü kurmak istedikleri anlaşılınca telgrafların birer suretini de onlara ulaştırır.

Ahmet Reşit Bey, redif subaylarının bu girişimini "memleketin huzur ve asayişi hakkında muhataralı" gördüğü için, Müftü (sonradan Diyanet İşleri Başkanı) Rıfat Efendi'ye, bu kulübün kendisinin başkanlığında, güven verecek yerlilerden oluşturulmasını ister, "rabıtalı bir kulüp teşkili hareketini de el altından takviye" eder.

Halk Meşrutiyet düşüncesine "yavaş yavaş... ısınmaya" başlar. "Evvela Rumlar, sonra Ermeniler ve Ermeni Katolikleri, valiyi, memurini ve her cemaattan ileri gelenleri davet ettiler, bu içtimalarda nutuklar söylendi. İdadi Mektebi'nde de bir içtima aktedildi. Orada da anasır-ı muhtelife arasında badema muhadenet, hatta uhuvvet tesis etmesi lüzumuna dair sözler söylendi."[4]

"Bir hafta şenlik yapıldı. Hükümet Meydanı'nda efeler oynadı. Herkes içti, içti, 'hürriyet ilan edildi, kimseye bir şey yapılmaz' diye silahlar atıldı. İnsanlar birbirlerini yaraladılar."[5]

Ahmet Reşit Bey, anılarında halkın 'hürriyet'i bütün Anadolu'da olduğu gibi yorumlaması konusununa yer vermezken, halkın ilgisizliği ile kurulacak kulübe müdahalesinden söz ediyor. Sokaklarda hakaretle gezdirildiğini ve mahpusların zorla boşaltıldığını ise anlatmıyor. Bu bilgiyi Kazım Karabekir, Ebubekir Hazım Tepeyran'ın anlaşılan sözlü anlatımından aktarmaktadır; Tepeyran'ın da bu olayı yazıya geçirmeyi uygun görmediği anlaşılmaktadır.[6]

Ahmet Reşit Bey Halep'e atanarak 1 Eylül'de orada göreve başlar. Daha sonra azledilecek, Hürriyet ve İtilaf Fırka-

A.g.e., s. 79-80.
Vehbi Koç, *Hayat Hikayem*, İstanbul, 1973, s. 12.
K. Karabekir, *İttihat...*, s. 392.

sı'nın kuruluşunda gayri resmi görev alacak, Damat Ferit Hükümeti'nde Dahiliye Nazırı olup hakkında idam kararı verilecektir.

Ankara'ya 27 Eylül 1908'de vali olup gelen Ebubekir Hazım Tepeyran hakkında verilen rapor ise şöyledir:

"Birkaç gün evvel Ankaralılardan mürekkep bir heyet memleketin menafiine taalük eden birkaç maddelik bir istida ile Vali'ye müracaat ettiler. Vali onları:

Bu arzuhali evvela cemiyete götürdünüz mü? Yoksa bundan cemiyetin haberi olmadı mı? sualiyle karşıladı. Müstediler, istidanın münderecatı hakkında cemiyete malumat verilmediğini söyleyince vali:

Hah şöyle, eğer Cemiyet'e gitmiş olsaydınız, size pek fena hakaret edecektim. Çünkü ben burada bafermanı alişan bir vali bulunurken beni bırakıp da İttihat ve Terakki Cemiyet'ine gitmek yakışmaz!" cevabını verdi.

Hazım Bey iki aydan beri Ankara'ya geldiği halde henüz işe başlamamış gibidir. Mevsuken işitildiğine göre vali, istibdat idaresinin geri gelmesi her zaman mümkün, dahili muamelelerde icraat göstermeyip beklemek lazım geldiği kanaatinde imiş."[7]

Tepeyran, 19 Mart 1909'da Ankara valiliğinden ayrılır.

Konya

"Konya ulema-yı muhteremesi Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez-i umumiyesiyle, Dersaadet ve İzmir cemiyetlerine atideki telgrafı keşide etmişlerdir:

Selanik merkez-i umumiyesinin emriyle Konya'mıza gönderilen Osmanlı İttihat ve Terakki mensuplarından Binbaşı Tahir Bey'le Mülazım Faik Efendi burada fikr-i cemiyeti tamamiyle izah ve ahaliye kabul edilen Kanun-i Esasi ile

7 A. C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 26, 9 Kanunevvel 1934.

şer'-i şerife muvafık suretle nasayih-i lazime icra edilmiş ve bu suretle ahaliyi ba-husus ulemamızı memnun eylemiş olduklarından teşekküratımızı bi't-takdim Konya'mızda artık bir ittifak husule geldiğini arz ederiz."[1]

Eskişehir-Konya yolculuğuna çıkan ve izlenimlerini *Sabah* gazetesinde 'Anadolu Mektupları' başlığıyla tefrika eden Ahmet Rasim de, Konya notlarında yapacak fazla iş bulamadığını, "İzmir'den İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yollanan Binbaşı Tahir Bey namında bir zatın nutuklarıyla teşkilatından bâhis takdiratı dinlemek akşama kavuşmak için her türlü vesaiti cem etti" der.[2]

Sivas

23 Haziran 1908 sabahı 50 kadar kadın, vilayet konağı önünde toplanarak pahalı ve kötü kaliteli ekmeği protesto etmişlerdi. Bu topluluğa kısa sürede 500 kadar kişi katılınca, konağın camları kırıldı, un depoları yağmalanmaya başlandı. Uncularla birlikte hareket ettiğinden kuşkulanılan belediye başkanı kaçarak linç edilmekten kurtuldu.[1]

Meşrutiyet'in ilanından az önce yaşanan bu olaylardan sonra Sivas'ta İttihatçı geçinen Paşa'nın taşkınlığı ile İzmir'den gelen İttihatçının müdahalesini görüyoruz:

Sivas'ta Çerkes Emin Paşa kendisine İttihat ve Terakki mümessili süsü vermiş, birkaç yüz kişiyi başına toplamış, hükümete müdahale etmiş ve gece valinin konağı önünde bağırmak ve silah atmak gibi taşkınlıklar yapmıştı. İzmir merkezini idare eden Dr. Nazım Bey'den aldığı bir itimadname ile Sivas'a giden ve orada Aziziye Kaymakamı Muammer Bey'le İttihat ve Terakki teşkilatını yapan kanun mülazımı

1 *Sabah*, No: 6827, 26 Eylül 1908.
2 *Sabah*, No: 6823, 22 Eylül 1908.
1 Z. Kars, *a.g.e.*, s. 22. Mehmet Şehmuz Güzel, "1908 Kadınları", *Tarih ve Toplum*, S. 7/Temmuz 1984, s. 9-10.

Kürt İsmail Bey bu taşkınlıkların önüne geçmeye ve paşayı itaate mecbur etmeye muvaffak olmuştu. Bu İsmail Bey, Dr. Nazım'ın Meşrutiyet öncesi İzmir'de kurduğu teşkilattandı.[2]

İslam Gureba Hastahanesi ile Ermeni Hastahanesi'nin birleştirilmesi düşüncesi de Meşrutiyet'ten sonra doğmuştu. Dahiliye Nezareti'ne bu hastahanelerle içinde yer aldıkları Sanayi Mektebi ve Ermeni Eytamhanesi'nin birleştirilmesi için müracaat edildi. İki taraf önderleri özel binaları olmayıp ikisi de iyi durumda olmayan kurumların birleşmesi arzusundaydılar, Ermeni patriğinin "rey ve intisabına müracaat" edilmişti.[3]

Yozgat

Yozgat'ta Meşrutiyet'in ilanı kutlanamıyordu: "Yozgat'tan 25 Temmuz tarihile vurud iden bir mektuptan Kanun-i Esasi'nin henüz şehr-i mezkurde ilan ve binaenaleyh şehrayin icra olunmadığı mutasarrıf-ı livanın ahaliye hitaben 'durunuz bakalım ne oluyoruz' demekte olduğu işar kılınmıştır."[1]

Meşrutiyet'in ilanından sekiz ay kadar sonra da, bu kez İttihatçı memurlardan şikayet edilmektedir:

"Yozgat'tan alınan haberlere göre memurin-i mahalliyeden bazıları İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne intisabından bahisle ahali hakkında birçok münasebetsiz ahvale cüret ettikleri bildiriliyor.

Altıncı daire belediye müdür vekaletinden Yozgat Mutasarrıflığı'na tayin olunan Mehmed Ali Bey'e cemiyet-i mezkure hakkında memleket müftüsü ve ulema şikayette bulunmuşlar ve mumaileyh şikayat-ı vakıayı nazar-ı dikkate alarak ahaliyle Cemiyet arasındaki münâferetin ref'ine çalışmakta

2 A. C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika No: 19, 1 Kanunevvel 1934.
3 *İkdam*, No: 5142, 17 Eylül 1908; aynı haber: *Sabah*, No: 6818, 17 Eylül 1908.
1 *İkdam*, No: 5111, 17 Ağustos 1908.

bulunmuş ise de semere hasıl olmadığı bildirilmiştir.

Mutasarrıf Bey, galiba bu cemiyet reislerinin, açıkça söyleyelim, Telgraf Müdürü Hakkı Bey'le jandarma binbaşısının fesadından çekinerek telif-i beyne yine sarf-ı mesai etmekte bulunmuş ise de müsmir olamadığı alınan varaka-i tezallimiyyeden müsteban olmakta bulunmuştur."[2]

Zara

1908'de Mülkiye'de öğrenci olan ve gösterilere katılan, daha sonra Şeref Sokağı'nda gözü bağlanıp yemin ederek İttihatçı olan Ahmet Hilmi Kalaç, Ağustos ayında memleketi Kayseri'ye gitmek için yola çıkar ve Karadeniz sahillerini görmek arzusuyla Giresun, Şebinkarahisar üzerinden Zara'ya gelir. Zara'da bir hafta kalıp oradan Kayseri'ye geçecektir. Zara'da tanık olduğu olaylar ve gözlemleri şunlardır:

"Zara, henüz hürriyet nümayişleri yapmamış, istibdat memurlarını iskat etmemişti. Ama, bir kaynaşma olduğu hissolunuyordu. Oraya muvassalatımın üçüncü günü hükümette tahrirat katibinin odasında oturuyorduk. Bir halk topluluğunun hükümete doğru geldiğini gördük. Hükümet meydanında birkaç yüz kişi toplandı. Gürültüden ne söyledikleri, ne istedikleri anlaşılmıyordu. Kaymakam aşağıya indi. Ne istediklerini sordu. Her kafadan bir ses çıkıyor, söyledikleri uğultu arasında kaybolup gidiyordu. Nümayiş yapmak için toplandıkları anlaşılıyor fakat bir türlü baklayı ağızlarından çıkarmaya cesaret edemiyorlardı. Kaymakamın sert ve seri hareketi cesaretlerini kırmıştı. Nihayet içlerinden birisi öne atıldı. 'Biz acımızdan mı öleceğiz, ayniyat zahiresini niçin Sivas'a gönderiyorsunuz?' diyebildi.

Kaymakam derhal bunu karşılayabildi. 'Ayniyat zahiresinin burada kalması için vilayete yazdım, bugün bu meseleyi

---

Volkan, "Taşra Cemiyetleri", S. 37, 6 Şubat 1909, s. 4; E. Düzdağ, *a.g.e.*, s. 175.

idare meclisinde tekrar görüşeceğiz, içinizden bir heyet ayırın, gelsin benimle görüşsün, teşebbüsümmüzün neticesini anlar ve sizlere bildirir' dedi.

Nümayişçiler başka söze ve harekete cesaret edemeden dağıldılar. O gün için fırtına geçmiş, memurlar geniş bir nefes almışa benziyordu. Halbuki asıl kasırga ertesi gün koptu. İkinci gün, daha fazla halk topluluğu öğleden biraz sonra yine hükümetin önünde toplandı. Bugünün evvelkinden farkı, kasabanın ileri gelenlerinden oldukları herhalde bazı simaların da aralarında bulunması idi. Velvele ve şamata arasında kaymakamı istedikleri anlaşıldı. Kaymakam aşağıya indi. Yine niçin toplandıklarını soruyor, dağılmalarını emrediyordu. Bu sefer ayniyet zahiresi ileri sürülmedi. Memurların irtikabına göz yumulduğu, hâlâ memurların tasfiye edilmediği ortaya atıldı. Sonradan arabacı olduğunu öğrendiğimiz bir şahıs, bazı Ermenilerle herkesten fazla ileri gidiyor, bunu birçok ağızlardan çıkan 'istemiyoruz' sayhası takip ediyordu. İsimler sıralanıyor, küfürler savruluyor, hücumlar artıyordu. Kaymakamın müdafaası ve cevabı gürültü arasında boğuluyordu. Kargaşalık arasında bir sarığın yere düştüğü, cüppeli bir zatın perişan vaziyette üzerine savrulan yumruklardan sakındığı görüldü. Kazanın kadısı, evinden mahkemeye gelirken nümayişçilerin arasına düşmüş, kimin tarafından verildiği belli olmayan bir işaretle üstüne atılmışlar ve bir hayli pataklamışlardı. Ahaliden bir ikisinin yardımı ile canını güç kurtardı. Gözden nihan oldu. Dayak faslı kaymakamın başına gelmek üzere iken hükümet binasının alt katındaki mal müdürünün odasına iltica edebildi. Kaymakam ve bir kısım memurlar içeride, muhacimler dışarda pencereden atışıyorlar, kaymakama istifa teklifinde bulunuyorlardı. Halk vaziyete hakim olmuş, hükümet kuvveti aciz vaziyete düşmüştü. Kaymakam pencereden bir kağıt uzattı. Bunu yakalayan birisi bir okur yazar aradı. Kağıt bir ikinci ele geçti, etrafında toplandılar. Yüksek sesle okunan istifa kağıdında kaymakam, 'hasbelicap' [gerektiğinden dolayı] is-

tifa ettiğini bildiriyor ve imzalıyordu. 'Hasbelicap' kelimesi halkı tekrar sinirlendirdi. 'Olmaz, bu kelime çıkmalıdır' diye bağrıştılar. Kağıt pencereden iade edildi. Kayıtsız, esbabı mucibesiz ikinci bir istifaname imzalattılar. Bu kağıt vilayete çekilmek üzere telgrafhaneye gönderilirken, halk topluluğu arasında zafer neşesi dalgalanıyor, kasabanın ileri gelenlerinden olduğu anlaşılan beyaz sakallı bir zata halk tarafından kaymakamlık tevcih ediliyor, 'ağamızsın, kaymakamımız da sensin' deniliyordu. İsminin Nuri Efendi olduğunu öğrendiğim, bu güngörmüş ihtiyar, ilk günkü toplantının neticesiz kaldığını görünce gece icap edenlerle müşavereler yapmış, ertesi günkü nümayişi hazırlamış, Ermeniler de kiliselerinde toplanarak beraber nümayiş programını kararlaştırmışlar.

Kaymakam meselesi hallolunmuş, sıra diğer memurlara gelmişti. Kalabalıktan takım takım heyetler ayrılıyor, hükümet binasına girerek, birer birer memurları odalarından alıyor, bir anda azil kararını vererek, kapı dışarı ediliyordu. Yakasından tutularak hakaretle sürüklenen, hükümet kapısından atılan memurların adedi az olmadı. Jandarma kumandanlığı, hükümete yakın ayrı bir daire idi. Bölük kumandanı ve jandarmalar hükümet meydanında ve içinde olup bitenlere koğuşlarının penceresinden seyirci kalmaktan başka bir şey yapmamışlardı. Bölük kumandanı tecavüz selinin kendi dairesine gelmemesinden memnun görünüyordu. Kumandanın gece toplantılarında rolü olduğu rivayet edilmişti.

İkindi güneşinin son şuaı çekilirken Zara hükümet dairesi 'enkaz-ı istibdat'dan temizlenmiş, bütün memurları kovulduğu için ekseri dairelerin kapısı kapanmıştı. Tek tük kalan memurların başları eğik, süklüm püklüm, arka sokaklardan evlerine gittikleri görülüyordu. (...)

Ertesi gün Kaymakam ile evinde görüştüm. Mülkiye mezunu münevver bir idare memuru olan kaymakam, bir gün evvelki hadisenin tesirinden kurtulamamıştı. Vilayetten aldığı telgrafları gösterdi. Kuvvet gönderileceği bildiriliyor, vazi-

fesi başından ayrılmaması, hadiseden müteşebbislerin yakalanarak adalete teslim edilmeleri tavsiye olunuyordu. Fakat Kaymakam, bir teşebbüs alacağa benzemiyordu. Hakarete uğradığı bir kazada vazife yapamayacağını, birkaç günden çekilip gideceğini söylüyordu. Hakikaten Kaymakam bir daha evinden çıkmamış, vazifesini jandarma kumandanına devrederek, kazadan ayrılmıştı. Vilayetten gönderilen kuvvetin Zara'ya muvasalatından ve icraat neticesini anlamadan Zara'dan ayrıldım. Sivas'a gelmek için bindiğim arabanın Zaralı arabacısı, korku ve heyecan içerisinde idi. 'O gün ben de içlerinde bulundum, fazla ileri gittiler, korkarım cezasını çekeriz' diyordu."

Ahmet Hilmi, Vali Vekili Aristidi Paşa'nın olaya önem verdiğini, merkezden kuvvet gönderdiğini de duymuştur.[1]

Kaymakam Leskovikli Mehmet Rauf gerçekte Jön Türklerdendir. Evrak-ı muzırra tertip ve neşrinden suçlu görülerek 1895'te Mülkiye'den tard edilmiş, ancak Selanik'te himaye görerek daha sonra 1899'da Selanik maiyet memurluğuna atanmıştır. 1902'den itibaren kaymakamlık görevi alarak 1907'de Sivas'ın Aziziye (Pınarbaşı) ilçesine kaymakam atandı. 20 Mayıs 1908'de Zara kaymakamı oldu. Meşrutiyet'in ilanından sonra hakkında gösterilen hoşnutsuzluk nedeniyle Sivas Valiliği tarafından 21 Ocak 1909'da azledildi. 6 Haziran 1909'da hürriyet mücadelesi uğruna okuldan atılmış olduğu için Mülkiye mezunu addedilmesi kabul olunan Mehmet Rauf 8 Temmuz'da Tarsus Kaymakamlığına atanacaktır. 1911'de *İttihat ve Terakki Ne İdi?* adlı risalesi İstanbul'da yayınlanmıştır.[2]

---

1 Ahmet Hilmi Kalaç, *Kendi Kitabım*, Yeni Matbaa, 1960, s. 25-28.

2 Yeni yazıya aktarımı: Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi?*, haz. Bülent Demirbaş, Arba Y., İstanbul, 1991.

Kayseri

Kanun-i Esasi'nin ilanına dair mutasaarıfa gelen telgraf halktan gizlenmiş ancak duyulmasına engel olunamamıştı. Mehmet Hulki Paşa ve subaylar Meşrutiyet'in ilanını sevinçle karşılama arzusunda iken, Muhasebeci Muhip Bey, Şeyh İbrahim, Meclis-i idare Başkatibi Nazif Efendi ve bunların da teşvikiyle Mutasarrıf Ahmet Arifi Bey, günlerce böyle bir girişimde bulunmamıştı. Meşrutiyet'in ilanından on gün sonrasına kadar bu durum devam etti; halk Meşrutiyet'in ilanını subay ve memurlardan, komşu şehirlerden gelenlerden ve çekilen telgraflardan öğrenmiş, ülkede neler olduğunu böyle izleyebilmişti. 19 Temmuz 1324 (1 Ağustos 1908) günü bazı subaylar ellerine sancak alarak çarşıya çıktılar. Nutuklar atılarak 'ömr-ü padişahiye' dualar edildi. Ermeniler de gösteriye katıldılar ve Ermeni muralhasın emriyle kilisede ayin yapıldı. Çarşıda toplanan halk, hükümet dairesine giderek Meşrutiyet'i açıktan ilan ve tören yaptılar. Bu törene mutasarrıf da katıldı, böylece kalabalık tekrar sokaklarda dolaşarak 'Yaşasın hürriyet! Yaşasın padişahımız!' bağırmalarıyla gösteriyi kutlamaya çevirdiler.

Kalabalığın daha çok Ermenilerden oluşması nedeniyle de bu gösteriye tahammül edemeyen iki 'delikanlı', kama ve revolver ile iki Ermeni'yi yaraladılar. Saldırganlar tutuklandı.

Sevinç gösterileri bu biçimi ile üç gün devam etti. Beş gün sonra Müslümanlar da sokak gösterilerine başlamıştı.

25 Temmuz 1324'te (7 Ağustos 1908) bir camide toplanan Müslüman ve Ermenilerden bir grup 'hain-i mülk ve devlet olan mülkiye, adliye ve belediye memurlarından bazılarının" def edilmesine karar verdi.

Hükümet konağı önünde üç, dört bin kişi toplanmıştı. Nutuklar söylendikten sonra "cümlenin menfuru olan" Şeyh İbrahim'in defi istendi. Şeyh İbrahim ve memurların bir kısmı makamlarında değildi. Arazi kalemine gidilerek beş yıldan beri rüşvetsiz hiçbir iş yapmayan Muhasebeci Muhib

Bey yerinden alındı, evine hapsedildi. Muhip Bey o gece şehirden kaçtı. İstenmeyen memurların görevlerinden atılmaları sağlandı.

28 Temmuz 1324'te (10 Ağustos 1908) şehirde dedikodular çıktı. Konak önünde toplanan binlerce kişiye Mehmet Hulki Paşa nutuk çekerek, siyasi mahkûmların tahliye edildiği, adi suçlular serbest bırakılmadığı için köylülerin hapishaneyi basacakları söylentisi çıktığını anlattı. Gerçekten de hapishanede ayaklanma girişimi olduysa da, Paşa havaya silah attırarak olayların gelişimini önledi. Sokaklarda kaçışan halkı ve kepenk kapatan esnafı, devriyeler çıkararak teskin etti. Birkaç saat sonra şehir olağan yaşamına döndü.

Şeyh İbrahim, damadı Samioğlu Hilmi ve yoldaşları olan bir subay tutuklandı. Meşrutiyet lehine gösteriler yapıldı. Ermeni muhallası iki saldırgan genci affetti ve onlar da yaraladıkları Ermenilerin evine giderek özür dilediler ve serbest bırakıldılar. 'Uhuvvet' için yemin edilerek, dualar okundu.

Hasta olan Şeyh İbrahim 30 Temmuz'da (12 Ağustos) daire-yi askeriyeye getirildi. Paşa, Mutasarrıf, eşraf ve muhallasın katıldığı görüşme ile hapsine karar verildi.

İkdam gazetesinin, Kayseri'den 30 Temmuz'da aldığı telgrafla anlatılan olaylar, "burada cereyan eden ahval, bâlâda hikaye olunduğu merkezde olduğundan bundan başka şayialara asla ehemmiyet verilmemelidir" diye bitiyor.[1]

Ancak Zara'dan geçip memleketi Kayseri'ye gelen Ahmet Hilmi'nin anlatımı daha farklı:

"Eylül ortalarında Kayseri'ye geldiğim zaman üç senedir ayrıldığım memleketimde hayli farklar vardı. İrtikapları, halka fena muameleleri şayi olan memurlar işbaşından uzaklaştırılmıştı. Bu memurların ayrılması kendiliğinden ve kolay olmamış, bir gün toplanan halk hükümeti basmış, bu esnada Mutasarrıf Arifi Bey, kalp sektesinden masasının başında vefat etmiş, ahali nazarında kötü muameleleri bilinen me-

1 *İkdam*, No: 5115, 21 Ağustos 1908.

murlar, sandalyesinden alınarak kapı dışarı edilmişler. Askeri fırka kumandanı ve istibdadın timsali olarak tanınan yaveran-ı hazret-i şehriyariden Ferik Mehmet Paşa, bir gecede kaçmış. Romatizmasını bahane ederek günlerce evinden çıkmayan, maliye işlerini evinden idare eden muhasebeci, o gün nasılsa hükümette bulunuyormuş. O da hakaretlerle dairesinden alınarak evine yolcu edilmiş. Daha birçok halk icraati ki, yerinde ve yolunda olanlarla beraber, kin ve garaza hedef olanlar da vardı. Her devirde zamanın icabına tempo tutarak, maddi menfaatlerini, şahsi nüfuzlarını yürüten açıkgözler vardır. Bu sefer de hürriyet bayrağını eline alarak halkın önüne düşenler, şahsi nüfuzlarını arttıranlar olmuştu. 10 Temmuz'dan evvel makam ve kuvvete karşı türlü temelluklar yaparak nüfuz sahibi olanlar ve halkın sırtından geçinenler, bu defa da hürriyetperverlerin safında yer almışlardı.

İttihat ve Terakki kurulmuş mudur? Cemiyet'in reis ve azası kimlerdir? Henüz belli değildi. Selanik'ten geldiği söylenen genç zabitlerin bu kuvveti temsil ettikleri söyleniyordu."[2]

İkdam'da yayımlanan haberle, Ahmet Hilmi'nin anlatımı arasında çelişkiler var. Mutasarrıf, konak baskınında ölmüş müdür? Mehmet Paşa, Meşruriyet safında mıdır, baskın nedeni ile kaçmak zorunda mı kalmıştır? Gazeteye yollanan haberde "şayialara" önem verilmemesi istenirken, olayın örtbas edilmek istendiği anlaşılmaktadır.

Kayseri Mutasarrıfı Ahmet Arifi Bey, Emin Hafızgillerden Mekke mollası Mustafa Faik Efendi'nin oğludur, 1853 İstan-

---

Ahmet Hilmi Kalaç, *a.g.e.*, s. 28-29. Ahmet Hilmi, Mülkiye'yi bitirdikten sonra Kayseri maiyet memurluğu ve idadi hocalığına atanacak, İttihatçı mutasarrıf Muammer Bey'in de desteğiyle *Erciyes* adlı ilk Kayseri gazetesini yayımlayacaktır (Kayseri Ermenilerinin *Majak* gazetesi de aynı dönemde çıkmaya başlar). Bu gazetenin mesul müdürü, Kayseri Turan köyünden, İstanbul'da nakkaş ve mürettip olmuş, basılan gazeteler sonucu Avrupa'ya kaçarak İsviçre'de Jön Türk gazetelerinde çalışmış, Meşrutiyet'in ilanından sonra Kayseri'ye dönmüş olan Yunus Bekir'di. Meşrutiyet'in ilanında Kayseri'de nutuklar atmıştı; *a.g.e.*, s. 51, 53, 58.

bul doğumludur. 1866'da on üç yaşında Tuna Vilayeti Mektubi kaleminde mülazemetle resmi göreve başlamış, babasıyla İstanbul'a gelince Babıâli'de görev almış, 1873'de Edirne Meclis-i idare kaleminde, 1877'de *Suriye Vilayet Gazetesi* muharrirliğinde, 1879'da Şam Aşar Başkatipliğinde çalışmış, istifa ederek İstanbul'a gitmiş ve dahiliye nezareti kalemine girmiştir. 1888'de *Takvim-i Vekayi* Matbuat Müdürü olmuş, 1892'de gazete kapanınca, Burdur, Mersin, Kırşehir mutasarrıfı, Kosova, Manastır, Yanya, İşkodra mülkiye müfettişi, 1903-1906 yılları arasında Havran, Akka, Maan mutasarrıflığı yapmıştır. Arapça, Farsça, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Rumca bilir, çevirileri, beste ve güfteleri, Fransızca dilbilgisi kitabı vardır. *Muktetafat-ı muhadderat* adlı dergiyi iki arkadaşıyla 7 sayı çıkarmıştır. Ve Kayseri Mutasarrıflığı sırasında kalpten ölmüştür.[3]

Meşrutiyet ilan edildiğinde Sivas'ta vali olan Ebubekir Hazım Tepeyran, 14 Eylül 1324'te (27 Eylül 1908) Ankara Valiliği'ne getirilmiş, Kayseri'de "zuhura gelen bazı kötü hadiseler" nedeniyle, Babıâli oraya bir tabur asker göndermiş ve valinin de şehre gitmesini istemişti. Ebubekir Hazım Bey, Kayseri'deki "yolsuzlukları yoluna koyup" Ankara'ya döner dönmez 6 Mart 1325'te (19 Mart 1909) İstanbul Şehremaneti'ne nakledilmişti.[4] Kayseri'de, 'Şeyh İbrahim vakası'ndan bir aydan fazla zaman sonra, bir tabur askerle, valinin bizzat giderek altı ayda yoluna koyduğu 'kötü hadiseler' ve 'yolsuzluklar'ın ne olduğunu araştırmak gerekiyor.

Kasım ayında *Tanin*'de yayınlanan haberlerde, Ermeni gazeteleri ve *Manzume-i Efkar*'da çıkan haberler valilikten gelen yazılarla yalanlanmakta, "bir müddetten beri bazı eşhas her ne suretle olursa olsun bir hadise çıkarmak, İslamlara atfetmek fikrinde bulunuyorlar" denerek ahalinin istib-

3 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Y., İstanbul, 1959, 2. cilt, s. 235-237

4 Ebubekir Hazım Tepeyran, *Hatıraları*, Canlı Tarihler I. Türkiye Y İstanbul, 1944, s. 9

dad düşmanı olduğu, ulemanın Meşruti idarenin meşruiyetini halka anlatan toplantılar düzenlediği, birkaç hamalla bir Hıristiyan arasındaki kavga ve bir Hıristiyan'ın İslamlara silahı çektiği söylentileri ile dükkanlar kepenklerini kapamışlarsa da, sorumluların adliyeye sevk edildikleri ve bunların "ceraim-i adiye" oldukları vurgulanmaktadır. Olayların duyulmasının başından beri engellenmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.[5]

"Kayseri'deki 'gerici' bir ayaklanmaya dair söylentiler İstanbul'da dolaşmış, 24 Ağustos 1908'de *Times*'da ve 30 Eylül 1908 tarihli İngiliz konsolosluk raporunda yer almışsa da İttihat ve Terakki tarafından yalanlanmıştır." [6]

Eylül 1908'de Vodine'den Aziziye'ye (Pınarbaşı) atanan ve Sivas'ta, İzmir'den gönderilen İsmail Bey'le birlikte 'düzen'in sağlanması için çalışan Muammer Bey, Eylül 1909'da Kayseri Mutasarrıfı olmuş, genç yaştaki mutasarrıflığı dikkat çekmiştir. Adana ve Konya'da görev yapan Muammer Bey, Hürriyet ve İtilaf Fırkası iktidara geldiğinde İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'ne girmiş, daha sonra İttihat iktidarında Sivas Valiliği'ne atanmıştır. Bekir Ağa Bölüğü'nde hapsedilen ve Malta'ya sürülen İttihatçılardandır.

Harput

"Harput-Elazığ kasabalarında kıyametler kopuyor... bu iki şehrin meydanları, caddeleri, sokakları kendi sekenelerinden başka uzak-yakın köylerden, kasabalardan gelen binlerce insanla hıncahınç dolu! Türk, Ermeni, Kürt, Süryani birbirleriyle el ele... Sarmaş dolaş öpüşüyorlar... Ellerde bayraklar! Yaşasın Hürriyet! Yaşasın Adalet! Yaşasın Müsavat! avazeleri göklere yükseliyor...

Tanin, No: 99, 9 Kasım 1908.

Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Y İstanbul, 1995, s. 312.

Bu gürültü, bu neşe ve bu kabarış ne içindi? Bunun farkında olanlar da, olmayanlar da bu cereyana kapılmış koşuyor ve bağırıyordu...

Kalabalık, şehrin bir tarafından diğer tarafına akıyor gibi... Önlerinde bando olduğu halde askeri birlikler, kışladan hükümet konağına, hükümet konağından kışlaya adeta mekik dokur gibi!..."

İshak Sunguroğlu'nun bu anlatımı, Harput'ta Meşrutiyet'in ilanının resmi ilandan kaç gün sonra olduğunu açıklamıyor. Ancak 28 Ağustos'ta azledilen Halit Bey henüz vali iken, birçok yere göre erken bir tarihte Harput'ta İttihat ve Terakki Kulübü resmen kurulmuştur:

"Şimdiki Çiçek Otel binası, o zaman İttihat Terakki Kulübü'ydü. Bu insan kütlesi Kulüb'ün önüne gelince durakl ıyor... Derken, ayaklarında pırıl pırıl çizmeler... Üzerlerinde lacivert çuhadan gıcır gıcır elbiseler olduğu halde, bıyıklar almanvari yukarıya doğru, yeni kalıptan çıkmış gibi... ya bir genç subay veya hemen hemen aynı kıyafette bir sivil Jön Türk, kulübün kapısının önüne getirilen bir iskemle üzerine çıkıyor, olanca hızı ve olanca heyecaniyle nutuklar söylüyor...

Bu günlerin geceleri de gündüzleri kadar kalabalık ve coşkundu... Şehirler aydınlık içinde... Lokantalardan, köşe meyhanelerden, tamamen süslenmiş ve aydınlatılmış bazı mağaza ve dükkanlardan etrafa dağılan kesif ispirto kokuları insanın nefesini tıkıyor... Fener alayları birbirini takip ediyor...

Bu şenlikleri, bu merasimi ve bu tezahüratı idare eden bir tertip heyeti var. Çeşit çeşit dekorlar hazırlanıyor. Bakıyorsunuz öğleden sonra, önde askeri bando, bir tabur asker, bir yığın mektep talebesi... ve sonra bunların arkasında gerdune-i timsal-i hürriyet! Yavaş yavaş ilerliyor. Bu paytonda Hürriyet'i temsilen bir Ermeni delikanlısı kız kıyafetine sokulmuş... Üzerinde topuklara kadar beyaz ipekli bir entari... başında sarı ve uzun takma saçlar, tüllerle süslenmiş...

Omuzlarında iki ufak beyaz kanatlarıyla sanki bir melek...

Paytonun atları yok... Hürriyete aşık insanlar tarafından çekiliyor... Bu gerdunenin arkasından binler ve binlerce insan hükümet konağına doğru yürüyor... Alay bir yerde azıcık durdu mu, birtakım fırsat kollayıcılar, hemen arabaya atlıyor... Timsal-i Hürriyet'in boynuna sarılıyor... yüzlerini öpen öpene...

Nihayet alay, vilayet konağının önünde yerini alınca Vali Halit Bey, yanında Fırka Kumandanı Mustafa Naim Paşa olduğu halde alayı karşılamak üzere vilayet makamından aşağıya inerler. Burada da yine aynı tip şahsiyetler tarafından ateşin nutuklar söylenir ve etraftan alkış tufanı...

Şimdi buradaki merasim bitince İttihat Terakki Kulübü'nün önüne gidilecek. Vali ve kumandanı da alayın önüne alıyorlar... Caddeye çıkılınca bir de bakıyoruz, Vali, Hürriyet arabasının ön taraf sağında, Kumandan ise solunda, araba atlarının yerine arabayı çekiyorlar... Bu olay, bilmem kendi istek ve rızalarıyla mı oldu? Hiç de zannetmem! Yoksa bu muazzam kütleyi sevk-ü idare eden herhangi bir Jön Türk subayın emri ve işaretiyle mi oldu? Kimse farkında değil... Vilayetin mülki ve askeri yüksek makamlarını idare eden bu iki zat, arabayı çektiler, çektiler... İkisi de şişman... İkisi de yaşlı... O güne kadar arabalarından inmemiş ve ayaklarını yere basmamış olan bu iki devlet adamı, yüzlerinden, gözlerinden terler aka aka arabayı çektiler... çektiler ta Kulüb'ün önüne kadar..."

Ermeniler, Belediye Caddesi üstündeki Demirli Han'da bir gösteri düzenlemişlerdi:

"Hanın dış tarafı ve bilhassa büyük kapısı yüzlerce Türk bayrağı, renkli kurdelalar, söğüt dallarıyla... içindeki mağazaların pencere ve kapıları ise rengarenk kıymetli ipek kumaşlarla süslendirilmişti. Bazı genç arkadaşlarla birlikte bu törene ben de davetliydim... nihayet geniş avlunun ortasına, dört kişinin kolları arasında taşınan kapalı bir sandık getirilerek kondu. Herkesin merakını çeken bu sandık, hayli zaman

avlunun ortasında kaldı. Etrafta çıt yoktu. Sonra Söğütlü Kilise Ermeni Mektebi öğretmenlerinden, ismi galiba Serkis Efendi idi, kısa boylu, kamburca, gözleri miyoplu bir zat hafif adımlarla sandığın başına gelebildi... Sonunda başını kaldırdı... Miyoplu gözleriyle etrafı bir süzdükten sonra Ermeni şivesiyle:

Huzzar-ı kiram! diye söze başladı. Bu cümleden sonra yine hayli konuşmadı. Mürakebeye varmış gibi nerde ise sandığın üzerine kapanacaktı... Tekrar başını kaldırdı:

Bilıyır misiniz bu sandığın içinde ne var? diye kütleye bir soruda bulundu. Bunu hiç kimse bilmediğinden soru cevapsız kaldı. Ve yine başını sandığın üstüne doğru eğdi ve sesini kesti. Aradan yine hayli zaman geçti. Tekrar başını kaldırarak yüksek sesle, kendine has şivesiyle:

- Hurriyet... Hurriyet! diye bağırmaya başlayınca bir alkış tufanı daha koptu.... Nihayet sandık açıldı ve içinden 7-8 yaşlarında güzel bir Ermeni kızı çıkardılar. Üzerinde kırmızı beyaz renkte ipekli bir entari, omuzlarında beyaz beyaz ufak kanatlar vardı... Timsali-i Hürriyet omuzlara alınarak avlunun dört bir tarafında dolaştırılarak alkışlandı...

Yine bu tertip heyetlerinin teşebbüsüyle Dersim'den 300-400 arasında bir topluluğun tabur halinde evvela Harput'a sonra da Elazığ'a gelmeleri ve şenliklere katılmaları da oldukça heyecanlı ve enteresan olmuştu...

Bunlar o kadar güzel tertip ve sevk edilmişlerdi ki, bu intizama hayran kalmamak elde değildi. Tam dağlı kıyafetleriyle ayaklarında çarıklar, bacaklarında Dersim'in yerli ince abasından yapılmış beyaz kar gibi şalvarlar... bellerinde sıra sıra, göğüslerinde çaprazvari cephanelikler... omuzlarında mavzer tüfekler... başlarında siyah ipek puşular sarılı, bembeyaz ve uzun külahları olduğu halde giydirilmişlerdi....

Birliğin önünde güzel bir kısrak üzerinde, sağında solunda seyisleri olduğu halde bir tek ağaları vardı ki, seyisleri ve kendisi de aynı kıyafetteydiler. Halk tarafından Dağkapısı'na kadar teşyi edildiler.... Bu intizamla Elazığ'a indiler.

Orada da coşkun tezahüratla karşılandılar ve Elazığlıların misafiri olarak kaldılar. Hele geceler, sabahlara kadar sayısız davul zurna ekipleri karşısında, bunların grup grup halay tutmalarının ve çeşitli oynamalarının manzarası gözlerimin önünde ve söyledikleri dağ havalarının ve çaldıkları kavalların sesleri hâlâ kulaklarımda gibi..."[1]

Payton çeken Vali Halit Bey 28 Ağustos 1908'de azledildikten sonra,[2] Harput Valiliği'ne 4 Eylül'de Diyarbekir'de azledilen Vali Mahmut Arif Paşa atanır.[3] Bir ay kadar sonra da 7 Ekim 1908'de Nusret Paşa valiliğe getirilecektir.[4]

1903 yılında, Vali Hasan Bey'le çatışan Müftü Beyzade Hacı Mehmet Nuri Efendi görevinden alınmış, esnafın kepenk kapatma ve 'telgraf' eyleminden sonra 1904'te vali görevinden alınmıştı. 1908 seçimlerinde Mehmet Nuri Efendi mebus seçilmiştir.[5]

Dersim

Meşrutiyet'in ilanıyla 1906'dan beri devam eden çatışmalara son verilerek aşiret reislerinin af edildiği ve askerin terhis edildiği yukarıda 116. sayfada anlatılmıştı. *İkdam* gazetesinde yer alan haber, Meşrutiyet'le hem sansürün kalkıp olayların yazılabilmeye başlandığını, hem de "en küçük haksızlığın bile" yeni düzende önünün alınacağı temennisini ortaya koymaktadır:

"Eğin kazasında Beksitaş, Ilıç nahiyesinde ve civar kura ile Çemişgezek kazasında Başvartiptin ve Barasor karyelerine Dersim ekradı tarafından iki hafta evvel tecavüz ve taarruz edildiği ve emval ve hayvanatca zayiat ika olduğu mat-

1 İshak Sunguroğlu, *a.g.e.*, 4. cilt, s. 327-333.
2 *A.g.e.*, 2. cilt, s. 219.
3 *İkdam*, No: 5129, 4 Eylül 1908.
İ. Sunguroğlu, *a.g.e.*, 2. cilt, s. 219.
A.g.e., 2. cilt, s. 116.

baamıza gönderilip mahfuz tutulan bir mektupta ber-tafsil yazılmıştır. Kanun-i Esasi'nin ilan ve tatbiki mülk ve devleti ezser-i nev ihya ettiğinden bade-eza bu gibi vakayi-i müessif'enin değil, en küçük haksızlıkların bile önü alınacağı şüphesizdir." [1]

İki ay sonra durumda değişme olmamıştır: "Dersim asileri gerçi henüz tamamiyle mağlup olmamışlar ise de huzur ve asayiş bir mertebeye kadar..." [2]

Adana

"Sultan Hamit idaresi sırasında, Adana'da 11 sene valilik yapan Kürt Bahri Paşa namiyle maruf bir vali vardı. Bahri Paşa cahil fakat zeki bir adamdı. Daima Mabeyn'in nabzını yoklayarak Adana'yı idare ederdi.[1] İzmirli Tevfik Nevzat'ın (1865-1906), gönderildiği Adana hapishanesinde, açıklandığı gibi intihar etmeyip, Bahri Paşa aracılığıyla siyaseten katledildiği, dönemin aydınları arasında yaygın kanıydı.[2]

"Bahri Paşa'nın bazan hükümet konağı avlusunda hırsızları alenen dövdürdüğünü bilmeyen kimse yoktur. Buna rağmen hırsızlık daima, eşkıyalık arada sırada zuhur ederdi. Geceleri yolculuk yapmak şöyle dursun, ikindi ezanından sonra, Mersin-Adana şosesinden bile, benim diyen babayiğit geçmeğe cesaret edemezdi, edenler mutlaka bir felaketle karşılaşırdı...

Bahri Paşa'nın idaresinden memnun kalmayan Adana'nın ileri gelenlerinden başta Bağdadizade Kadir, Gazlezade ve Gergerli Ali beyler gibi sayısı epeyce yekun teşkil eden uleması ile birlikte aleyhinde bir mazbata tanzim ve mühürledikten sonra İstanbul'a Babıâli'ye gönderdiler. Bahri

1 *İkdam*, No: 5091, 28 Temmuz 1908.
2 *İkdam*, No: 5152, 27 Eylül 1908.
1 Taha Toros, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, İsis Y., İstanbul, 1996, s. 48.
2 Ziya Somar, *Yakın Çağların Fikir ve Edebiyat Tarihinde İzmir*, 1944, s. 4.

Paşa'nın arkası Saray'a dayandığından, Dahiliye Nazırı, hakkında bir muamele yapmaya cesaret edemiyor. Keyfiyeti Teftiş Heyeti'ne havale ediyor. Onlar da işin içinden çıkamıyor.

Mesele Bahri Paşa'ya aksediyor. Bu durumdan çok öfkelenen Bahri Paşa merkezi hükümetle muhabereden sonra şikayetçilerin cezalandırılması hakkında selahiyet alıyor. Mazbatayı mühürleyenlerin her birisini, kışta kıyamette semerli beygirlerin sırtında Adana'dan uzaklaştırıyor. Bağdadizade'yi Bağdat'a, Gergerli Ali Bey'i Musul'a, diğerlerini de bunlar gibi, istediği yerlere sürgün ediyor. Bağdadi Kadir Bey'in oğlu Mehmet Bey de kendini çarşafa sokmak suretiyle soluğu İstanbul'da almaya muvaffak oluyor.[3]

Adana'da Meşrutiyet'in ilanı 2 Ağustos 1908'de yapılan gösterilerle, İstanbul'da ilanından on gün kadar sonra kutlanmış, Belediye tiyatrosunda toplantı düzenlenmiştir.[4] *İkdam* gazetesi 11 Ağustos günlü sayısında, Vali Bahri Paşa'nın istifa ederek İstanbul'a doğru yola çıktığı, "Adana İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden dün gece aldığımız telgrafnameden anlaşılmıştır" demektedir.[5] Ali Münif Bey'in anılarına göre "Hürriyetin ilanı üzerine Bahri Paşa, halkın hakaretleri arasında Adana'dan kovulmuştur."[6]

Adana'daki İttihatçı militanlardan biri de, Cumhuriyet devrinde yedi dönem aralıksız milletvekili olan ve o zaman on dokuz yaşında bulunan Damar - o zamanki adıyla Zamir Arıkoğlu'dur (1889-1969):

"İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne sıcağı sıcağına aza kaydedildim. Genç yaşımda Cemiyet'in taşkın, heyecanlı, coşkunları arasına karıştım. Önümüzde bilmediğimiz yepyeni bir alem açılmıştı. Ermenilerle, Rumlarla sarmaş dolaş olduk. Toplantılarda, konuşma yerlerinde, nümayişlerde, Yaşasın

Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961, s. 40-42.
İkdam, No: 5102, 8 Ağustos 1908.
İkdam, No: 5105, 11 Ağustos 1908.
Taha Toros, *a.g.e.*, s. 49.

hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet, yaşasın Enver, Niyazi beyler nidası ile halk topluluklarının arasında el çırptım, alkışladım. Çeşitli hatipler türedi. Bir tanesi de Ağça Mescid mahallesinde oturan, Tevfik Efendi Hoca'dır. Kapalıçarşı'da çerçilik (aktarlık) ederdi. 45 yaşlarında, başı sarıklı, kır sakallı, kendi halinde, çok konuşmayan, R harfini L gibi telaffüz eden, evinden ve dükkanından başka bir şey bilmeyen bir adamdı. Fakat Meşrutiyet'le beraber bu zat şaşılacak derecede değişti. Her kalabalıkta, yüksekçe bir yere çıkar, şiddetle çıngırağı çaldıktan sonra, toplanan halka nutuk irat ederdi. Bu da bir zaman sonra kafi gelmedi. Karusa denilen bir araba kiraladı, dükkanını kapadı, sabahtan akşama kadar cadde sokak dolaşıp, münasip gördüğü yüksek bir yerde bazan arabasında ayağa kalkıp nutuk çekmeğe başlardı. Meşrutiyet'in faydalarından, Kuran'ın hadislerinden ve emr-i himşura ayetini halka münasip lisanla anlatmağa çalışırdı.

Halk arasında ismi Hürriyet İmamı idi. Köylü ve şehirliden onu tanımayan kimse kalmamıştı...

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Bahri Paşa'yı Vilayetin başından uzaklaştırması, yerine askeri liva kumandanını vekil getirmesi, epeyce sayıda memuru yerlerinden atması, nüfuzunu çok yükseltmişti. Dilekçeler bile Cemiyet'e verilmeğe başladı. Hükümet otoritesi adeta yok olmuştu... [Bulgaristan ve Girit'in ilhakı üzerine] her vilayette olduğu gibi Adana'da da mitingler tertiplcdik, protestolar yaptık. Cemiyet mensupları kollarına 'Ya Girit Ya Ölüm' yazılı kırmızı kordelalar taktılar ve uzun zaman taşıdılar.

[Bosna-Hersek'in ilhakıyla] mitingler, protestolar yine yapıldı, aynı zamanda da boykotaj ilan edildi. Millet başlarındaki fesleri yırttı... Yerine çeşitli serpuşlar konuldu. İnsan sokağa çıktığı zaman karnaval havası içinde gülmekten kendini alamıyordu. Kiminin başında külah, takke, bere, kalpak, daha birçok acayip şeyler vardı. Halk birbirinin başına bakıp gülüyordu...

Yaşasın Hürriyet, müsavat sesleri hükümetin nüfuzunu

esasen sıfıra indirmişti. Hükümetin varlığından kimsenin haberi yoktu. Çoktan unutulmuştu. Çarşıda, sokakta, mağazalarda her çeşit silah serbestçe satılıyordu... Tellallar bağıra bağıra silah satıyor ve herhangi bir takibata da uğramıyorlardı. Çünkü hürriyet vardı. Kimse kimsenin işine karışamaz zihniyeti her tarafta hakimdi...

Ermeni mekteplerinde Ermenilere mahsus milli piyesler oynanıyor, eski Ermeni krallarına ait vakalar sahneye vazediliyordu. Bu temsiller sırasında kapı sıkı sıkıya muhafaza altına alınıyor, Ermeni'den başka hiç kimse içeri sokulmuyordu.

Aldığımız gizli haberlere göre seyirci Ermeniler arasında bu piyesleri seyredenlerden bir kısmı gözyaşını tutamıyor, bazılarının da hıçkırıklı ağlaması, heyecanı daha da artırıyordu. Piyeste vazife alan genç bir Ermeni kızı, ağlayanlara "Niçin ağlıyorsunuz? Vatanı kurtarmak sizin elinizdedir. Milletimiz sizden fedakarlık istiyor. Namussuzca yaşamaktansa namuslu ölmek şereflidir. Ölümden korkanların içimizde yeri yoktur" hitabesiyle galeyanı son haddine çıkarıyordu. Piyesten çıkan Ermeni gençleri bu tesir altında, sokaklarda Yaşasın Ermeni Krallığı! diyerek naralar atıyorlardı..."[7]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aleyhtarı Ahrar Fırkası'na mensup, hem de *Osmanlı* gazetesinin muhabiri Mahmut Faiz Bey de bu günlerde Adana'ya gelmişti. 28-30 yaşlarında, başı kalpaklı, saçı sakalı uzun, sırtında bir deri ceket, bacağında tozluk, ince dalan (yakışıklı, mütenasip vücutlu), daima Ermenilerle düşüp kalkıyordu. Bütün Türkler onu Ermeni fedaisi zannediyordu... Bu günlerde memleketin başında mabeyn katipliğinden gelen, genç, tecrübesiz, idari işlerden anlamayan Cevat Bey isminde bir vali ile Mustafa Remzi Paşa isminde ihtiyar bir liva kumandanının maiyetinde derme çatma Arap taburları vardı. Polis müdürü halk tarafından seçilen Hacı Beyzade Kadri Bey'di. Kadri Bey zabıta

7 Arıkoğlu, *a.g.e.*, s. 43-46.

işlerine yabancı, bu hususta tecrübesi noksan bir zattı. Zaptiye tabur kumandanı çantadan yetişmiş, yaşlıca bir zattı. Serserinin birine tokat attığı için halkın hücumuna uğramış, zorlukla dairesine canını atmış, kendisinde maneviyat namına bir şey kalmamıştı. Hülasa anarşi devrini yaşıyorduk.[8]

[Yeni atanan Vali Cemal Bey (Paşa)] birinci olarak, beni maarif ilk tedrisat idare heyetine aza seçti. Maarif Müfettişi Faik Bey [metinde yanlışlıkla Fuat] genç, çalışkan sözü sohbeti tatlı bir arkadaş idi. Birlikte hayli mesai sarf ettik. İkinci vazifem Ziraat Odası azalığı oldu. Üçüncü vazifem Donanma Cemiyeti idare heyeti azalığı idi. İttihat ve Terakki Cemiyeti Kulüp reisi ulemadan Batumlu Hacı Osman Efendi, aynı zamanda Donanma Cemiyeti reisi idi. Kendisi çalışanlara mevki veren bir zattı. Beni çok seviyordu. Verdiği vazifeleri dikkatle yerine getiriyordum. Kurban bayramında kesilmesi gereken kurban parasını Donanma Cemiyeti'ne vermek sureti ile, dinen vacip olan bu vazifenin bu suretle de yerine getirilmesinin mümkün olduğunu yaymak ve kurban paralarını Donanma Cemiyeti'ne temin etmek hususunda ilk mektep öğretmenlerinden Vasıf Efendi ile çarşı pazar dolaşıyorduk. Bir gün halkla konuşmada bulunduğumuz bir sırada Ulu Cami'in Şark kapısı tarafındaki kalabalığın içine girip aynı fikri orada yayarken, karşımıza yobazlardan birkaç hoca çıktı. Fikrimize itiraz ettiler. 'Şeran Kurban Bayramı'nda kanın akması vaciptir. Aksi iddiada bulunmak dinin hilafınadır' diyerek karşı geldiler. Vasıf Bey cevabında dilinin yettiği kadar, siyasi birçok söz sarfettiği halde yobazları fikrinden çeviremedi. Nihayet Vasıf Bey öfkelendi, sürçü lisan neticesi 'Canım kan dökmek icap eder deyip duruyorsunuz. Bu işi ben bir fare kesmekle de yaparım' dedi ve kalabalıktan ayrıldık. Vasıf Bey burada öfkesine kapılarak bir gaf yapmıştı. Tamiri de kolay değildi...Yobazlar Vasıf Bey'e bu sözleri söyletmekle haklı bir duruma geçmişti. Üstelik de, bizi dinsizlikle itham etmeleri de gayet kolay olmuştu.

8 *A.g.e.*, s. 48.

Ertesi sabalı Ulu Cami'in kapısında imzasız bir yafta vardı ve küllhanbeyi ağzı ile yazılmıştı. Yaftada hakkımızda küfrün türlüsü vardı. İler tutar bir yerimiz bırakılmamıştı. Yalnız hadise kahramanlarından Vasıf'ın adı yanlışlıkla Asaf yazıldığından, işten haberi olmayan arkadaşımız avukat zavallı Asaf bu yaftaya çok kızmış ve üzülmüştü. Yaftayı söken polisler, derhal Vali Cemal Bey'e ulaştırdılar. Asaf Bey'in yanında otururken bir polis geldi. 'Cemal Bey'in nezdine çağrılıyorsunuz' dedi. Rahmetli Cemal Paşa sert olduğu kadar da çok kibardı. Tatlı ve güler bir yüzle hüsnü kabul gösterdi, sigara uzattı. Sözü yaftaya getirdi. Azmimizden bir adım dahi geri dönmememizi, gittiğimiz yolun gayet dürüst ve vatanperverane yol olduğunu, bu yobazlarla daima mücadelenin mukadder bulunduğunu, bizim haklı onların haksız olduklarını söyledi ve 'altta kalanın canı çıksın' diyerek beni bir hayli teşvik ve teselli etti.

Kabul ettiğim vazifelerin hiçbirisi maaşlı veya ücretli olmayıp fahri idi.

Kethüdazade İbrahim Bey'in *Tecedd*ü*t* adıyla neşrettiği gazeteye de arada sırada yazılar yazıyordum.

Cemal Bey'den sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genç valilerinden Kayseri Mutasarrıfı Muammer Bey, vali tayin edildi... Vilayetimizde inikad eden İttihat ve Terakki Fırkası'nın büyük il kongresi tarafından Vilayet merkezi idare heyetine seçildim. Aradan çok geçmeden 1913 Meclis-i Umumi seçiminde Balıçe kazasından Meclis-i Umumi azalığına intihap edildim. İsmail Safa ve Muhtar Fikri beyler de İçel'den aza seçildiler.

Vali ve meclis reisimiz Cafer Tayyar Paşa'nın ağabeyi Miralay İsmail Hakkı Bey ve belediye reisimiz de erkanı harp zabitlerinden Yanyalı Abdurrahman Sami Bey'di (bilahare Tunceli mebusu).[9]

---

[9] *A.g.e.*, s. 59-62.

Cebel-i Bereket *

Cebel-i Bereket'ten Selanik'e:

"Livamız mutasarrıfı iken şeni mahlukattan olması hasebile azledilen Mahmut Nedim infisal ettiği halde gitmeyip hâlâ memleketimizde oturuyor ve mabeyin hafiyelerinden Faik Bey'e mensup tahrirat müdürü İlmi ile beraber bazı haşaratı başlarına topluyorlar. Bu hareketleri evvelce ekmiş oldukları fesat tohumunun mahsulünü toplamak, yani ahaliyi yekdiğeri aleyhine tahrik ile mukatele vukuuna sebebiyet vermektir. Mutasarrıf vekaletinin muktedir bir zata tevdi olunmasını sabık mutasarrıfla tahrirat müdürünün memleketimizden çıkarılmasını Adana vilayetine emr-i ferman buyurmanızı istirham ederiz."[1]

Adana civarında ulemadan Müderris Mustafa Remzi Efendi'nin Merkez'e telgrafı:

"Hamiyet sevkile tamim ve tahkime çalıştığım ittihat fikri, Cebel müftüsünün gayri meşru emellerine muhalif olduğu için hayatım kurşunlara hedef edildi. Caniler tarafından üç kurşunla tehlikeli surette yaralandım. Müftünün efkarını terviç eden mutasarrıflık tahkikata lüzum görmedi. Bu uğurda şehadeti cana minnet bilirim. Vücudumdan akan kanlara bulanan kefenle mahşerde cennet şehitlerine iltihak etmek isterim. Yetim kalacak evlat ve ayalimi milletin şefkat nazarına tevdi eder, adalet beklerim."[2]

Basiret gazetesi yazarlarından Çorlulu Mehmet Esat, Reji memurluğuyla Şam'a sürülmüştü. Oğlu Mehmet Asaf Bey 1870'de İstanbul'da doğmuş, ilk öğreniminden sonra orta öğrenimini Şam ve Beyrut'ta yapmış, 1893'te Mülkiye'den mezun olmuş 1895'te Şam maiyet memurluğu ile memuriyete

---

* Cebel-i Bereket, bugünkü Adana, Hatay ve Gaziantep illerinin bir kısım toprakları üstünde kurulu sancaktır. Merkezi olan Gavurdağı'na 1877'de Cebel-i Bereket adı verilmiş, Meşrutiyet'in ilanından sonra sancak merkezi Osmaniye'ye taşınmıştır.

1 A. C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 12, 22 Teşrinisani 1934.

2 A. C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 11,, 21 Teşrinisani 1934; Tefrika No:18, 30 Teşrinisani 1934.

başlamıştı. "Meşrutiyet'in ilanından sonra on gün kadar daha makamında kalmış olan [Dahiliye Nazırı] Memduh Paşa bir gün gene beni aratıp, buldurdu. Ve "Evladım sen meşhur *Basiret* ve *İstikbal* gazeteleri başmuharriri, Fizan sürgünü Esad Efendi'nin oğluymuşsun. Bana neden vaktiyle bildirmedin? Ben seni şimdiye kadar vali bile yapardım" dedi. Böylece Mehmet Asaf, Selanik'e şikayetler yazılan Cebel-i Bereket'e 14 Eylül 1908'de mutasarrıf oldu.[3]

"Erzin'de o vakitler Adana Ermeni muralhasası metropolit olan meşhur Taşnak komitesinin en azılı fedai genç papazlarından Muşeg Efendi ismindeki papazla karşılaştım. Bu papazla Cevat Bey merhumun [aynı sıralarda Adana'ya vali atanan Mehmet Cevat Bey] İstanbul'daki evinde iki defa görüşmüş ve o adamın ne kanlı bir zekaya malik bir memleket düşmanı olduğunu ve ne kadar cüretkar bir komiteci bulunduğunu, vali ile birlikte daha İstanbul'da iken anlamıştık. Bu adam Adana'ya bizlerden evvel gitmişti ve ünlü sürgün Patrik İzmirliyan'ın yetiştirdiği fesatçılardan biriydi.

Sancağa gelişimizde birkaç gün sonra bütün sancağın en küçük köylerine kadar anarşi içinde olduğunu ve hemen her köyün iki ayrı partiye ayrılarak kendilerine İttihat ve Terakki Cemiyeti süsü verdiklerini ve hatta birer de mühür kazdırdıklarını hayretle gördük. Aklına gelen bir İttihat ve Terakki şubesi açmış ve başına 5-10 kişi toplayarak hasımlarını ezmeye çalışıyordu. Yani Cemiyet'in adı, edepsizlikleri için bir kalkan olmuştu. Kimse vergi vermiyor, hükümete baş eğmiyor, çoğunlukla jandarmaların herhangi bir mesele için hükümet dairesine götürmeye çalıştığı kimseleri ahali hücumla jandarmanın elinden kurtarıyordu. Arkasından da İttihat ve Terakki mühürlü bir belge ile bunun kutsal cemiyete bağlı ve her türlü saldırıdan korunmuş olduğu yazılıyordu. Bunda Ermeniler ileri gidip, cümleye öncülük ediyorlar ve bir Ermeni'yi hükümet konağına getirmek imkanı kalmadığını

[3] Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, TTK. Ankara, 1982, s. 2.

yerli hükümete gösteriyorlardı. Gördük ki bizim Meşrutiyet, adeta şairin "bilemem eyleyecek hande midir, girye midir" manzumunu andıracak bir Meşrutiyet karikatürü olup, eski yapısı yitmiş, yenisini de anlayamamış bir görünümde idi.

Liva ve kazalarımızdaki memurlar da tabiatıyla aynı vaziyette olup, bu çeşit çeşit İttihat ve Terakkilerin her biri, birine giriyor ve oranın şarkısını söylüyordu. Devr-i Hamidi'den kalma kötülüklerle hareket etmiş, haddini bilmez ve mürtekip memurlar, kendilerinin iş başında kalmalarını bunlarla birleşerek görmekte, fesat ve yaramazlık oyunları çevirmekle meşgul idiler. Her kazada böyle tegallüple ün salmış, hem eşraf ve hem de memurlar vardı. Mesela liva merkezinde bir tahrirat müdürümüz vardı. Bu şimdi 150'lik kara listeye girmiş bulunan ve gazetelerin yazdıklarına göre, kendisi zavallı Antakya'da gazeteci ve kardeşi Mesud da öğretmen olan Şeyh Fanizade, aslında Mısır kökenli fakat soyu ve dini belli olmayan, kalp ve silik akçe kadar belirsiz Ali İlmi Efendi ki, Allah esirgesin görünüşte Meşrutiyet'ten dem vurur, en hararetli hürriyetçilerden göründüğü halde bir taraftan Ermeni komiteleriyle, murahhas Muşeg'e casusluk etmekte idi. Öte yandan da İstanbul'daki *Volkan* vs. sahibi olan, irticadan dolayı 31 Mart'ta idam olunan Derviş Vahdeti gibilerle haberleşir ve onlara yazılar yazarak müzevirlik eder bir adamdı."[4]

Selanik Cemiyet Merkezi'ne de hakkında şikayette bulunulduğunu gördüğümüz Cebel-i Bereket tahrirat müdürü Ali İlmi Fâni [Bilgili] herhalde bölgede gerçekten etkin bir kişiydi. Meşrutiyet'in ilanından önce Adana Mektubi kalemi mümeyyizliği, Adana Sultanisi Edebiyat ve Farsça hocalığı yapan, Adana resmi vilayet gazetesi yazarı ve matbaa müdürü olan Ali İlmi, Meşrutiyet'in ilanından sonra Adana'da *Anadolu, Tecedd*üd adlarıyla gazeteler yayımlamış, 1912 döneminde Kozan mebusu seçilmiştir. Kardeşi Hürriyet ve İtilaf Fırkası Umumi Katibi Zeynelabidin de Konya mebusu ola-

4 *A.g.e.*, s. 5.

caktır. Öbür kardeşi Mersin'de avukatlık yapan Mesut Fâni ise daha sonra Cebel-i Bereket mutasarrıfı olacaktır.[5] Üçü de 150'lik olan bu kardeşlerden Ali İlmi hakkında Mehmet Asaf'ın ağır sözlerini değil, yanlı sözleri ile babaları da ulemadan olan bu kardeşlerin yöredeki etkinliğini, 1909 Adana olayları öncesi Ermenilerin örgütlenmesini ve mutasarrıfın seçimleri etkileme gayretini okuyalım:

"Bütün kazaları da avuçları içine almış olan bu adam, kainatı soymuş ve hakkındaki bütün tahkikatta benden önceki Mahmut Nedim Bey (sonradan Yemen valisi) tarafından bu adamın şahsiyetinden korkarak, uyutulmuş olduğundan, ilk günlerimizde işimiz onu vilayete göndermek ve kendisine hemen işten el çektirmek olmuştu. Vilayetin ard arda gelen emirlerine rağmen Adana'ya gitmekten kaçınan bu adam bütün sancağı ifsat ettikten sonra Adana'ya çekilmiş ve orada *Rehber-i İtidal* diye bir gazete çıkarmaya başlamıştı.

O sıralarda sancakta milletvekili seçimleri yapılıyordu... Ermeni komitelerini seçtirmeye çalışıyorlardı ki, Ali İlmi bunlara çok yardım etmekte idi... kazalardan ikinci seçmenleri topladım ve bir gece evimde kendilerine nasihat ettim. Ortak hareket etmelerini rica ederek, bereket versin Hacabeylerinden Sezai Bey'i milletvekili yapmaya muvaffak oldum. Ancak Ermeniler de bir Saimbeyli'yi milletvekili çıkarmayı başardılar.

Muşeg, maiyetinde 15-20 kadar Ermeni komitecisi olduğu halde bütün vilayeti ve nihayet bizim sancağı dolaşmış... halkı ayaklanmaya ve hükümete karşı kışkırtmıştır... Dörtyol'un ıssız iskelesine binlerce silah ve cephane çıkararak buralarda pazarlarda satılan asker sergileri gibi silah sergileri kurdurmuş ve halkı mutlaka silah almaya zorlamış, onları İslamların kendilerini keseceklerine inandırmıştı. Bu heyet ellerinde Ermeni bayrağı olduğu halde bu geziyi toplu olarak atlarla yapmışlardı."[6]

Taha Toros,"Mesut Fâni Üzerine". *Tarih ve Toplum*. S.61/Ocak 1989, s.50.

Mehmed Asaf, *a.g.e.*, s. 6-7.

Samsun

"Samsun'da ahrar-ı milletten mürekkep bir kulüp teşekkül edecektir. Siyasi, edebi, ticari, zirai ve sınai iştigalat ile memleketin saadet-i atiyesi hususunda fevkalade nafi tesirler gösterebilecek olan bu müessesenin programını yakında neşrederiz."

"Yavaş yavaş halkın su-i teveccühünü kazanan memurin kendi gönülleriyle işten el çekmeğe başladılar. Ne iyi. Nitekim Komiser Elvan ve Defter-i hakanî memuru Hacı Zarifi efendiler ilk adımı attılar. Mevla hayırlısını ihsan etsin. Ve Komiser hakkında bir, Defter-i hakanî memuru aleyhinde dört davacı zuhur etmiştir..." *Aks-i Seda*, No:1, 15 Ağustos 1908.

"Cemiyet-i mukaddesemiz aza-yı kiramından bir ruhu münevver, Perşembe günü bütün askerî ve mülkî memurinin vatana, millete, Kanun-i Esasi'ye ilelebed sadık kalacaklarına dair olan (...) tahliflerini (...) ifa etmiştir."

"İtidal Vatandaşlar - Bazı taraflarda şayan-ı teessüf vukuat çıktığını duyuyoruz. Yüreğimiz parçalanıyor. Nefret kazanmış müstebid alçak memurin cezasız kalmayacak, fakat biraz sabredelim. Birkaç ay sonra onların hepsi resmen cezalarını çekecektir. Biz ahali, merdane davranalım." *Aks-i Seda*, No: 3, 22 Ağustos 1908.

Samsun Matbaası sahibi Avnizade Cemil Efendi'nin imtiyaz sahibi olduğu *Aks-i Seda* gazetesini Giresunlu Mehmed Hamdi çıkartmış, daha sonra kendisi Giresun'a dönmüştür.

Samsun'da Kadı Mahallesi'nde, 'Kanun-i Esasi' adı verilen meydana 'hatıra-i fahire' olmak üzere bir abide yaptırılmış, 10 Ağustos 1908'deki açılış töreninde dava vekili Paskalidi Efendi nutuk söylemiştir. Trabzon'da yayımlanan *Feyz* gazetesi bu nutuktan Reji ile ilgili bölümleri alıntılayarak, kendisiyle aynı düşüncede olduğunu, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile umum halk ve merci-i aidinin dikkatine sunmak istediğini bildirmektedir.

Reji aleyhine ve hükümetin gerekli önlemleri alamaması nedeniyle uygulamaların zulme dönüştüğüne ilişkin bu nutkun, anıtın açılış töreninde söylenmesi anlamlıdır. Eylül ayında Reji bina ve fabrikaları köylü ve işçilerce basılacak, ateş açılması sonucu ikisi ağır, sekiz-on kişi yaralanacak, iki ay süren grev başlayacaktır.[1]

Giresun

Mehmet Hamdi (1877) Trabzon İdadisi'nden mezun olmuş, İstanbul Hukuk'ta okurken çeşitli gazetelerde makale, şiir ve öyküleri yayımlanmış, Jön Türklere katıldığı için son sınıfta tutuklanarak bir yıl İstanbul'da hapsedilerek Sinop'ta hücreye konmuş, sonra bu şehirde ikamete mecbur edilmiş, 1907 Ekim'inde polis nezaretinde Giresun'a gelmesine izin verilmiştir. Meşrutiyet'in ilanında Giresun'daki yönetici ve dini önderlere Meşrutiyet'e bağlılık yemini ettirmiş, gösteriler düzenlemiştir. Mehmet Hamdi önce Samsun'da *Aks-i Seda*, sonra Giresun'da *Giresun Maarif* adlı gazetelerin çıkarılmasına katkıda bulunmuş, sonunda kendi *Karadeniz* adlı gazetesini yayımlamıştır. Mehmet Hamdi Balkan Savaşı'na gönüllü olarak katılmış ve bu savaşta ölmüştür.[1]

Giresun'da tiyatro, basın ve dernek yaşamı Meşrutiyet'in ilanı ile canlanmış, Milli İntibah Tiyatro Cemiyeti kurulmuş, Osman Fikri Topallı gibi gençler, oyunlar sahnelemiştir.[2]

---

1 *İkdam*, No: 5143, 18 Eylül 1908, No: 5167, 12 Ekim 1908, No: 5181, 26 Ekim 1908; *Feyz*, No:22, 19 Ekim 1908.

1 Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara 1968, s. 152, 155; *Giresun Yıllığı 1967*, s. 114
Giresun Yıllığı 1967, s. 247.

Ordu

Mekteb-i Mülkiye'nin yeni mezunu Ahmet Faik Günday, İstanbul'daki Meşrutiyet gösterilerine katıldıktan sonra Trabzon maiyet memurluğuna atanır. "Ordu kazasında bir iki katipten başka memur kalmamış, asayişsizlik kazanın her tarafına sirayet etmiş, aşar işleri yüz üstü kalmıştı. Gümüşhaneli Uzun Mehmet Efendi isminde birisini Ordu kaymakam vekaletine ve aşar ihale memurluğuna tayin ettikleri halde, Ordu ahalisinin bu zatın mazisinden bahs ile Ordu'ya gelmemesini kendisine telgrafla ihtar etmeleri üzerine Giresun'dan Trabzon'a avdete mecbur olmuştu."[1]

Ordu'da müstebdel efrad hükümeti basmış, mal müdürü korkudan felç geçirerek ölmüştü. Vilayet idare meclisi ise kaymakam barınamayan Ordu'ya vergi toplayabilmek için aşar ihale memuru atamaktaydı. Trabzon valisi görevi kendisine verdiğinde Ahmet Faik, bu görevin Ordu kaymakamlık vekaletiyle birlikte verilmesini önermiş ve isteği kabul edilmiştir.[2]

Ahmet Faik, Ordu kaymakam vekilliği sırasında Namık Kemal'in oyununu sahnelemiştir: "*Vatan ve Silistre* piyesini Türk gençlerine oynattım. Bu mühim eser vatanperverane büyük tezahürata sebep oldu. Rum cemaatı da kendi mekteplerinde buna benzer bir piyes oynadılar, ben de bulundum"

Ordu'da yarıcı köylüler "hürriyet"in gerçek anlamının toprak mülkiyetindeki sorunlarının sonu olması gerektiğini düşünüyorlardı: "Ordu köylüleri hemen ekseriyetle yarıcıdırlar. Arazileri yoktur. Ordu mülhakatını gezen bir Kızılbaş dedesi: Meşrutiyet demek bu arazileri yarıcılara vermek demektir. İstanbul'da intihabla toplanacak Meclis bu tapoları kesecektir. Her tapo için bir mecidiye harç vermek lazımdır.

1 A. F. Günday, *a.g.e.*, s. 8.
2 *A.g.e.*, s. 8-11

Binaenaleyh bana ev başına birer mecidiye verin ben gideyim tapolarınızı getireyim diyerek ahaliden böylece para toplamış ve... Fatsa'dan vapura binerek firar etmiştir."[3]

Ordu'nun yarıcı köylüleri Meclisten tapu beklerken, Ordu kazası Hapsamana [Gölköy] nahiyesi Deredamı köyünde ağa, köylülerin toprağını işgal peşindeydi. Köylüler *Feyz* gazetesine yazarak, "...mülkümüzü istibdat ağalarından Şeyhmanoğlu Ali Ağa zaptetmek niyetiyle hanemizi yıkıp yakarak arazilerimiz üzerine cebren haneler inşa ile yerimizden yurdumuzdan bizi tedirgin etmeye kıyam ediyor. Hükümete müracaat eyledik ama hükümete bile itaat etmiyor. Ziraatden başka idaremiz yoktur, müdahalesinden muhafazamız için adaletinize sığındık ferman" diye yazarak çare arıyorlar, *Feyz* gazetesi cevabında "telgrafınızın aslını makam-ı vilayete takdim ettik. Her halde icra-yı adalet olunacağına emin olunuz" diyordu.[4]

Trabzon

Trabzon'dan[1] İstanbul'a ulaşan ilk haber, halkın telgrafhaneye dolarak Trabzon valisini istemediklerini iletmeleri ve İstanbul'un bu isteğe uymasıdır.[2]

Trabzon'da 1902 yılından beri Prens Sabahattin'in ademi merkeziyetçi örgütü kurulmuş olduğu gibi, şehir, Paris'teki İttihatçıların da yazıştıkları merkezlerden biridir. Erzurum olaylarının Trabzon'a sıçramasından korkulmuş, bu günlerde bir subayın Hamdi Paşa'yı öldürmesi, İstanbul'u sıkı önlemler almaya itmiştir.

---

3 *A.g.e.*, s. 11.

4 *Feyz*, No:22, 19 Ekim 1908.

1 Trabzon'da İttihat ve Terakki dönemi ile ilgili bir çalışma hazırlandığından burada özet olarak yer verilmiştir.
Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 4.

Meşrutiyet'in ilanıyla Trabzon'a atanan Vali Arifi Bey, hastalığı nedeniyle evinden fazlaca çıkmamakta, yeni atanan Maiyet memuru Ahmet Faik Bey'le işleri yürütmeye çalışmaktadır.

Ahmet Faik'in özeti ile "Memleketin her tarafında olduğu gibi Trabzon vilayetinin bilumum mülhakatında da, Canik, Gümüşhane ve Lazistan sancakları ahali tarafından sevilmeyen ve suiistimal ve irtikapları tevatür derecesinde olan küçük, büyük mülkiye, adliye memurlarını halk nümayişlerle firara mecbur ettiklerinden birçok kazalarda kaymakamlar ve diğer memurlar yoktu."[3]

Trabzon'da ilk örgütlenme çabalarından biri "Meşveret gurubu"nun önayak olduğu "Vatanperverler Cemiyeti"dir. Meşveretçilerin Belediye dairesine davet ettiği "muteberan" tarafından gizli oy ve çoğunlukla, altısı İslam, üçü Rum, ikisi Ermeni ve biri Katolik on iki kişilik bir komisyon seçilmiştir. Örgüt, "umur-u hayriye ve menafi-i umumiyesine nezaret etmekle vazifedar" olmuştur. Cemiyet'in toplantısında öncelikle "muhtelit kulüp" kurulması kararlaştırılmış ve şimdilik 175 kişi üye olmuştur. Bunlar arasından seçilen 9 kişilik heyet-i idare tarafından kulübün özel dairesi kiralanıp döşenecek ve gerekli iç tüzük (nizamname-i dahili) hazırlanacaktır.

Cemiyet ilk iş olarak Vilayet Matbaası'nı denetlemiş, matbaanın yıllık 110.000 kuruş hasılatı olduğu, 10.000 kuruş kağıt vesaire gideri bulunduğu, artanının maaş olarak dağıtıldığı saptanmıştır. Matbaanın idare ve yazı kurulu için aylık 4.000 kuruş ayrılmış olmasına karşın matbaa ile hiçbir ilgisi bulunmayan kişi ve memurlar ayda 3-4 bin kuruş maaş almaktadırlar. *İkdam* gazetesi haberi verirken, yılda 110 bin kuruştan ayda bu kadar "bir para berheva olursa İstanbul'daki devairin milyonları içinde bulunanların milyonları dercip etmelerine taaccüp etmemeliyiz" demektedir.[4] *Feyz*

3 Günday, *a.g.e.*, s. 8.
4 *İkdam*, No: 5135, 10 Eylül 1908.

gazetesi, ilgisiz kişilerin maaşlarının kesildiğini, matbaaya yeni bir idare kazandırılmaya çalışıldığını yazar.[5]

Bu Cemiyet'in Belediye'de ve eşrafın katılımıyla, azınlık dengeleri korunarak yapıldığı dikkat çekiyor. Ancak matbaayı denetleyecek ve ilgisi olmadan maaş alanların maaşını kesecek kadar güç kazanmış olmaları ilginçtir. Ortamın, devlet memurlarının yeni örgütlerle uyum içinde olma gereğini hissedecekleri kadar yeni siyasal anlayışın baskısını taşıdığı anlaşılıyor.

Trabzon'da Meşveret gazetesi ve sahibi Naci Bey, Trabzon'da İttihatçıların sözcüsü olmuş, genç subaylarla birlikte örgütlenme çabalarına girişmişlerdir. Ancak, Selanik'ten gelen Vehip Bey'in de gayret gösterdiği örgütlenme konusunda üç girişime karşın başarılı olunamadığı ifadesi, bu Cemiyet'in İttihatçı olmayıp, eşrafın kendi örgütü olduğunu düşündürtmektedir.

Feyz gazetesi 28 Ağustos 1908'de "şehrimizde umumi bir kulüp tesis edilmektedir. Şimdiye kadar 200 aza kaydedildiği haber alınmıştır" haberinde aynı Kulüp'ten söz ediyor olmalıdır.[6] Ama Trabzon'da İttihat ve Terakki Kulübü'nün açılması ancak 27 Kasım günü mümkün olacaktır.

Alımet Faik de eşrafın ve subayların etkinliğine tanıklık eder: "Trabzon maiyet memurluğunda işe başladığım günlerde şehirlerde hemen her gün gösteriler yapılmakta ve nutuklar söylenmekte idi. Ortada değişmiş hiçbir şey yoktu. Eşraf ve mütegallibe ve bunların mensubu olan vilayet memurları hepsi eski vaziyetlerini muhafaza ediyorlardı. Yalnız bir fark vardı. O da hepsi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kaydolmuşlardı. Asıl halk ve köylü ortada yoktu. Trabzon'da İttihat ve Terakki'nin alemdarı gümrük nazırı Türk şairi Mehmet Emin Bey'di. Gördüğü taşın üzerine çıkar nutuk söylerdi. Nutukları aynı kelimelerdir. 'Mektep kitaplarını köylere tarlalara

5 *Feyz*, No: 2, 28 Ağustos 1908.
6 *Feyz*, No: 2, 28 Ağustos 1908.

tohum saçar gibi saçacağız.' Zaten İttihat ve Terakki'yi hemen umumiyetle yüzbaşı ve binbaşı rütbelerindeki genç zabitler hüsunetle temsil ediyorlardı. Meşrutiyet'in en ibtidai esaslarından bile bilgileri yoktu. Bilgileri sadece İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yazılmayanları düşman tanımak ve onları kahr u imha etmeği vatanperverlik addetmekti."[7]

Trabzon'da birçok devlet memurunun hakarete uğradığı, birçoğunun görevini terk etmek zorunda kaldığı, bu sürecin kış aylarında kadar devam ettiği bilinmektedir. Bu ortam aşar iltizamını engelleme fırsatı yaratmış, çok yerde vergiler ödenmemiştir. Trabzon'da vergi vermemenin yaygınlaşması üzerine Çizmecizade Hacı Ahmet Efendi, Argaliye Cami'inde teravih namazından sonra vergilerin verilmesi yolunda nasihatte bulunmuştu. Ertesi gün tahsildarlar gerçekten Argaliya ve Karluk köylerinden yirmi bin kuruş tahsil etmişlerdir. Toplanan vergiler "hürriyet"in ilanından beri "kırk altın derecesinde azalmıştı... Birçok taraflarda maalesef bu hal şikayete mucip dereceyi bulmuştu... Kuvve-i askeriye muavenetine ihtiyaç göstermesi bizi köylülerimize bu hususta nushu emrediyor. Binaenaleyh mezkur kuradaki karye ahalisinin beyan-ı memnuniyet ile sair karye ahalisine nümune olmasını tavsiye ve Hacı Ahmet Efendi'ye de... teşekkür eyleriz."[8]

Feyz gazetesi "Ne Yaptık? Ne Yapmalıyız?" başlığı altında şu değerlendirmeyi yapıyor:"Kanun-i Esasi ilan olundu. Artık nail-i hürriyet olduk. Hemen bir buçuk ay oluyor. Ne yaptık? Her gün bir nümayişle vakit geçiriyoruz. Birisi çıkıp bir memur hakkında şöyledir, böyledir dese hemen peşine düşüyoruz..."[9]

7 Günday, *a.g.e.*, s. 8. Mehmet Emin Bey [Yurdakul,1869-1944], 1907'de Erzurum rüsumat nazırlığına sürülmüş, Meşrutiyet'in ilanıyla Trabzon'a atanmıştı.

8 *Feyz*, No: 8, 11 Eylül 1908. Torul'da köylülerin vergi vermeyi red etmeleri üzerine *Feyz*'e yazılan bir mektupta bunun Gümüşhane Metropoloti Lavrandinos Efendi'nin telkininden ve köylülerin Kanun-i Esasi'yi yanlış anlamalarına yol açan cahilliklerinden kaynaklandığı yazılmıştır; *Feyz* notunda "Torul ahalisinin sadakat ve ittaatı zaten malumumuz"dur diyerek Metropolit konusunda da bir yanlışlık olması gerektiğini yazmaktadır; *Feyz*, No: 17, 2 Ekim 1908.

9 *Feyz*, No: 24, 25 Ekim 1908.

Rize

Rize, *İkdam* gazetesinde yayımlanan, "imzaları mahfuz" bir mektuba göre, Cemiyet adına hareket ediyor görünen kişilerin tam işgali altındadır. Mektupta "Lazistan ahvali öteden beri herkesçe malumdur" girişinden sonra, "Hükümet kemal-i kuvvetiyle icra-yı vazife ettiği bir sırada bile bu memlekette herkes yekdiğerinden mütevahhiş bulunuyor, akşamdan sonra kapı dışarı çıkmıyordu" denilerek "nimet-i meşrutiyeti su-i tefsir ve ahval-i mevcudenin fevkinde nüfuz sahibi bulunduklarını" ileri sürüp kişisel çıkarlarını yürütmek isteyen birkaç kişinin "kendilerine hod be hod cemiyet süsü vererek" başlarına topladıkları adamlarıyla telgrafhaneyi bastıklarını, iki namuslu memuru zorla vilayete "kaldırarak" 18 memurun değiştirilmesi için mutasarrıfa baskı yaptıklarını, polis memuru Hamdi Efendi'yi öldürerek "mütehayyizandan" Kamil Efendi'yi yaraladıklarını, geçen gün de beş yıldan beri memlekette sevilen ceza reisinin çalışmasını engellediklerini ve hükümeti çalışamaz durumda bıraktıklarını bildiriyordu. "Vilayette vali, burada mutasarrıf yoktur. Mülki ve askeri memurları acz ve hayret içinde bulunuyorlar... Erbab-ı namus ve fukarayı muhafaza ve temin-i hürriyetten kim müstefid edecek ise Allah aşkına bir çare-i acil ittihazına delalet buyursun" denilerek sorumlu aranıyordu.[1]

Feyz gazetesi 28 Ağustos 1908 günlü 2. sayısında "Muhterem Lazlar ve Hemşinliler" başlıklı makalesinde Meşrutiyet'in desteklenmesi için seslenmektedir:

"Tarih daima hamiyetinizden, cesaretinizden, zekavet, itaatınızdan bahseder. Kusur olarak bu fezailden mütevellid gururunuzu gösterir. Lazlar her vakit hürriyeti kalplerinin derin köşelerinde taşıyan alicenaplardandır. Evvela mukaddes hürriyeti bize balış eden Cemiyet-i İttihadiye'ye, şanlı or-

1 *İkdam*, No: 5133, 8 Eylül 1908. Mektubun yazılış tarihi 24 Ağustos. "imza mahfuzdur"

duya ebediyen minnettarız. Otuz iki senedir sille-i istibdad altında muraiyane dualar ettiğimiz padişahımıza da kansız olarak bu hürriyeti ita buyurmalarından dolayı şems-i münir-i hürriyet devam ettikçe samimi ve hakiki dua ederiz. Hürriyet ahz ve ilan olundu. Bunun ilelebed istikrarını temin etmek ve buna elbirliğiyle çalışmak lazım.

Ey aziz hemşehrilerim. Sizler birbirinizi bir parça çekemezsiniz. Bundan katiyyen vazgeçmeli Kanun-i Esasi'nin esası göndereceğiniz mebusların umurlarına müstenid olduğunu bilmeli ve ona göre intihab edeceğiniz mebusları mukaddes millet-i Osmaniye'yi muhafaza edecek, bütün Lazlığı fezailiyle tecessüm ettirecek zenginlerden göndermelisiniz. Akıl yaşta değil baştadır.

Rütbeli, cüsseli, zengin veya fakir olmak, katiyyen akıllı yahut akılsız adam demek değildir.(...)

Cesaretinizi Kanun-i Esasi'ye muvafık verilen evamire gare itaatlara hasr ve tatbik etmeliyiz. Yoksa mutiiz demek yine fimabad elimizden bu nimet-i hürriyeti kaptırmak ve nur-u adaleti söndürmek için verilecek evamire itaat demek değildir. (...)

Binaenaleyh saye-i hürriyette çalışalım, memleketimizi komşularımıza gıpta-resân bir hale isal edelim. Yaşasın hürriyet, yaşasın vatan, yaşasın millet, yaşasın Cemiyet..."[2]

İki buçuk yıl sonra, asayişsizlik ve gelen yöneticilerden hoşnutsuzluk, İttihatçıların Trabzon'daki yayın organı *Trabzonda Meşveret* gazetesinde dile getirilmektedir:

"...mal ve can ve ırz-ı namusları daima tehlikede bulunan ahali birkaç defa feryat etmeğe mecbur oldu ve dahiliye nezaretine son defa edilen müracaat üzerine Mutasarrıf Hikmet Bey [atanmış ise de] maalesef Hikmet Bey'in vücudu ahval-i memlekette hiçbir iyilik hissettiremedi. Yine katiller serbest geziyor, yine herkes havf ve helecan içerisinde dakikalarını sayıyor. Mutasarrıf bey livanın bu ahval-i müessifesi-

2 *Feyz*, No: 2, 28 Ağustos 1908.

ni derece-i saniyede telakki buyurmuş olmalılardır ki icraata Belediye Reisi'ni azletmek ve Ziraat Bank memuru Hasan Efendi'yi Donanma Komisyonu riyasetinden istifa ettirmek suretiyle başlamışlardır..."[3]

Van

1907 yılında Tahir Paşa'dan boşalan Van Valiliği'ne Adliyeci Ali Bey atandı. "Çok cesur ve faal olan bu validen Ermeniler rahatsız olmaya başladılar. Ali Bey, yerine tayin edilen Van valisini beklemeden Batum'a gitti. Fakat Taşnak komitacıları onun peşine düşüp orada yakaladılar ve şehit ettiler." Van folklorunda: Üç atım var biri yedek/ Kalkın arkadaşlar gidek/ Ali Paşa'yı vurmuşlar/ Yavrusuna haber edek/ Ali Paşa giyer kürkü/ Biri samur biri tilki/ Yıkılası gavur mülkü/ Ali Paşa'yı vurdular... türküsünün kahramanı bu Ali Paşa'dır.[1]

Erzurum olayları çevresinde yer alan Van, Muş, Bitlis'te şehir merkezlerinde eşraf ve esnaf vergi konusunda hükümete direnirken, Ermeni komitacılar ve aşiretlerin çatışması da bu olaylara eklenmiş, 1905 yılından itibaren şiddet eksik olmamıştır.

Vali Ali Bey, *The Levant Herald and Eastern Express* ve *Pro Armenia* dergilerine göreyse "hayli acımasız" bir kişidir, hemen baskı politikalarına başlar ve yeni vergilerin toplanmasına çalışır.[2]

1907 Van olaylarını anlatırken Aykut Kansu, yukarıdaki kaynaklara ek olarak İngiliz konsolosluk raporlarına dayanarak, Haziran ayında iki topu olan bin kadar 'Türk devrimci'nin hükümet kuvvetlerini gerilettiğini ve Vali'nin 'Ermeni devrimciler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Fedaileri' karşısın-

Trabzonda Meşveret, "Rize Livası'nın Talihsizliği", No: 221, 29 Ekim 1910.

1 Aydın Talay, *Bizim Eller Van*, İstanbul, 1988, s. 54.
Aktaran A. Kansu, *a.g.e.*, s. 71-72.

da güçsüz kaldığını aktarmaktadır.[3] Van'ın Erzurum ayaklanışından etkilendiği, İran'da bulunan Ömer Naci ve arkadaşlarının, Paris merkezi ile de yazışma halinde, Van bölgesinde faaliyet gösterdikleri doğru olmakla birlikte, Kansu'nun verdiği raklamlar, bu kaynakların ayrıca değerlendirilmesi arzusunu uyandıracak niteliktedir.

Ermeni örgütlerinin, kısa ömürlü olmakla birlikte, Van'ın öncülük gösterdiği (Kurtuluş Birliği 1872, Kara Haç Derneği 1878) bilinmektedir, ilk devrimci parti de Van'da 1885'te kurulmuştur, "Armenagan Partisinin hemen hemen bütün üyeleri de onlardandı."[4]

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Van Valiliği'ne atanan Tahsin Bey, Şubat 1915'e değin bu görevde kalarak 'iyi' vali ününe kavuşacaktır. Anlaşıldığı kadarıyla pek abartılı olmayan bu ün, selefi Karadağlı Tahir Paşa'yla ve özellikle halefi Cevdet Bey'le yapılan kıyaslamaya dayanmaktadır. Cevdet Bey, Hakkari Mutasarrıfı Tahir Paşa'nın oğluydu; 1908'den önce Ermeni eylemcilerin etkinliklerini bastırmak için Başkale'de başvurduğu aşırı baskıcı yöntemlerden dolayı Ermeniler kendisine Nalband Bey adını takmışlardı. Tahsin Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkili bir üyesiydi; yüzyılın başındaki isyanlar sırasında sorumluluklar üstlendiği Makedonya'da gerçek bir siyasal tecrübe edinmiştir. Pek eğitimli biri değildir ama çok akıllı ve çalışkandır:

her gece güneş batar batmaz Van'da tabanca ve tüfeklerin cayırtısı başlamaktadır." 1913'te Van Ağır Ceza Reisliği'ne atanmış olan Matheos Ebligasyan (1881 İzmir doğumlu, İstanbul Hukuk Mektebi 1908 mezunu, Yanya ve Halep'te hakimlik yaptı), Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesinden beri bölgede önemli bir silah kaçakçılığı faaliyeti olduğunu ve halkın, özellikle de devrimci partilerce bu yönde teşvik edilen Ermenilerin silahlandığını öğrenmek-

3 A.g.e., s. 78-81.

4 Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketinde Milliyetçilik ve Sosyalizm*, çev. Mete Tunçay, İletişim Y., 1995, s. 17-18.

le gecikmez. "...1908'den beri Van'da açıkça faaliyet gösteren Ermeni partilerinin cüretkarlığı, İttihat ve Terakki ile Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnak Partisi) arasındaki biçimsel seçim ittifakına karşın, Türk ileri gelenlerini rahatsız etmektedir. Alttan alta hep süren cemaatlar arası gerilim, en küçük kıvılcımda ortaya çıkmaktadır.

"...Türk kökenli olduklarını söyleyen altı aşiret (Timuroğulları, Topçuoğulları vb) Van'a egemen bir kent aristokrasisi konumundaydı. Ama kendi aralarında kavgalı olan bu aşiretlerin yerel gücü, Tanzimat dönemindeki idari merkezileşmenin ardından İstanbul'dan atanan Türk, ayrıca Kürt, Arnavut, Karadağlı, Arap ve Çerkes memur ve askerlerin karşısında zayıflamıştı... Abdülhamit döneminde sürgün yeri olan Van'a atanmak pek istenilen bir şey değildi. Memurlar ve askerler bazan aylarca maaş alamamaktaydı. Aralarında pek çok İttihatçı vardı ve bazıları ilerde meşhur olacaktı: Halil Bey, Kâzım, Abdülkadir vb."[5]

Van'da da ilan edilen aff-ı umumiye karşın mahkûmların hepsi serbest bırakılmamışlardı: "Van'daki mahbusinden dün dahi aldığımız bir telgrafnamede henüz mahkûminin kurtulmadıkları beyan ediliyor. Vilayet-i mezkure valiliğine tebligat-ı ? [okunamıyor] icrasını rica ederiz."[6]

"*İttihat ve Terakki* refikimizden: 20 Ağustos tarihiyle Van'dan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi'ne keşide edilen telgrafnamedir:

Vatandaşlar idare-i meşrutiyet ilanını işiterek birkaç günden beri vatanımızın kibar dağlarından şehirlere inmişiz. Biz milliyet medeniyet cuyanesi için feda olunan bedbaht bir ahalinin ve öyle bir inkılab fırkasının reprezantanlarıyız ki yirmi seneden beri adalet, hürriyet ve cemiyet namına birçok defa (...) kavga etmiştir. Biz daima inkılabda müttefikin-i

---

Anaide Ter Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van." *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed. Paul Dumont, François Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Y., İstanbul, 1996, s. 116-135.

İkdam, No: 5111, 17 Ağustos 1908

Osmaniye'ye itimad ile var kuvvetimizle (...) çalışıyorduk. Paris Kongresi İttihat ve Terakki ile Sultanzade Sabahattin fırkalarıyla ittifak hasıl ederek ümidlerimizi takdis eyledi. Bugün nahoşnut akvamın idare-i müstebidesine karşı fırkamızın cehd ve ikdamatıyla vatanperver demokrat ordunun muaveneti sayesinde hürriyetin şefik-i dilarası kavm u vatanımıza şule nesar oldu. Silahlarımızı maal-müsar terkle usulu idare-i demokratiya ve akvam ve mülkün müsavatı namına her an sizinle beraber düşman karşılığına müheyyâ olup, kendimizi sevgili vatanımıza ahd ediyoruz. Yaşasın meşrutiyet, yaşasın Türkiye'nin bütün akvamı, yaşasın İttihat ve Terakki Cemiyeti, yaşasın kahraman ordu. Van Merkezi Komitesi Reprezantası Doktor Sarkis İşman."[7]

Van'da 260 siyasi mahpusun 220'si bırakılmış, Hıristiyan halk kilisede toplanarak "padişahı yad ve tilavet" etmiştir. Ermeni Murahhas Vekili Mesrop, 12 Ağustos 1908 tarihli telgrafını, kalanların da aff-ı umumiden yararlandırılmaları dileğiyle bitirir.[8]

Van ve Bitlis'teki Kürt beyleriyle, Abdülhamit'in adamlarının yıllarca yaptığı zulüm sonucu cezalandırılmamaları, görevden alınmamaları üzerine Taşnaklar, bu vilayetlerden gelen telgrafları özetleyerek bu kişilerin listesini İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul merkezine ulaştırdı. Kırk elli kişinin adı vardı. Bunlardan biri Van'dan Musa Bey, katliam tertibi, arazi gasbı ile suçlanıyor, görevinden alınarak yargılanması isteniyordu. Diğer on, on beş kişi hakkında: "Bunlar istibdat zamanında irtikapları, cürümleri ile şöhret kazanmışlardır. Kendilerini mesul tutacak deliller ve vesikalar vardır. Meşrutiyet idaresine de düşman oldukları halde hâlâ vazifelerine devam ediyorlar. Aynı zamanda eski hareketlerinden çekinmiyorlar Bunlar memuriyetlerinde kaldıkça ve ellerinde eski kuvvet bulundukça Van havalisinde hiçbir ıslah-ı hal

7 *İkdam*, No: 5137, 12 Eylül 1908.
8 *İkdam*. No: 5114, 20 Ağustos 1908.

ve kanuni teşebbüs yapılmasına imkan yoktur. Meşrutiyet idaresi de daimi bir tehlike altındadır. Hüsn-ü hareketi malum olan Kavaş kazası kaymakamını tard ettirmeleri bu iddiamıza bir delildir. Bu adamlar da derhal İstanbul'a getirilerek muhakeme altına alınmalıdır" deniyordu.

Yedi Kürt reisinin adı zikredilerek: " müstebitliklerine devam eylemektedirler. Yerli ahali, şimdiki meşrutiyet idaresinden ve adaletten istifade ümitlerini keserek yeniden muhacerete hazırlanmaktadırlar. Yerliler tarafından intihap edilen zevat hükümet kapıları önünde sürünerek hiç bir şey yapamamakta iken bu adamların zulümlerine devam etmeleri caiz değildir. Hükümet bu hale bir nihayet vermek için hiç bir teşebbüste bulunmamaktadır" şikâyetinde bulunuluyordu.

İddiaya göre Hüseyin Paşa adlı Kürt reisi "liva merkezine celb edildikten sonra tevkif ve muhakeme edilmeksizin avanesi ile serbest bırakılmış..."tır.

Bitlis'te Musa Bey'in kardeşi Kasım Bey, "Geçen sene Şubat ayında üç kişiyi öldürmüş, Karslı bir ihtiyarı ve diğer bir adamı daha kuyuya atmış, ikincisinin zevcesini şimdiye kadar yanında saklamış, birçok kadınların ırzına geçmiş ve daha birçok cürümler işlemiştir."[9]

Van'da 1907 yılında hükümetle eşraf, hükümetle Ermeniler ve Ermenilerle Kürt aşiretler arasında yaşandığı anlaşılan çatışmalar, Ermenilerin Meşrutiyet'e verdiği destek sonucu silahı bırakmalarıyla geniş oranda yatışmış görünmektedir:

"Van'da Ermeniler sulh ve asayişi muhafazaya bezl-i gayret eden Kumandan Mahmut Paşa'ya medyun-u şükrandırlar. Mümaileyh şehirden bağlara giden Ermenileri muhafaza için ekvamir-i şedide ita eylemiştir."[10]

Asayişin sağlanması için aşiret reislerinden de yemin

9 A. C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 10, 20 Teşrinisani 1934.
10 *İkdam*, No: 5143, 18 Eylül 1908.

almak gerekmiştir:

Vilayet dahilinde bulunan rüesa-yı aşairin dahi merkez-i vilayete davet olunması üzerine Haydaranlı ve Şıkak aşairi rüesasından Hüseyin ve Emin paşalar ile Mehmet, Ali ve Mehmet Sıddık beylerin ve bir hayli a'vânın merkez-i vilayete geldikleri... bundan sonra kimlerin kendilerinden iddiası var ise kanun dairesinde lahak olacak hükme gerdande olacaklarını ifade ve temin eylemişlerdir."[11]

Van'da İttihat ve Terakki şubesinin Ağustos ayında Binbaşı Tayyar Bey başkanlığında kurulduğu bildirilmektedir.[12] Van'da ve Muş'ta İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni örgütleyen ve şubelerini açanlardan birinin de Kazım [Yurdalan] Bey (1883-1962) olduğu anlaşılmaktadır. Erzurum doğumlu olan Kazım Bey, 1901'de Harbiye'den mezun olmuş, Ömer Naci Bey ile devrime katılmak üzere İran'a geçmiş, 29 Temmuz 1909'da jandarmaya aktarılarak Muş kumandanlığına atanmıştır. Van ve Muş'ta, sonuçta İttihatçı hareketin bir subayca yürütülmesi gerçeği ortaya çıkmaktadır.[13]

Muş

Selanik merkezinin 1908 Temmuz'unda Muş İttihat ve Terakki merkezine gönderdiği telgrafta "Meşrutiyet'in ilanından evvel teşkilat yapmak üzere Kafkas ve İran yolu ile o taraflara gelen, fakat hayat ve icraatı hakkında hiçbir malumat alınamayan Cemiyetimiz müessislerinden ve merkez-i umumi azasından hatib-i şehir Ömer Naci Bey'in hayatı hakkında her ne şekil ve çeşitte olursa olsun oralarda bir malumat ve hatta rivayet varsa işarı." deniliyordu.

Bu telgraf metnini veren, "sınıfta hemen hemen yüzde seksenimiz, şiir okumayı, roman okumayı, ufak tefek şiir

11 *İkdam*, No: 5145, 20 Eylül 1908.
12 Aktaran A. Kansu, *a.g.e.*, s. 320.
13 Sebahattin Bulut, *Erzurum'da İz Bırakanlar*, İstanbul, 1995, s. 15.

yazmayı - daha umumi bir tabir ile - okuyup yazmayı *Servet-i Fünun* ve Ömer Naci ile öğrenmiş"tik, "sınıfı yasak milli, vatani eserler okumağa da o alıştırmıştı" diyerek Ömer Naci'yi anlatan, onun Harbiye'den sınıf arkadaşı Nazım Ören'dir ve Meşrutiyet ilan edildiği günlerde Muş'tadır. Birkaç gün sonra Ömer Naci İran'dan Van'a, oradan da Muş'a gelir. İran'da meşrutiyet mücadelelerine katılan, dağa çıkan, Hoy şehrinde Paris'te okurken Jön Türklerle ilişki kurmuş olan Mirza Sait'le gazete çıkarmış olan, hapislere düşen ve ikinci idam kararından Meşrutiyet'in ilanıyla Osmanlı şehbenderinin müdahalesi ile kurtulan Ömer Naci, Muş'a girdiği gün "...bütün bir şehir halkı - kadın, erkek, Hıristiyan, Müslüman, yediden yetmişe kadar bütün bir şehir halkı - yollara dökülmüştü. Misafirler Ömer Naci Bey'le beraber dört kişi idiler. İkisi Van Ermeni Taşnak çete reislerinden Aşhan ve Murad'dı. Biri de İran mücahidi Mirza Said'di. Naci'den başka diğer arkadaşları bombalı ve silahlı idiler. Başlarında bando olmak üzere, bir de bir tabur piyade askeri, istikbale çıkmıştı...

Muş, Merkez-i Umumi'nin her gün çektiği telgraflara ve kendisinin ısrarlarına rağmen, Ömer Naci'yi bir hafta bırakmadı. Bu bir hafta içinde Ömer Naci biri camide, biri kilisede, biri İslam diğeri Ermeni mezarlığında olmak üzere dört nutuk irat etti. Müslüman, Hıristiyan bütün şehri avucunun içine aldı...

Van-Muş yol arkadaşlarından birinin Ömer Naci hakkındaki şu sözlerini unutamam: "Paris'te iken Jean Jaurès'i (1859-1914) dinlemek fırsatını hiç kaçırmazdım. Onun meftunu idim. Onu dinledikten sonra adeta başım dönerdi. Ömer Naci'yi dinlerken ise büsbütün kendimi kaybediyorum..."

O yol arkadaşları Muş'ta kaldılar. Ömer Naci, İran mücahidi Mirza Said'le beni de yanlarına alıp Erzurum'a hareket ettiler. Ben de onlarla beraber Erzurum'a gidecek ve Doğu'da İttihat ve Terakki Cemiyeti teşkilatını yaymağa memur edilen erkan-ı harp binbaşısı Vehip Bey ve arkadaşı

topçu yüzbaşısı Erzurumlu Salim'le beraber tekrar Muş'a dönecektim."[1]

İttihatçı subay Nazım Ören'in coşkusu, Jaures'den, İran devriminden söz eden anılarıyla, *İkdam* gazetesine Muş'tan yollanan bir mektup çelişkilerin derinliğini göstermektedir:

"Burada hürriyetten eser olup olmadığını anlamak için bir kere bu havaliyi ziyaret lazımdır. Gazeteler hürriyet diye bağırıyorlar. Her yerden avaza-i meserret işitiliyor Fakat Muş, Sason ve havali-i mücavire fukara ahalisini düşünen var mı? Bunlar aç ve biilaç bir halde mevsim-i şitayı düşünüyorlar.

Bugün Sason ve civarında hesapsız yetimler çıplak ve yalın ayak, aç ve biilaç dolaşıyorlar. Murahhashane önünde her gün 'açlıktan ölüyoruz' diye binlerce kimsenin dil-hıraş avazeleri işitiliyor. Mahbusin hapishaneden çıkmışlar ise hane ve meskenlerinin nerede bulunduğunu bilmiyorlar. Çünkü ne hane, ne aile kalmıştır. Hal bu merkezde iken vergi tahsildarları vicdansızca davranıyorlar. Emvandan da vergi talep olunuyor. Bakalım bu canlı cenazeler hakkında ne düşünülecek? Hükümet konağı henüz mürtekip ve mürteşi memurlar ile doludur. Bunlar tavır ve muamelelerini tebdil etmek şöyle dursun fukara ahaliye gadr için idare-i sabıkadaki hareketlerine devam ediyorlar."[2]

Erzurum

1905-6 olaylarının en örgütlü, şiddetli ve uzun yaşandığı Erzurum'da, yeni vergilerin affı için vali ile görüşmek ve İstanbul'a telgraf çekmek istenmesiyle başlayan halk hareketi, Meşrutiyet'in ilanına kadar devam edecek bir 'inkılap' havası doğurmuştur. Valinin İstanbul'la telgraf iletişimini kesmesi

1 Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, Kültür B. Y., 1987, s. 57

2 *Arrivelk* gazetesinden aktaran *İkdam*, No: 5155, 30 Eylül 1908.

üzerine isyan başlamış, Vali Nazım Bey azledilmiş, yeni vali Ata Bey'in tutuklamalara başlaması üzerine olaylar yeniden alevlenmiştir. Karakol baskınında görevliler öldürülmüş, Vali camiye hapsedilmiş, sürgünler kurtarılmıştır. Atanan yeni vali Nuri Bey, vergilerde indirim sağlamış, uzun süredir ödenemeyen memur asker maaşlarının ödenmesini sağlamış, bundan sonra da çevre illerden takviye birlikler getirterek tutuklamalara girişmiştir. 26 Ekim 1907'de başlayan tutuklamalar uzun süre devam etmiş, 28 Ocak 1908'de yargılama başlamış, sekiz idam, on sekiz ömür boyu hapis ve çeşitli cezalar verilmiştir. Mayıs ayı içinde sürgünler Sinop'a gitmek üzere yola çıkarılmıştır. Ancak köylerde, Erzurum'a bağlı kasabalarda ve asker içinde huzursuzluğun devam ettiği de bilinmektedir.

Erzurum olaylarında Canveren adlı örgüt eylemlere önderlik etmiş, şehrin esnafı, eşrafı, müftüsü, subay ve memurları isyana destek vermişlerdir. Harekette öncelikle Prens Sabahattinci kadrolar görünmekle ve Hüseyin Tosun adı öne çıkmakla birlikte,[1] Paris ve Selanik merkezlerinin birleşmesinden sonra Doğu Anadolu'ya gelen militanlar da bulunmaktadır. Oluşturulan önderlik vergilerin kaldırılmasını istediği gibi, Meşrutiyet'i savunan bildiriler de dağıtmış, memurları görevden almış ayrıca eylemler sırasında kamu düzeninin bozulmaması görevini de yüklenmiştir.[2]

Erzurum, mahkemelerden iki ay kadar sonra İran'dan dönüp Muş üstünden gelen Ömer Naci ve arkadaşlarını Meşrutiyet kutlaması için karşılamaktadır. Heyetle birlikte şehre gelen Nazım Bey anlatıyor:

"Erzurum, Ömer Naci'ye yakışır bir istikbal töreni yaptı. Ömer Naci de Erzurum'a yakışır, ateşli bir hitabe ile bu töreni karşıladı... Ömer Naci ölünceye kadar adeta her sene bir

---

1 Hayatı için bkz. Orhan Türkdoğan, "Hüseyin Tosun: Bir İhtilalcinin Profili", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 46/ Şubat 1987, s. 69-83.
Erzurum olayları için bkz. Z. Kars, *a.g.e.*, kaynakları; Muammer Demirel, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri*, Kültür B., Ankara, 1990.

defa Erzurum'u ziyaret etti ve onun dertlerine derman bulmağa çalıştı...

Erzurum'a geldiğimizin üçüncü günü idi. Erzurum İttihat ve Terakki Cemiyeti, Pastırmacı Kıraathanesi'nin salonlarında o gece için bir müsamere tertip etmişti. Müsamerede Cemiyet'in Doğu'daki teşkilatına memur olan ve Selanik'ten gelen erkan-ı harp binbaşısı Vehip Bey,[3] Ömer Naci Bey, İran mücahidi Mirza Said birer konferans vereceklerdi. Vehip Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin teşkilatından, gayelerinden, Ömer Naci Bey, Namık Kemal Bey'den, hürriyetten, adaletten, müsavattan; Mirza Said de İran Meşrutiyet'inden ve bu Meşrutiyet'in İran Şahı Mehmet Ali tarafından nasıl tecavüze uğradığından bahsedeceklerdi...

Salondakilerden en evvel İranlılar, sonra Türkler, sonra Ermeniler başlarını çevirerek gizli gizli gözlerini silmeğe başladılar. Artık şimdi ne kendisinde, ne de kendisini dinleyenlerde takat kalmamıştı...

Erzurum'a gidişimizin ikinci günü, 1908 Temmuz'unun son günlerinde - usulü dairesinde yemin ettirilerek - İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne kabul edildim.

Yemin töreni, Erzurum Askeri Rüşdiyesi'nin karanlık ve korkunç bir bodrumunda yapıldı. Kılavuzum, tesadüfi olarak çocukluk arkadaşım olan Topçu Yüzbaşı Salim'di. Sonra bu Salim, kahraman tayyareci Salim oldu...

Bu yeminin ne için böyle törenle yapıldığını birkaç gün sonra çocukluk arkadaşım ve rehberim olan yüzbaşı Salim'den sordum.

---

3 Meşrutiyet'in ilanında Selanik'ten Anadolu'ya gönderilip Trabzon, Erzincan, Erzurum'da görev yapan ve Halep'e gitmesi istenen Vehip Bey (Paşa, Kaçı, 1877-1910), Yanya Belediye Başkanı Mehmet Emin Efendi'nin oğludur. Manastır'da Meşrutiyet'in ilan günü Manastır Mekteb-i Harbiyesi kumandanıdır, bir topun üstüne çıkarak ünlü hürriyet bildirisini okur. Meşrutiyet'ten sonra Pangaltı Harb Okulu müdürlüğüne getirilmiş, I. Dünya Savaşı'nda Doğu Karadeniz Teşkilat-ı Mahsusa örgütlenmesinin askeri danışmanlık ve koordinatörlüğünü yapsonrasında Bekirağa'da hapsedilmiş, İtalya'ya kaçmış, İtalya-Habeşistan savaşında Habeş ordusunda görev yapmıştır.

Evet, dedi, belki Meşrutiyet'in ilanı ile bu şekil ve merasim dahilinde yemin ettirilmenin bir manası artık kalmamıştır. Belki de pek yakında Cemiyet'in hiçbir gizli ve kapaklı işi kalmayacaktır. Fakat Meşrutiyet'ten evvel bu usul ve merasime pek kati bir lüzum ve ihtiyaç vardı. Hatta diyebilirim ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti, kuvvetini her şeyden ziyade bu usul ve merasime borçludur. Bu merasimle Cemiyet'e alınan bir şahıs, ancak Cemiyet'e mensup birkaç arkadaşını tanıyabilirdi. Hiyanet edebildiği zaman ancak o tanıdıklarını ele verebilecekti. Bu, Cemiyet'e büyük bir kazanç temin etmek demekti..."[4]

Erzurum'a sürgün gelmiş olan ve Rus hududunda süvari yüzbaşısı olarak görev yapan Hüsameddin (Ertürk) Bey, Ömer Naci heyetine hepsi de ünlü İttihatçılar olan Halil Bey (Kut), Yakup Cemil, Filibeli Hilmi'nin de dahil olduğunu bildirir. Hüsameddin Bey'e göre Vali Abdülvahab Paşa "canını kurtarmak için dar kaçabilmiş", Erzurum'da birinin başkanlığını alız-ı asker reisi ve Erzurumlu Süleyman Bey'in, ötekinin kendisinin yaptığı 1 ve 2 numaralı İttihat ve Terakki kulüpleri açılmıştır.[5] Hüsameddin Bey tarih vermemekle birlikte, heyetin bir numaralı kulübü ziyaret ettiğini bildirdiğine göre, Erzurum'da Meşrutiyet'in 'idrak'i ve kulüplerin açılması, heyet gelmeden önce gerçekleşmiş olmalıdır. *İkdam* gazetesine Erzurum'dan bildirildiğine göre, Erzurum'da 6 Ağustos 1908'de Ermeni Murahhaslığı önünde kutlama töreni yapılmış, Murahhas Saadetyan Efendi ile bir subay konuşma yapmış ve bando marşlar çalmış, top atılarak kilise çanları çalınmıştır. Hükümet konağı önünde toplananlar yirmi bin kişidir.[6]

Erzurum'da 25 Ağustos 1908'de 'umum kıtaat-ı askeriye' törenle tahlif edilmiştir.[7]

Fethi Tevetoğlu, *a.g.e.*, s. 92-105.
Hüsameddin Ertürk, *İki devrin Perde Arkası*, haz. Samih Nafiz Tansu, Hilmi K., İstanbul, 1957, s. 63-64.
6 *İkdam*, No: 5102, 8 Ağustos 1908.
İkdam, No: 5154, 29 Eylül 1908

Hüsameddin Bey kulüplere Ermenilerin üye yazılmadığını, Merkez-i umuminin, Ermenilerin Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyetçi partisine kaymasının engellenmesi için üye yapılmaları uyarısından sonra kendisinin ve Kulüb'ün ikinci başkanı Baytar Yüzbaşı Ali Rıza Bey'in, bu yolda faaliyette bulunduğunu anlatır. Pazar günleri büyük kilise önünde nutuklar atılmış, Kulübün küşad resmine Fransız, İngiliz, Rus konsolosları 'madam'larıyla birlikte davet edilmiş, Ermeni muteberan da gelmişti. Cuma ve Pazar geceleri haftada iki kez toplantı yapılarak Ermenilerin sorunları dinlenmişti.

Bu yolla Ermenilerin İttihatçılarla işbirliği kurmasını başardıklarını, Taşnaklardan da Kulüb'e üye olanlar olduğunu anlatan Hüsameddin Bey, Azerbaycan'dan gelip Erzurum Gölbaşı'nda kiraladıkları binada oyunlar sahneleyen tiyatro grubunun, kulüplerine duydukları şükranı dile getirdiklerini, konsolosların Ermeni tercümanlarını 'elde ettik'lerini, Türk-Ermeni yakınlaşmasının bunlar aracılığı ile Paris, Londra, İstanbul basınına yansıdığını söylemektedir.[8]

İstanbul'da 31 Mart karışıklıkları çıktığında Yusuf Paşa da İttihatçı kulüplerin Ermeni propagandası yaptığını ve şeriatın elden gittiğini ileri sürecek, Erzurum'da yaşanan ayaklanmada Hüsameddin Bey canını Fransız Konsolosluğu'nun tercümanı Ermeni Sürebyan Efendi'nin de yardımıyla kurtaracaktır.[9]

Türkiye'de Meşrutiyet'in ilanından sonra, Meşrutiyetçi iç savaşa katkıda bulunmak için İran'a geçen ünlü heyet üyelerinden Halil Bey (Kut) ve arkadaşları, İstanbul'daki 31 Mart 'karışıklıkları'nı haber alıp Erzurum'a geldiklerinde, burada da isyan edildiğini, erlerin subaylara ve İttihatçılara karşı ayaklandığını, şeriat isteriz, diye gösteriler yapıldığını görmüşlerdir...[10]

8 H. Ertürk, *a.g.e.*, s. 64-65.

9 *A.g.e.*, s. 65-66.

10 Halil Kut, *Bitmeyen Savaş*, haz. Taylan Sorgun, Kamer Y., İstanbul, 1997, s. 67-73.

Diyarbakır

Milli Aşireti Reisi ve Hamidiye Alayı Kumandanı Müşir İbrahim Paşa'nın[1] Diyarbakır'da yaptığı soygun ve zulümlere ilk tepki 1905 Temmuz'unda Ziya Gökalp ve arkadaşlarının telgrafhaneyi işgal ile doğrudan Abdülhamit'le temas kurmalarıyla geldi. Mabeynden verilen soruşturma sözü üzerine gelen Ferik Ziya Paşa pek iş göremediyse de İbrahim Paşa'ya Hicaz demiryolunu koruma işi verildi. İbrahim Paşa yerine oğlu Abdülhamit'i vekil bırakarak Şam'a gitti. İki yıl huzur içinde geçti. 1907'de soygunlar tekrar başladı. Ziya Bey ve arkadaşları Nakibüleşraf Hacı Mesud'un[2] evinde toplanarak çare düşündüler. Vali Hasan Fehmi de onlardan yanaydı. Valilik vekaletini Müftü Diyarbakırlı Suphi Efendi'ye verdi. Alay Kumandanı Seyyid Bey'den tarafsız kalmasını istedi. Böylece telgrafhane 14 Kasım 1907'de tekrar işgal edildi ve ısrarlara karşın halk dağılmadı. On bir gün kesilen haberleşme İstanbul'u telaşlandırdı. İbrahim Paşa'nın Halep'e gönderileceği ve gasbedilen malların geri verileceği sözü ile işgal kaldırıldı.

Talat Paşa başkanlığında gelen soruşturma heyeti sürgün ve cezalar yönünde karar verince, Abdülhamit, İbrahim Paşa ve adamlarının cezalarını affetti...

Milli Aşireti Reisi ve Hamidiye Alayı Kumandanı İbrahim Paşa, Hıristiyan köyleriyle Cemilpaşalar ve Pirinççizade Arif Efendi'ye ait köylere ve mallara dokunmazdı.[3]

Olaylarda adı geçen Ziya Bey de bu belediye reisi Arif Efendi'nin yeğeniydi. Arif Efendi Meşrutiyet'in ilanından sonra mebus olduğu gibi (1909'da öldü), oğlu Fevzi (Pirinç-

---

1 Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi*, 2. cilt, Diyarbakır Büyük Şehir Belediyesi, Ankara 1996, s. 738-741. Aşiretlerle çatışmalar için bkz. Ebubekir Hazım Tepeyran, *a.g.e.*, s. 333-336; İbrahim Paşa'nın Meşrutiyet'in ilanı üstüne isyanı için bkz. Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, çev Remziye Arslan. Özge Y., Ankara, t.y., s. 230 vd.

2 I. Meşrutiyet mebuslarından; sonra Medine kadısı oldu. 1908'de Medine'ye dönerek 1910'da orada öldü.

3 Ş. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 740.

cioğlu, 1879-1933) Meclis-i Mebusan'da dört, Büyük Millet Meclis'inde iki dönem mebus olmuş, Fethi Okyar hükümetinde bakanlık yapmış, onun oğlu Vefik Pirinççioğlu da (1909-1989) Paris Siyasi İlimler ve Lozan Hukuk fakültelerinden mezun olmuş, Kurucu Meclis üyeliği ve bir ve ikinci dönem milletvekilliği, İnönü hükümetlerinde iki kez bakanlık yapmıştır.[4]

Ziya Gökalp, Diyarbakır'da Abdullah Cevdet'le ilişki kurmuş, 1895'de İstanbul'a gittiğinde İshak Sukuti ve Dr. Temo aracılığı ile gizli derneğe girmişti. Baytar Mektebi'nde yakalattığı Fransızca kitaplar nedeniyle hapsolunmuşsa da birkaç hocanın yardımı ile okuldan atılmadı. 1898'de Diyarbakır'a döndü, arkadaşları ile toplantılara katıldı ve Vali Halid Bey onları jurnal etti. 14 Temmuz 1898'de tutuklandıysa da bir süre sonra tahliye edildiler. İstanbul'da okula devam ederken Diyarbakır'da bulunan bir mektubu nedeniyle bir yıla mahkûm olarak 10 ay Taşkışla'da yattı. Zaptiye nezareti altında bulundurulmak koşulu ile Diyarbakır'a gönderildi. Dayısı Belediye Reisi Pirinççizade Arif Efendi aracılığı ile buradaki faaliyet ve yazışmalarından başına bir şey gelmedi. [5]

Bu sırada Diyarbakır'da sürgün bulunan ve "üç sene baş başa gezdiğim ve kemalat-ı bî-nihayesinden istifadeye çalıştığım ve bir şakird-i emini bulunduğum ve Diyarbekir vakası denilmekle maruf telgrafhane zaptında beraber olduğum" diye Ziya Bey'i tanıtan Derviş Vahdeti Meşrutiyet'in ilan günlerini anlatır:

"Rumeli'nin çeşitli yerlerinden Diyarbekir'de İttihat ve Terakki Merkezi'ne başlıklı tebrik telgrafları gelmeye başladı. Posta dağıtıcıları bu adresi soruşturmakta iken Ziya Bey, burada cemiyet vardır, telgrafları bana veriniz diyerek gelen

Şair Cahit Sıtkı Tarancı'nın ailesi Tarancılar da Pirinççizade ailesindendirler. Bkz. Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*. Ankara. 1997

5 Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'ın İlk Yazı Hayatı, 1894-1909*, İstanbul 1956, Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı 2. s. 11-14.

telgrafları aldı. Bütün vilayetlere mukabeleten telgrafnameler keşide edilecekti. Her taraftan telgraflar parasız keşide olunmak ihtimali Ziya'nın fikrinde uyandı. Telgrafhaneye müracaat etti. Lakin, 'hangi Cemiyet'in mührü?' diye sual varid olunca, Fevzi (Pirinççioğlu) Bey, Ziya Bey'e hemen İttihat ve Terakki Cemiyeti namına bir mühür kazdırdı. O vakit telgrafnameler parasız keşide edildi.

O sırada milli bir donanma yapılmak tasavvur olundu. Ziya Bey, belediye tarafından yardım yapılması için valiye bir müzekkere verdi. İdare meclisi hazırdı. Yarım saat sürmedi müstebit vali (bu sırada vali Mahmud Paşa idi) Ziya Bey'i polisle hükümete celp etti. Hep arkasından gidildi. Ziya Bey valinin yanına girdi. On dakika sonra çıktı. Vaka şu şekilde cereyan etmiş:

Vali - Ziya Bey, bu müzekkereyi siz mi yazdınız?

Ziya - Evet.

Vali - Şimdiye kadar burada böyle bir cemiyetin varlığından haberdar değildim. Bunlar kimlerdir?

Ziya - Şimdiye kadar erbab-ı fesad diye hapishanelerde inlettiğiniz adamlar, cemiyette değil midir?

Vali Ben size onları sormuyorum. Burada kimler vardır?

Ziya - Başka bir şey söyleyemem.

Zabıt katibi yazıyordu. Çünkü Vali, inkılaba inanmıyordu ve maiyetine gülerek, bu bir dolaptır, yakında görürsünüz diyordu.

Vali - Mührünüz yok iken niçin bugün kazdırdınız?

Ziya - Her cemiyetin, her şirketin resmi bir mührü olmak lazım gelip, şimdiye kadar tecrübe görerek gizli bulunan cemiyetler, mevcudiyetlerini izhar ettiğinden, artık bizim de mührümüz olmak lazım geldiği için.[6]

Dış görüntü aynı olmakla birlikte, olayların arka planını başka biçimde sunan anlatımlar da vardır:

6 *A.g.e.*, s. 755-756. *Volkan*, S. 49, 18 Şubat 1909, s. 1-2; E. Düzdağ, *a.g.e.*, s.231-2.

Ebubekir Hazım Tepeyran'a göre kendi yönlendirmesi vardır:" Meşrutiyet ilan olunduğu zaman ben Dirzor Mutasarrıfı idim. On gün sonra Diyarbekir'e geldim. Valilikle Sivas'a gidiyordum. Diyarbekir'e geldiğim zaman Belediye Reisi Pirinççizade Arif Bey, bana müracaatla dedi ki: "muhtelif vilayetlerden ve kazalardan birdenbire ortaya çıkan kimseler 'Diyarbekir İttihat ve Terakki Şubesi'ne' hitabiyle birçok telgraflar yağdırıyorlar. Vali Mahmut Paşa'ya ne yapacağımızı sordum. O da işin içinden çıkamadı. Burada cemiyetin şubesi olmadığından kimse almıyor. Hepsi belediyede toplandı. Bunları ne yapalım?"

Ben de şu cevabı verdim: "Anlaşılan cemiyet kendisini kuvvetli göstermek için her tarafta şubeler farz ederek oralara telgraf çekiyor. Siz de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbekir Şubesi diye bir mühür kazdırarak o mühürle bu telgraflara ve gelecek tebligata münasip cevaplar veriniz. Fakat gelenlerden münasebetsiz olanlar gibi yazmayınız. Mesela: hapishaneleri boşalttık, köpek bağladık gibi telgraflara cevap vermeyiniz! Bir de Diyarbekir'de iyi yazan kimse yok mu, diye sordum. Hükümette katip olan yeğenim Ziyabendeniz var, iyi yazar diye Belediye Reisi bana bir isim söyledi. Ben de, pekala cevapları buna yazdırırsınız dedim. Belediye reisi hakikaten bir mühür kazdırmış. Muvafık mı diye gösterdi. Muvafık dedim. Ertesi gün Vali Mahmut Paşa'nın yanında idim. Belediye Reisi, Cemiyet'in mührünü havi bir liste getirdi. Azilleri istenen memurlar! Listeyi yazan da Ziya Bey imiş, (Sonradan Gökalp diye şöhret kazanan). Belediye Reisine kısaca teessüf ederim! dedim."[7]

Cemiyet'in ilk mensupları şunlardır: Mehmet Ziya (Gökalp), Attarzade Hakkı (Tekiner), Erzurumlu Yüzbaşı Mazhar, Reji Müdürü Abbas Fadıl, Mirikatibizade Ahmet Cemil (Asena, 1872-1941, Kaza kaymakamının oğlu, Aşiret Mektebi'nde okudu, Mülkiye'nin Sınıf-ı Mahsus'undan mezun

7 K. Karabekir, *İttihat*..., s. 91-92.

oldu, kaymakamlıktan emekli oldu, Belediye reis vekilliği ve Belediye Meclisi üyeliği yaptı), Cerciszade Yusuf (Göksu), Yasinzade Şevki (Ekinci), Özdemiroğlu Kemal Şekip, Mustafa Akif (Tütenk, 1875-1952, 1894-1910 arasında Hadim-i Terakki Mektebi Müdürü, TBMM I. dönem mebusu), Velibabazade Veli Necdet (Süngütay), Müftüzade Şeref (Uluğ), Zazazade Mustafa, Lalizade Mustafa, Yüzbaşı Eşref.[8]

Diyarbakır'da "yönetim yetkililerinin çalışmalarını denetleyecek", 8 Müslüman, 3 Ermeni, 3 Katolikten oluşan, "yerel bir komite" kurulmuş olması, Meşrutiyet'ten sonra eşrafın, İttihatçıların hükümeti denetlemesi gibi, yönetimi denetleme niyeti taşıdıklarını ve bunun için örgütlendiklerini anlatması açısından çok önemlidir. Ancak bu konudaki bilgi, Sonyel'in İngiltere konsolos raporundan aktardığıyla sınırlı kalmaktadır.[9]

II. Meşrutiyet ilan edilince İbrahim Paşa'nın tenkili için, Beysanoğlu'nun anlatımıyla, Ziya Bey başkanlığında karar alındı. İbrahim Paşa, Şam'da bulunuyordu. Kendisine birçok tehdit telgrafı çekilince 900 kadar süvari ile Viranşehir'e doğru yola çıktı. Yolda Halid aşiretinin develerini gasp etti. Urfa Viranşehir arasında Sometre harabesinde oğlu Abdülhamit de 300 atlı ile ona katıldı. Deli Hurşit namlı Nizamiye Binbaşısı ve Siverek 42. Hamidiye Alayı'nda görevli İsmail Bey de Mardin ve Siverek'ten gelerek Viranşehir'de kışlaya yerleştiler. Viranşehir'de üç gün süren çatışmada Millilerden 150, nizami askerden 18 kişi öldü.

Diyarbakır gönüllülerinden iki bin kişilik kuvvet Ferik Emin Paşa kumandasında Viranşehir'e yürüdü. Çevre askeri kuvvetlerinden ve Siverek gönüllülerinden toplanan kuvvetler İbrahim Paşa üstüne yürüyünce Paşa, Hüseyin Kanco'ya sığındı. O, yardımı reddederek teslim olmasını önerdi. İbra-

---

Ş. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 756; Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, 2. c., s. 269, 276.

9 Salâhi R. Sonyel, "İngiliz Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları, Temmuz 1908-Aralık 1909", *Belleten*, S. 201, Aralık 1987, s. 1245.

him Paşa oğulları, karıları, altınları ve aşireti ile yola çıktı, yolda saldırılara uğradı ve Nusaybin yakınında öldü. Adamlarının bir bölümü teslim oldu. *Diyarbekir* gazetesinde çıkan haberden (No: 1580) 22 Ekim 1908'den az önce ölmüş olduğu anlaşılıyor. Oğulları ve Hüseyin Kanco yargılanmak üzere Trabzon'a yollandılar. Bir süre sonra sıkıyönetim kalkınca Diyarbakır'a gönderildiler. Bir süre sonra da çıkan afla affedildiler.[10]

Merkezi hükümet, İbrahim Paşa'yı gayr-i meşru ilan ederek aşireti olaylardan ayrı tutma çabasındadır:

"Milli reisi İbrahim'in aşiret riyasetini vaktiyle gasp etmiş olduğundan yerine münasibi tayin edilmek üzere merkumun riyasetten azl edildiğinin ilan edilmesi hakkında Diyarbekir vilayetine Babıâli'den bi't-telgraf tebligat-ı lazime icra edilmiştir."[11]

Diyarbakır'dan İttihat ve Terakki merkezine yazılmış mektup, burada da kurulan yeni yönetime karşın mağdurların bulunduğu ve çareyi Selanik merkezinde aradıklarını ifade etmektedir:

"Hürriyeti müdafaa ettiğinden dolayı Maarif Sandık Emini Nazım Efendi'yi iki jandarma yüzbaşısının huzurunda katleden Sabri'yi derdest etmek için bugüne kadar zabıta tarafından hiçbir teşebbüste bulunulmadı. Kanun-i Esasi'nin

---

10 Ş. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 743-746. Ziya Bey'in bu olayı anlattığı *Şaki İbrahim Destanı* (1908, Diyarbekir Vilayet Matbaası) için bkz. Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'ın İlk Yazı Hayatı*. Muş Mutasarrıfı Ahmed Macid ise bu harekatı aşırı bulur: "İbrahim bertaraf, aşireti de haklı haksız ızrar ve perişan edildi", *Mülkiye*, S. 8. 1 Eylül 1325 (14 Eylül 1909), yayımlayan Ahmet Nezih Galitekin, "Mülkiyye Mecmuası". *Müteferrika*, S.10/ Kış 1996, s. 170.

11 *Sabah*. No: 6828, 27 Eylül 1908.İbrahim'in oğullarının makam-ı sadarete başvurusu: "Milli Aşireti Reisi olup vefatı bildirilen İbrahim'in oğulları İsmail ve Mahmut ve Abdülhamit imzalarıyla makam-ı sadarete çekilen 21 Eylül tarihli ikinci bir telgrafnamede: pederlerinin bazı kimselerin tezviratı ve teşvikatına aldandığı ve kendilerinin bu hale muteriz idiyseler de faide vermediği ve merkumun vefatını müteakip hemen Nusaybin'e gelerek hükümete dehalet ve teslim-i silah ettikleri ve kendileri kanuna ve evamir-i hükümete muti olduklarından rütbe-i askeriyelerinin iadesiyle Viranşehir'e azimetlerine müsaade edilmesini ifade ve istirham edilmiştir."*Şura-yı Ümmet*, No: 1, 6 Eylül 1908.

ilanından sonra da bu gibi katillerin takibinde gevşek davranılması, buradaki memurların Meşrutiyet'i ne yolda korumak istediklerini meydana koyuyor. Katilin tutulmaması fena bir misal teşkil edeceğinden adaletin yerine getirilmesi için dahiliye ve adliye nezaretlerinden ait olduğu dairelere şiddetli emirler verilmesini rica ederiz..."[12]

Sonbaharda İttihatçılar denetimi ele almış görünmektedirler. Ziya Bey 14 Kasım 1908'de *Diyarbekir* gazetesi başyazarlığına getirildi, burada ve ilk sayısı 28 Haziran 1909'da yayımlanan *Peyman*'da yazılar yazdı, İttihat ve Terakki Kulübü ile Millet Kıraathanesi'ni açtırdı.[13]

Meşrutiyet'in ilanı sırasındaki Vali Mahmud Paşa'dan sonra Emin Paşa tarafından valilik vekaleten yürütüldü, sonra Süleyman Şevki atandı ve 24 Kasım 1908'de konak önünde tören düzenlendi. Vali atanma emrini okudu, sonra Yüzbaşı Mazhar Bey, Ziya Bey'in hazırladığı nutku okudu. Yedi ay sonra Abdülhamit yanlısı Süleyman Şevki Paşa ayrıldı, yerine mülkiye mezunu, meşrutiyetçi Galip Paşa gönderildi. Tören 22 Temmuz 1909'da yapıldı.[14]

Pirinççizade Arif Efendi mebus seçildi. Ziya Bey 14 Aralık 1908'de İttihat ve Terakki Merez-i Umumisi tarafından Diyarbekir, Van, Bitlis heyet-i merkeziyeleri teftişine memur edildi.[15] İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik kongresine delege olduktan sonra Merkez-i Umumiye'ye seçilecekti.

Antep

Kaymakam Necmettin Bey, "istibdat devrinin çok mütebid, mürtekip ve zevkine düşkün bir kaymakamıydı. Meşrutiyet'in ilanını müteakip, bir gün Antep'teki Jön Türkler tarafın-

12 A. C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 10, 20 Teşrinisani 1934.
13 Ş. Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, s. 756.
14 *A.g.e.*, s. 759-761.
15 Ş. Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat...*, s. 106-7

dan muazzam bir miting" yapılarak, istibdat yanlısı ve mürtekip oldukları bilinen memurların evlerine, dairelerine yürünmüş, "ve inkılap yapılmasına rağmen hâlâ sandalyelerinden ayrılmak istemeyen eski memur ve meclis-i idare azalarından istifanameler almışlardır. Bu meyanda Kaymakam Necmettin Bey de bu heyecanlı kalabalık tarafından, eski saraydaki kaymakamlık dairesinden, oturduğu sandalyesinden alınıp karga tulumba edilerek vurula vurula Emir Ali Hanı'na kadar elden ele devredilmiştir. Oraya gelince, artık nümayişçiler tarafından Kaymakam'ın muhakkak surette öldürüleceğini anlayan hanın müsteciri, hemen Kaymakam'ı halkın elinden alıp hanın içine soktu, kapıyı da kapattı ve böylece Necmettin Bey'in hayatını kurtardı."[1]

Antep Kaymakamı, 1866 Humus doğumlu, 1893 Mekteb-i Mülkiye mezunu, idare mesleğine girerek çeşitli kaymakamlıklar yaptığı, Suriye'nin ayrılmasından sonra "Suriye Meclis-i Maarif üyesi olduğu söylentisinden başka hakkında bilgi bulunmayan" Alımet Necmeddin olmalıdır.[2]

Hükümet, Antep Kaymakamı'na yapılanları cezasız bırakmak niyetinde değildir. Halep vilayetinden yazılan yazıda bir yandan "havf ve dehşeti müstelzim hiçbir hal olmayıp" diyerek durumun sakin olduğu bildirilirken, bir yandan da bu kişilerin Van tarafında toplanarak "tagşiş-i ezhâna" çalıştıklarının haber alındığı söylenmektedir. Bu haberden sanıkların saptandığı anlaşılmakla birlikte, kaymakam olayını soruşturmakla görevlendirilen komisyon Van'a gönderilirken, adı geçenler 'ihtiyaten' merkeze getirilmişlerdir.[3]

1 Şakir Sabri Yener, *Gazianteb'in Yakın Tarihinden Notlar ve Hatıralar Gazianteplilerin Maarif Hizmetleri*, Gaziantep, 1958, s. 31-32.
2 A. Çankaya, *Mülkiye*..., s. 255.
3 *Tanin*, No: 100, 10 Kasım 1908.

III. Bölüm

SINIFLAR VE DEVRİM

Eşraf

1908 24 Temmuz'unda Meşrutiyet'in ilanı, Rumeli halkının eylemi ile sağlanmış ve Anadolu halkının da katılımı ile güvenceye alınmıştır. İstanbul'da gösterilerin durdurulması için İttihatçılar bildiri yayınlamak zorunda kalırken, bir önceki bölümde görüldüğü gibi Anadolu'nun da hemen her yerinde gösteriler olmuştur. Bu hareketliliğin, artık yasallaşmış olan Meşrutiyet'in resmi çerçevede kutlanmasını aştığı ortadadır. Yaygın olarak görülen, bazı vilayetlerde valiler de dahil olmak üzere, büyük bürokratların görevden uzaklaştırılmasının sağlanması, yerine göre şiddet kullanılarak memurların görevden alınmaları, Meşrutiyet'e bağlılık yemini ettirilmeleridir.

Meşrutiyet'in taşrada 'tesisi' için, mülki idare kadrolarının değiştirilmesi herhalde ilk işlerden biri olmak gerekirdi. Çoğu şehir ve kasabada daha İttihatçı örgütler kurulmadan, bu 'görev' yerine getirilmiştir.

Bu eylemlerin bir bölümünün ardında İttihatçıların olduğu hissedilmektedir. Selanik'ten gönderildiği anlaşılan militanlar gelene kadar, bazı yerleşim yerlerinde Meşrutiyet'in getirmesi gerektiği düşünülen yönde değişiklikler yapılamamış, tören bile olmayabilmiştir. Meşrutiyet'in ilanından günler sonra, bir yöre halkının 'ayaklanarak' Meşrutiyet adına mülki erkana yönelik zorlayıcı isteklerde bulunduğu görülmektedir.

Bazı yerleşim yerlerinde ise bu gösterilerin ardında İttihatçıların bulunduğunu düşünmek zor görünmektedir. İttihat ve Terakki'nin itibarından, adından ve yarattığı ortamdan yararlanmak ve etkilenmek söz konusu olsa da, organik bir bağ veya eylemleri yürütenlerin kurup geliştirdikleri bir örgütlenmeden de söz edilememektedir. Kendiliğindenlik geçerli olduğu gibi, siyasal bir talebin varlığı da hissedilmemektedir. Bu durumda, bu eylemlerin, özellikle 1906'dan itibaren atanmış olan mülki erkanın yürüttükleri siyaset, baskıcılık ve kayırıcılığın tepkileri olduğu düşünülebilir. Meşrutiyet'in ilan edilmiş olması ve hedef memurların görevlerinden atılmaları veya alınmalarının sağlanması, yeterli görülmüştür.

Meşrutiyet'in ilanının İstanbul dışındaki şehir ve kasabalarda nasıl karşılandığı, yerel idari, kültürel, toplumsal niteliklerle belirlenmektedir. Osmanlı Devleti, İmparatorluk özelliği göstermekte, kendisine bağlı her bölgede aynı kültürel yapı söz konusu olmadığı gibi, aynı hukuki ve idari yapı da bulunmamaktadır. Bazı bölgelerin İstanbul'a bağlılığı kağıt üstünde kalmışken, bazı yörelerde açık isyan hali mevcuttur. Devlet yönetimi ile kurulan bu farklı ilişkilerin temelinde, farklı bölgelerde farklı toplumsal dinamikler bulunmaktadır. Ancak, Yemen, Arabistan, Lübnan veya Girit gibi bölgelerden, Anadolu'ya gelindiğinde de, yöreler arasında farklılıklar olduğu görülmektedir.

Osmanlı yönetiminin, Sened-i İttifak'ın imzalandığı andan itibaren merkezi yönetimi güçlendirme çabası içine

girdiğini söylemek mümkünse de, bunu ne kadar istediği biçimde yaşama geçirebildiği tartışmalıdır. Zaten çok hukuklu ve kapitülasyonlar yanında uluslararası anlaşmalarla da dış müdahaleye açık duruma gelmiş yönetimde, hukukun üstünlük ve geçerliliğinden söz etmek olanaksızdır.

Abdülhamit yönetimi de, çeşitli bölgelerde, genel hukuk duygusuna ve yasalara rağmen, yerel güçlerle ittifak kurarak, iktidarını yerel fiili iktidarlarla teamül içinde paylaşarak yönetme yolunu sürdürmüş, Hamidiye alayları gibi örneklerle, bu yapıya yeni, meşrulaştırılmış güçler de katmıştır. Yönetilenler açısından 'yurttaşlık hukuku'ndan yoksunluğa kadar varan bu 'sorunlu' yapı, Meşrutiyet'in ilan günlerinin yarattığı 'anarşi' bittiğinde, eski güç dengeleri içinde genel olarak eski 'istikrar'ına kavuşmuştur. Gerçek anlamıyla iktidar oluşturmuş aşiret reisleri ve büyük toprak ağalarının, başlangıcından itibaren meşruti bir yönetime hoş bakmadıklarını söylemek mümkün görünmektedir.

Anadolu dışında kaldığı için yer verilmeyen Bağdat'ta bazı kişiler İttihatçılarla ilişkileri olmadan cemiyet kurmuş, taşkınlıklar yapmış, tüccar ve eşraftan bazı kişiler kaçmıştı. Devlet görevlileri ise istibdat devrinin geri geleceği propagandasını yapıyorlardı. Bağdat Valisi Nazım Paşa, mebus seçimlerini engellemeye çalışıyordu. Bağdat, Musul, Kerkük'te İttihatçıların dinsizliği söylentisi de yayılıyordu.[1]

Irak Kürdistan'ında, Türkiye ile İngiltere'nin egemenlik mücadelesi verdiği dönemde, I. Dünya Savaşı sonrasında en önemli önderlerden olan Şeyh Mahmut Berzenci'nin danışmanlarından Refik Hilmi'nin anıları, bu toplumsal yapıyla İttihatçıların ilişkisini anlamak açısından ipuçları içerir:

"Şeyh Mahmut, Şeyh Said'in oğludur. Dedesi, Şeyh Kek Ahmedi'dir. Ailenin tarihi 150 yıl öncesine dayanır. Kek Ahmedi, Şeyh Kadiri tarikatının büyük mürşidiydi.(...) Sultan II. Abdülhamit, kendi siyaseti ve adeti gereği Şeyh Mahmut'un

1 A. C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no:19, 1 Kanunevvel 1934.

babası Şeyh Said'i İstanbul'a çağırdı. Şeyh Said, kendisine refakat eden grupla birlikte oğlu Şeyh Mahmud'u da yanına aldı. (...) Süleymaniye'ye dönmelerinden sonra, Şeyh Said'in ailesine ve yakınlarına maaş bağladı. Şeyh Said'e gizli muhabere şifresini verdi. Şeyh Said, ihtiyaç duyduğunda veya bir problem olduğunda Sultan'a telgraf çekebilirdi. (...) Artık bölgeye gönderilen Osmanlı memurları, Şeyh Said'e ve onun aile efradına saygı gösteriyorlardı. Hatta bazı yetkililer, ona danışmadan bölge idaresiyle ilgili bir girişimde bulunmazdı. (...) İttihatçılar hükümetin başına geçti. Hükümlerini sağlamlaştırmak için İmparatorluğa ait bütün vilayetlerde şube açmaya başladılar. Bu cemiyet şubelerinin açıldığı yerlerde Sultan Abdülhamit yanlılarına karşı büyük bir savaş açıldı. Şeyh Said ve ailesi bu yeni durumdan büyük zarar gördü. Cemiyet üyelerinin planlarıyla Şeyh Said, Şeyh Mahmut ve bazı yakınları Musul'a sürgün edildi. (...) İttihatçılar, onları yok etmek için bahane arıyordu. Bunun için, Musul halkını onlara karşı kışkırtmaktan geri kalmadılar. (...)

1908 yılının kurban bayramının ikinci gününde Şeyh Mahmut, kardeşi Şeyh Ahmet ve Baha Efendi adındaki arkadaşlarıyla birlikte Musul'da kaymakam Mustafa Bey'in evinde misafir oldu. Evden çıktıktan sonra, bayramlarda gezi yeri olan Bab-u Kop meydanına gittiler. Rivayete göre, Baha Efendi sarhoş iken, oradan geçen bir kadına sataşır. Kadın da bağırıp çağırmaya başlar. Oradaki Musul ahalisi olaya müdahale edip, Baha Efendi'yi öldürmek ister. Şeyh Ahmet ve arkadaşları Baha Efendi'yi korumak zorunda kalınca, tabanca ve hançerlerle çatışma çıkar. Sonuçta birkaç kişi yaralanır. [Civardaki Kürt jandarma ve süvarilerin gelmesi ile olay büyür, Musullular toplanınca, jandarmalar ve Şeyh Ahmet saraya sığınır. Ertesi gün Musullular İttihatçı vali Halepli Zeki Paşa'dan grubu ister. Vali vermeyince Şeyh Said'in evine saldırırlar. Vali üç arabulucu seçer ve Şeyh Said'i saraya çağırır. Saraya varılır varılmaz tabur ağası Şeyh Said dışarıda kalacak şekilde kapıyı kapar ve Şeyh Said toplanmış kalabalık tarafından öldürülür.

Sonra Şeyh Said'in evine saldırılır ve Şeyh Ahmet de öldürülür. Şeyh Said'in adamlarının bulunduğu başka bir eve saldırılarak, oradakiler de öldürülür.] (...)

Musul'daki hükümet sorumluları büyük bir korku içindeydi.

Şeyh Mahmut göz altına alınıp, Musul'dan çıkmasına izin verilmedi. (...) Kerkük'ten birkaç uygun kişi hükümetten Şeyh Mahmut'un serbest bırakılmasını istedi. Eğer Şeyh Mahmut bırakılmazsa ve Süleymaniye'ye dönmesine izin verilmezse, aşiretler, Musul'a saldırarak Şeyh Said ve Şeyh Ahmet'in intikamını alacaktı. Musul valisi (...) izin verdi." O sıralarda Reşit Paşa, Musul valisi oldu. Musul'da birkaç gün kaldıktan sonra Kerkük'e gitti. Orada Şeyh Mahmut'u teselli etti (...) Şeyh Said'in öldürülmesinde eli olanları tutukladı ve birkaçının idam edilmesi için emir verdi."[2]

Şeyh Said'in öldürülmesinde İttihatçı parmağı ne kadar var bilinemese de, Musul'a sürgün edilmeleri herhalde onların işiydi.

Aşiretlerin, bölgesel çekişmeler ve merkezi hükümetle kurdukları ilişkiler dengesinde gelenekselleştirdikleri siyasetleri ile, İttihatçılarla ve Meşruti yönetimle de bağlantı kurma çabası içinde olmaları doğaldır. Örnek olarak Caf aşireti, Süleymaniye İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne, 15.000 nüfusu ile Meşrutiyet'e bağlılığını bildirmiş, bu durum, asayiş, asker bakiyesi ve terk-i silah ile eşkıyalık konularında Meşrutiyet'in nimetlerinden sayılmıştır.[3] Ancak İttihatçılarla kurdukları ilişkilerin kalıcı olamayacağını iki tarafın da bilmesi gerekir. Balkanlarda Arnavutlara merkezi devlet iktidarını tanıtma peşinde olan İttihatçılar, doğudaki her türlü yerel iktidara da programları gereği karşıdırlar. İttihatçı anlayış, toplumsal tasarım konusunda ötesine geçtiği Tanzimat

2 Refik Hilmi, *Anılar, Şeyh Mahmud Berzenci Hareketi*, Nûjen Y., İstanbul, 1995, s. 15-17.

3 *Şura-yı Ümmet*, 10 Ekim 1908; genel olarak aşiretler ve Berzenci hareketi ile Caflar için bkz. Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*.

kuşağından çok daha fazla yerel iktidar odaklarıyla çatışmaya girmek zorundadır.

İttihatçıların muhalefeti, yalnızca aşiret biçimine ve temelde kırsal kesim içinde yer alan toplumsal örgütlenmelere karşı değildir. Uzun yıllar vergi, askerlik gibi merkezi devletin iktidarını doğrudan ilgilendiren konularda müsamaha gören ve İstanbul'la ve atadığı görevlilerle işbirliği içinde, yönettiği bölge halkını sömürme ve himaye ilişkisi temelinde var olan eşrafa da karşı çıkmak zorundadır. Zamanında oldukça ünlenmiş olduğu anlaşılan Hüseyin Kazım Kadri'nin Halep eşrafına beyannamesinde bu tutum açık ifadesini bulur. Halep'e vali atanan Hüseyin Kazım Kadri, durumu, "bütün Arap memleketlerinde olduğu gibi Suriye'de de mütegallibe-i eşrafın, sâika-yı menfaatla daimi bir nifak ve şikaktan hâli olmamaları, Türklerin işlerine yarıyordu. En doğrusu, Türk hükümetiyle Suriye eşrafı 'müşterek'ül-menfaa' bir idare teşkil etmişlerdi" diyerek özetler. "Bunun neticesi olarak bu memlekette 'zulüm' en vâsi mikyasda cari idi." Topraklar gasp edilmekteydi; "Halep memurlarının hal ü şanlarını tasvir etmek; halkın bunların yüzünden ne gibi şedâid ve beliyyâta maruz olduklarını tamamiyle anlayabilmek için ciltlerle kitap yazmak lazım gelir. Bir sürü cahil, tembel, hayırsız ve hırsız memurlar ibâdullaha taslit edilmişti" Üstelik, "fukara-yı halktan zâlimane bir tarzda vergi tahsil eden hükümet, eşraf-ı mütegallibenin senelerden beri toplanıp kalan borçlarını isteyemiyordu."[4]

Hüseyin Kazım Bey, 'eşraf-ı mütegallibe ve mütegallibe-i eşrafa' diye bir beyanname neşrederek eşrafa karşı savaş açmıştır:

4 Hüseyin Kazım Kadri, *a.g.e.*, s. 97, 101, 103, 105. Halep'te eşrafın Meşrutiyet'e karşı tavır aldığı daha ilk iki ay içinde gazetelere yansımıştır: "Halep ahalisi ve mülhakatı umumen hürriyet taraftarı olduğu halde başta bulunan müstebid eşraf ile bazı memurinin tarafgirliği sebebiyle intihabat ve sair muamelat pek batî gitmekte olduğu ve bunun üzerine Selanik'ten geleceği istihbar olunan mebusların vürûduna mütevakkıf bulunduğu söylenmektedir", *Sabah*, No: 6813, 12 Eylül 1908

"Vilayetimize geldiğim günden beri büyük küçük herkesin sizin mezalim ve teaddiyatınızdan şikayet ettiğini görüyorum ve bu halden son derecede müteessir oluyorum. Fukaranın sırtından geçinmek, acizlerin ve yetimlerin emvalini gasp etmek, hakkı inkar demektir.

Biliyorum ki henüz memleketimizin ihtiyacat ve muktezıyat-ı ahlakıyesine göre ıslahat ve ikmal edilemeyen kanunların (...) ancak pek uzun bir zamanda temin eyleyebilmesinden istifade ediyorsunuz ve mağdurların, mazlumların mahkemelere müracaatlarından havf ve telaş etmiyorsunuz.

Fakat bu hal ilanihaye devam edemez, biliniz ki bu halk adalete susamıştır (...)

Ben de memleketin selameti ve milletin huzur ve emniyeti için mutegallibe-i eşraf ve eşraf-ı mütegallibeyi yakalarından tutup vilayat haricine atacağım (...)[5]

Eşraf, memur ve eşkıya işbirliği ve eşrafın vergi vermemesinin örnekleri yalnızca 'çevre' bölgelerde değil, Anadolu'da da görülmektedir. Malatya Akçadağ'da Meşrutiyet'in ilanından sonra jandarma olarak atanan Süleyman Bey, 20 bin asker kaçağından söz eder ve eşkıya takibi sonucu 2 bin kişiyi yakalar. Eşkiya reislerinden Mahke, çetesini jandarma takibinden koruyan tahrirat katibi ve kardeşinden kendilerine bir şey kalmadığını söylemiştir.[6]

Süleyman Bey, iki kaymakamın çürümüş domatesles atılarak, hükümet konağından çıkamaz hale geldiği, kazadan gece kaçmak zorunda kaldığı Göksun'a kaymakam vekili atanır. Kaymakamları kovduranların kasaba ağaları olduğunu ve vergi vermediklerini öğrenen Süleyman Bey, ağaları

---

5 Beyanname metni *Trabzon'da Meşveret* gazetesinden alınmıştır (No: 231, 20 Teşrin-i sani 1326). Hüseyin Kazım Bey'e karşı Halep Mebusu Nafi Paşa, Meclis'te takrir verir; *Tanin* gazetesinde kendisini savunan Hüseyin Kazım Bey, "istikrah ettiği bu muhitten" uzaklaşmak istediğinden izinle İstanbul'a gelir ve bir müddet sonra da (8 Ağustos 1911) bir ay iki gün kalacağı Şehremaneti'ne atanır; bkz. *a.g.e.*, s. 106-107

6 Süleyman Gürcan, *Memleketim Trabzon*, haz. Ömer Türkoğlu, Kebikeç Y Ankara, 1997, s. 91-105.

toplayarak hapis ve hacizle tehdit ederek, 6 haftalık taksitlerle vergilerini ödemeleri koşuluyla anlaşır. Kaymakamlığının asalete çevrilmesi ve askerinin terhis edilip, yerli jandarma ile çalışmak zorunda kalması üzerine Süleyman Bey, askerlik mesleğine döner. Manzum anılarında durumunu şöyle anlatmaktadır: "Esasen jandarmaya hiç emniyetim yoktu/ Çünkü yerli jandarma bana yar olmazlardı/ Ağaların şerrinden beni kurtarmazlardı" [7]

Büyük toprak sahibi, mültezim, iktidarla ve yerel bürokrasi ile işbirliği içinde, kapalı ekonominin tam kırılmadığı kendi kırsal alanı ile toplumsal-ekonomik birim oluşturan aşiret düzeni ve ağalıkla, üretimin çeşitlenip uzmanlaştığı, ticaretin geliştiği, bölge merkezi konumunu kazanmış şehirlerin eşrafı arasında ayrım yapacak kadar veriye sahip değiliz. Daha fazla şehirlileşmiş ve tüccarlaşmış eşraflığın bulunduğu bölgelere gelindiğinde hem açık yasadışılık daha incelmiş yöntemlerle örtülmekte, hem de eşrafın İttihatçı örgütlenme içinde yer aldığı görülmektedir.

Hataylı Konuralp, toprağa ve dini kurumlara ve askerlik ve memuriyete dayalı iki tür eşraf belirlemesi yapar:

"Mondros Mütarekesi'nden önce Hatay'ın içtimai, siyasi ve kültürel merkezi olan Antakya'da eşraf denilen aileler arasındaki ihtilaf ve ihtiraslar kabarmaya başladı. Bu aileler esas itibariyle iki zümreye ayrılırlar: a- askeri şahısların (tımar, has, zemaet) sahiplerinin meydana getirdiği emniyet kuvvetleri [bu devirde tımar düzeni olmadığına göre, Konuralp, bu yolla taşrada kök salan devlet görevlisi aileleri, ehl-i örfi anlatıyor], b- mezhebî düşüncelerin icabı olarak iskan edilen şeyh ve hocaların meydana getirdiği zümreler. (...) bunlar ta o zamandan beri birbirine rakip iki grupta toplanmışlardı. (...) denize paralel olan dağ kısımlarında kondurulmuş olan bu kişiler ve maiyetlerinde olan askerler, ta 'Basit' burnuna kadar iskan edilmişlerdi. (...) idareleri altındaki araziden

7 *A.g.e.*, s. 105.

elde edilen mahsulün aşarını alırlar, buna karşılık bir miktar asker yetiştirirlerdi. Binaenaleyh mal sahibi olmaya ehemmiyet vermezlerdi. Hoca ve şeyhlerin teşkil ettiği zümre ise devlet tarafından kendilerine iskan olarak verilen toprakları alabildiğine genişleterek servet sahibi olurlar, buna karşılık da halka mezhep taassubunu telkin ederlerdi. İşte bundan ötürü bu ikinci grup eşraf çok zengin olmuşlardı. Bunlar, merkezi hükümetteki yardımcılarına bol hediyeler göndererek nüfuzlarını artırırlardı. Bu hal böylece İkinci Meşrutiyet'e kadar devam etmiştir. Bundan sonra memlekette siyasi partiler teşekkül etmeye başlamış olduğundan, birinci sınıf eşraf (...) İttihat ve Terakki partisinde, ikinci sınıf eşraf ise Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti'nde yerlerini almışlardı. Bundan sonra artık hangi parti iktidara geçerse o partiye mensup olanların mahalli hakimiyet ve nüfuz ellerine geçerdi."[8]

Ünal Türkeş, Muğla'da İttihat ve Terakki Fırkası'nı, klasik yemin töreniyle, 1908 seçimlerinden önce Celal Bayar'ın örgütlediğini bildirir. Partinin ilk kurucuları, sonradan 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın da kurucuları olan Zorbazade Ragıp ve Murat beylerdir. Muğla'da geniş toprak sahibi aileler, iki fırkaya da girerek, yerel sülale egemenliği yaratmışlardır. Fethiye'den Çine'ye kadar 9-10 ilçede toprakları olan, Menteşe mütesellimi Hasançavuşoğullarından gelen Ulalı Hamza Bey, ilk seçimlerde Menteşe mebusu olmuştur.[9]

Çorumlu İttihatçı toprak ağasının, devlet malını soyup köylüye dağıtan eşkıya ile işbirliği içinde olması ise 'yerel iktidar'ların işleyiş biçimiyle ilgili, daha 'romanımsı' bir örnektir:

"Mütareke döneminde Çorum Rum çetelerinden çok, geleneksel olarak Anadolu'da sık sık görülen çetelerin baskısını hissetmektedir. Örneğin 80 kişilik Kördede çetesi Çorum ile Dersim arasında faaliyettedir, bugünkü Ortaköy kazasının

8 Nuri Aydın Konuralp, *Hatay Kurtuluş ve Kurtarış Mücadelesi Tarihi*, t.y., İskenderun, s. 4.

9 Ünal Türkeş, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, 1973, s. 77,78, 117, 290, 418-20.

Karahacip köyün basıp devletin aşarını sakladığı zahire anbarını basıp köylüye dağıtmıştır. Hamamözü yöresinde Musa Çavuş çetesi, Dörttepe yöresinde Esat çetesi, Harami boğazında Yırtma adlı çete faaliyet gösteriyordu... geleneksel çeteler direniş güçlerine dönüşüyorken, Çorum'da böyle bir dönüşme olmayacaktır... Bu çetelerden Musa Çavuş çetesinin dayandığı ağa (...), İttihatçıların ilçedeki lideri durumundaki büyük toprak sahibi Madanoğlu Hacı Salim Ağa[dır]."[10]

Kendisine Selanik'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez müfettişliği teklif edilen, ancak Çeteler Kanunu ve uygulamalarıyla maddeten ve manen yorulduğu için Viyana civarında bir sanatoryuma çekilen, Katerin Kaymakamı Hamit (Kapancı) Bey, dönüşünde başarılarının ödülü olarak, 1911'de, Tokat Mutasarrıflığı'na atanır. Siyasal yaşam ve iki tür İttihatçı şubesine ilişkin saptamaları şöyledir:

"Bizde partileri, İstanbul'da koltuklar, taşralarda da menfaatlerin çarpışması tesis etmiştir. Buna uydurmacı İttihat kulüplerinin de yardımı olmuştur. Çünkü ayırımcı düşüncelerin sahiplerinden bulunan, sosyal ve siyasal bilgilerden yoksun olan 'murahhas' efendiler, bazı mahallerde demokratlık taslayarak mahallin baldırı çıplaklarını kulüplere doldurup eşraf ve ayanı tahkir ederek, bunları her suretle diğer tarafa karşı namzet kıldılar. Diğer bir kısımları nüfuzlarından faydalanarak kendileri gibi ne kadar nüfuzlu kişiler varsa onları etraflarına toplayıp mazlum halkı başka bir dayanak aramaya zorlamış oldular. Partilerin ayırıcı özellikleri bunlar olunca artık bu gibiler arasında siyasal ve sosyal görüş ve düşünceler kaybolup gitti. Bu yüzden particiler karşılarındakilere bin türlü iftiralar isnada başladılar. İşte bu illet tabiatıyla Tokat'ta da arız olmuştu."[11]

İttihatçı subay veya idarecilerin merkeziyetçilikleri, hu-

---

10 İlhan Tekeli, "Mütareke ve Kurtuluş Savaşı'nda Çorum", *Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festival Komitesi, t.y., s. 169.

11 H. Orhun, C. Kasaroğlu, M. Belek, K. Atakul, *Meşhur Valiler*. İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Y., s. 417, 418-419.

kukun üstünlüğünü sağlama çabaları ve istibdat rejiminin devamı olarak görüp mütegallibe diye niteledikleri eşraf ve ağalara karşı genel tavırları bu kesimler tarafından tepki, zorbalık hatta isyanlarla karşılanmıştır. Bu çelişki, eşraf ve ağaların rekabeti; genel asayiş bozukluğunun ve memur kayırmacılığının yaygınlığı, mülki amir ve İttihatçıların anlayışına göre eklemlenip biçim kazanmıştır. Edirne'de ağaların Talat Bey'i telgraf memuru diye küçümseyip, ehil görmemeleri, Diyarbakır'da eşraf ve ağaların asayiş ve düzen sağlamakta başarılı Yüzbaşı Behçet'i kabadayılarca dövdürüp, valiyi de tehdit ettirmeleri (1910) gibi,[12] egemen güçlerle İttihatçıların yolunun, Meşrutiyet'in ilan sürecinden sonra, çoğu bölgelerde ayrıldığını gösterir.

İzmir'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşunu bildiren *Takdirat* gazetesi, muteberanın İttihatçılara iltifat etmemesini, yüzlerine vurur:

"Bugün İzmir'in İttihat kulüplerinin efrâd-ı azası, hatta reisleri bile sırf memur, muallim vesaire ile lebalebdir. Fakat muhterem nevküşad İtilaf kulübünde ise İzmir'in namus ve hamiyetle temeyyüz etmiş ve İzmir'in en muteber eşraf ve hanedanından Uşakizade Muammer Bey ve yine Salebcizade Bey ve sair zevat-ı muhtereme bulunmaktadır... İttihada gelince; haydi biraz memur olsun, yalnız bir eşraf bulunsaydı kafiydi."[13]

Oysa, örnek verilen önderlerden Uşakizade Muammer Bey, Dr. Nazım, Bursalı Mehmet Tahir, Mehmet Sait beylerle birlikte, Meşrutiyet'in ilanından önce yeraltı faaliyetinde bulunmuş, eski İttihatçıdır.[14]

Devlet dışı ekonomik-toplumsal-kültürel ve dinsel iktidar sahipleri, ayan döneminde halk ile devletliler arasında

12 F. Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 94, 95.

13 *Takdirat*, 29 Kanun-i evvel 1911'den aktaran Fevzi Demir, "İkinci Meşrutiyet Döneminde İzmir'de Hürriyet ve İtilâf Fırkası", *Kebikeç*, S. 4, 1996, s. 123.

14 Engin Berber, "Mehmet Sait Bey ve Bir Risalesi", *Tarih ve Toplum*, S. 144/ Aralık 1995, s. 45-55. s. 47.

sözcülük yapmakla başlayarak, 'derebeyi'ne dönüştükten sonra, II. Mahmut'un izlediği siyaset sonrasında 'mütegallibe'ye dönüşmüş, Tanzimat'tan itibaren oluşturulan kurumlar içinde vilayet, liva ve kaza idare meclislerinde devletten kurumsal destek bulmuş ve siyaset yapmayı öğrenmiştir. Bir çeşit yerel yönetim kurulu oluşturan bu meclislerde, merkezi yönetim ağırlık sahibidir ve yerel temsilciler yalnızca danışma işlevine sahip olabilmiştir. Gene de, birçok vilayette kurulmuş bulunan maarif, ziraat, nafıa komisyonları ve seçilmiş mahkeme üyelikleri ile birlikte bu meclisler, eşrafın yönetimde deneyim kazanmasında etkili olmuştur. Seçim yöntemi karmaşıktı ve valiler, vilayetlerdeki nüfuzları nedeniyle hep belirli kişileri üyeliklere getirmekteydi. 1880'lerden itibaren yaygınlaşan ticaret, sanayi ve ziraat odalarında ve belediye örgütlerinde de yer alan eşraf, resmi otoritenin vesayetine karşın, kurumlaşmış örgütlenmeye sahip olmuştu. 1877 Meclis-i Mebusan'ı siyasal gruplardan değil, bu meclislerden gelen kişilerden oluşmuştu. Ve ilk Meclis'in gösterdiği demokratik başarının temeli, bu meclislerdeki yönetim deneyiminden geliyordu.[15]

XVIII. yüzyılın asi ve devletten resmi görev alarak zenginleşen ve meşrulaşan ayanının, XIX. yüzyılda iş dünyasıyla ve eğitimle daha iç içe devamından oluşan eşraf, ulema ile birlikte, 1908 seçimlerinde de Meclis-i Mebusan'ın ağırlıklı kesimini oluşturmuştur.

Yerel egemenler için 1908 eylem günlerine döndüğümüzde, Diyarbakır'da Hamidiye Alayı'na karşı, eşraf, İttihatçılar ve askeri bürokrasinin eski hesabı görmesi, yönetimi denetleyici komite kurması, doğulu tekil örneği oluştururken, Trabzon eşrafı, liman burjuvazisi örneği olarak adlandırılabilecek tekil örneği sunmaktadır.

Trabzon'da yönetimi ele alan bir komite oluşturulmuştur. 'Meşveret' grubu yani İttihatçılarca önayak olunduğu an-

15 Bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Y., İstanbul, 1985.

laşılan ve mülki idareye alternatif olarak kurulan bu komite, eşraftan oluşmuştur ve cemaat temsilcilerinin katılımı sağlanmıştır. Anlaşılan, fiilen erk sahibi olabilen, bu gücünü nereden aldığı, örgütlenme ve çalışma biçimi ve sonu hakkında bilgi sahibi olmadığımız komite, bilinen bu tür iki örgütlenme örneğinden biridir. Trabzon'da 1902'den beri siyasi örgütlenmenin var olduğunu, 1905 ayaklanmalarının burada da yankı bulduğunu biliyoruz. İttihatçıların bütün bunlara karşın üç girişimlerinde de şehirde şube oluşturmakta başarısız kalmaları, herhalde şehir önderlerinin, kendi kurdukları bu komite çatısını, İttihatçı örgütlenmeden daha çekici bulmalarındandır. Şehirde Prens Sabahattincilerin daha örgütlü olduğu, 1908 öncesi ve sonrasının olaylarıyla da görülmektedir. Trabzon'da da İttihatçı örgütlenme, genç subaylar eliyle yürütülmüş ve anlaşılan eşrafın en azından bir kesimi, bu örgütlenmeden hoşnut kalmamıştır. Hürriyet ve İtilaf'ın Anadolu'daki en güçlü şubelerinden biri burada kurulacaktır.

Gene Trabzon'da, Kasım ayında İdadi'de yapılan öğrenci boykotu da aynı kapsam içinde görülmelidir. Öğrenciler, münhal kalan İdadi müdürlüğüne istedikleri birini müdür atamışlardır. Müdür istememekle, birini müdür atamak arasında büyük fark vardır. Ancak valilik tarafından yeni müdürün atanması üzerine Maarif Müdürlüğü'ne gittiklerinde dirençleri kırılmış, küçük bir grup telgrafla üst makamlara şikayette bulunma yolunu seçmiştir.[16]

Yönetime talip olma ve kendi sorunlarını kendi oluşturduğu örgütlenme ile çözme iradesi olarak görülen bu olayların başka örneği bilinmemektedir. Yaratılmış siyasal bilincin düzeyi konusunda da bir fikrimiz yoktur. Bu olayların anılarda bıraktığı iz de karanlıkta kalmaktadır. Dönemin basını izlenemeyecek kadar kayıp olduğu gibi, anı yazarları da

16 Kudret Emiroğlu, "1908'de Trabzon Lisesinde Boykot", *Trabzon*, Trabzon İli ve İlçeleri Yardımlaşma Vakfı, 1990, s. 30-38. İdadi boykotunda Trabzon'daki İttihatçılar öğrencileri desteklerken, muhalifler Maarif Müdürünü desteklerler ve okulda olaylar dört ay daha devam eder.

büyük çoğunlukla bürokrat kesimin üyeleri olduğu için, ilan günlerinde sonuçsuz kalmış bu tür eylemler ve düşünceler bulunduğuna ilişkin daha fazla bilgi bulmak mümkün olmamaktadır. Trabzon dışında başka benzer olaylar olmuş olsa bile, olay, gerçekleştiği yerin, yaygınlaşmamış ve örnek oluşturmamış, en önemlisi adı konmamış kendi özelliği olarak kalır.

Trabzonluların, İstanbul'da 'Trabzon Vilayeti Terakki ve Teali Kulübü' adı altında Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra örgütlenebilmeleri ve 9 Ağustos 1908'de nizamnamelerini bastırabilmeleri,[17] 31 Mart Olayı'nda da tek şehir örgütü olarak 'Cemiyet-i Müttefika' içinde yer almaları,[18] eşrafın burjuvalaşmasına doğru bir sürecin işareti olarak değerlendirilebilir. Bu örnek, Anadolu'nun bütününde ekonomik güç sahibi olanların, ideoloji ve siyaset olarak yeni biçimleri benimseme ve uygulamakta, kendilerini özne olarak ortaya koymakta yetersiz kalmalarının da göstergesi olarak kabul edilebilir.

Zara örneğinde eşrafın gece toplantı yaparak eylem kararı aldıkları, Ermenileri de eyleme dahil ettikleri görülmektedir. Kayseri örneğinde "10 Temmuz'dan evvel makam ve kuvvete karşı türlü temelluklar yaparak nüfuz sahibi olanlar ve halkın sırtından geçinenler"in hürriyetperverler safına katıldıkları bilgisi de, 'nüfuzlu'ların önderlik yaptığını göstermektedir. Eşrafın 1908 eylemliliği, eski rejime ve temsilcilerine karşı hoşnutsuzluğunu, İttihatçı kamp içinde olma gayretini, siyasal olarak saf dışı kalmama isteği ve yerel çekişme ve rekabetin bileşimi diye yorumlamak mümkündür.

Anadolu'da burjuvalaşmadan ne kadar söz edilebileceği tartışılabilir. Eşrafın tarımsal kökeni ve kırsal ekonomiyle bağlantıları karşısında, ekonomik ve kültürel anlamda burju-

17 Bu örgütlenme Trabzon hakkındaki ayrı bir çalışmada ele alınacaktır. Şimdilik bkz. Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Jön Türkler", *Trabzon*, Trabzon İli ve İlçeleri Yardımlaşma Vakfı, 1989, s. 55-60.

18 Bkz. Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma*..., s. 149, 152.

va varlığından söz edilebilir mi, edilebilirse hangi şehirler için? Egemen olan siyaset biçimi 'himayecilik' olduğunda ve bu yöntemle ekonomik sömürü ve siyasal temsil hakkı kabul ettirilebildiğinde, bu yöntemin işlemesinde bir ayağı da devlet gücünün yerel temsilcileri oluşturduğunda, bu tutumun, mevcut Osmanlı sistemini, kapitalist üretim biçiminin ekonomi, siyaset ve devlet örgütlenmesine dönüştürmeyi ne kadar hedefleyebileceği sorgulanmak zorundadır.

Erzurum'da en dirençlisi yaşanan 1905 olaylarında eşrafın öncülüğü yerelliği aşabilmiş değildir. Eşrafın yerel çıkarlarını yurt çapında bir programa dönüştürmesi ne kadar beklenebilir ve bu dönüşüm sağlanmadan 'sınıf' bilinci ve ideolojisi geliştirmek olanağı var mıdır?

1905 olaylarında daha çok Prens Sabahattincilerin önderliği söz konusudur. Sabahattincilerin adem-i merkeziyet görüşünün, tabanda eşrafın yerel çıkarları için kuramsal bir çerçeve oluşturduğu ve Meşrutiyet'in ilanını Sabahattincilerin değil, İttihatçı örgütün başarmasının, bu yerelliğin getirdiği, yurt çapında görüşü ve öncülüğü olmama etkeniyle açıklanabileceği akla gelmektedir. Demokratik taleplerin bulunmadığı toplumsal düzey için, İttihatçıların hemen sezinlenen, devleti kurtarma amaçlı merkeziyetçi (sonraki aşamasında ulus) devlet programı reddedilirken, adem-i merkeziyetin toplumsal tabanını kim oluşturacaktır?

Daha sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yerel örgütlerinde dinsel iktidar sahipleri kadroları oluşturmuş ve eşrafla bağlaşmalarını bu siyasal hareket içinde devam ettirmişlerdir. Eşrafın ve yerel dinsel otoritenin oluşturduğu bu yerel iktidar odağı mücadelesi ve geleneksel dünya görüşü karşısında, çoğu araştırmacı tarafından bu siyasal hareketin 'liberal' olarak adlandırılmasının nasıl bağdaştırılabildiği sorusu gündeme gelmektedir.

Türkiye siyasal yelpazesinde merkez sağ, liberal ve 'mukaddesatçı, muhafazakar, milliyetçi' söylemlerin iç içe geçişi-

ni Meşrutiyet döneminden beri yaşamakta, bir yandan da aşiret reisliği, ağalık, ulema dışındaki geleneksel dinsel örgütlerle bağlaşmasını sürdürmektedir. Devletle olan ilişkisinde sağın, yalnızca ekonomik liberalizmi savunup, demokrasi konusunda 'devletli' tutumu sürdürmesinin kökeni de, eşraf adı altında topladığımız bu kesimin tarihinde ve ekonomik gücünü nereden aldığının çözümlemesinde yatmaktadır.

1908 Temmuz-Ağustos'unda eşrafın bürokrasiye karşı düşmanca ve İttihatçılara karşı dostça tavrı, eski rejimden hoşnutsuzluğunu, Meşrutiyet taraftarlığını, İttihatçıların büyük itibarını gösterir. Bu ittifak kısa sürede bozulacak, İstanbul'un en büyük gazeteleri dahil, 31 Mart Olayı karşısında tavır göstermekte aciz kalınacak, İttihatçı düşmanlığı temelinde şiddet hoş görülecek, Meclis dahil demokrasinin herhangi bir kurumuna sahip çıkmak yerine, iktidar arayışı temel amaç olacaktır.

Eşraf kadar, şehir nüfusunu oluşturan esnaf ve öteki tabakaların da 1908 eylemlerinde yer aldığı, kitleyi oluşturduğu düşünülmelidir. 1908 Temmuz'unda olaylar çıkaran kesimin, eşraftan kimseler birçok bölgede İttihat kulüplerini doldurmak gayreti içinde olsa da, kendisini 'mağdur' gören yani kazanması gerektiğinden az kazandığına ve sahip olduğu toplumsal etkinliğin hak ettiğinden az olduğuna inanan (ve vatanı tehlikede gören) veya basitçe devlet görevlilerini hak yiyen kişiler olarak gören kesimler olması gerekir.

Erzurum'da örgütlü, dirençli ve kanlı olaylarda esnafın rolü bulunduğu gibi, gerek Erzurum'da Hüseyin Tosun'un, gerek İzmir'de Dr. Nazım'ın, kimliklerini açtıkları paravan dükkanlar arkasına gizlemeleri de ipucu sunmaktadır. Bugün böyle bir muhalefetin esnaf içinde gizlenebileceği düşünülemeyeceğine göre, 1900'lü yıllarda kaynakların suskun olduğu esnafın ortamına ilişkin, eylemciliğe yatkın oldukları kestiriminde bulunmak çok aşırı olmayacaktır.

Köylü

Köylüler, Meşrutiyet'in ilanı duyulunca, topraklarına el koyan ağalara karşı harekete geçmiş ve toprakları geri alma çabasına girmişlerdir.

Mihaliç'te "Meşrutiyet'e genel bir güven var; fakat bu değişikliğin buralarda henüz eserlerini ortaya koymaması, idare makinasının yine aynı eller aracılığı ile yürütülmesine çalışılması, halkın başta gelişen tatlı emellerinin, çekici ümitlerinin sönmesine sebep oluyor... Burada zorba takımından, Galip Paşa adında biri, eski idare zamanında, adeta bütün devlet işlerini eline geçirmiş, bütün memurlar bu adamın etkisi ile onun zulümlerine alet oluyorlarmış. Meşrutiyet'in ilanı ile kamuoyu bu adama karşı galeyana gelmiş, fakat Galip Paşa on beş-yirmi gün süre ile ortalıktan kaybolmuş. Mihaliç ahalisi, kendilerine ait iken, Galip Paşa'nın ele geçirdiği bir mera için çeşitli devlet dairelerine başvurmuş, fakat sonuç, adı geçen meranın halkın saldırılarından korunması ve Galip Paşa'nın tasarruf hakkının zabıta aracılığı ile güven altına alınması hakkında bir emrin gelmesinden ibaret olmuştur...[1]

Çayırhan: Köylü diyor ki: "Ankara'da Sevdaviyye (?) ve Seyfiyye medreseleri vakıflarından 140 bin dönüm meramız vardı. Burada vaktiyle 20 bin hayvanımız otlardı. Fakat mütevellisi olan Tevfik Efendi vakfiyenin şartları gereğince alım ve satıma yetkisi olmadığı halde, burasını 500 liraya Hilmi Efendi'ye sattı.

Hilmi Efendi'nin eski devirde olağanüstü bir etkisi vardı. Kazada, vilayette bulunan bütün memurlar kendisinden korkardı. İstanbul'da da o devirde en ileri gelen beylerini, paşalarını elde etmişti... Hatta son defa vagonlarla gönderdiği hediyeler yolda iken, hürriyet ilan edildiğinden Haydarpaşa'dan geri çevrilmişti.

1 Ahmet Şerif, *a.g.e.*, s. 15-16, 18.

Hilmi Efendi'nin cesareti gittikçe arttı, tarlalarımızı zorla ele geçirdi... [1904'te] vilayetten bir heyet geldi. Bunların içinde şimdi Ankara mebuslarından olan Kasım Efendi de bulunuyordu... 140 bin dönüm olan meranın güya 95 bin dönümünü bize ayırdılar... İşte böyle uğraşıp dururken hürriyet oldu. Biz artık her şeyin yoluna gireceğini, hakkımızın meydana çıkarılacağını, Hilmi Efendi'nin zulmünden kurtulacağımızı zannettik. Cesaret bularak efendinin zorla meralarımıza soktuğu hayvanlarını çıkarttık... yalnız yeni gelen kaymakam iyidir... fakat mahkeme, diğer memurlar hâlâ Hilmi Efendi'yi tutuyorlar. Bu iş için zaptiyeler gelir, birçok kişileri alarak Nallıhan'a götürürler. Geçen gün 12 kişi götürdüler..."[2]

Alpu köyü: "Hürriyetin çıkmasına, buna sebep olanlara gece gündüz dualar etmekteyiz. Evvelce başımıza birer bela kesilen jandarmaların, tahsildarların şimdi köyümüze, bize karşı yaptıkları insanca davranıştan ve bazı bu gibi şeylerden anlıyoruz ki bunu yapan, bize yeni gelen hürriyettir. Bu iyilikleri inkar edemeyiz, fakat bizim boynumuzu bükenler, bütün sene çalışarak ancak kazanabildiğimiz ekmeğimizi elimizden alanlar, kanımızı emenler var ki, bunları kaza hükümeti bildiği halde hiçbir şey yapamaz... bizim en büyük derdimiz, birkaç sene evvel köyümüze sokularak tarlamıza, kazancımıza, hayvanlarımıza, her şeyimize göz diken, bütün malımızı elimizden almak isteyen Zeytinoğlu'dur... Zeytinoğlu civardaki muhacir köyleri halkını teşvik ederek bizim tarlalarımızı, çayırlarımızı zabt ettirdi. Bu yüzden muhacirlerle aramızda kavga oldu, birbirimize düşman olduk.

Hele köyümüze malımızı almak için bir tüccar gelemez. Derhal onu korkutur, kaçırır. Sonra istediği fiyatla elimizden alır... İstanbul'dan iki nazırın Ankara'ya gideceğini haber aldık ve istasyonda bekleyerek durumumuzu arz etmeye karar verdik. Allah razı olsun, söylediklerimizi dinlediler.

---

2 *A.g.e.*, s. 129-131.

Hele Talat Bey, trenden inip yanımıza kadar gelerek ne istediğimizi sordu ve defterine yazdı..."[3]

Anadolu'da toprak mülkiyetinin geçirdiği evreler üstüne doyurucu bir çalışma yoktur. Tımar düzeninin bozulması sürecini bir yana bırakırsak, 1858 Arazi Kanunu'ndan itibaren, toprak sahipliğinin fiili durumu ile yasal durumu arasındaki ortaya çıkan uyuşmazlık, Meşrutiyet'in ilanından bir yıl sonra, 1909'da *Mülkiyye* dergisine kapsamlı bir Doğu Anadolu panaroması çizen Muş mutasarrıfının yazısında ifadesini bulur:

"Zaman-ı istibdadda ya hiyle ve iğfal ile veya tegallüben ekser aceze-i nâsın arazi ve emlâki mütegallibe takımının ellerine geçmiştir (...) senedât-ı hakânînin ahkâmına riayet ve eshâbı sahâbet olunmakla te'min-i hakk ve muadelet kabil olamayacağından ve arazi kalemlerinin kuyudâtı pek müzebzeb ve müşevveş bir halde olub, yeniden umumî ve mükemmel bir tahrir icra olunmadıkça şimdi hürriyet ve Meşrutiyet'ten bi'l-istifade buralarca devâir-i hükûmeti pek ziyade işgal eden arazi münazaâtı nihayet bulamayacaktır ve hukuk-ı ammenin muhafazası içün sûret-i hall ve bi-hakkın aranılacak mesâil-i mühimmedendir."[4]

Aşiret düzenini bir yana bırakırsak, köylülük, mali ve hukuki (vergi ve toprak mülkiyeti ile can mal güvenliği) en temel sorunlarla karşı karşıyadır. İstanbul'da hükümetin devrildiği, adalet, müsavat, hürriyet geldiği duyulur duyulmaz, bu can alıcı sorun gündeme gelmiş, dönemin yeniliği olarak basında da dile getirilmiş[5], en azından bazı bölgelerde fiili

---

3 *A.g.e.*, s. 84-86.

4 Muş Mutasarrıfı Ahmed Macid, "Kürdistan Ahvali ve Mesele-i Islahat", *Mülkiyye*, S. 8, 1 Eylül 1325 (14 Eylül 1909), çevrimyazısı: Ahmet Nezih Galitekin, "Mülkiyye Mecmuası", *Müteferrika*, 10/Kış 1996. s. 171-72.

"Cisr-i Ergene'ye tabi Kurtbek karyesi ahalisinden muhtelif tarihlerde iki varaka aldık... hassa ordusu kumandanı sabık Rauf Paşa'nın, meralarını ellerinden alarak 28 senedir kendileri sefil ve perişan [kalmışlar]... bu kadar senedir işlerine bakılmayan biçare köylü kardeşlerimizin bundan böyle olsun mağdur bırakılmaması için muamele-yi lazimeye teşebbüs olunmasını merciinden istirham ederiz ", *Yeni Edirne*, 5 Ağustos 1324 (18 Ağustos 1908), S. 17.

çözüm için harekete geçilmiştir.

Uluborlu'da Meşrutiyet'in ilanının nasıl karşılandığını anlatırken, İstanbul öğretmen okulu mezunu Said Demirdal (doğ. 1886), beklenti olarak Tanzimat'ın söz verdiği, can, mal, ırz güvencesinden söz etmektedir:

"Biz yaştakiler iyi hatırlar ki istibdat idaresi devam ederken Selanik, İşkodra taraflarında kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gayret ve himmetiyle, 24 Temmuz 1324 - 1908 tarihinde Meşrutiyet idaresi ilan edilmişti. Halk memnundu. Çünkü istibdat idaresinin cendere-i ızdırabı halkı usandırmış, canından bezdirmişti. İlan edilen Kanun-ı Esasi'ye göre halkın, tebaanın her ferdi malından, canından, ırzından ve bütün mukaddesatından emin bulunacaktı.

Bu cemiyetin her yerde şubeleri açılıyordu. Uluborlu'da da ilk olarak Büyükcami civarındaki ovaya nazır bir kahvehaneyi kiralayarak işe başladı. Kapu üzerine de İttihat ve Terakki Cemiyeti Kulübü levhası asıldı. Bugün dahi o kahvehanenin adı Kulüp Kahvesi adıyla anılmaktadır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en hararetli elemanı şube binbaşısı İbrahim Bey'in oğlu Üstteğmen Ali Rıza Bey'le[6] Belhçet mahallesinden Geressinli oğullarından Hamekar Hafız Mehmet Efendi idi.[7] Cemiyet, I. Dünya Savaşı'nda eski faaliyetini kaybetti ise de harbin sonlarına kadar sönük bir şekilde devam etti. Kurtuluş Savaşı'nda büsbütün unutulmuş bir duruma düştü. Meşrutiyet idaresinin hedefi hürriyet adalet müsavat uhuvvet idi. Bu sözler ilk zamanlarda halk üzerinde iyi tesir yapmıştı."[8]

Yani Uluborlu'da Cemiyet, gene asker, eşraf ve ulema-

6 1891'de babasıyla çocuk olarak gelmiş, Harbiye'yi bitirdikten sonra Uluborlu şubesine tayin edilmiş, rüşdiyede fahri olarak hesap hendese okuturdu. Birinci Cihan Savaşı'nda Sirkeci'de anbar müdürüydü, Kurtuluş Savaşı'nda Ankara'da İstanbul mebusu oldu; Said Demirdal, Bütünüyle *Uluborlu*, 1968, s. 171, 184.
Hamekarzade Hafız Mehmet güzel yazılı bir soyun çocuğu, hattat ve taş kitabe yazarı. Dindar, titiz, yazıları sertti. 1953 iptidalarında öldü. Kurtuluş Savaşı'nda, erzak, silah, mermi temininde çalıştı; *a.g.e.*, s. 165, 418.

8 *A g e.*, s. 166.

dan oluşuyordu. Bu kadroların, vergi toplanmasından (iltizam) pazarlama sorunlarına kadar, köylülükle siyasal iktidar ve hukuk arasına giren yerel güçlerle ilişkisinin nasıl olabileceği üstünde eşrafla ilgili bölümde durulmuştur.

İttihatçıların, merkezi devleti güçlendirme gayretleri yanında, köylüyü topraklandırmayı programlarına almış olduklarını da biliyoruz. 1908 Kongresi'nde toprak sorunu tartışıldı; Cemiyet, hükümetin meşru olarak elde edilmiş ve yasalarla korunan toprak mülkiyetine dokunulmamak kaydıyla köylüye toprak dağıtılmasının koşullarının hazırlamasını istiyordu. Asgari faizle kredi sağlanacak, aşar yarıya indirilecek, kadastro sistemi getirilecek, modern tarım okulları açılacaktı. Ancak bundan sonra bir daha toprak dağıtımı veya ucuz kredi gündeme gelmedi. Tarıma yatırım yapacak sermaye bulunamaması, kapitülasyonlarla sınırlandırılmış gümrük siyaseti, aşarın bütçe içindeki payı nedeniyle düşürülmemesi gibi nedenlerle köylü lehine fazla girişimde bulunulamayıp, okullar, yollar ve sulama projeleriyle sınırlı kalınırken, niteliğine göre, toprak ağalarıyla işbirliği de tam olarak reddedilmedi. [9]

Nüfusu, ekonomi içindeki yeri ve coğrafi dağılımı olarak ağırlığı çok sınırlı olan işçi eylemlerinin, sonuçta geleceğe yönelik deneyim olarak kalmaları, siyasal ortamın gerilimi ve yasal düzenlemelerin getirilmesi ile sendikal örgütlenme yönünde bile bilinç sıçraması yaratacak birikim oluşturamamaları gibi, köylü eylemleri de daha dağınık özleriyle, ağaların eski düzeni zaman içinde yeniden kurmaları ile eski düzen(sizliğ)ine dönmüştür.

1908 Programı'na köylülere toprak dağıtılmasını alan İttihat ve Terakki, köylülerin, mülkiyeti kime ait olduğu zaten muvazaalı toprakları işgaline karşı çıkmakta, bu işin köylülerce - devrimle - değil, hükümetçe, o da elbette kendileri iktidara geçebildiklerinde, yasal düzenleme ile yapılması gibi

9 Bkz. F. Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 89. 105.

bir niyet içinde görünmektedir.

İttihatçılar, memurlara yapılan hücumları kendilerine destek olarak görmüş ve kendileri de bu tür eylemler düzenlemişlerdir; toprak işgalleri konusunda ise, köylüyü haklı gördükleri söylenebilse bile, toprak sorununun bu yolla çözümüne karşı oldukları ortadadır. Hiçbir biçimde onaylamadıkları ise, gene daha çok kırsal kesimde yaygınlaşan bir eylem türü olan vergi vermemektir. "Böyle devr-i dilâra-yı Meşrutiyet devrinde vergi verilir mi efsanesi, vilayetlerdeki halkın işine geldiğinden vergi toplama işi durdu."[10] Verginin alınma düzeni anımsanırsa, vergi mültezimlerinin zorbalıklarına karşı çıkmayan bir 'inkılab'ın köylü gözünde 'hürriyet' sayılmamasını anlamak zor olmaz.

Samsun ve Trabzon'da izine rastladığımız Reji'ye karşı köylü direnişinde de Meşrutiyet'in ilanının payı vardır. İttihatçılar, Reji sözleşmesinin düzeltilmesi ve kaldırılması yönünde politika oluştururken, sonuçta, uluslararası dengeler ve mali kriz nedeniyle, Reji'yle de anlaşmak zorunda kalmışlardır.[11]

Devrim Durumu ve Devrimci Pratik

Meşrutiyet'in ilanının ertesinde klasik deyimiyle 'ikili iktidar' oluşup oluşmadığı sorulmalıdır. Anadolu şehirlerinden verilebilen örneklerle eski rejimin iktidarı yitirdiği görülmektedir. Ancak mülki amirlere karşı eylem yapanların kimliği ortada yoktur. Olaydan sonra beklenen yeni bir atama yapılmasıdır. Olaylar yerel, kendiliğinden veya İttihatçı yönlendirmesi ile gerçekleşmiş olsun, siyasal program yalnızca Meşrutiyet'in kurulması ile sınırlıdır. İstanbul'un iktidarı elinden kaçırdığı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin,

10 A. Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Ankara, 1985, s. 284.

11 Bkz. Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da İkinci Meşrutiyet'te Tütün Rejisiyle Mücadele", *Trabzon*, Trabzon İli ve İlçeleri Yardımlaşma Vakfı, 1989, s. 34-46.

devrim günlerinde ikili iktidarın tarafı olduğu, bu aşamada Anadolu eylemlerinin İttihatçılara taban oluşturduğu, yani 'devrim'e katıldığı doğrudur. Ancak Anadolu'daki eylemlilik, İstanbul'un Balkanlardaki eylemin hedefini hukuken geçerli kıldıktan sonra bürokrasiye saldırmakla sınırlıdır. İttihatçıların, kendi devrimlerinin toplumsal bir devrime dönüşmeyip, kendilerinin de adlandırdığı gibi siyasal bir devrim olarak kalmasına neden olmaları veya belki bunu sağlamaları yanında, eylemlerde yer alan eşrafın/halkın taleplerinin de bu sınırı aşma niyetinde olmadığı görülmektedir. Eşrafla ve milliyetlerle tam özdeşleşmeyen şehirlimektepli İttihatçıların, köylülükle ilişkisi de, örgütsel bir temele dayanmamaktadır.

Önce Enver Bey'in (Paşa) Makedonya'daki örgütçülüğünü ve eşraf ve köylülükle kurduğu, kurabildiği ilişkiyi ve siyasal çözümlemelerini kendi anılarından izleyelim.

Enver Bey, dağa çıkmaya karar verince, köylü milisi oluşturmak gerektiği sonucuna da varır: "Meşrutiyet'i kuvveden fi'le çıkarmağa İstanbul'u mecbur etmek içün en kesdirme tedbirin umumi bir isyan icrasına vâbeste olduğuna kanaat-i kamile hasıl etmiştim... şimdi umum halkı cemiyet ile birlikde ölünceye kadar çalışmağa teşvik etmek düşünülüyordu. İhtilal-i umumi için henüz bir karar yoktu. Çünki teşkilatımız henüz köylere, asıl kuvve-i umumiye-yi millete kadar tevessü' etmemişti... O vakte kadar cemiyete yalnız fevkalade itimad olunanlar alınıyordu. Halbuki köylüler tabiatiyle sır tutmağa alışmamış olduklarından, vaktinden evvel hükümetin işe vakıf olmasından çekiniliyordu. Fakat artık buna hacet yoktu."[1]

Enver Bey, ihtilalin belkemiğinin asker değil, halk olması gerektiği düşüncesindedir: "Kuvvetimiz var ise de, bir kuvve-i müsellaha vücûda getirmek lazımdı. Çünki efrad-ı askeriyyede zabt ü rabtı ihlal etmemek içün katiyyen onlara

1 H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 97

fikr-i isyan vermemek ve işi ahali vasıtasiyle görmeği esas ittihaz etmiştim."[2]

Hemen, daimi ve milis olmak üzere kaza ve köylerde silahlı örgütlenme ve teftiş ve kaza heyet-i idarelerinin kurallarını içeren bir 'Kuvve-i müsellaha nizâm-nâmesi' hazırlar[3] ve bunu uygulamaya sokar: İki gün içinde bütün köyü tahlif ettikten sonra köylüleri onar kısımlara ayırır, onbaşılar seçer ve bunların içinden gizli oyla altı kişiyi seçtirtir. Seçilenlerden kazandıkları oya göre üç asil, üç yedek üyeden oluşan 'heyet-i idare'yi oluşturur. "Bütün köylüler şu teşkilattan pek memnun görünüyordu. Artık, millet hakimiyyetini hissediyordu. Kendilerine biraz heves gelmek için aralarındaki ufak tefek mesâili heyet-i idarenin hall etmesini ve maamâfih, darb veya idam cezasını mucip bir kabahatleri olursa...kaza idaresine ma'lûmat vermelerini tenbih eyledim."[4]

Enver Bey, köyde seçim yaptırtmakta, seçimle gelen bu kurulun, belirli yargı yetkileri taşımasını da olağan bulmaktadır. Bu uygulamayla köylülere 'heves' geleceğini de bilmektedir. Üstelik oluşturduğu çete ile, zorbalık yapan bir ağaya karşı fiili tavır almayı da ihmal etmeyecektir: "Çete o gece köylülere fenalık eden ve orada malikanesi bulunan bir beye nasayih-i lazimede bulunduktan sonra ikmal-i teşkilata devam edecekti..."[5]

Böylelikle Enver Bey, Saray'ın Meşrutiyet ilanını kabul etmemesi durumunda genel ayaklanma hazırlıklarını yapabildiğine güvenebilmektedir: Ağustos 19'a kadar te'ehhür kaabil olur ise, o vakit, her halde umumi ihtilal yapmamızı teklif etmiş ve Tikveş kazasındaki 25.000 İslam ahalinin kamilen hazır bulunduğunu bildirmiştim."[6]

2 *A.g.e.*, s. 111.
3 *A.g.e.*, s. 111-113
4 *A.g.e.*, s. 108.
5 *A.g.e* s.120.
6 *A.g.e.*, s.117

Enver Bey, elbette bütün bu eylemciliği dağa çıktıktan sonra edinmiş değildir. Yukarıda, Makedonya'daki yoğunluğunu aktardığımız gibi, sürekli çete savaşındadır, karşısındakiler çok daha köklü ve donanımlı örgütlerdir. Kırsal kesimde sürekli mücadele içinde olan Enver Bey'in kendisi de gizli örgüt üyesidir ve çarpıştığı çeteler, bu örgütlerin tabanını oluşturduğu varsayılan gayrimüslim köyler ve Müslüman köyler hakkında gözlemlerde bulunmuş olması olağandır. Örneğin Makedonya örgütlerinin öğretmen temeli ona, daha dağa çıkmadan önce şöyle bir tasarı yaptırtmıştır: "Bütün köylerde nasayih ile mekteb küşad ettirmek ve buraların muallimlerini bir cemiyet efradından intihab ettirerek bu suretle köylüler arasında esaslı bir teşkilat yapmak fikrinde idim. Bunun için cemiyet efradından olan ve tanıdığım zabitlerden, müfrezelerle gezmekde olduklarından, her İslam köyünde, ahalinin tabiatına göre, nasihat ve cebr ile birer mekteb inşası ve mevcudların tanzimi içün para tedariki zımnında teşebbüsatda bulunmalarını reca etmişdim. Bu münasebetle Maarif Nezareti'nin şimdiye kadar yapmadığı bir istatistik tanzime başlamışdım. Her Müslüman köyünde kaç hane olduğu, mekteb olup olmadığı, kaç talebenin mektebe devam etmekde olduğu, mekteb var ise planı ve saire hakkında malumat tedarikine başlamışdım ve bu vesile ile para toplamağa da teşebbüs etmiştim. Bu hususda Selanik'te bile bir defa Erkan-ı Harb Reisi Mirliva Ali Paşa ve Süvari Feriki İsmail Paşa ve Ferik Rahmi Paşa ve sair zevatdan para cem etmiş idim."[7]

'Nasihat ve cebr' ile köylere yaygın ve eğitim kurumu çevresinde örgütlenmiş bir yapı hayalinde olan ve bunun için harekete de geçen Enver Bey, örgüt esininin kaynağını da açıkça ifade eder: "Merkez-i umumice kabul edilen bu teşkilat vechile Manastır'da bir vilayet heyet-i idaresi olacak ve şimdilik bu heyet-i idare kendine merbut olan kaza ve

7 *A.g.e.*, s. 69-70.

sancak idareleriyle meşgul olacaktı... Bu teşkilat da Bulgar teşkilatı esas olmak üzere tarafımdan yapılmıştı."[8]

Bütün bu hazırlık ve tasarılardan sonra, Meşrutiyet'in ilan ettirilmesi becerildiğinde Enver Bey'in köylülere söylediği şudur: "Herkes cemiyete koşuyordu. Çünki yegane kuvveti bundan görüyordu. Fakat bunlar, yavaş yavaş, birkaç gün içinde hükümete sevk edildi ve bu suretle halka, yine iktidar hükümetde olduğu, yalnız şimdi eskisi gibi hırsızlık ve haksızlık yapamayacakları anlatıldı."[9]

Enver Bey, devrimciliğini artık padişahı çevresindeki 'kötü adamların' tasfiye edilmesinin sağlanmasına indirgemiştir. "İstanbul teşkilatımız pek vâsi' olmadığından, İstanbul'da bir an evvel hükümete iktidar vermek ve Sultan'ın şahsına bir kasdımız olmadığını te'mîn etmek üzere, kendi arzusuna tebâ'iyyetle bir hey'et göndertmeğe karar verildi."[10]

1908 ikili iktidarı, İttihat ve Terakki örgütünce İstanbul'a devredilmiş, İstanbul'da kendisinin giriştiği iktidar oyununun kaderine terk edilmiş, Meşrutiyet'in dağa çıkarak ilan ettirildiği haberini alıp harekete geçen halk, devre dışı bırakılmıştır. Derviş Vahdeti, 14 Şubat 1909'da, Temmuz günleri ve devamı için, devrimin İslamcılar yerine Farmasonların eline geçmesi nedeniyle gerilediği yorumunu yapar: "Artık Avrupa'nın merkezinde denecek mertebe, Avrupa ile temasta bulunan, bir milletin istibdad zencirleriyle bağlanması emr-i muhaldir. Bizim dediğimiz beynel-ahrar bir mücadeleydi. (...) Ahrardan da maksat hürriyetperest olan her fert demektir. Binaenaleyh birçok fırsatlar var idi ki, vaktiyle inkılabı müteakip, mabeynde, nezaretlerde, birer, ikişer, arz-ı vücud eden inkılabçılar, son derece itidalini kaybetmiş bir milletten her suretle istifade ederek ne isterlerse yapabilirlerdi. Yapabilirlerdi diyoruz. Lakin bu yapabilmek acaba doğru mu? İşte bu da müşkil bir mesele. Burasını tahlile kalkışırsak bütün

8 *A.g.e.*, s.72.
9 *A.g.e.*, s.129.
10 *A.g.e.*, s.128.

bütün mesele başka suret kesbedeceğinden sarf-ı nazar ediyoruz. Madem ki inkılabı müteakib bir şey yapılamadı ve herkes küpünü doldurmak sevdasına düştü. Maneviyat itibariyle milletin nazarından düşenler, maddiyat cihetiyle de sâkıt oldu."[11]

Vahdeti'nin sarf-ı nazar ettiği olasılıklar üstüne bugün konuşmak, kurgu alanına girer; ancak devrim durumu saptamasını bu ifade de doğrulamaktadır. Vahdeti, yazısını Kamil Paşa hükümetini savunarak bitirir. Devrim, Meclis, Hükümet ve partiler arası mücadeleye dönüşmüştür.

Bu oyuna birinci bölümde özetle değinilmiştir. İttihatçılar, devrimci pratiğe sahip olmakla birlikte, toplumsal tabanları ve kuramsal çerçeveleri nedeniyle, toplumsal bir devrim peşinde değillerdir. 1908 'devrim'i ve niteliği hakkında, öncelikle taşradaki yapı ve bu başlıklar akılda tutularak, İttihatçıların kimliği, örgütlenmesi ve bu gücü nereden aldıkları konularında sonuçlar çıkarmak gerekir.

Toplumsal Taban

1889 kuşağı, hem örgütlenme olarak dağınık, hem de çeşitli sınıf ve tabakalara karşı her örgütü farklı tutum içindedir. Kaybedilen Meşruti rejime ulaşmak için, iktidar yolunu açacak herkesle ittifak aranır: "Merkez üyeleri: "...ağalardan, beylerden, paşalardan, yaverlerden, Saray yaverlerinden, Mabeyn takımından, hem de cümlesi münevver'ül-efkâr" üyelerinin varlığını büyük bir memnuniyetle açıklarken, Balkan teşkilatı ("Ya bizim ahalinin başına belâ kesilen muteberân perdesi altında hayasızları mı? Acele etmeyiniz. Bazı insafsız ağalarımız, vicdansız beylerimiz, asılsız paşalarımız, imânsız müftülerimiz ahlâkımızın ne derece bozulmuş olduğunu...") mücadelesini bu gruplara karşı yürütmüştür. Bu

11 Derviş Vahdeti, "Millet Selamettedir", *Volkan*, S. 45, 14 Şubat 1909, s. 4; E. Düzdağ, *a.g.e.*, s. 214.

teşkilatın lider kadrosunu incelediğimizde uzun süre değişmeyecek olan idarecilerin, Yorgancı İbiş, Terlikçi Mehmet veya İskender beyler gibi esnaf temsilcilerinden, buna karşılık, Suriye'de teşkilatın yönetim kadrosunun bir tarikatın da desteğiyle Geylânizadeler ve Azmzadeler gibi önde gelen eşraf ve ulemadan oluştuğunu gördük. Aynı şekilde, Mersin'de Türk-Ermeni karışımı bir kadroya karşılık, Mısır'da ulema denetiminde Cemiyet'e Hıristiyanların alınmasına şiddetle karşı çıkan bir grup oluşabiliyor, Selanik teşkilatı ise Dönmelerin desteğiyle faaliyetini sürdürebiliyordu."[1]

1908 kuşağının en önemli örgütçülerinden Bahattin Şakir ise Meşrutiyet'in ilanından sonra devrimlerinin 'yukarı' ve 'aşağı' sınıflar karşısındaki konumunu şöyle özetler ve savunur:

"10 Temmuz 324 Osmanlı inkılâb-ı kebîrinde ekâbir-i millet ve ricâl-i devlet tanınmış ve bulunmuş zevâtın himmet ve gayretleri hemen yok gibidir... Selâmet-i vatan nâmına kendilerine müracaat olundukta alınacak cevâb: Ya me'yûsiyet, ümîd ve emniyetsizlik; veyâ istihfâf, hakâret ve hattâ tehdid idi...

İnkılâb-ı kebîr-i Osmanî, 1293'te olduğu üzere, ne ekâbir-i ümmet ve ricâl-i devletin himmetiyle yukarıdan aşağıya in'itâf etmiş nev-zuhûr bir hurşid-i füyûzât ve ne de tamâmen aşağıdan yukarıya vuku' bulmuş bir infidâkdır; hasılı mekteblerden yetişen genç, dinç ve ilim ve ahlak ile müzeyyen nesl-i cedîddendir...

Birinci hâl yâ'ni yukarıdan aşağıya vâki' oldukda meşîmesi milletin a'mâk-ı rûhunda bulunmamakla feyizdâr olamaz;... göz kamaştırmasıyla zail olması bir olur.

İkinci halde ise nâzımı ilim ve irfân, sâik-i akıl ve i'zân bulunmamakla bu sûretle olan herbir feverân behîmet-i beşeriyyeyi îkazdan masûn kalmaz; serâpâ hûnîn levhalarla

1 M. Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Y., İstanbul, t.y., s. 646. 1889-1902 döneminde çeşitli tarikat önderlerinin Jön Türklere katılımı için bkz. *a.g.e.*, s. 112-124.

jenkdâr olur.

Halbuki efkâr ve âmâlleri yalnız endişe-i selâmet-i vatan, ta'kîb-i hukûk-ı beşer, incizâb-ı fıkr-i adâlet ve hürriyet ve uluvvet ve musavâat olan münevverü'l-efkâr kısm-ı milletden feyzân eden bu fikr-i inkılâb, yukarı ve aşağıya kuvvetli ve dâimî cereyânlar yaparak envâr-ı hürriyet ve füyûzâtını her iki cihetde istiktâb ettirerek âlde selâmet ve teâli-i mülk ve milleti, aşağıda hukûk-ı insaniyyeyi te'mîn eylemek üzere bulunmuşdur.

Bugün fıtraten bedbîn olanlar dahi kanaat getirmelidirler ki 'İnkılâb-ı Kebîr-i Osmanî' vâki' olmuşdur. Fransa inkılâb-ı kebîri nasıl Avrupa'yı gark-ı envâr-ı medeniyyet etmiş ise, inkılâb-ı kebîr-i Osmanî de Şark'ı, bi'llhassa âlem-i İslamiyyet'i envâr-ı füyûzâtına müstağrak edecektir. B.[alhaeddin] Ş.[akir][2]

Fransız Devrimi'nin Avrupa'yı etkilediği gibi, Osmanlı Devrimi'nin de bütün Doğu'yu etkileyeceği umudunda olan, hatta Ömer Naci ve arkadaşlarının İran'a devrim ihracı için girmelerinde olduğu gibi bu umutlarını eyleme de döken İttihatçılar, kendi ülkelerinde programlarını netleştirip, uygulama güçlerinin hesabını yapmışlar mıydı? Oysa kendilerini 'sınıfsız aydın'lar olarak gören İttihat ve Terakki'nin, Meşrutiyetin ilanında oluşan ittifaklar[3] bir yana, Selanik ve Manastır

2 "Osmanlı İttihad ve Terakki Cem'iyyeti, Vesâik-i târihiyye :6", *Haftalık Şurâ-yı Ümmet*, No 205, 14 Kanun-i sani 1325, 27 Ocak 1910, Erol Şadi Erdinç, Faruk Ilıkan, "Şurâ-yı Ümmet'ten Seçmeler", *Tarih ve Toplum*, Ağustos 1994, S. 128, s. 38'de.

3 Enver Paşa, Ohri eşrafıyla sağlanan ittifakın çözümlemesini yapmıştır: "...üç yüz yirmi üç Eylül'üne doğru, Ohri Redif Taburu kumandanlığına ta'yin olunan kolağası Eyyub Sabri Efendi'nin vusûlü, Cemiyet'in tevessü'üne fevkalâde yardım etti. Zaten Ohrili olan bu zat derhal idare heyeti arasına idhal edilerek Cemiyet'in tevessü'üne çalıştı. (...) Ohri Müderrisi Mustafa Efendi bu fikre meyyal bulunmakta olduğu gibi, hükümetin son zamandaki iktidarsızlığı karşısında hiçbir mallarını tasarruf edememekte olmaları ve buna sebeb olan Bulgar çetelerinin tazyiki derhal bütün eşrafın, aralarındaki münâfereti bırakarak, Cemiyet'le birlikde çalışmağa gayret etmelerine sebeb oldu. Bu tesiri hasıl etmek dolayısıyla Bulgar çetelerinin bilmeyerek yapdıkları hizmet şayan-ı teşekkürdür"; H. E. Cengiz, *a.g.e.*, s. 71.

örgütlerinin toplumsal ve ideolojik tabanları farklıydı ve bu farklılığın 1908 sonrası gelişmelerde etkisi görülecekti. Abidin Nesimi'nin yorumu şöyledir:

"İttihat ve Terakki'nin fikir gücünü Selanik, vurucu gücünü de Manastır Ocağı teşkil ediyordu. Manastır Bektaşi tekkesi çok kuvvetliydi. O çevre halkının çoğu Bektaşi idi. Özellikle Müslüman Arnavutlar hep Bektaşi idiler. Ayrıca Manastır'da aslen Arabistanlı olan ve gördüğü bir rüya üzerine Manastır'a yerleşen Muhammed Nurül Arabî adlı büyük bir din adamı da vardı. Bu din adamı üçüncü tabaka Melamiliği kurmuştu. (...) Özellikle İstanbul Melami tekkesi şeyhinin oğlu, Miralay Sadık Bey de Manastır'da bulunuyordu. (...) Buna karşılık Selanik'te daha çok batının sosyalist ve masonik görüşleri geçerliydi. Fakat bunların vurucu güçleri Manastır'a göre zayıftı. Çünkü ordudaki subayların çoğu Melami idi. Ayrıca eşkiya takibinde bulunan devletin silahlı güçleri mensupları da Arnavut'tular. (...)

1908'de II. Meşrutiyet gerçekleşince, iktidarın ilk bakışta vurucu gücü temsil eden Manastır ocağına geçeceği sanıldı. Oysa 1908'de siyasal iktidar Selanik ocağının eline geçmiştir. Siyasi iktidarın Manastır ocağının değil de Selanik ocağının eline geçmesi, baskı gruplarının ve özellikle devlet emniyet teşkilatının 1908'de Selanik ocağının etkisi altına girmiş olmasındandı. (...)

Selanik ocağı duruma hakim olunca, kendi durumunu kuvvetlendirme yoluna gitmiş, devri sabık yaratmamalı şiarını ortaya atmıştır. İttihat Terakki'nin gizlilik döneminde onlara kötü muamele etmiş, fenalıklar yapmış kişiler de kovuşturulmaktan kurtulmuşlardı. Bu duruma içerleyen Manastır ocağı İttihatçıları, eski dönemin hafiyelerini kaba kuvvetle tasfiye yoluna baş vurmuşlar, ilk önce Serez'de bir terörist örgüt kurmuşlardı. İşte bu örgüt, Teşkilat-ı Mahsusa'nın çekirdeğini teşkil eder. (...) Serez'de başlayan hareket, Manastır'a, Selanik'e ve nihayet İstanbul'a kadar sirayet etmiştir. İstanbul'da eski hafiyelerden Mahir Paşa, faili bulunamıyan

bir cinayete kurban gitmiştir.

İktidarda olan Selanik ocağı yöneticileri, Manastır ocağı mensuplarının devr-i Hamid'in hafiyelerini tasfiyede onlara yardımcı olmuşlardır (...) aynı zamanda İttihat ve Terakki genel merkezinin muarızlarını da kaba kuvvetle tasfiyede kullanmayı tasarlamış ve kendi mutemetlerini bu komiteye katarak tasarılarını gerçekleştirmişlerdir."[4]

Abdülhamit de bu ocakları, dış siyaset açısından değerlendirir:

"İngilizler Manastır İttihatçılarını, Almanlar Selanik İttihatçılarını durmadan kışkırtıyorlar. Devleti içten ele geçirmek için bir hükümet darbesine zorluyorlardı. İngilizlerin Manastır İttihatçılarıyla başarıya ulaşması benim için bir felaketti çünkü hemen beni bertaraf edecekler ve muradlarına ereceklerdi. Almancı İttihatçılardan korkum yoktu. Onların başarısı, İngiltere'yi daha da korkuturdu.

Alman Mason Locaları kanalıyla tesir altında tutulan Selanik İttihatçıları, Enverler, Niyazilerle harekete geçtiler. Şemsi Paşa vuruldu. Manastır İttihatçıları teşebbüsü elden kaçırmıştı. İngilizler, benim de mutemedim olan Ebül Hûda Esseydi'yi kullanarak gizli görüşmelere başladı. (...) İngilizler nedense gizli müzakereyi durdurdu. (...) Selanik İttihatçıları beni tahttan indirirken, İngilizlerle bir anlaşmaya varmak ve yaklaşan büyük muhabereye, denizlere hakim bir devletle ortak olarak girmek artık bir hayal olmuştu."[5]

İttihatçıların 'İngilizci' Kamil Paşa ile, Paşa'nın kendileriyle uzlaşmaya yanaşmaması nedeniyle geçinememesi, oysa İngiltere'yi demokrasi beşiği kabul eden gençlerin, İstanbul'a yeni gelen İngiltere elçisinin arabasını omuzlarda taşıması bir yana, İngiltere ve Almanya'nın dünyadaki ve öncelikle Avusturya ile Rusya'nın Makedonya'daki çekişmesi, Meşrutiyet'in ilanıyla ancak I. Dünya Savaşı patlayana kadar

4 Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Gözlem Y., İstanbul, 1977, s. 31-34.

5 *Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, haz. İsmet Bozdağ, Kervan Y., İstanbul, 1975, s. 76-77.

tehir edilecektir. Sonunda Alman partisine katılmakla Abdülhamit'in siyasetine dönmüş olan İttihatçıların Meşrutiyet'in ilanında başarılı olmaları ile Makedonya sorunuyla ve bu sorunun en derin biçimde yaşandığı Manastır şehrinin özelliği arasında yakın ilişki vardır.

Selanik şehrinin burjuvalığı, kozmopolitliği üstünde durulmuşken, Manastır üstünde yeterince durulmamıştır. Manastır, örgütlerin terör saçtığı bir şehirdir. Yukarıda değinilen 1903 Bulgar/Makedon ayaklanması Manastır'da başlayıp bütün Makedonya'yı sarmış, köylüler büyük toprak sahibi beylerin kulelerini yakmış, ihtilalciler üç hafta bölgeye egemen olmuşlardır. 10.000 km^2'ye yayılan ayaklanma 240 çatışma ile bastırılabilmiştir. Köyler yakılmış, 20.000 köylü Bulgaristan'a sığınmış, 60.000 köylü uzun süre dağlarda yaşamak zorunda kalmıştır.[6] Manastır, siyasi çeteler dışında her zaman dağa çıkmış köylülerle dolu bir bölgedir ve tüccarlar, bu kavşak noktasındaki şehirden başka şehirlere ancak kervanlar oluşturarak gidebilmektedir.

Manastır'da çıkan gazetelerin adları bile, şehrin havasını aktarmak için ipucu olabilir:

Neyyir-i Hakikat, 1908-11 yılları, 317 sayı, Manastır İttihat ve Terakki merkez komitesi yayını.

Yeni Hayat, 1908.

Elhan, 1909, Manastır'da 2, sonra İstanbul'da 19 sayı.

Süngü, 1908-9'da 25 sayı.

İleri, 1909, *Süngü*'nün devamı.

Kasatura, 1909.

Kurşun, 1909, *Süngü* ve *İleri*'nin devamı.

Vatan, 1909.

Yeni Fikir, 1909-10, Manastır'da 7, sonra İstanbul'da 5 sayı.

---

6 İ. Tekeli, S. İlkin, *a.g.m.*, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 370.

İttihad-ı Milli, 1910, Türkçe-Arnavutça.

Hukuk-u ibad, 1910.[7]

Manastır'da ayrıca İttihad-ı Anasır Fırkası'nın kurulduğunu, *Tanin*'de 19 Haziran 1325'te (2 Temmuz 1909) yayımlanan nizamnamesi ile biliyoruz.[8]

Manastır Ocakları ile bilgimizi artırmanın şimdilik iki yönü görülmektedir: Melâmilik ve Miralay Sadık Bey

Abdülbaki Gölpınarlı'nın eserinden, üçüncü tabaka Melâmilerle ilgili elde edebildiğimiz bilgilere göre, Balkanlardaki Melâmiliğin şeyhi Seyyit Muhammed Nur (1813/14, - 13 Mart 1888, Ustrumca) Mısır'da doğmuş ve şeyhi kendisine 'diyar-ı Rum'a gitmesini emretmişken Balkanlara gelmiştir. "Esasen Anadolu 'diyar-ı rum' diye anılırken ve Şeyh Hasan Kuveysni, kendisine Rum'a azimeti emreylemişken Seyyit Muhammed Nur'un Antalya'dan doğruca Selanik, Üsküp havalisine gelip yerleşmesi şayanı nazardır. Buraları daha Ahmet Sarban ve Hamza Bali'den beri Melamiliğin mütekasif bir merkezi idi... şu halde Muhammed Nur'un faaliyetine buraları merkez ittihaz etmesi ve on sene zarfında kendisiyle beraber 470 kişiyi hacca sürükleyecek kadar tanınması, emri maneviden ziyade bir fikr-i mahsusun tatbikinden doğan müspet bir neticeyi irade eder."[9]

Muhammed Nur, Üsküp Valisi Hıfzı Paşa, Servili Selim Paşa gibi yöneticilerle ilişki kurmuştur. Vilayet merkezinin Üsküp'ten Prizren'e nakli üzerine o da Prizren'e nakletmiştir. Gölpınarlı "bu suretle daima avamdan ziyade eâzımla temasda bulunmayı tercih ettiğini izhâr eylemiştir" demektedir (s. 237).

"Rumeli'de zuhur ve intişar eden bu meslek, Selanik,

---

7 Bkz. Bernard Lory, Alexandre Popovic, "Balkanların Kavşağındaki Manastır, 1816-1918", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Y., İstanbul, 1996, s. 75.

8 Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 41.

9 Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, Gri Y., İstanbul, 1992, s. 235-36. Üçüncü devre Melâmîleri konusu için bkz. s. 231-339.

Üsküp, Manastır ve hatta Bosna havalisini tamamiyle istilası altına almıştır... bu havali Bayrami Melâmilerinden beri melâmetin en ziyade yayıldığı saha idi. Aynı zamanda son zamanlarda Arnavutluk'ta Bektaşiliğin ve daha evvelce Rifailiğin intişarı da halkı vahdet telakkilerine mümkin mertebe aşina bir hale getirmişti... mütekasif merkezi Arnavutluk müstesna çünki orada yerleşen Bektaşiliğe galebe müşkildi - Selanik Manastır Üsküp ve havalisi olmak üzere cenuben Tırhala şimalen Bosna havalisine kadar yayılmış" (s. 299).

Muhammed Nur, ortodoks Müslümanların tepkisini çeken olaylara karşın, yönetici sınıf içindeki taraftarları ile, baskıyla karşılaşmamıştır. "Müşir Çerkes İsmail Paşa'nın davetiyle Manastır'a gitmiş ve üç ay ikameti esnasında ekseriyeti memurinden olan bir zümreye Bedreddin'in *Varidat*'ını okutmuştur... 1285 tarihinde Üsküp ve civarında bazı müteassıplar bir arzuhal yapıp Seyyid'in neşri ilhad ettiğini merkeze bildirmişler, Sultan Aziz de tahkikini Şeyhülislam'a irade etmişse de Zaptiye Müşiri Hüsnü Paşa Manastır valiliğinde bulunduğundan, bu iddianın aslu esası olmadığını söylemiş ve Muhammed Nur'u telgrafla İstanbul'a davet etmiştir"(s. 238).

"Yonus Efendi Priştineli olup cezbedar bir zat imiş. Muhammed Nur Priştine'de bir düğüne davet edilmiş. Şehre girerken Yonus Efendi bir minareye çıkarak 'ey Müslümanlar, Muhammet resullullah geliyor istikbal edin' diye bağırmağa başlamış. Bunu duyan hocalar müftüye müracaatla şikayet etmişler. Nihayet yine hülefadan Hacı Maksud Efendi müftüye gidip 'Hazreti Peygamberin varisi ulûmu geliyor' demek istediğini beyan ve ümmi ve cezbeli bir zat olduğundan kusura bakılmamasını reca ederek mes'eleyi kapatmış"(s. 309-10).

Ancak Abdülhamit devrinde müritlerden siyaseten sakıncalı görülenler olmuştur.

Vehbi Efendi Manastırlıdır, seyyitten hilafet almış, başına epeyce adam toplaması istipdat hükümetini şüpheye

düşürmekle Trablusgarp'a nefyedilmiştir. Menfasında 5 sene kadar kalıp afvedilmiş ve İstanbul'a gelmiştir. Hicri 1323'te vefat etmiştir" (s. 317).

Şeyh Abdülkerim Ruhî Efendi İstanbullu... başına birçok mürit toplamış ve bunlar melametle sermest olarak rast geldikleri kimselere vahdete ait laflar söylemeğe başlamışlar ve bendelerinin şer'an mubalâtsızlıkları görülmüştür. Esasen Abdülkerim Efendi de zavahire pek riayet etmezmiş... nihayet bu ahval nükbetini mucip olmuş ve Bursa'ya sürülmüştür. Bursa'da 5 sene kalan Abdülkerim Efendi son zamanlarında biraz ateh getirmiş [bunamış]... 1323'te... 65 yaşlarında vefat etmiştir (s. 318).

Melâmilerin, önce İttihat ve Terakki sonra Hürriyet ve İtilaf içinde yer aldıkları görülmektedir:

Terlikçi Salih, Abdülkerim Efendi dervişlerindendir.... ilmi olmamakla beraber birçok tasavvuf kitapları okumuş, hafızası kuvvetli olduğundan bunları adeta ezberlemiş, bulunduğu sohbetleri de harfiyyen hafızasına almış olduğundan başına birçok kimseleri toplamıştı... İttihad ü Terakki Fırkası'na girdiği ve hatta mebusluğa namzet ilan edildiği halde bir müddet sonra muhalefete başlamış, nihayet Sinop'a nefyedilmiştir. Avdetinden sonra 1341'de vefat etmiştir (s. 320).

Kaymakam Ahmet Bey, Trablusgarp muhasebecisinin oğlu, İstanbul'da doğdu, askeri rüştiye ve askeri baytar mektebinde okudu. Birçok tarikatlara girmiş... meşhur Mehmet Ali Hilmi Dede babaya intisap ederek Bektaşi de olmuştur. Selanik'te iken taburunun binbaşısı Mahmut Bey vasıtasile seyyidin hulefasından Doyranı İbrahim Efendi ile görüşmüş, ...bilahare Muhammed Nur'a da mülaki olarak hilafet almıştır... İttihad ü Terakki hükümeti tarafından Sivas'a nefyedilmiş, mütarekede İstanbul'a gelmiş yine İtilafçılarla birleşmiş, nihayet Hicaz'a oradan da Şerif Hüseyin'le beraber Kıbrıs'a kaçmış, 1341'de Kıbrıs'ta vefat etmiştir" (s. 325).

Biyografi eserleriyle tanınan Bursalı Tahir Bey, Üsküdarlı Seyyit Mehmet Tahir Paşazade'nin torunu, Plevne şehitlerinden Rifat Bey'in oğludur, 1861'de Bursa'da doğdu, 1879'da Harbiye'yi bitirdi, Manastır'da askeri Rüşdiye'de coğrafya ve hendese, mülkiye idadisinde coğrafya ve kavait hocalığı yaptı. Manastır, Üsküp, Selanik'te maarifte çalıştı. Muhammed Nur'a da mülaki olmuştu. İlk İttihatçı kadro içinde yer aldı. Meşrutiyet'in ilanıyla Bursa mebusu oldu. "Melâmi ihvanına istinaden İttihad ü Terakki'den bir grup ayırmağa teşebbüs eylemiş ise de siyaset hayatında pek de muvaffak olamıyarak dört sene sonra mebusluktan çekilmiş, 1329'da kaymakamlıktan tekaüt olmuştu." 1926'da vefat etti (s. 328).

Abdülbaki Gölpınarlı, Melâmiler hakkındaki bilgilere "içlerinden birçokları, eskiyle yeniyi birleştirmek amacıyla olsa gerek, masonluğa da girmişlerdir" bilgisini de ekler (s. V).

İttihat ve Terakki Manastır ocaklarının başkanı olan Miralay Sadık Bey de Abidin Nesimi'ye göre İstanbul Melâmi tekkesinin şeyhi olan ulemadan Huzur Dersleri başmukarriri Küçük Filibeli Hoca lakabıyla tanınan Abdullah Efendi'nin oğludur. Sadık Bey, Manastır Süvari Alay Kumandanı iken İttihat ve Terakki'ye girmiş, Manastır şubesinin önderi olmuş, Meşrutiyet'in ilanıyla ünü artmışsa da, İttihatçıların yönetim kadrosu dışında bırakılmış, önce Debre Mutasarrıflığı'na gönderilmiş, sonra Harbiye Nezareti Süvari Dairesi İkinci Reisi olmuştu. Sadık Bey, Hizb-i Cedit hareketiyle (Nisan 1911) İttihatçılara karşı siyasal eyleme girişmiş, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na davet edilerek ikinci başkan olmuş[10], Babıâli baskınından sonra yurt dışına kaçmıştır. Mütarekeden sonra kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na başkan olmuş

10 Sadık Bey'in, İttihat ve Terakki'nin Selanik ocağıyla örgütlenme konusunda pazarlıkları, önce İttihat içinde ayrı bir örgütlenmeye gidişi ve sonra Hürriyet ve İtilaf'ın oluşumu konusunda bkz. Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflası. İtilaf ve Hürriyet Fırkası*, haz. Ahmet Eryüksel, Nehir Y., İstanbul, 1992

ve 150'likler listesine alınarak yurtdışına sürgün edilmiş (1924), af edilerek gelişinin ertesi günü (1940) ölmüştür.

Hizb-i Cedit, Halaskar Zabitan, Manastır'da subayların dağa çıkması gibi girişimlerle, İttihatçıların yöntemlerinden ayrılmayan yöntemlerle muhalefet eden grupların birleşimi[11] olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ideolojik yapısı ve bu yapı içinde Sadık Bey'in yeri hakkında Ali Birinci'nin çalışmasından iki paragraf alıntılamak yeterli olacaktır:

"Fırka'nın taşra mensupları umumiyetle, ulema zümresinden ibaretti. Şubeler ise mescid-tekke karışımı bir görünüş arz ediyordu. Fırka, taşrada bu zümreye dayanmak politikasını takip etmiş ve bunda muvaffak olmuştur. Yapılan propaganda fırkanın İslamiyeti takviye ve Müslümanları bir noktada birleştirmek için kurulduğu yolundaydı. Bu arada İttihat ve Terakki'nin içtimai sahada yaptığı değişikliklerin, kadınların cemiyet hayatına daha çok girmeleri, piyangonun ortaya çıkışı gibi yeni gelişmelerin doğurduğu tepkinin de bu zümreyi Hürriyet ve İtilaf Fırkası yönünde temayül göstermeğe ittiği söylenebilir. Burada ilk bakışta dini gibi görünen tepkinin, esasda sosyal bir tepki vasfında olduğu kabul edilmelidir."[12]

"Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda iki hizip bulunduğu, kendilerine 'Tam Müslümanlar' diyen karşı tarafa da 'Dinsizler' diyen taraf ile, kendilerine 'Münevveran takımı', karşı tarafa da 'Yobazlar, Dervişler, Hacegan' diyen taraf arasında çekişme bulunduğu, Meclis feshedilince orduyu harekete geçireceği umulan Sadık Bey'in bunu başaramayınca Münevveran arasında itibarını kaybettiği, seçimlerde taşradaki mensuplardan ulema taifesinin 'sarıklılardan başkasına rey verilmeme-

11 Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na örgüt olarak veya mebuslarının çoğunluğu katılan örgütler şunlardır: 14 Eylül 1908'de kurulup 30 Ocak 1910'da kendisini feshe den Ahrar Fırkası; Mart 1909'da Meclis içinde kurulan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, 6 Şubat 1910'da kurulan Osmanlı Demokrat Fırkası, 21 Şubat 1910'da kurulan Ahali Fırkası.

12 Ali Birinci, *a.g.e.*, s. 88-89. Hocamızın, dini görünen, esasda sosyal olan tepki konusunu açması her halde yararlı olacaktır.

si'ni istediği, partinin seçim baskılarına uğraması ile Münevveranın partiye uğramayarak partiyi Sadık Bey'e terk ettiği anlaşılmaktadır."[13]

31 Mart Olayı'nın sorumlusu olarak idam edilen Derviş Vahdeti, 48. sayısından itibaren (17 Şubat 1909) İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti yayın organı olmadan önceki süreçte gazetesi *Volkan*'da İttihatçılar arasında ayrım yaparak, Niyazi, Enver, Atıf beyleri överek, (nitelikleri çok farklı) Prens Sabahattin, Abdullah Cevdet, Mizancı Murat'lara yer verilmeyişini yererek, Cemiyet'in ve inkılabın gerçek kimliğinin bu kişilerle korunabileceğini savunur.[14] Derviş Vahdeti'nin, zaman içinde, Cemiyet içinden Manastır ocağını ayırt etme gayretinde olduğu görülmektedir: "Şu son zamanlarda Manastır merkezinin takip etmekte olduğu mesleğe karşı söz söylemek cinayettir."[15] Selanik ve İstanbul örgütüne karşı saldırılarını arttırdıkça, Manastır şubesine yönelik övgüleri artmaktadır: "İttihat ve Terakki Cemiyet-i hakikiyesi ki, 10 Temmuz'dan evvel müesses olanlardır ve vaktiyle Kâ'be-i hürriyet itlak olunan Selanik'ten bilmühâcere medine-i Manastır'da tahassun etmiştir. O cemiyete karşı evvel ve âhir söylediğimiz gibi hiç diyeceğimiz yoktur. Onlara dil uzatmak ayniyle Medine-i Münevvere'nin muhâcirin ve ensârına tecavüz etmek kadar ağırdır."[16]

Volkan gazetesinin 24 Mart 1909 günlü sayısının başlığı da "İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umûmisi Manastır'dır" biçimindedir. *Volkan* gazetesi bu sayısından sonra da bu görüşünü temellendirmeye çalışsa da, verdiği adların İttihatçı örgüt içindeki yerleri ve Manastır şubesinin ***Neyyir-i Hakikat*** adlı gazetesi ile polemikleri, *Volkan*'ın nitelendirdiği gibi bir ayrımın gerçeklik derecesi hakkında kuşkular uyandırmaktadır. Manastır şubesinin, Rumeli'de yaşamakla,

13 Birinci, *a.g.e.*, s. 94-95.
14 *Volkan*, S. 2, 12 Aralık 1908, s. 2-4; E. Düzdağ. *a.g.e.*, s. 8-10.
15 *Volkan*, S. 37, 6 Şubat 1909, s. 4; Düzdağ, *a.g.e.*, s. 175.
16 *Volkan*, S. 81, 22 Mart 1909, s. 1; Düzdağ, *a.g.e.*, s. 390.

yakından tanıdığı Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya karşı İstanbul ve Selanik'e göre daha tahammülsüz olması gibi ayrımlar varsa da, ***Volkan***'ın bu tavrıyla ya yıpratıcı ve yanıltıcı siyaset yaptığı veya ancak 1911'lerde ortaya çıkacak ayrımın erken habercisi veya çabuklaştırıcısı olmak istediği düşünülebilir. Derviş Vahdeti'nin İttihatçılarla geçmişte kurduğu ilişki ve Manastır'daki tarikat ortamı anımsandığında, şube içinde belirli kişilerle tanışıklığı ve ilişkisi olduğu da tahminler arasındadır.[17]

Anadolu'da yer yer Mevlevi ve Bektaşilerin, Manastır'da Melamilerin II. Abdülhamit rejimine karşı siyasallaşmaları, II. Meşrutiyet'in ilanıyla durulmuş görünürken, bu tarihten sonra Anadolulu yerel dini önderlerin İttihatçı karşıtı örgütlenmeleri ön plana çıkmaktadır. Siyasete atılmış Melamilerin de, 1909 sarsıntısı geçtikten sonra, aynı kamp içinde yer aldıkları görülmektedir.

'Liberal' kesimle, dinci kesimin, Arap, Arnavut, Kürt milliyetçilerle, marjinal kalan demokrat ve 'sosyalist'lerin çatısı altında toplandığı ve Rum ve Hınçak örgütlerin seçim işbirliğine gittiği Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde, eski İtthiatçı kadroların ve eşrafın da yer alması, Arnavutların Meşrutiyet'in ilanı sürecinde İttihatçılarla yaptıkları işbirliğinin, bir yıl geçmeden dağılmasına yol açan süreçle kesişir. Bu siyasal gelişmeler ve bu gelişmelerin parti oluşumlarına yansıması, Makedonya'yı etkileyen dış olaylar kadar, Balkanlardaki milliyetçi örgütler, sınıf tabanları ve sınıf siyasetinin kendisini ifade etme gücü-birikimi ile açıklanabilir.

Yusuf Akçura, Meşrutiyetçi güçlerin sınıf çözümlemesini çok net yapar: "burjuvaziden hariç kalanlar (mesela aylığıyla geçinir ufak taşra memurları, yine aylığıyla geçinir küçük rütbeli, Makedonya'da eşkıya takibine memur zabitler), hidmet ve saylerinin tamamen ödenmediğini pek iyi biliyorlardı... İttihat ve Terakki işte bu proleter memurin-i askeriye ve

17 *Volkan*, S. 84, 25 Mart 1909, s. 2: Düzdağ, *a.g.e.*, s. 406.

mülkiyeyi taazzi ettirerek, yani vaziyet-i iktisadiyelerinden gayri memnun memurların mümessili sıfatıyla işe başladı; ve hükümet-i mevcudeye muhalif bir fırka halinde ortaya çıktı. Gayrimüslim ve gayri Türk bazı demokrat fırkalar da (ezcümle Ermeni Taşnaksutyun ile ihtilalci Bulgar fırkaları) muzahir ve hatta onunla müttefik oldular. Selanikli tüccarların da ekseriyeti İttihat ve Terakki'ye dahil oldu. Irsi bir istidad-ı azim-i ticariyeye malik olan bu tüccaran ihtilalin muvaffakiyetini tahmin ettiler ve muvaffakiyet halinde, milli ve beynelmilel büyük ticareti ve alelhusus hükümet müteahhidliğini hemen hemen yeddi inhisarlarında bulunduran İstanbul'un Rum ve Ermeni tacirlerini mevki-i iktisadiyelerinden kaldırabilmek ümidinde bulundular. Nihayet Rumeli'de büyücek çiftlik sahibi olan beylerden bir kısmı (mesela Serez beyleri) fırkaya girdi; Bulgar, Sırp ve Yunan çetelerinin mütemadi tahribatı, Rumeli'de Türk beylerinin varlığına azim zararlar iras ettiğinden, hükümetin tedbiriyle vaziyet-i iktisadiyelerinin düzeleceği ümid olunabilirdi."[18]

Yeni tarz askeri eğitim almış ve komitacı deneyimine sahip genç kuşağın acil siyasal önlemler alınması gereğini hissettiği bir dönemdeki eylemciliği ile, imparatorluğun en önemli burjuva birikimine sahip şehri olan, çok uluslu ve kültürlü, Abdülhamit rejiminin ulaşmadığı 'hür' Selanik'in, siyasi merkezin dışında tutulmasına ve çözüm üretememesine karşı tepkisi birleşmiştir. Varlığını tehlikede gören, İslam kimliğine sahip ancak yeni bir yorum getirme zorunluluğunda olan Manastır eşrafı da, aynı çözümsüzlük nedeniyle bu oluşumla işbirliği yapmıştır. Varlık-yokluk sorununun ortaya çıkışından beri Bektaşiliğe giren Arnavutların Avrupa egemenliği korkusuyla ve Osmanlı orta sınıf ve memurlarının savaş ve geçim koşullarının ağırlığı altında çıkar yol bulamayışı gibi öğelerin biraraya gelmesiyle örgütlenme başarılmıştır. Avrupalıların müdahale programı Osmanlı egemenliğini

18 Akçura'dan aktaran S. İlkin, İ. Tekeli, *a.g.m.*, s. 376-77.

fiilen yok edecek dereceye geldiğinde, İttihatçılar, Abdülhamit'in iflas eden siyaseti için de kurtarıcı simit olmuştur.

1908 Devrimi'nin, Abdülhamit'i kurtardığı, kendisi tarafından gizli sevinçle karşılandığı yolunda kurgular, o zaman da yapılmıştır. Fransız diplomatlarından, bunun padişahla danışıklı oyun olduğunu düşünenler de olmuştur.[19]

Mısır, Sırbistan, Yunanistan'ın kopması, 1838 yılında İngiltere ile yapılan ticaret sözleşmesi, kapitülasyonlardan ayrıca kurumlaşan Düyun-u umumiye, Balkanlar ve Ermenistan'da Avrupalılara verilen ıslahat sözleri anımsanır ve Osmanlı devletinin uluslararası ortamda 'düvel-i muazzama' karşısındaki konumu, Alman birliğinden sonra dünya güçlerinin giriştiği hızlı paylaşma süreci, 1905 Fas, Trablusgarp çekişmeleri, Rus-Japon savaşı, Çin Hindi gibi emperyalist 'gaile'lerle birleştirilirse, I. Dünya Savaşı'na giden yolun tam ortasında olan Osmanlılar ve Abdülhamit rejimi için neden böyle kurguların akla geldiği anlaşılır. Meşrutiyet'in ilan günlerinde İngiliz elçisinin arabasına kendilerini koşacak kadar İngiltere yanlısı hürriyetperver gençlerden, birkaç yıl sonra, İttihatçıların Abdülhamit'in Alman siyasetine dönüşü de, uluslararası ortamın belirleyici gücü açıklayabilir.

1905'ten itibaren kendi içinde kanlı hesaplaşmalara giren Makedon/Bulgar çeteleri ile birbirleriyle savaşmaktan yorgun düşmüş Balkanlı milliyetçi çeteler ve halklar, 1908 Müslüman bağlaşmasının 'Meşrutiyet' programını feralılatıcı bulmuşlardır. O yıl kendi sorunları olan Avusturya ve Rusya gibi komşu himayeci devletlerin de ataleti ile, demokrat Osmanlı şemsiyesi vaat eden Meşrutiyet sevinçle karşılanmıştır:

"...herkes rahata susamıştı. Makedonyalı köylüler yıllar yılı bir yandan komitacıların faaliyetlerinden, diğer yandan komitacıları takibe çıkan askerden çok çekmişti. Adalet ve eşitlik sloganlarıyla gelen yeni rejime dört elle sarılıyorlardı.

19 Bkz. E. E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, çev. Nuran Yavuz, Sander Y İstanbul, 1982, s. 155, d.n. 99.

İhtilalci örgütler ve komitacılar da yorgundu. Nefes almak için fırsat arıyorlardı. Önce Makedonya ihtilal komitesinin iç örgütü [MİDÖ] iltihak etti yeni rejime, legale geçti, ancak Bulgar halkının umutları boşa çıkarsa tekrar illegale döneceğini bildirdi. Dehşet saçan komitacılar hürriyet şarkıları söylüyerek gruplar halinde Selanik'e indiler ve silahı elde Meşrutiyet'i selamladılar. Jön Türkler, onların silahlarını iç örgüte teslim etmelerine müsaade ettiler. Sırplar da silahları bıraktılar. Onların en yakın düşmanı Arnavutlar, Meşrutiyet taraftarı görünüyorlardı ve Sırplara el uzattılar - tıpkı Doğu'da Kürtlerle Ermenilerin kucaklaştığı gibi-. Yalnız Rumlar çete hareketine devam ettiler... yapılan devrimin geçici bir şey olduğunu, birkaç gün içinde bastırılacağını sanmışlardı. Fakat Jön Türkler, Türkiye'de gerçekten bir şeylerin değiştiğini onlara anlatmayı başardılar. Ağustos'un 4'ünden itibaren bütün Rum çeteleri dağılma emri aldılar. Çeteler kısım kısım Selanik'e indiler, silahlarını hükümete teslim edip Yunanistan'a geçtiler."[20]

Meşrutiyet ilan edilince Avrupalı görevliler Balkanları Osmanlı iktidarına terk etmiştir. İngiltere konsolosunun yorumu şöyledir: "Anayasa'nın yürürlüğe konmasıyla bağlantılı olarak iki endişe, beni reform önerilerimiz yönünde baskı yapmaktan şu an için korkutuyor; böyle bir durumda, her zamanki gibi Saray'ın direnci ile değil fakat daha ulusal nitelikte bir dirençle karşılaşabiliriz.

Geçmişteki, hükümet tarafından Büyük Devletlerin önerilerinin önünü almak için yapılan bazı yapay reformların

20 Aram Andonyan, *Balkan Harbi Tarihi*, çev. Zaven Biberyen, Sander Y., İstanbul, 1975, s. 172-173. Prizren komitesinin, Türkler, Arnavutlar, Sırplar, Rum ve Katoliklerden oluşacak ve redif subaylarınca eğitilecek 800 kişilik bir milis gücünün kurulması için Selanik'e başvurması, Meşrutiyet çevresindeki anlaşmanın bazı bölgelerde vardığı boyutu örnekler; British Documents of Foreign Affairs, Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, *The Ottoman Empire under the Young Turks, 1908-1914*, ed. David Gillard, University Publications of America, Part 1, Series B, V 20, 1985. Konsolos Satow'dan, Üsküp, 4 Eylül 1908, s. 8-9.

tersine, Anayasa'nın yürürlüğe konması tamamiyle aşağıdan gelen, kendiliğinden bir hareketin sonucu. Öte yandan, ana amacı İmparatorluğun genel ıslahı olduğuna göre, Büyük Devletler tarafından Avrupa vilayetlerinin Hıristiyanları yararına Sultan'a dayatılan kısmi reforma muhalefet etmek anlamı taşıdığı da açıktır."[21]

Selanik ocakları siyasette denetleme yolunu seçmiştir. Manastır ocakları ise, bir yandan gelenekçi, dinci ortamın eşrafını, bir yandan ekonomide liberal yeni açılım isteklerini, bir yandan da Makedonya'nın kanlı çatışmalarının getirdiği şiddete yönelik yöntemlere yatkınlığı içinde barındırmıştır. Selanik ocaklarının başlangıçtaki evrimci-uzlaşmacı siyasetine karşı, İttihatçı karşıtı cephe kuvvetlendikçe ve Balkanlarda milliyetçi akımların kalıcılığı anlaşıldıkça, Manastır ocakları gerçekten de şiddete başvurmuş, sonraki aşamada İttihatçılıktan kopmalar gerçekleşerek eklektik bir siyasal örgütlenmenin motor güçlerinden birini oluşturmuştur. Bu gelişmeler, taşralı eşraf ile bürokrasinin işbirliği gibi sınıfsal çözümlemeler yanında, modern ve gelenekçi ekonomik yapılarla toplumsal-kültürel oluşumların ürettiği şehir tipolojileri ile de açıklanabilir olmaktadır.

Manastır ocağının eylem anlayışı ile, Prens Sabahattin'in daha Avrupa kongrelerinde taşıdığı dış müdahaleye, ordu darbeciliğine açık eylem anlayışı özünde çakışmaktadır. Abdülhamit'in hemen devrilmesini isteyenler ve 31 Mart sonrası hal edilmesini sağlayan ortama yol açanlar da gene İttihatçılar dışında kalan Jön Türk kadrosu, adem-i merkeziyetçiler, Ahrarcılardır.

Sadık Bey'in Hürriyet ve İtilaf tarafına geçmesi ile Manastır İttihatçılıktan ayrılmış değildir. Manastırlıların ruh hali-

21 Konsolos M. G. Barclay'dan İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e, 24 Temmuz 1908: British Documents of Foreign Affairs, Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, *The Ottoman Empire: Nationalism and Revolution, 1885-1908*, ed. David Gillard, University Publications of America, Part I, Series B, V. 19, 1985, s. 508.

ni anlamak için gazetelerine kısa bir göz atmak yararlı olacaktır:

"Divan-ı harb-i örfinin sol kolunu Manastır'a kadar uzatmasını ihtar eden meclis-i vükelanın eski devrin meclis-i idare kararlarına rahmet okutacak bir mecmua-i ara göstermelerine canımız sıkılıyor (...) Biçare *Süngü* korkusundan kendi kendine nüzul isabet ettirdi. *Süngü* kapanırsa arkasını bir *Kasatura* takip edeceğini söyleyemedi. *Silah* biraz cesurca davranarak *Bomba* hazır dedi. Naciz *Kurşun* da yerime büyük babam *Güllel*yi ikame ederim diyemez mi acaba? (...) Biz Osmanlılar iki kere ikinin dört ettiğini nasıl bir katiye-i riyaziye ile bilir isek, siyasetin de cesaretten ibaret olduğunu pek kati ve mutlak olarak bilmekliğimiz lazımdır. Bu kaide-i tecrübeyi rehber-i hareket ittihaz etmez isek halimiz pek yaman olacaktır", *Vatan*, No:1, 14 Haziran 1911.

"Def Olsunlar Yunan paçavraları Yanya havalisinde bulunan Rumların askerlikten dolayı terk-i vatan ettiklerini yazarak Avrupalıların nazar-ı dikkatini celp ediyorlar. Osmanlı toprağında doğduğu halde liva-yı Osmanî altına girmekten çekinen namussuzlara hiç ihtiyacımız yoktur", *Süngü*, No:5, 30 Mart 1911.

"Kan Kan Kan - Maskeli Moskoflar İçin Fransa inkılab-ı kebirini müteakip, o vakit heyet ve kıymet-i içtimaiyeleri itibariyle bizden pek yüksek bir mertebede olan Fransızların senelerce Paris'te idare-i örfiyyeyi ilan ve idame etmek mecburiyetinde kaldıkları düşünülecek olursa, elhalet'ül-hazihî İstanbul'da hükümferma olan idare-i örfinin daha iki seneden ziyade temdid edilmesi lüzumu anlaşılmaz mı? Hakiki, namuskar olan bir vatanperver, bir Osmanlı için bu lüzum haiz-i ehemmiyet değil midir? Fakat ne için bazılarımız mutalib-i gayri meşruada bulunuyorlar? Neden, ne için (....) insaniyyeye karşı ihanet gösteriyorlar? (...) *Süngü* bu suallerin cevabını vermek için müsaid bir zaman bekliyor. Yalnız şu kadar diyebilir ki, inkılab pek noksan kaldı. Kan, kan, kan!", *Süngü*, No:6, 6 Nisan 1911.

"Biz 'Türküz, çadırda doğduk, meydan-ı harpde ateşler içinde, yıldırımlar arasında öleceğiz", *Süngü*, No:8, 20 Nisan 1911.

"18 Brumer'i Hatırlar mısınız? - Meclis-i Mebusan'ın ekseriyet fırkasına: Ne oluyorsunuz? Namussuzluktan daha iğrenç, cinayetten daha müstekrih, Moskof istilasından daha mühlik bir maraz-ı içtimai olan tefrika vadi-i dalalet-aluduna mı düştünüz?", *Süngü*, No:9, 27 Nisan 1911.

"İstanbul'da beş aydan beri mizahi bir maske altında neşr-i melanet eden *Cem* ismindeki paçavranın ne müdhiş bir akrep olduğunu hadise-i ahire bize pek sarih bir surette gösterdi. *Neyyir-i Hakikat* dün İstanbul'un iki katil paçavrası *İkdam* ile *Yeni Gazete*'nin neşriyat-ı fesadiyanelerinde meslek-i takibine çalışarak garip tesadüfler! diye izhar-ı hayret ve teessüf ediyordu. Halbuki bunlardan daha müdhiş, daha eşna' olan *Cem* rezili (...) namussuz paçavralarına edebsizlikte serdar olmuştur! Vatanın izmihlali için çalışan bu ve emsali gazeteciler birer birer ateşe yakılarak murdar vücudları ortadan kaldırılmazsa bu millet Oh! diyemeyecek! (...) Fakat ey alçaklar! Her meluneti kıracağız, hepinizi parça parça edeceğiz!", *Süngü*, No:10, 4 Mayıs 1911.[22]

Manastır'da yaşanan 'yok olma telaşı' hakkında yorumda bulunmaya gerek kalmıyor. Yerel egemenlerin 1908 yılı konjonktüründe sağladığı bağlaşma, iktidara sahip çıkma başarısı ve uygulama yolları açısından daha Selanik ile Manastır arasında farklılıklar gösterirken, aynı yakıcı ortamda yaşamayan Anadolu eşrafının İttihatçı örgüt peşinden gitmesini beklemek de boşuna olacaktır. Bölgesel egemenlikler, bölgesel etnik, dini rekabetlerle de eklemlenmekte, geleneksel toplum dikey olduğu kadar yatay olarak da bölümlenmektedir. Anadolu'da eşraf, ekonomik ve idari programı için halk kitleleri üstünde maddi ve manevi egemenlik kurup siyasal-

22 *Süngü* muharririnin "Manastır'dan Bir Sada: Nedir Bu Rezalet" adlı risalesi için bkz. Faruk Ilıkan, *Tarih ve Toplum*, No: 70/ Ekim 1989, s. 62-63.

laşmakta zorluk çekerken, ekonomik canlılığı daha fazla ve idari sorunları daha büyük olan Balkan şehirlerinde yaşanan milliyetçi ve militan ortam nedeniyle siyaset yapmadan yaşamak olanaksızlaşmış, merkezi hükümetten çare bekleme umudu kalmamıştır.

Bir başka yorumla, Erzurum'da Adem-i Merkeziyetçilerin önderliğini göz önüne alırsak, sivillerden oluşan bu örgütün Balkan çeteciliği içinde tutunma veya kırsal eylemde bulunma yeteneği gösteremediği ve eratı etkileyip silahlı kitlesellik sağlayamadığı, hem de bu programın, Osmanlı birliğinden vazgeçme anlamında yorumlanıp, Müslüman-Türk ülküsünden vazgeçmek istemeyen geniş orta kesimlerce hoş görülmediği ve taban bulamadığı da söylenebilir.

Anadolu'da şeyhler, ağalar, eşraf ve tüccar, geleneksel ve parçalı bir yapıdan kendini kurtaramamış olduğu ve ekonomik çıkar çelişkisi bulunduğu için, zihniyet olarak dönüştürme cesareti gösteremediği halkla, dolaysız, yeni ilişki kuramadığından, Müslüman toplum adına kurtuluş programı ifade edebilen İttihatçılar ve Avrupa'ya en yakın Selanik kanadı, sonuçta siyasete damgasını vurmayı becermiştir.

Derviş Vahdeti "Hürriyet topları Manastır'da atılmamış olsaydı, mutlaka Kürdistan'da ilan-ı hürriyet edilecekti. Bu da geçen sene Erzurum'da dökülen kanlar, Diyarbekir'de sekiz gün kadar telgrafhaneyi işgaller, Haleb'de şimendüferlerden zahire için edilen yağmalar, Bitlis'de zuhur eden fedailer vesaire vesairelerle müsbettir. (...) Bir zat yalnız Aydın vilayetinde bir vilayet ahalisini ikaz etmişse, o ikaz koca bir inkılabın en büyük terkini gösterilsin de inkılab esnasında bütün Anadolu'nun, Kürdistan'ın, Yecüc Mecüc zuhur etmişcesine husule gelen kıyamının sebebi ne olduğuna dair bir kelime bile yazılmasın hayret! Ama nasıl? Kahrolurcasına hayret!"[23] derken, sefalet, zulüm, yağmacılık nedeniyle ayaklanma ile siyasi örgüt kurma arasındaki fark dile getiril-

23 *Volkan*, S. 3, 13 Aralık 1908, s. 2; E. Düzdağ, *a.g.e.*, s. 12.

memiş olarak kalmaktadır; Anadolu'nun 'Yecüc Mecüc zuhur etmişcesine' ancak Rumeli'nin Meşrutiyet'i ilan ettirmesinden sonra ayaklandığı gerçeğini, Balkanlılarla birlikte siyaset yapma olanağı kalmadığını anladıktan sonra, 'siyaseten gizlediği' anlaşılmaktadır.

Üretimde ne kadar kapitalistleşebildiği sorgulanan taşra egemenlerinin, İstanbul karşısına bir üstyapı bloğu ve siyasal program ve örgütle çıkması zordur. Yüzyüze ilişki ve sözlü kültür toplumunda, yerel egemenlerin merkezi iktidara karşı örgütlenmek için, ancak Selanik ve Manastır'daki gibi koşulların zorlayıcılığı altında statükolarını riske atmaları söz konusu olabilir. Oysa bu statükoyu kazanmalarında merkezi iktidarla paylaştıkları alanlar az değildir Anadolu şehirlerinde egemen ekonomik ve kültürel ortamın 1890'lardan itibaren dönüşüme uğramaya başladığı söylenebilirse de, bunun ulusal boyut kazanmaya başladığına ilişkin henüz veri yoktur. Bu çerçevede ancak şehirlerde mevcut ekonomik-korporatif aydınlanmadan ve ona denk gelen kültürel-siyasal oluşumlardan ve bunların bölgelere göre farklılıklar oluşturmasının doğallığından söz edilebilir.

Anadolu şehirlerinin kimliği ile ulusal siyasete katılışı arasındaki ilişkinin saptanması için verilerimiz yok denecek kadar az. Örneğin İstanbul ve Selanik'ten sonra dönemin önde gelen ekonomi ve kültür merkezlerinden İzmir'in, Meşrutiyet kuşağıyla ortaya çıkan dinamikteki payı nedir?

İzmir'de 1890'lı yıllarda Müslüman-Türk eşraf da yenilikçi harekete katılmaktadır. "İzmir'de sekiz hususi mektep vardı. Bunlar, zamanın çok gerisinde kalmış devlet maarifinin erişemeyeceği kadar mükemmeldiler. Rum, Ermeni, Musevi cemaatleri Levanten tüccarların para yardımlarıyla sanatkar yetiştirmek için okullar açınca, bizden de kendisi okuyamamış bir zengin esnaf çıkıyor, konağını veriyor, araç gereçlerini alıyor..."[24]

Cemal Kutay, *Mehmed Şeref Aykut*, İstanbul, 1985, s. 82.

Devletin açtığı yeni tarz okullarla yetinilmeyip eşrafın eğitime pay ayırması, önemli bir yeniliktir.[25] Okul konusuna biraz aşağıda yeniden dönülecektir. Ancak İzmir'in basın yaşamı, eşrafının açtığı okullar kadar hoşgörüyle karşılanmayacaktır.

Maarif nazırı ile Paris'e kaçıp, orada çıkardığı *Hizmet* gazetesini Ege'ye sokan, Ahmet Celalettin Paşa'nın verdiği söz üzerine İzmir'e dönüp, Tokadizade Şekip, Mevlevi Şeyhi Nuri, Bektaşi Babası Ruhi, Taşlıoğlu Dr. Ethem, Abdülhalim Memduh'la birlikte tutuklanan ve Bitlis'e sürülen Tevfik Nevzad'ın sonu, sürgün edildiği Adana hapishanesinde kuşkuyla karşılanan intihar olmuştur. İzmir'de *Hizmet*[26] gazetesini birlikte çıkardıkları kaçak sürgün Mehmet Şeref de, Manisa akıl hastahanesine kaldırılmış veya kaçırılmıştır.[27] İzmir'le Selanik'in ilk farkı, istibdatın gücünde görülür.

Ziya Somar'a göre 1880'lerden itibaren dilde sadeleşme, köylüye yöneliş, köy bakkalları, özel okullar ve köy okulları, terbiye-pedagojide yeni yaklaşımlar gibi bu kuşağın öncülük ettiği birçok alan vardır. Ancak bütün bu yeniliklerin içinde bulunulan toplumla organik-siyasal bağ kuramadığı ve baskı karşısında dağıldığı görülmektedir.

İzmir İştirakçi Hüseyin Hilmi, Baha Tevfik, Bezmi Nusret, İttihatçı örgüt içinde kalan Ubeydullah Efendi gibi belki daha renkli ancak marjinal kalan tipler üretebilmiş, bunlar da İstanbul'a yerleşmiştir. İzmir'de istikrarın temsilcisi, İttihatçı Vali Selanik Mebusu Rahmi Bey ve Cumhuriyet döne-

---

25 İzmir Milli Kütüphane Müdürü Celal Bey Meşrutiyet'in ilanından on yıl önce Kolağası Selahattin Bey'den meraklı olduğu için riyaziye dersi aldığını, medresede bu dersin bulunmadığını ve müderrisin 'buraya istavroz giremez' diyerek tahtayı kırmaya kalktığını anlatır; Ziya Somar, *Yakın Çağlarını Fikir ve Edebiyat Tarihinde İzmir*, 1944, s. 4. Tüccar babasının işinde yararlanmak için İngilizce öğrenmesi amacıyla Merzifon Koleji'ne yolladığı bir Müslüman çocuğun mülki idarece dersdest edilip okuldan alınışı için bkz. George E. White, *a.g.e.*, s. 206.

26 Tevfik Nevzat'ın sınıfında Namık Kemal'i ölümünün yasını tutarak övmesi ve *Hizmet* gazetesinde de bu görüşlerini yazması için bkz. 2. Somar, *a.g.e.*, s. 23.

27 C. Kutay, *a.g.e.*, s. 75-88.

minde de iş dünyasının adamı olarak sivrilen İttihatçı murahhas Bursalı Celal Bayar gibi siviller olmuştur.

İzmir'de başarılı örgütlenmeye önemli katkılarda bulunanlardan biri de Selanik okulundan Dr. Nazım'dır.

1905 hareketleri içinde yer alan Diyarbakır'a baktığımızda, belediye başkanının akrabası Ziya Gökalp'e İstanbul'da aydınların sahip çıktığını, ancak Diyarbakır'da ikamete mecbur edildikten sonra, dış dünyadan aldığı etkilerle kişisel dünyası arasındaki çelişkiyi intihara kalkışarak çözmeye çalıştığını görüyoruz. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki kongresi delegesi olarak Selanik'e gelen Ziya Gökalp burada kalacak, daha sonra Parti Heyet-i Merkeziyesi'ne katılacaktır. Bugünlerin Selanik'i ve Ziya Bey'i hakkında Ali Canip Yöntem'in anılarında bilgi bulabiliriz:

Ali Canip, amcası Şehzade Reşat Efendi'nin mabeyncisi olduğu için sürgün edilen babasıyla 1902'de Selanik'e geldi. "Fakat Selanik'te biz, gençlik olarak Sultan Hamit'in baskısını hissetmiyorduk." Ömer Naci aracılığıyla tanıştıkları İttihatçıların ünlü maliyecisi Cavit Bey, gençlere Ulahların Rumanya mektebinde lokal bulup, iktisat dersleri vermeye başladı. Aka Gündüz, Akil Koyuncu, Rasim Haşmet gibi gençler, 'güzellik tabiatta mıdır yoksa bizim telakkimizde mi' sorusunu sorunca, Cavit Bey, dönemin tanınmış edebiyatçılarına sormalarını öğütledi. Her biri birkaç yazara mektupla sordular. "Ne Halit Ziya, ne Cenap [Şahabettin] ne de diğerleri tek kelime ile olsun cevaba yanaşmadılar. Anlaşılan İstanbul'dan, mimli olan Selanik'e mektup yazmayı ihtiyata riayetsizlik sayıyorlardı." Yalnız Tevfik Fikret, Mehmet Rauf, Hüseyin Cahit ve Rıza Tevfik cevap verdiler."[28]

İstanbul'da haberleşmenin durumunu Refik Halit Karay anlatır: "II. Abdülhamit elektrik gibi telefondan da ürkerdi. Elektrikten ürkmesi sırrına akıl erdiremediği bu şeytani kuvvetin bir suikast tertibinde kullanılması, Yıldız Sarayı'nın bir-

28 Ali Canip Yöntem, "Yakın Tarihten Sesler", *Yakın Tarihimiz*, S. 1, 1 Mart 1962, S. 4, 22 Mart 1962, S. 8, 19 Nisan 1962.

denbire havaya uçurulması ihtimalinden geliyordu. Telefondan korkusu da şu sebepten: ihtilalcilerin bir arada toplanıp dikkati çekmeden aralarında konuşup anlaşmalarını ve bu muhaverelerin kontrolden kaçmasını mümkün görüyordu. Hoş postadan da hazzetmezdi. Sansürden başka, mesela son zamanlarına kadar İstanbul şehrinde oturanlar birbirlerine mektup gönderemezlerdi. Yani şehir içi muvasalası yoktu. Nihayet kartpostala izin verdi, zarfa konmamak şartiyle!"[29]

Selanik ise 'Hürriyet'in Kâbesiydi: "...Meydanın iki yanında gazinolar vardır... Hele Yonyo, hemen hemen İttihatçıların toplandıkları, konuştukları yerdi. Burada rahmetli Talat'ın çevresinde on-on beş genç toplanır, hiç kimseden çekinmeden, devrin siyasetinden bahsederlerdi... Bizce bilinen tek hafiye, her vakit Kristal gazinosunda, köşe penceresinde oturur, oradan gelen geçeni seyrederdi. Bizim tarafa gelmeğe cesaret edemezdi."

Siyasal ortam toplumsal yaşamla koşuttur: "bütün bu gazinolarda her türlü içki vardı... Bu gazinolara kadınlar da gelirdi; aileler birer masaya oturup biralarını içer, isteyenler yemeklerini de yerlerdi. Yazın her gazino meydana masalar, iskemleler dizerdi; o kadar içki içildiği halde, kimsenin iki yanına sallana sallana çıktığı, yıkılacak derecede sarhoş olduğu görülmemişti. Kimse edep ve terbiyeden dışarı çıkmazdı... Selanik Merkez Kumandanı Kaymakam Nazım Bey de bu çevrenin intizamına uygun bir surette hareket ederdi... İşte, önce Osmanlı Hürriyet Cemiyeti böyle hür bir çevre içinde kurulabilmiş, İttihat ve Terakki adını aldıktan sonra da çekindirecek müdahalelerden uzak kalmıştı."[30]

Bu ortamdan çekinen bir taşralı vardı:

"Beyazkule bahçesinde Lehli kızlar bir İtalyan maestronun idaresinde güzel melodiler çalarlardı. Bunlar, gayet terbiyeli, mahçup, çok konuşmaz fakat sevimli kızcağızlardı.

29 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, İletişimY., İstanbul,1996,s. 193.
30 Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul, 1957, s. 19-20.

Aralarında benim pek beğendiğim İrma adlı galiba ırken Yahudi, sarı saçlı, mavi gözlü bir kız vardı. Beni görünce maestrosundan izin alır, masama gelirdi. Ben onunla konuşurken, Ziya Gökalp önüne bakar, sağ elini sol elinin içine alır, parmaklarını oğuştururdu."[31]

Hemşehrilik, toplumsal tutunumun ilk biçimlenişini, kimlik ve ideoloji üretiminin iklimini belirleyen ilk çerçevedir. Hemşehriliğin önemini ve neleri aşabildiğini, İtalyan Komünist Partisi'nin önderlerinden A. Gramsci'nin yaşamından örnekleyebiliriz. İktidardaki Faşist Parti'nin komünist milletvekillerine saldırılarını yoğunlaştırdığı, Gramsci'nin ancak polisi atlatarak seyahat edebildiği dönemdir. Parti kongreleri için seyahat eden Gramsci, o kadar yaklaşmışken, yıllardır görmediği köyüne uğramadan edemez. Kısa sürede, milletvekili Gramsci'nin köyde olduğu duyulur. Çok geçmeden köyün ileri gelenleri ve sonra da faşistleri onu ziyarete gelirler. Faşistler, onur ve alçakgönüllülük içinde, komünist de olsa, onu tebrik ederler, bir Sardunyalı'nın kuzeyde milletvekili olmasından duydukları memnuniyeti dile getirirler.[32]

1889'da Tıbbiye'de İttihad-i Osmani'nin kurucuları arasında yer alan Manastır-Struga doğumlu İbrahim Temo, okul yaşamında öğrenciler arasında geçerli olan taşralı-İstanbullu zihniyetinin örneğini verir:

"...İstanbullu ve taşralı gibi, çocukça fikirlerle sınıf kavgaları başladı. Ben bu manasız, münasebetsiz ve zararlı kavgalara karışmak istemedimse de ne yazık ki Beylerbeyi'ndeki havuz başında yapılan umum sınıf kavgasında kaçmayı kendime yediremeyerek iştirak ettim ve iki tarafın kaput ve ceketleri altında sakladığımız kısa ve kalınca sopalarla vahşiyane birbirimize saldırırken ben de birkaç sopa yedim. Bizim taraf, yani taşralılar galebe çaldı."[33]

---

31 A. C. Yöntem, *a.g.e.*

32 Guiseppo Fiori, *Bir Devrimcinin Yaşamı: A. Gramsci*, çev Kudret Emiroğlu, Verso Y., Ankara, 1989, s. 167-8.

33 *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, Arba Y., İstanbul, 1987, s. 10.

Rahmi Apak, Harb Okulu'nda öğrenciler arasında milliyet ve hemşehri ayrımının geçerli olduğunu anlatır:

"[Harp Okulu'nda] üç yıl içinde öğrencilerin birbirlerine kaynaştıkları görülmemiştir. Bağdatlılarla Şamlılar, Türklerden büsbütün ayrı yaşarlar, okulun avlusunu rejionalizma canlandıracak surette Manastırlılar, Edirneliler, Bursalılar, aralarında paylaşarak ekerler ve çiçeklendirirler ve sınırlandırırlardı. Bazı kere bir Bağdatlının bir Manastırlıya çatması ile başlayan bir kavga bütün Bağdatlılarla Manastırlıların yani altmış yetmiş öğrencinin birbirine girmesi kadar genişleyen büyük kavga haline gelir. Hasılı Araplarla Türkler sevişmeksizin okulu bitirip giderlerdi."[34]

Enver Paşa da, sınıf arkadaşlarına göre yaşı küçük olduğu için Harb Okulunda Manastır Harbiyesi'nden gelen büyük arkadaşları tarafından korunduğunu anlatır:

"Alelekser derslerime yalnız çalışır, bahçede yalnız gezer, sinnimin ufaklığına binaen, Manastır Harbiyyesi'nden gelmiş olan büyük arkadaşlarım tarafından mazhar-ı himaye olurdum."[35]

Yurt çapında örgütlenmelerin tamamı devlet daireleri olduğunda, hemşehrilik, meslek, tabaka, sınıf, mezhep, aşiret, milliyet ve himaye, intisap, rüşvetçilikle biçimlenen saflar, siyaset ve ideoloji üretiminin, her yerleşim biçiminde farklı 'çıkar' ve 'anlam'larla farklı toplumsal kesimlerce desteklenmesi sonucunu verebilecektir. Kitlelerin siyasal katılım olanağı olamaması, siyasetin yerel anlamıyla ulusal anlamı arasındaki farkı çoğaltacaktır.

Gazeteci anlatımıyla, "bizi şimdiye kadar zincir-i esarette inil inil inleten, yekdiğerimizi sevmemekten mütevellid ittihadsızlık, ittifaksızlık; birbirimizden nefret, birbirimize adâvet gibi şeyler sebebiyle idi. Mesela ulemâ meşâyihi, meşâyih ulemâyı, asker mülkiyeyi, mülkiye askeri, memur

34 Rahmi Apak, *a.g.e.*, s. 11.
35 H. E. Cengiz, *Enver Paşa'nın Anıları*, s. 38.

esnafı, esnaf memuru, köylü şehrîyi, şehrî köylüyü, İstanbullu taşralıyı, taşralı bunları, Kadıköylü Beykozluyu, Beykozlu herkesi sevmez, bir sınıf bir fikr-i âlî meydana getirse, diğerleri göremez."[36]

Böylece, İstanbul'a doğru yola çıkan İttihatçıların, yol boyu yaşasın Selanik veya Firzovik diye bağrışmaları da yerli yerine oturmaktadır!

Tarihsel ve toplumsal dinamiklerin iktidara getirdiği İttihatçıların idare, ekonomi, maliye, hukuk, laiklik, askerlik programı, bütün 'modernist'liğiyle, halka rağmen bir ülküye dayanmaktadır. Bu program, demokratikleşme değil, vatanın kurtuluşu programının öğeleri olarak anlaşılmaktadır. Bunun için iktidara odaklanmıştır. Halk, eğitilmesi gereken ve eğitim düzeyi yükseldikçe kendilerine katılacak olan yığındır. İttihatçıların eğitim konusunda karşılaştıkları güçlükler, Anadolu şehir ve kasabalarının gerçekliği ile programları arasındaki uyuşmazlığı örneklemek açısından üzerinde durulmaya değer bir konudur.

Balkanlarda ve Anadolu'nun büyük merkezlerinde, gayrimüslim cemaat - sivil toplum örgütleri örnek alınarak, Müslümanlar tarafından özel okullar kurulur, rağbet görürken, Enver Paşa'nın hayali olan okullar Anadolu'ya İttihatçılar tarafından parasız biçimde yaygınlaştırılmak istendiğinde, talep bulmamıştır.

İttihatçılar ilk günden 'halkı eğitmeye' önem vermiş, büyük merkezlerde bile, her kulübün bir mektebi sahiplenmesi yoluyla okullarda egemenlik oluşturmak istemiştir.[37] Ancak birçok yerde okul ve kurs açacak kadroyu bulurken, Anadolu'da bunlara gereksinim duyan toplumsal yapı yoktur. *Tanin* muhabiri Ahmet Şerif, eğitimin çözüm olduğuna inanarak, Ankaralı Müslümanlara seslenir. Kendi okullarını kendi paralarıyla kuran ve düzenli eğitim sağlayan Rum ve

36 *Volkan*, S. 6, 16 Aralık 1908, s. 1-2; E. Düzdağ, *a.g.e.*, s. 26-27.

37 K. N. Duru, *a.g.e.*, s. 36. Ayrıca çeşitli okullardaki teftiş izlenimleri için bkz. s. 46-47

Ermenilere dikkat çektikten sonra,[38] İttihatçıların çabalarının sonuçsuz kalmaması için çırpınır:

"Geçende İttihat ve Terakki Kulübü'nde topluma gece dersleri açıldı. Farkındasınız ki, orası Müslüman olmayan gençlerle doluyordu. Sizden ilgi gösteren, istek duyan üç beş genç ise, vakitlerini alayla geçiriyorlar.

Yine Cemiyet bir ibtidai mektebi açmak istedi ve üç bin kuruş aylık masrafın bin iki yüz kuruşunu kendi üstüne aldı. Bundan haberiniz var mı? Yazık değil mi ki, bu teşebbüs de başarısız kalsın.

Ötede beride hükümetin durumunu tenkit veya size hiç faydası olmayan şeylerle vaktinizi öldüreceğinize koşunuz, bu teşebbüsü canlandırınız. Ve unutmayınız ki damlaya damlaya göl olur."[39]

Ancak bu girişimin başarısızlığını teslim etmek zorundadır:

"Anadolu'da Cemiyet kulüplerinden hiçbiri yoktur ki, maarif hakkında gece dersleri açmak teşebbüsünde bulunmamış olsun. Pek az yerler müstesna olmak üzere bu teşebbüs hep sonuçsuz kalmış, teşebbüs ve gayret sahipleri adeta ümitsizliğe düşmüştür... Kulüplerin ilk açılışında en önce koşanlar tabii memurlar ile eşraf ve etkili kimselerdir. Birinciler değilse bile ikincilerin amacı oradan bir kuvvet almak, bir çıkar sağlamaktır. Fakat ümitlerinin çıkmadığını görünce birer birer çekildiler. Hâlâ 'bunların ne hükmü var? Bize hiç bir fayda sağlamıyor' diye amaçlarını söylemekten çekinmiyorlar."[40]

Ahmet Şerif, yalnız İttihatçıların Beypazarı'nda açtığı çırak gece okulu ve medreselerde talebe-i ulûmun yetiştirilmesini başarılı buluyor. Devlet okulları ise daha sönük görü-

38 Rum okullarının Rum cemaatleri, kilisesi, burjuvalaşan kesimi, yükselen milliyetçiliği ve Avrupalılar açısından önemi ve gelişimi için bkz. Gerasmios Augustinos, *Küçük Asya Rumları*, çev. Devrim Evci, Ayraç Y., Ankara, 1997

39 Ahmet Şerif, *a.g.e.*, s. 99.

40 *A.g.e.*, s. 287

lüyor. "Beypazarı ticari bir merkezdir... Özet olarak Beypazarı her şeyiyle, bugünkü ciddi teşebbüsleriyle gelecek vaat ediyor."[41]

Trabzon'da Meşveret gazetesine Şark'ın durumuyla ilgili yazılar yazan, Ömer Naci'nin yakın çalışma arkadaşı olduğu ve İran devrimi, Rusya'nın İran'a müdahalesi, Rus sosyal devrimcilerin etkisi hakkında bilgi sahibi olduğu görülen, Erzurumlu subay Nazım Nazmi, İttihatçı örgütçülüğünün boyutları ve özlemleri hakkında fikir vermektedir:

"İşte Naci Bey'in Kürdistan'ın kısm-ı azamını nifak ve şikakdan bu pislikten tahlis eden tedabirinin hulasası:

Naci Bey Kürdistan'ın kısm-ı azamında birçok zahmetler, birçok emekler neticesi büyük köylerde beş, küçük köylerde bila tefrik-i cins ve mezhep üç kişiden mürekkep köylünün rey-i hafisiyle müntehip birer komisyon teşkil etmiştir. Bunların heyet-i ihtiyareden olmaması meşruttur. Köylü ister fakir, ister zengin, ister Hıristiyan ister Müslüman içlerinden bu üç veyahut beş kişiyi intihab ediyor. Bunlar, herkes kendi kendi üzerine ve umum köylülerin karşısında ve kardeşini bile sehabet etmeyeceğine dair yemin ediyorlar. Köylü de bunların emirlerini infaz etmek için yemin ile söz veriyor."

Nazım Nazmi'ye göre, bu yöntemle köylü kavgaları engellenmiş, asayiş sağlanmıştır: "Geçen sene benim bu gözlerim gördü: Tutak kazası gibi bir yerin mahbushane kapısını kilitli buldum. Sual ettim. Altı aydan beri böyledir dediler. Altı aydan beri koca bir kaza dahilinde bir kimse diğer bir kimsenin kafasını bile kırdığı yok. Yarabbi! Sana yüz bin kere şükürler olsun.

Yine bu gözlerim o mıntıkanın büyük köylerinde Kürt çocuklarının muntazam bir surette mekteplere devamlarını gördüm. (...)

Kürdistan'da bu mektepler nasıl doğuyor biliyor musu-

41 *A.g.e.*, s. 110-114.

nuz? Gayet kolay, köylerde Naci Bey kardeşimizin teşkil ettiği komisyonların vezaif-i mühimmesinden birisi de budur: bu komisyon (...) köylülerimizin en müsaid bir zamanında (...) heyet-i ihtiyare ile beraber köylüyü celp eder. Köyün menafi-i umumiyesi namına her birinden bir miktar arpa, buğday ister.

Ah buralardaki müsabaka-i hamiyeti görmeli. Sevincinden bu manzaralara yürek dayanmaz... ne ise iane defteri tutulur. Her ferd kendi eli ile hediyesini getirir komisyonun anbar memuruna teslim eder. Bahar olur ya köyce veyahut ortakça vasıtasıyla bu zahire (...) ve her senede ayrıca verilen ianelerle bu reisülmal, bu sermaye şişer, yükselir...

Fakat malum. İşte Kürdistan için en büyük bela (...) Kürdistan'a kimse gitmiyor, buralarda yüz elli kuruş için yüz bin el yüz bin etek öptükleri halde Kürdistan köylülerinin beş yüz kuruşunu almak için kimse muallimliğe tenezzül etmiyor, gitmiyor, gitmiyor..."

Nazım Bey, Cizvitlerin, misyonerlerin, Ermenilerin (...bir defa da Ermeni vatandaşlarımızın bu mıntıkalardaki gayretlerini görmeli. Hiçbir Ermeni köyü yoktur ki orada muntazam bir mektep yahut iki mektep bulunmasın. Avrupa'da tahsil görmüş muallimler muallimeler bulunmasın. Hiçbir yer yoktur ki Taşnaksutyun, Hınçak komitelerinin en güzide efradından birisi yahut birkaçı orada fikr-i ittihat, fikr-i terakki ile uğraşmasın. Rahatını gençliğini mahv ve harap etmesin) faaliyetlerini andıktan sonra devam ediyor: "Maarif nezareti bunları yapamaz. Bunları yapmak ben vatanperverim ben hürriyetperverim (...) diyenlerin vazifesidir."

Ancak Nazım Bey'in yapılanların heyecanı yanında, yapılamayanların üzüntüsünü daha fazla duyduğu da görülüyor: "üç seneden beri hiçbir şey olmamış, hiçbir şey; yalnız şapkalar artmış, yalnız laf çoğalmış..."[42]

Balkanlarda Bulgar, Anadolu'da Ermeni devrimcilerin ku-

---

42 *Trabzon'da Meşveret*. No:226, 3 Teşrin-i sani 1326 (16 Kasım 1910).

rabildiği örgüt ve eğitim ağını taklit etmek isteyen İttihatçıların, Anadolu Müslüman toplumunda umdukları derecede karşılık, rağbet görmediği anlaşılıyor.

1908 devriminin kahramanları olarak ortada 'mektepliler' kalmaktadır.

Tanzimat'tan itibaren 'devleti kurtarma' aracı olarak modernleştirilen öğrenim kurumları, yurt çapında 'entellektüel' üretimde bulunacak ve 'devletin bekasını' veya toplumun genel çıkarlarını düşünecek kadroların tek yetişme yeridir.

Osmanlı toplumunun son döneminde eğitimde mektep ve medrese, tekke, bürokraside kalemiyye ilmiyye farklılaşmasının yarattığı ortam ve siyasal sonuçları, 1908 Temmuz-Ağustos'unda Anadolu'da neler olduğuna ilişkin araştırma çerçevesine sığdırılamayacak nitelikte olsa da, bu ikiliğin temel bazı özellik ve göstergeleri üzerinde kısa örneklerle durmak zorunludur.

Birinci saptama, ulema sınıfının ve medrese eğitiminin XVII. yüzyıldan beri çöküş içinde olduğu ve Abdülhamit rejiminin de bu kesime karşı ilgisiz kalışıdır. Ulema, Yeni Osmanlı hareketi içinde yer aldığı gibi Jön Türkler içinde de yer almış, özellikle ceditçiler Meşrutiyet'i desteklemiş, Meclis'e girmiş, bir bölümü kendi örgütlerini kurma çabası içine girmiş, bir bölümü Hürriyet ve İtilaf saflarına katılırken, bir bölümü de daha uzun süre veya sonuna kadar İttihatçı kadro içinde yer almış ve 1908 Temmuz'undaki ittifakını sürdürmüştür.

İlmiyye sınıfına dahil ve devlet görevlisi olan kesime karşılık tekke çıkışlı ve tarikat örgütüne dahil İslamcı kesim ise, Meşrutiyet'i ve ilk anda İttihatçıları desteklemiş olmakla birlikte, yolunu kısa sürede ayırmıştır. Abdülhamit rejiminin medreseli ulemaya karşılık, desteklediği ve ilişki kurduğu bu kesim, taşradaki farklı toplumsal kesimlerle ilişki içinde olduğu için, kendi içinde de farklılaşmış bir görüntü oluşturur. Kısaca 'örf dini'nin çerçevesini oluşturduğunu söyleyebi-

leceğimiz bu kesim, aşiretler ortamında yaşayan veya eşrafla, esnafla irsi dahil her türlü bağlantı içinde olan, muhafazakar kasaba veya kırsal kesim yaşamında 'halk dini'nin nimetlerinden yararlanan çeşitlilik içindedir. Açık olan, bu kesimin, eşrafla birlikte, çok daha yaygın ve geleneksel olarak örgütlü bir yapı oluşturması ve halk üstünde çok daha etkin bir yönlendiriciliği bulunmasıdır.

Geleneksel zihniyet ve siyaseti savunan kesim yanında, XIX. yüzyıldan beri tüm İslam dünyasında yaygınlaştığı görülen kısaca ceditçilik diyebileceğimiz akımın siyasal anlamda çok daha eylemci olacağı açıktır. Ancak, Meşrutiyet'in ilanından sonraya ortaya çıkan ve 'din'in gündeme gelmesine yol açan birçok olayda, kendi içindeki farklılıklar nedeniyle tek vücut olarak davranma olanağı olmayan İslamcı yönelişli kesimler, İttihatçıların ve genelde ahrarın örtük laikliği karşısında iktidardan daha da uzaklaşmışlar, ulema tarafından genel olarak kınanan 31 Mart Olayı gibi olaylarla, itibar yitirmişlerdir. Hürriyet ve İtilafçılarla girdikleri bağlaşma da, kendi içindeki çelişkiler ve sonuçta İttihatçıların 1913 Babıâli baskını ile sonuçsuz kalmış, 1912'den 1923'e kadar devam eden istibdat ve savaş süreci siyasal anlamda üretken olmalarına olanak vermemiştir.

Taşranın 1950'lere kadar devam eden parçalılığı ve yalıtılmışlığı, ceditçilerden çok, muhafazakarların yerel egemenlerle birlikte kültür dünyasında ve siyasette etkinliklerini sürdürmesini kolaylaştırmıştır. Halkın ve taşranın siyasete doğrudan katılımının gerçekleşemediği 1908 sonrasında ise, taşranın bu rengine karşı, merkezin mektepli İttihatçısının kararlı ve siyaset bilir örgütçülüğü söz konusudur.

Tanzimat kuşağının kabaca Tercüme Odası'nın ürünü olması gibi, Meşrutiyet kuşağı da Tıbbiye ve Harbiye'nin ürünüdür. Şerif Mardin, Abdülhamit mekteplerinde yetişen kuşağın Tanzimat kuşağından farklılığının ve ütopya kuruculuğunun yanısıra, eylemciliğini de ortaya koymaktadır:

"Askeri Tıbbiye öğrencileriyse, Osmanlı İmparatorlu-

ğu'nun düzeniyle okullarında gözlerini açan 19. yüzyıl Avrupa materyalizminin koyduğu eserler arasındaki farkları telif edilmeyecek kadar geniş sayıyorlardı. Kendi çevreleriyle yeni keşfettikleri alem arasındaki kontrast kolayca 'aktivizm'e kaymalarını sağlayabiliyordu... İttihat ve Terakki'nin en aktivist unsuru 'fen' tahsili görenler arasında çıkmıştı. Özellikle üzerinde durulmaya değer bir nokta 'aktivizm'in 'radikal'lik olmadığıdır. Radikallik, toplumu temelinden değiştirmek isteyen bir tutumdur. Jön Türklerin 'aktivizm'inin hedefiyse çok daha basitti ve yönetimi her ne suretle olursa olsun değiştirme isteğine inhisar ediyordu."[43]

1908 Temmuz 'devrim'inin, bir yıl içinde 31 Mart'ı doğurması, toplumsal dönüşüm veya demokrasi yerine darbecilik ve istibdat getirmesinin nedenleri, sağladığı konjonktürel ittifakın yapısında ve çabuk dağılmasında ve temelde 'mektepli' hareketi olmasında aranmalıdır.

İttihatçıların sadrazamlığını yapan Sait Halim Paşa, 1913'te yayımladığı *Meşrutiyet* risalesi ile, Akçura gibi, toplumsal taban konusuna çok net yaklaşmaktadır:

"Heyet-i ictimaiye-i garbiyede pek büyük bir rol ifa eden asalet-i tarihiye [aristokrasi] Osmanlı heyet-i ictimaiyesince meçhuldur. Osmanlılık aleminde burjuva denilen ahali tamamiyle ehemmiyetten âri bir âmil-i ictimaî olduğu halde Avrupa heyât-ı ictimaiyesinde milel ve akvâmın mukadderatı üzerinde pek mühim bir hükm ü nüfuzu hâizdir. Buna mukabil Osmanlı heyet-i içtimaiyesinde memurluk en faal ve münevver bir unsur teşkil etmekte... Halbuki memurluğa has olan kayıtsızlık ve tevekkül ve teslimiyet ve mesuliyetten tevakki gibi memurları her türlü hiss-i fedakarî ve teşebbüs-i şahsîden men eden hâlet-i ruhiye hasebiyle memurîn-i Osmaniye'nin Avrupa'da asilzadegân ile burjuvazinin ifa ettikleri vazifeyi ika edebilmeleri mümkün değildir. Çünkü bizim memurlarımız[ın] aksine olarak işbu asilzadegân ile burjuva-

43 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, 1895-1908*, İletişim Y., İstanbul, 1996, s. 285-86

zi sınıfı hareketlerinde serbest ve müstakil, cesaret-i medeniyeye malik ve müteşebbistirler. Mesai ve mesuliyeti arar ve severler..."[44]

Böylece burjuvazinin yapması gerekenleri memurların yapması gerektiği, onların ataletine karşı, öğrencilerin siyaset ve 'devrim' yapmak zorunda kaldığı sonucuna ulaşılıyor.

Ulema ve bürokrasinin 'meslek etiği' ile, eşraf ve örfi İslamcıların kültürel tutuculuğu ve idari devletçiliği çelişecek, ancak 'kuram'la hareket eden profesyonel meslek sahipleri, tarihsel blokun oluşturduğu siyasal yapıyı, kökenleri, programları, örgüt ve yöntemleri gereği aşamayacaklardır.

Yeni yöntemlerle öğrenim veren kurumların öğrencileriyle, medreselilerin ve geniş halk kitlelerinin 'yabancılaşması', üstünde durulmakla birlikte, yeterince çözümlenmiş değildir.

Tıbbiye'de öğrenci iken memleketi Kastamonu'ya tatile giden Yusuf Kemal, şehrin "zeki, çalışkan, kendilerini ilme vermiş" iki hocasının "Tıbbiyeliler hep dinsiz olur" yargısına sahip olduklarını aktarmaktadır.[45]

'Mektepli' sözcüğünün bir er için taşıdığı anlamı ortaya koyan Süleyman Külçe'nin aşağıdaki anısı, 31 Mart'taki subay düşmanlığını da açıklamaktadır:

" laf arasında Arnavut'a, Fevzi Bey'in [Çakmak] İstanbullu ve erkan-ı harp zabiti olduğunu söyledi. İstanbullularla erkan-ı harpleri her nedense çıt kırıldım farz eden iri yarı Arnavut, söylenen bu sözü havsalasına sığdıramadı. Kızardı. Genç arkadaşımın yüzüne hain hain baktıktan sonra:

Sus bre mektepli! dedi ve bu sözü ile kendine edilen hakareti iade etmiş oldu. Çünkü mektepli olmak, silahşor nazarında pek kötü bir şey idi. Mülazım gülerek:

İyi ama, mektepli yalnız ben değilim, Fevzi Bey de mekteplidir, demesi üzerine kendini zapt edemeyen ve ne-

---

44 Aktaran İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İz Y., İstanbul, 1994, s. 122.
45 Yusuf Kemal Tengirşenk, *a.g.e.*, s. 51.

rede olduğunu unutan kaba adam ayağa kalktı:

- Ne dedin? Ne dedin? Bir daha söyle! Fevzi Bey mektepli ha, Fevzi Bey mektepli ha, diyerek gencin üzerine yürüdü."[46]

Mekteplilerle medreselilerin çekememezlikleri de ortamın doğal sonucudur:

"1907 yılında İstanbul'dan kalkıp Selanik'e gidecek olan bir Avusturya vapuruna, cer turnesine gidecek 300 kadar softa ile, Harp Okulu tatili münasebetiyle memleketlerine, anaları, babaları yanına gidecek olan 150 kadar askeri öğrenci binerler. Vapur Çanakkale'yi geçtikten sonra askeri öğrencilerin bazıları ile iki softa arasında çıkan ağız kavgası yumruk ve tekme faslına döner ve sonra genişler. Elli altmış softa bir tarafta, bir o kadar askeri öğrenci de karşılarında birbirlerine girerler... Kaptan vapur tayfasının yardımıyla ve güçlükle kavgayı bastırırsa da Dedeağaç'a gelince hükümete başvurarak yardım ister. İş telgrafla padişaha bildirilir. Derhal irade çıkar, asıl suçlu olan softalara ilişmezler, onlar Selanik'e yollarına devam ederler, fakat kavgaya giren girmeyen bütün askeri zorla vapurdan dışarı çıkarıp Dedeağaç'ta gözaltına koyarlar ve kendilerini beklemekte olan ana ve babalarına ancak bir ay sonra kavuşabilirler."[47]

Mektepli'nin taşradaki yalnızlığı, bunalımı ve iktidarsızlığı edebiyatımızda da işlenmiş bir konudur.[48] İttihatçı tarzı merkezi ve gizli bir örgütün yokluğunda, kuşağın yarattığı değerler, kişisel disiplin(sizlik) ve tarih içinde eriyecektir. Çevresiyle düşünce planında ilişki kuramayan genç, kılık kıyafetiyle fark edilen biri olur: Elazığ'da Jön Türk'ün kıyafeti şöyle anlatılmaktadır: Müderris Hacı Veli Efendi'nin torunu Kuddusi "daima siyah redingot, siyah pantolon, gözünde ke-

---

16 Süleyman Külçe, *Mareşal Fevzi Çakmak*, s.15.

17 Rahmi Apak, *a.g.e.*, s. 24.

18 Örneğin Yaşar Kemal'in romanı *Teneke* (1955), hukuku uygulamaya çalışan 'namuslu' bürokratı, yerel egemenler ve ulaşamadığı halkı anlatması kadar, 70'li yıllara kadar uzanan 'paradigma'yı göstermesiyle de örnek oluşturmaktadır.

lebek gözlükler, elinde gümüş başlıklı ince bir baston, elinde fotoğraf makinesi... o zamanın Jön Türk'ü, bugünün bobstili denilen bir kıyafetle gezerdi. Tiyatro kumpanyalarından birisinde çalışmak üzere Harput'tan ayrıldı ve bir daha gözükmemiştir."[49]

İttihatçılar eylemcidirler, mücadelelerini kadrolarıyla, devlet gücüyle, genç bürokrasiyle, eşraf ve ulemanın bir kesimiyle sürdürmüşlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu geldiğinde, Kurtuluş Savaşı'nı yürüten kadro da, Damat Ferit'in iş başına çağırdığı bir kısmı emekli edilmiş yaşlı kuşak, büyük bürokratlar değil,[50] gene İttihatçı kadro ve siyaset deneyimini daha da derinleştirmiş eşraftı.[51] Siyasal düşünce tarihi bağlamında konu işlenmiştir. Eksik olan, Erdeha ve Tanör örneği çalışmaların monografi boyutunda yürütülerek, önderlerin değil, toplumsal ortamları içinde kuşağın ve daha önemlisi, siyasal örgütlenme tabanını ve ideolojisini oluşturan yerel odakların ve bunların devletin veya egemen sınıfın 'organik aydın'ları ile etkileşiminin tarihinin yazılmasıdır.

Anadolu şehirlerinin ve köylerinin 23 Temmuz'u nasıl karşıladıkları ve bunun nedenleri hakkındaki bilgilerimiz, sosyo-ekonomik yapılar ile, 'düşüncenin eylemi'ni üreten 'odak'lar arasındaki etkileşimi çözümlemekle anlamlı olacaktır. Meşrutiyet ilanının öncesi ve sonrası, bir yandan toplumda yaşanan çelişkilerin keskinliğini, bir yandan da kuram, eylem ve örgütlenme zayıflığını ortaya koymaktadır.

Anadolu'da yaşanan olaylar, kuramsal bilincin ürünü değil, pratik bilincin ürünüdür. Öbür türlü, Cumhuriyet döneminde 50'lere kadar en azından çok partili yaşama geçil-

49 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Y., İstanbul. C. 2, 1959. s.274.

50 Bkz. Kamil Erdeha, *Milli Mücadele Vilayetler ve Valiler*, Remzi K., İstanbul, 1975

51 Bkz. Bülent Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, Afa Y., İstanbul, 1992.

meyişinin nedenleri açıklanamaz.

'Hürriyet' günlerinde Suriye'den Ege ve Trakya'ya yolculuk yapan Mark Sykes'ın değerlendirmesine göre 1908'de söz konusu olan, "mektepli sınıfın ahlaki baştan çıkarma"sıdır: "Suriye'de hürriyetin neşeli anarşi olduğunu yazmıştım; burada Anadolu'da mektepli sınıfın yüreğine dolmuş genel bir ahlaki baştan çıkma olarak görünüyor."[52]

'Baştan çıkma'nın anlamı, 1908 günlerinde eylemci kuşağın toplumsal gerçeklikle sahip olduklarını düşündükleri güç ve hayalleri arasındaki gerilimdir:

"O gün Kırkağaç'ta kaldım ve akşam Kulüp tarafından davet edildim. Kulüp bir kahvenin üstündeki bir odadan oluşuyordu. Gittiğimde -sanırım benim bilgimi artırmam için- toplananların fazlasıyla siyasi olduğunu gördüm. Hocalar, boşta memurlar ve yerel hukukçu ve tüccarlar bir masa çevresinde toplanmışlardı... ama zaman geçtikçe konuşma siyasetten iş yaşamına ve yavaş yavaş günlük dedikodulara kaydı, hepsini de genellikle belediye reisi yönlendiriyordu. Çok geçmeden bir şeye ikna oldum, Hürriyet tamamiyle şehirli bir konu ve kimsenin kırsal kesim veya tarımla ilgilendiği yok. Eğer Kırkağaç komitesinin tipik olduğu kabul edilebilirse, Hürriyetten iyi söz etmiyorlar çünkü değeceğine inansalar ertesi gün kıyıma kalkışabilecek serserilerden farkları yok. Oldukça fazla "ileri" gevezelik yapıldı ve başka çılgın öneriler arasında, İmparatorluk askerlerinin fes yerine şapka giymesi de konuşuldu."[53]

Örgütlenme

İttihatçılık öncelikle bir ruh hali ve gençlik örgütüdür. Anı kitaplarında görülen Abdülhamit korkusundan doğma öfke, Namık Kemal sevgisi, Avrupa'ya kaçma özlemi, gizli

52 Sir Mark Sykes, *The Caliph's Last Heritage*, Londra, 1915, s. 489.
53 *A.g.e.*, s. 486-87

yayın okuma hevesi, bir kuşağın duygusal dünyasına ilişkin bol malzeme sunar.

Eski kuşakla kurulan bağlantılar ve deneyimlerden yararlanmalar, sürgün ve gözaltı deneylerinin destanlaştırılması, bu kuşağın konjonktür elverene kadar eylem için olgunlaşmasını sağlamıştır. Meşrutiyet'in ilanı, Jön Türklerin Paris kongresi ve Paris örgütü ile Selanik örgütünün anlaşmalarından çok kısa bir süre sonra sağlanmıştır. İttihatçılar, eylemci yetenekleri ile hükümet edebilirlikleri arasındaki açıklığı kapatmak için bazı deneylerden geçmeleri gerektiğini anlamışlardır. 31 Mart'ta ordunun siyasete karışmak zorunda kalıp, İttihatçılara karşın 'mürteci'lerle hesaplaşması, Abdülhamit etkeninin devre dışı bırakılması, Hürriyet ve İtilaf'ın, İttihatçılardan geri kalmayan biçimde siyasi rakiplerine karşı şiddeti meşru görmesi ve Balkan Savaşı yenilgisi, İttihatçılara 1913 darbesi ile iktidara gelme cesaretini vermiş, başka yol da bırakmamıştır.

1900'lerde kısaca 'modernist' diye tanımlayabileceğimiz henüz 'diri' dünya algısının, en azından şehirli genç kuşak için çekiciliği ile örgütlenme modeli arasındaki ilişki, bu tarz siyasetin toplumsal tabanı ve Osmanlı devlet ve siyaset geleneğinin bileşkesiyle belirlenecektir.

İttihatçılar, seçme, seçilme, örgütlenme, basın, yayın haklarının bulunmadığı bir siyasal ortamda, illegal, askeri örgütlenme içindedirler. Örgütlenme biçimlerinin, darbelere en dayanıklı, hücre biçimiyle olduğu ve bunda başarılı oldukları görülmüştür. Örgüte ancak güvenilir kişiler alınmakta, örgütün kitle örgütü değil, militan örgütü olması istenmektedir.

Cemiyet'in kadrolarını küçük rütbeli subaylar doldururken, "İlk İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin on yıl önceki tecrübesine dayanarak", Harb Okulu öğrencilerinin Cemiyet'e alınmaması kararlaştırılmıştır.[1]

1 K. Karabekir, *a.g.e.*, s. 289.

'Devrim günleri'nin gelmesi iledir ki, parti kitle tabanı sağlamaya yönelmiş, bunda da ne ilan öncesinde Rumeli'de, ne de ilan sonrasında Anadolu'da sıkıntı çekmemiştir. Meşrutiyet'in ilanından sonra partiye olan akımdan, seçilmiş kişilerin üye yapılması için de gayret gösterilmiştir.

İttihatçıların Meclis-i Mebusan içinde etkinlikte bulunan, seçimlere katılan siyasal partiler yasasına uygun bir parti olarak kalmaya hiçbir zaman rıza göstermemeleri ve kendilerini her zaman Cemiyet/komite olarak görmeleri, kitle örgütü değil, militan örgütü, hukuk örgütü değil, devrim örgütü olmak istemelerinin sonucudur. Bu nedenle yasal görüntüleri ve üye sayı ve yapıları dönem dönem ne biçim alırsa alsın, bu 'ruh'u koruyanların çekirdek-militan örgütü olmayı, iktidara geldiklerinde bile sürdürmüşlerdir.

İttihatçılar yerel parti kongreleri ile, yasal bir partinin doğal işleyiş biçimini yansıtmalarına karşın,[2] merkez ve bu merkeze bağlı militan-fedai örgütü partinin gerçek karar ve eylem gücünü oluşturmuştur. Merkez kollektif önderlik biçimiyle işlerken, zaman içinde önderlerin kendilerine bağlı kadroları oluşmuştur. Merkez, yerel örgütlerin Cemiyet'ten 'partileşmeye' kaymasını engellemek için, merkezden muhalhas ve katib-i mesuller atama yöntemini geliştirmiştir.

Merkezin kimliği üstüne kısaca ipucu vermek için Dr. Nazım ve Dr. Bahattin Şakir'in, Şerif Mardin'in yukarıda tanımladığı tıbbiyelilerin, haklarında şimdiye kadar yapılmış tatmin edici bir araştırma olmamakla birlikte, sonuna kadar Cemiyet'in önde gelen örgütçüleri ve eylem belirleyicileri olmayı sürdürdükleri, Talat, Enver, Cemal triumvirasının, hükümet siyasetiyle 'kirlenmesi'ne karşın, cemiyet ruhunu kişiliklerinde temsil ettikleri söylenebilir.

Şehirde mahallelere göre örgütlenme (kulüpler) için bkz. Celal Bayar, ***Ben de Yazdım***, C. 2, s. 355. Yerel kongreler ve idare heyeti seçimleri hakında gazetelerde çıkan haber örnekleri için bkz. ***Trabzon'da Meşveret***, No: 227, 5 Teşrin-i sani 1326 (18 Kasım 1910) (Trabzon); ***Erciyas***, No: 8/77, 30 Kanun-i sani 1327 (12 Şubat 1912) (Kayseri).

Bu merkezi yapılanma ile çelişir bir görüntü olarak, genel ilkeleri ile herbirinin içinde 'hissettiği' bir programın yaşama geçirilmesi için, kollektif önderliğin ve yerel önderliklerin hareket ve eylemlerinde bağımsız oldukları ve geniş bir 'cephe' halinde hareket edildiği anlaşılmaktadır.

Meşrutiyet'in ilanı için eylem, Enver, Niyazi örnekleri görüldükten sonra, güçleri ve halkla kurdukları ilişkiye bağlı olarak şubelerce yürütülmüştür. Örneğin Gevgeli Jandarma Bölüğü'nün başındaki Ömer Fevzi Mardin kendi bölgesinde mahalli komitenin Meşrutiyet'i ilan etmek için kendi başına karar aldığını, Selanik'in bunda sadece manevi etkisi olduğunu söylemektedir.[3]

Daha sonraki süreçte de şubeler, yerel sorunlarına göre kararlar almış, eylem yapmışlardır. 1911'de Manastır İttihatçıları kendi başlarına müddeiumumi suikastına karar vermektedirler: "Ankara Valiliği'nde bir buçuk yıl bulunduktan sonra Dahiliye Nezareti'nden aldığım mahrem bir yazıda Manastır vilayetinde müddeiumuminin katledildiğini, katillerin ortaya çıkarılmaması yüzünden halkın huzursuzluk içerisinde yaşadığını, katillerin ortaya çıkarılması için fırkaca oraya tayinimin arzu olunduğunu, bu sebeple Vali Reşit Paşa ile becayişe razı olup olmayacağım soruluyordu... Manastır valiliğinde ilk işim maktul müddeiumuminin katillerini aratmak oldu. Katilleri buldurdum. Meğerse müddeiumumi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhaliftir, diye polisler tarafından vurulmuştu. Esasen bu mıntıkalarda İttihatçılık ruhu kökleşmişti. Selanik, Manastır ve Serez mıntıkası, Meşrutiyet'in ilanından çok evvel gizli faaliyetlerin sahası idi."[4]

Merkeziyetçilikle, yerel irade arasında çelişir görüntü sunan bu olgu, bir yandan tüm kuşağı içeren 'cephe' anlayışı, bir yandan yerel koşulların özgünlüğü, o koşullar içinde var olabilmenin toplumsal bağlaşma ve uzlaşmalarda ve

3 E. E. Ramsaur, *a.g.e.*, s. 154.

4 Taha Toros, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, İsis Y. İstanbul, 1996, s. 59.

eylem biçimlerinde yaratabileceği farklılığı olanaklı kılışı, bir yandan da eylemci girişimciliğe olan güveni yansıtması ile, gerçekte toplumsal yapı ve kültürel-siyasal gelenek içinde, İttihatçıların temsil ettiği toplumsal taban veya daha kestirmeden 'mekteplilik' düşünüldüğünde, bu örgütlenmenin en olabiliri/verimlisi olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Alıntı biraz uzun olmakla birlikte, Türkiye'de köktenci örgütlenmelerin yapılanmasının, toplumsal yapıdan kaynaklanan benzerlikler/süreklilikler içerdiğini göstermesi açısından, 70'li yılların sağ ve sol örgütlenmelerine bakmakta yarar vardır:

MHP gençliğinin örgütlenmesi konusunda verilen bilgiler şöyledir:

"Teşkilat unsurlarından sadece birini temsil eden parti, (uç kadroları hariç tutulursa) bir tür 'denizaşırı karargahı' idi ve 'aşağıyla' ilişkileri son derece sınırlı bir grubu ifade ediyordu. 'Aşağıdakiler' partiden bahsederken yalnızca genel merkezi kastediyor idiler; taşra teşkilatı bir tür irtibat bürosu olarak algılanıyordu... Diğer taraftan Ülkü Ocakları ya da Ülkücü Gençlik Dernekleri (ÜGD), daha göz önünde, kitle tarafından daha sahiplenen ve kitleye yakın teşkilat birimleri idiler...

Anadolu taşrasında, en azından 70'lerin sonuna kadar, 'nezih' bir kulüp havasına benzeyen, -içe ve dışa yönelikdaha su yüzünde, daha yerleşik, daha 'düzgün' ilişkilerin; daha çok saygın 'abi', daha az çapulcu içeren, görece durağan ve 'pasif' bir yapının varolduğunu kaydetmek gerekir. Ancak 70'lerin sonuna doğru genel politika içinde bu durum değişti... Anadolu'da kriminal tim şeflerine, saldırgan kadrolara rastlanmaya başlandı.. Özetle, teşkilatlanmada, adem-i merkeziyetçi denilebilecek bir yapı oluşmuştu; bu da, üretilen genel politikalara göre değil, somut, güncel olaylar karşısındaki tepkileri ile seferber olan, günlük işleyişinde merkezi karar süreçlerine gereksinim duymayan reaksiyoner bir hareket için çok normaldi...

Merkezi otoritenin kesinlikli olmadığı böyle bir işleyiş içinde, özellikle terör aygıtının 'vurucu tim' tarzı örgütlenmesi çerçevesinde, tim şeflerinin bile kolayca sivrilebildiği ve etkilerini yaygınlaştırabildiği bir yapı ortaya çıktı. Tim şefleri kendi çevrelerinde gerçek anlamda bir hücre teşkil etmek yerine bir etki çemberi kuruyorlar; tim şeflerinin niteliklerinin belirleyici olduğu bu ilişki ağında da, 'yeni gelenler' hangi timde yer almak istediklerini seçebiliyorlardı... ideolojik yaklaşımlar dahi farklı olabiliyordu. Süreç içinde küçük tim/grup şefleri arasında çıkan sürtüşmeler; bölge çapında etki alanı olan yerel liderlerin, 'beğ'lerin müdahalelerini gerektirebiliyordu. Çünkü, onlara da kendi düzeylerindeki etkinlik mücadelesinde 'güç' gerekiyordu... [Merkezle kurulan ilişkideki esneklik] Toplam güçten destek ve güven alan 'sokaktaki adamın' aidiyet duygusunu pekiştirip ona rahat davranma imkanı veriyor; teşkilat için ise gücüne güvenilecek, gerektiğinde kolaylıkla gözden çıkartılabilir, fazla soru sormayacak, kontrolsüz ama sadık bir yığının tepesinde olma avantajını getiriyordu... bu yapı, teşkilatın tasarlayarak bulduğu bir 'formül' değildi; başka türlüsü mümkün olmayan, kendiliğinden bir sonuçtu."[5]

Dev-Genç örgütlenmesinin işleyişi de Ertuğrul Kürkçü'nün anlatımıyla şöyle olmuştur:

"Dev-Genç dediğiniz şey aslında başkanların cebinde dolaşan bir ad ve telefon listesinden ibaretmiş. Dev-Genç'in bürosu yok, arşivi yok, hiçbir şeyi yok. Ama Dev-Genç var ortada. Her şey sizin bir önceki dönemde Dev-Genç militanı olarak kurmuş olduğunuz ilişkilere, etrafınızdaki özel grubun maharetine bağlı... Bunun da gerisinde yapılaşmış bir örgüt mekanizması yoktu, ama bir 'anlayış' vardı ki, o bana bugün de çok önemli geliyor. Dev-Genç'in içinde her zaman, adı böyle konulmuş olmasa bile, bir sosyalist de-

5 Tanıl Bora, Kemal Can, *Devlet Ocak Dergah, 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İletişim Y., İstanbul, 1991, s. 60-68.

mokrasi yaşandı. Hiçbir zaman 'şef' olmadı.... Bir şey öneriyorsanız önce siz yapacaktınız. Kavga edilecekse önce sizin gitmeniz lazım. Öyle geride duran şefler yoktu. Etrafınızda buradan doğan bir sempati halesi varsa hayatınız kolaylaşıyor ama dediğinizi yaptırabilmek için, bir düşünceyi hayata geçirebilmek için mutlaka ikna etmek gerekiyordu insanları."[6]

Örgütlenmenin aldığı bu biçim ve gençlerin siyasete böyle girişi, sınıf siyasetinin oluşmadığını, daha genel anlamıyla da toplumun belirli kesimlerinin örgütlenme yetenek ve olanağından yoksun olduğunu, bu anlamıyla demokrasinin gelişmemişliğini gösterir.

Türkiye tarihinde çeşitli siyasal örgütlenmelerin toplumsal tabanlarının, örgüt kurucularının da isteği dışında aldığı biçimler, bu konuda gösterge olarak ileri sürülebilir:

1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın, 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın, parti kurucu kadrolarının ve merkezlerinin programları hilafına, taşrada İslamcı siyaset taraftarları için örgütlenme olanağı yarattığı iddiası veya 1970'lerde devrimci Marksist örgütlerin belirli coğrafi dağılım göstermesi, ulusal çapta örgütlenmeyi isteyen ideolojilerin yerel boyutta yüklendiği işlev ve anlam farklılaşmasının örnekleri olarak anılabilir.

Demokrat Parti'nin, en azından aşağıdaki örnekle kendi belgelerinde ortaya konan, toplumsal tabanında yaşadığı dönüşüm, Türkiye'de partileşme zorluğunu da itiraf etmektedir:

"Meşrutiyetten itibaren bu havalide iktidar ve muhalefet mücadelesi, bir taraftan köklü ve nüfuzlu ailelerin arasında ve diğer taraftan zayıf bir şekilde dahi olsa servet ve arazi sahipleri ile ondan mahrum olanlar arasında cereyan edip gitmiştir... Demokrat Parti teşekkül ettiği zamanda aynı hal gö-

"Ertuğrul Kürkçü'nün Gözüyle Dev-Genç ve 'O Günler', Efsanenin Ardındaki Hakikat", *Express*, S. 138, 12 Ekim 1996

rüldü ve yeni partinin etrafına hemen hemen yalnız esnaf, işçi, küçük tacir ve topraksız köylü ve çiftçi toplandı. Fakat Demokrat Parti kuvvetlenerek iktidara doğru yürümeğe başlayınca bu sefer bu zengin ve toprak sahibi aileler ve insanlar çok kuvvetli bir sevki tabii ile bu yeni kuvveti de ellerine almak yolunu aradılar... karanlık günleri cesaretle geçirmiş olan unsurlarla bu yeni unsurlar arasında sert bir mücadele kendisini gösterdi."[7]

Sınıf partisi olduğu iddiası taşıyan, sendikalara dayanan TİP'in Diyarbakır'da örgütlenmeyi nasıl başlatabildiği de, fikir vermektedir:

"1963'te Diyarbakır'da TİP'i kurmak için bir araya gelen aydınlar İstanbul sosyalist camiasının meçhulüydü. [Aybar] Ağalık kurumunun egemen olduğu bir ilin aydınlarına güvenmenin doğru olmadığı, partinin bir provokasyona maruz kalabileceği endişesini açığa vuran arkadaşlarının önerilerine itibar göstermemiş ve yasal bir partinin il örgütünü kurmak isteyen bu insanlara güvenmenin sosyalizmi meşrulaştırmanın ilk koşulu olduğunu vurgulayarak, bizleri hiç tanımadan ve hakkımızda hiçbir bilgiye sahip olmadan, bize Diyarbakır il örgütünü oluşturmak için yetki belgesi göndermişti."[8]

Bu verilerle 1907'nin Osmanlı toplumu düşünüldüğünde, mektepli genç kuşağın, siyasal girişimciliğini ve örgütlenişindeki komitacı yapıyı anlamak kolaylaşmaktadır.

Meşrutiyet'in ilanıyla Anadolu'da yaygın olarak ortaya çıktığını gördüğümüz eylemlere karşın, siyasal yaşamın ideolojik ve örgütsel olarak karşımıza çıkardığı kısırlık, iki olguyu anlatmaktadır. Bunlardan biri, şimdiye kadar üstünde durulan kapitalist toplumun üstyapı kurumlarının üretileme-

7 "Samet Ağaoğlu'nun Raporu, İktidarından Bir Yıl Önce DP'nin Karadeniz Örgütlerinde Sınıfsal ve Kişisel Çatışmalar", *Tarih ve Toplum*, S. 78/ Haziran 1990, s.39-43.

8 Tarık Ziya Ekinci, "Kürt Sorunu ve Aybar", *Cumhuriyet Mehmet Ali Aybar Özel Eki*, 21 Temmuz 1995, s. 14.

diği, ikincisi ise, toplumun yaşadığı bunalımlara karşın, toplumu geleneksel olarak yönetmekte olanların gösterdiği, gene aynı yapının yansıması olarak, siyasi irade eksikliğidir.

Askerlik, vergi, toprak mülkiyeti gibi can alıcı başlıklara özetle değinelim:

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ilk kez 1622 yılında düşünülmüş, bunu isteyenler padişahlık sistemi içinde padişahlar olmasına karşın, bu karar 1826 yılına kadar uygulanamamıştır. İltizamın kaldırılması ilk kez Tanzimat Fermanı ile 1839 yılında dile getirilmiştir, bu karar Cumhuriyet'e kadar uygulanamamıştır. Gayrimüslimlerin askere alınması da ilk kez 1839 yılında kararlaştırılmıştır ve tam anlamıyla uygulanması 1914 yılına kadar yapılamamıştır. Köylülerin topraklandırılması (Tanzimat döneminde Bulgar isyanıyla ilgili olarak verilen raporu saymayalım)[9] 1909 İttihat programından beri siyasal olarak dile getirilmiş, tek parti devrinde Atatürk ve İnönü de aynı konuda isteklerini dile getirmişler, 1970'lerde yasa da çıkarılmış ancak konu dumura uğramıştır. Osmanlı toprak düzeninin merkez denetiminden çıkmaya başladığı 1500'lerden günümüze gelene kadar toprak mülkiyetindeki kargaşa, zor ve hukuk dışılık niteliği değişmeden gelmiş, 1858 Arazi Kanunu dahil, sonuçta siyasi bir kararla değil, ekonomik ve sosyolojik işleyişin kendi yasaları ile, kendi halivle 'çözüm' bulmuştur.

Toplumun mülkiyet, üretim, adalet, yurttaşlık gibi temel konulardaki sorunlarına karşın, üretilmiş ve uygulanabilir bir siyaset yoktur. Bu siyaseti üretecek olan siyasal yapılaşma, ne ideolojik olarak ne de yaptırım gücü olarak vardır.

Anadolu'da tımar düzeninin bozulmasından beri yaşanan, kimi daha dar kimi daha geniş yayılımlı birçok kanlı ayaklanmaya karşın, bu ayaklanmaların (Türkmen, Kürt beyliklerinin veya Alevilerin Osmanlı siyasal sistemi dışına çıkan özel söylemlerini değerlendirmek gerekirse de) herhangi bi-

9 Bkz. yukarıda s. 121 ve d.n. 9.

rinin siyasal-ideolojik içeriği bulunduğuna ilişkin elimizde veri yoktur. Osmanlı aydınlarının ve dolayısıyla devletini yönetenlerin de, bu ayaklanmaları 'eşkıyalık' olarak görmesini engelleyen, bu konuda uyarı oluşturan bir belirti doğmamıştır.

Yaşanan toplumsal bunalıma ve 'devletlü'nün çaresizliğine karşı XVI. yüzyılda, sistemin üstyapı kurumlarına kadro yetiştirmekle görevli medreselerin öğrencileri olan sulıtelerin ayaklanması ile, Tanzimat'tan beri getirilmeye çalışılan yeni düzen tıkandığında, yeni düzenin kadrolarını oluşturacak olan 1908 kuşağı mekteplilerinin ayaklanması ve belki Cumhuriyet üniversitelilerinin 68 kuşağıyla başlayan ayaklanması arasında koşutluklar kurmak mümkündür.

68 kuşağının eylemleri sırasındaki havayı Ertuğrul Kürkçü şöyle anlatmaktadır: "Polis yine sopalıyordu ama bugünle kıyaslandığında o zaman bir öğrenciye ilişmesi, bir milletvekiline ilişilmesiyle aşağı yukarı aynı reaksiyonları doğururdu. Basın camiasında, muhalefet çevrelerinde, 27 Mayıs'ın yetersiz olduğunu, ileri götürülmesi gerektiğini savunan çevrelerde öğrenciye baskı çok büyük tepkilere yol açıyordu ki, bu aslında şu demekti: Devletin yarısı öğrenci hareketine daha toleransla yaklaşıyordu. (...) 1969'dan sonra işçi ve köylü hareketi yükseldi. (...) CHP içindeki ayrışmada radikal bir darbeden medet uman kanat da bu harekete ilgi göstermeye başlamıştı. Ecevit ve diğerleri ise 'Amerikan dış politikasına karşı çıkabiliriz ama Amerikan aleyhtarlığına razı gelemeyiz' diyerek, bu sürecin kıyısına, daha sonra da tamamen karşısına geçtiler."[10]

1971'de 9 Mart'tan 12 Mart'a kadar dengenin soldan sağa doğru değişebilmesi ve geniş oranda aynı kadroların işbaşında kalmış olması, siyaset-sınıf ilişkisi açısından gerçekte yeterince uyarıcıdır.

---

10 Ertuğrul Kürkçü, *a.g.m.*

1908 kuşağının devletlü'ye karşın devleti kurtarma isteği ile, toplumsal taban, ondan kaynaklanan ideolojik yetersizlik ve bunlardan kaynaklanan örgütlenme ve siyasal pratik sorunları, bizi 1908'in devrim niteliğini tartışacağımız kuramsal çerçeveye getirmektedir. Bu bölüme geçmeden önce, İttihatçıların siyaset algısını ve toplumla ilişki kurma, kendilerine taban olacak kitleyi bulma arayışlarını örneklemek üzere, *Milliyet* gazetesinde 1934'te, Bahattin Şakir Bey'in evrakına dayanarak yazı dizisi hazırlamış olan A. C.'nın yayımladığı, "İttihat ve Terakki'nin o devirdeki faal azasından ve bugün de mevki sahibi olan bir zat"ın Umumi Merkez'e verdiği, 31 Martın sonrasında hazırladığı raporuna bakmak aydınlatıcı olacaktır:

"...Cemiyet İstanbul halkının aç ve sefil kısmını defaten itma ve ihya edemez, eski devirde mukbil ve muhterem iken sonradan kat'i mahrumiyete düşmüş olan diğer bir kısmı da, eskisi gibi mesud ve memnun eyliyemezdi. Onun için Cemiyet'in aldığı tedbirler yanlış olmasa idi bile netice gene aynı olacaktı. Çünkü şurasını unutmamalı ki İstanbul ne hürriyet fikrine göre Rumeli'ye ne de tevekkül ve kanaatca Anadolu'ya benzemeyip eski devirden memnun olanı çok, sefil ve serserisi çok, o halde ahlakı en ziyade ifsad edilmiş halkın merkezidir.

Böyle bir halkı ıslah etmek ve o sayede Cemiyet'i yükselterek umumi menfaatler temin eylemek, manevi kuvvetlerle yapılması kabil olmayan bir iştir. İstanbul'da mektep açmak, gece dersleri vermek veyahut hayır ve hasenat göstererek kalbleri kazanmağa çalışmak belki pek mahdud semereler verebilir. Aç kalmış ve onun için gayri meşru vasıtalarla maişetini tedarike alışmış kimselere hürriyet dersi vermek aynen mefsedat talimi gibidir. Cemiyet, devletin vükelası ve millet üzerinde nüfuzunu imale kadirse bir dakika bile beklemeyip hiç olmazsa on bin kişinin İstanbul'da maişetlerini temin sebeplerini hazırlamalıdır.

Cemiyet hakkındaki dini mübalatsızlık isnadlarını aynen redde mecbur kalınca bir takım sathi ve zahiri vesilelere isnad ederek mesela camilerde mevlud okutturdu.[11] Halbuki müfsidlerin gayzı ve kini o kadar kuvvetli idi ki Ayasofya'da okunan mevlud meclisinde birtakım halk, kasden kadınların üzerine hücum ettiler. İlmi kisveler giymiş olan kimseler camide teneke yuvarlamak suretiyle rezalet yaptılar. Gene o halk Volkan Cemiyeti'nin açılışında huşu ile ağlayarak hürmetlerini meydana koydular...

...Mateessüf itiraf etmeli ki bugün kulüplere mukayyed olan ihvan ne muntazaman devam ediyorlar ne de taahhüd ettikleri birkaç kuruşu vermeğe çalışıyorlar. Cemiyet'in hayrına ve nefine en küçük fedakarlığı yapmaktan kaçınıyorlar. Başlangıçtaki şevk ve heves, talaş alevi gibi söndü. Bugün mesela yetmiş mevcudu olan bir kulübün umumi içtima zamanında ve haftada bir gün on kişi güç bulunuyor. Bunun sebebi ise nefsime izafeten söyliyeyim ki zannedersem cemiyetten vakitsiz ve zahmetsiz menfaatler beklemektir...

Yarın tensikat yapılınca halkın memnuniyetsizlik eserleri daha şiddetle artacak ve şimdiye kadar sabırlı ve bitaraf kalanlar eski devrin mukbillerine iltihak edecek!...

...İstanbul'daki kulüpler her ne olursa olsun cemiyetin müteferrik kuvvetlerini ve şahsiyetini temsil eden maddi eczasından bulunduğundan onlarla daimi müşavere ve karşılıklı müsavat ve uhuvvet esaslarına riayet etmek asıl şart olup kulüplerdeki efradın hislerini incitecek bir tarzda merkezi heyetin mahdud azadan teşekkülü muvafık değildir. İstanbul'daki merkezi heyetler her halde beher kulübten müsavat üzere ancak birer aza alınmak suretiyle teşkil edilmeli ve merkezin müzakereleri cemiyet efradına karşı asla gizli olmamalıdır.

...Kulüplerin adedi azaltılmalı, fakat efradının adedi

11 İttihatçıların, dinsizlik suçlamalarına karşı, 31 Mart'ın hemen öncesinde, Mithat Paşa'nın ruhuna Ayasofya Camii'nde 19 Mart 1325'de (1 Nisan 1909) okuttukları mevlid.

buna mükabil artırılmalıdır...

İstahbarat şubesi teşkili pek münasibtir... efradın birdenbire tanıtılmasını temine yarayacak bir alameti farika olmalı veyahut parola usulü koymalıdır. Esasen Cemiyet'in efradına her halde gizli bir alameti farika elzemdir...

Avam ile teması fikri de musip ise de icrası sureti bu memlekette güçtür. Bir kalem efendisi veya bir zabit, hamal kahvesine gidip oturamaz ve gitse bile maksat hasıl olmayıp belki fena tesir yapar. Herkes hemhal ve hemdemile ciddi konuşur. Ancak avamdan sayılmakla beraber bu işlerde kullanmağa elverişli mert ve hamiyetli kimseler cemiyete alınırsa, bir dereceye kadar maksada erişmek mümkündür.

Askeri ve mülki mekteplerle idadi mektepleri talebesini Cemiyet'e almağa gayret etmelidir...

şahsiyat ve dedikodu ile uğraşmak işsizlikten ileri geldiğinden, kulüplerin resmi bir daire şeklinde olması, müzakereler haricinde tabii bu gibi hallerin vukuuna meydan verir. Kulüplerde gazeteler bulundurmak, kütüphaneler tesis etmek faydalı ise de hiç durmadan ciddi şeylerle iştigal etmek de usanç verir. Onun için kulüplerde umumi içtimalardan başka günlere mahsus olmak üzere jimnastik, meç ve silah talimleri yapmak, bilardo bulundurmak, asla kumar olmamak üzere oyunlara müsaade etmek ve hatta isteyenlerin musiki ile bile meşgul olmalarına ses çıkarmamak iyi olur.

...Polis, jandarma ve küçük zabitlerin Cemiyet'e alınması merkez heyetinden kulüplere bildirilmişti...

Malumdur ki son defa Rumeli'den getirilen jandarmalar şimdi pek çalışkan ve vazifeşinas iseler de avcı taburlarına edilen fevkalade itimadın 31 Mart hadisesindeki esefli neticesi gibi jandarmalardan da emin olmamakta kendimi mazur görürüm... Rumeli ve Anadolu köylerinden alınan efrad, İstanbul efradile kıyas edilemez. Taşra halkı saf ve ahlak fesadından uzaktır. İstanbulumuzdan alınacak polis ve jandarma ise şimdiye kadar mütehassis bir meslek sahibi olamamış,

hülasa maruf tabirile yerli çapkınlarından olacağı cihetle, bunlar öyle mekteple falan görünüşte ıslahları mümkün gibi görülüyorsa da tıynetlerindeki pek kolay değişmeyeceğinden, onların taşra polis ve jandarmalarını da ifsad etmelerinden korkarım.

Hele bunların vazife haricinde bile avam halkile sıkıfıkı ihtilat etmelerini en büyük mahzurlardan sayarım. Bir polis veya jandarma, mahalle kahvesinde muhtar ve aktar gibi cahil ve ümmi kimselerle düşüp kalkarsa, fikri ve medeni terbiyesi ilerlemez ve belki bir senelik mektep tahsili az zamanda heba olur.

Onun için mezuniyet zamanlarında onların halk ile bir mahalde ve kahvehanelerde oturmalarını katiyyen men etmelidir. Fakat bunun için de hükümet fedakarlığı göze aldırarak İstanbul'un muhtelif merkezlerinde onlara mahsus vesair halkın bile gıptasını celp edecek mükemmel kıraathaneler açmalı, gazeteler getirmeli, bilardolar koymalı ve oraya hariçten kimseyi kabul etmemelidir. Çünkü İstanbul fesat ve şıkak membaıdır...

Gizli bir cemiyet zabıtası teşkili de pek münasiptir. Cemiyet zabıtasından maksat, komite halinde gizli bir kısım ise, bunun nasıl teşkil edileceği ve vazifelerinin neden ibaret olacağı tafsilatile bilinmedikçe mütalea yürütmek kabil değildir...

Ahrar Fırkası'nın veyahut o kabil fırkaların meydana gelmelerile beraber faaliyet göstermeğe başlamaları bugün ve ilerisi için pek tabii olup ancak i'zan ve irfan seviyesi malum olan bu halk üzerinde onların hasıl edecekleri tesiri cemiyetin ortadan kaldıramamaktaki mazereti şayanı kabul olamaz...

Bir de unutmamalıyız ki Ahrar Fırkası'nın en ziyade temayül ve istinat ettiği gayrimüslim unsurlar olmasına nazaran bilhassa son hadiseler dolayısile fırsattan istifadelerini genişletmeleri ve gerek Rum, gerekse Ermeni cemiyet ve ko-

mitelerile iştirak ve ittihadı temin etmeleri müsteb'ad değildir.

Rumeli'de cemiyetin unsurları birleştirmek maksadile yaptığı son teşebbüsleri burada tatbik etmek elzemdir. Hususile Ermeni komitelerinin İstanbul'daki efradı binlerce nüfusa baliğ olduğu işitilmesine ve böyle mühim ve müsellah bir kuvvetle muhalifimiz olan bir fırkanın birleşmesi pek ziyade düşünülecek bir şey olmasına binaen asla vakit kaçırmadan bu komitelerle cebri ve hakiki ittihadda bulunmak hayat ve menfaatimiz iktizasındandır."[12]

Kuramsal Çerçeve

Kırımlı Cafer Seydahmet* ilk kez 1902'de ortaokul (rüşdiye) eğitimi için İstanbul'a gelmiştir. 1905 Rus devriminin, Kırım milliyetçiliğinin, İslamcı siyasetin etkilerini yaşayan Cafer Seydahmet'in anıları ile İttihatçılara bakışı, ideolojik ortamı anlamakta yardımcı olmaktadır:

"...1908 senesi Nisan'ında İstanbul'a Hüseyin ve Abdülhalim Baliçler ve Kazan Türklerinden olup Kırım'da Rus-Tatar Darülmuallimi'ni bitirerek Dereköy'de muallimlik eden ve bizim gençlerden inkılap hareketine [1905 Rus devrimi] candan iştirak eden Mehmet Tinçirof gelmişlerdi... Tinçirof İstanbul mekteplerini tetkik etmişti ve amansız suretle bizim maarif hayatını tenkit ediyor, bizim gençlerin buraya okumaya gelmelerini faydasız hatta zararlı buluyordu... Bunlar, o devirde, polis tarafından takip ediliyorlardı... 1908'de idadinin ikinci sınıfını bitirerek Kırım'a gitmiştim. Artık benim yal-

12 A. C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no: 21, 4 Kanunevvel 1934; no: 22, 5 Kanunevvel 1934; no: 23, 6 Kanunevvel 1934.

Cafer Seydahmet Kırımer (1889 Yalta, Kırım-1960 İstanbul), 1908'den sonra İstanbul'da Kırım Talebe Cemiyeti'ni kuran, 1910'dan itibaren Kırım'ın bağımsızlığı için çalışan, 1917 Devrimi'nden sonra kurulan kısa ömürlü Kırım Cumhuriyeti'nin kurucu ve yöneticilerinden siyasetçi ve yazar.

nız inkılap duygularım değil, fikirlerim de oldukça işlenmişti. Köyümüze ve ailemize kavuştuğumun tam üçüncü gecesi çok aksi bir tesadüf oldu. Özenbaş köyünden yeşil sarıklı bir hoca bizde misafirdi. Nikita köyünden Şeyh Amcam ve köyümüzden babamın dostlarından iki adam babama (Göz aydın)a gelmişlerdi... Söz bir aralık Abdülhamit'e intikal etmişti. Ben, farkında olmadan, gençlik saikasıyla, padişahın milleti düşünmediğinden, zevk ve safasında olduğundan, milletin en kıymetli evlatlarını mahvettiğinden, zindanlarda çürüttüğünden bahsettim. Hoca asabi bir sesle tövbe istiğfara başladı ve imanımdan şüpheli olduğunu söyledi. Babamın kaşları çatıldı, sigarasını daha kuvvetle çekmeye başladı. Şeyh amcamın da her zamanki halim, müşfik hali birdenbire değişti ve babama hitaben: "Seydahmet, mutlaka kazandığın haram paralar vardı da bu herifi okuttun!..."

Babam, inkılabın Rusya'da yapılmasına taraftardı. Yalta'daki dostlarıyla hep bundan konuşuyordu. Türkiye'ye gelince, bu düşüncelerin orada tahakkuku değil, hatta halifeyi tenkide bile tahammül edemiyor, böyle bir hareketi korkunç bir dinsizlik addediyordu... Bu hadiseden sonra babam için ben artık yoktum...

Uzaktan babamın "Cafer!.. Cafer!.." diye seslenmesi beni şaşırtmış, hayata kavuşturmuş... Babam bana birkaç gazete uzatıyor, ben de onun eline sarılarak öpüyordum. Babam meydandaki cemaat arasında bir az durdu. Onlara, Türkiye'de inkılap olduğu haberini verdi... Babamın verdiği birkaç nüsha *İkdam* ve *Sabah* gazetesi bana hayat, saadet, ümit getirmiş, benim, büsbütün başka bir cesaret ve heyecanla, geleceğe bakmamı temin etmişti...

O gece yatsı namazından sonra bizde büyük bir meclis kurulmuştu. Bana gazeteleri okutturdular, izah ettirdiler, düşüncelerimi büyük bir sevgi ve heyecanla dinlediler... Bizim halkın gazetelere sonsuz bir itimadı vardı. Onlar, gazetede yalanın, zararlı bir fikrin bulunabileceğine katiyyen inan-

mazlardı...

O zamanlar bizim en yüksek hürriyet kahramanı olarak tanıdığımız şahsiyet, Ahmet Rıza Bey'di... Bizim için İttihat ve Terakki Cemiyeti en kutsi bir teşekküldü. Prens Sabahattin'i hürriyet için Avrupa'da çalışmış olduğundan dolayı takdir ediyor ve seviyorduk. Fakat, onun İttihat ve Terakki'ye karşı vaziyet almaya kalkışmasını bir türlü affedemiyor ve hele onun adem-i merkeziyet fikrine, nedense bir türlü taraftar olamıyorduk. Rusya'da kendimiz için dilediğimizin Türkiye'de başkalarına verilmemesine taraftar olması, Türkiye'de ise Halife'ye karşı söylenilen en küçük bir tenkide bile tahammül edememesi gibi bir vaziyette idik...

1910'da İstanbul'da... Şimali Kafkasya Türklerinden Celal Korkmazof[la tanıştım]. Rusçası, Fransızcası mükemmel olan Celal Bey, Rusya Türklerinin sol fikirli, sosyalist inkılapçılarından biri idi... Refikası, Lehistan asilzadelerinden ve Leh istiklali için Sibirya'ya nefyedilen ailelerden birinin kızı idi...İlk defa olarak, Celal Bey, bana, bizim meşrutiyet hareketini tenkit etmiş, bunun içtimai bir inkılap olmadığını, ittihatçıların halkçılığı anlamadıklarını izah etmişti... Celal Bey, Paris'teki ikametinden beri bizim Genç Türklerle ahbap idi. İstanbul'a geldiğinde Bahattin Şakir ve Doktor Nazım beyler *Şura-yı Ümmet* gazetesinde kendisine iş vermek istediler, Türkiye'de kooperatif hareketi hakkında onun tasavvurlarını tahakkuk ettirmeyi vadettiler. Fakat, Celal Bey, umumi siyasi yol meseleleri üzerinde kendileriyle anlaşamadığından, hiçbir işe girmedi, pansiyonuyla, geçimiyle didindi.

Bizi İttihat ve Terakki'ye bağlayan kuvvet, bizim onun programını anlamamızdan veyahut da onun bu programı tahakkuk ettirecek hazırlıklı, kuvvetli şahsiyetlere malik olduğuna inanmamızdan ileri gelmiyordu. İttihat ve Terakki'nin Türk inkılabını başarmış olması bizi ona candan bağlamağa yeter bir sebepti."[1]

1 Cafer Seydahmet Kırımer, ***Bazı Hatıralar***, Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, İstanbul, 1993, s. 51, 52, 54, 57, 69, 71.

O yıl, Kırımlı bir öğrenci olan Cafer Seydahmet'in bu samimi anılarına karşılık, Paris'in yılmaz hürriyet mücahidi, pozitivist ve Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza da, yurdu tanımadığını basitçe dile getiriyor:

"Ben yirmi sene dışarıda yaşadığımdan milletin ruhsal durumunu bilmiyordum. Arkadaşlarım da bilmiyormuş. Biz milleti saygıdeğer bir kadın gibi nazik zannettik, kırılmasın, üzülmesin dedik. Yavaş yavaş ıslaha karar verdik, gücendirmekten korktuk. Bunlarsa ıslahatın gecikmesine sebep oldu. İttihat ve Terakki kendisini sevdiremedi. Düşmanlar bu durumdan yararlanarak cemiyetin aleyhine yürüdüler. Islahat yapılsaydı gene yürüyeceklerdi, çünkü onlar istibdat döneminde saraydan yararlanmaya alışmış gericilerdi... İttihat ve Terakki Cemiyeti gayet ılımlı, tedbirli bir biçimde işlerin görülmesini istiyordu. 31 Mart Vakası oldu, İttihat ve Terakki mesleğini değiştirmeğe, zor ve şiddet kullanmağa mecbur kaldı."[2]

Bahattin Şakir Bey'in, Prens Sabahattin'in görüşleri karşısında ileri sürdükleri, 'kuram'lara ilişkin tavrı ortaya koymaktadır:

"'İlm-i içtimaın' heyet-i içtimaiyemize tatbikine gelince, bugün bu ilim bir deva-yı âcil ve müessir olabilir mi? Şimdiye kadar vukua gelmiş ihtilallerin, inkılapların hangisini 'fenn-i içtima' husule getirmiş? Fenn-i içtima sükûn ve asayiş içinde bulunan hür memlekette tatbik olunabilir, ateş içinde yanan bir memlekette ilac-ı müessir ve âcil olamaz."[3]

Abdülhamit rejimi otoritesini ve meşruiyetini yitirdikten sonra, doğan iktidar bunalımı, meşru temelini Kanun-i Esasi ve 'hürriyet'te bulan İttihatçıların, geniş oranda bir coğrafyaya bağlı kalmış sınıfsal bağlaşma ve konjonktürün yardımıyla iktidar adayı olmasını sağlamıştır. Ancak İttihatçıların yeni meşruluk temelini oluşturan anayasa, 1876 kuşağının ürünü-

2 Ahmet Rıza, *a.g.e.*, s. 42.
3 Şerif Mardin, *Jön Türklerin...*, s. 153.

dür ve o dönemin, işlevsel olarak yukardan inmeci mirasını taşımaktadır. Meclis-i Mebusan'ın ve ondan kaynaklanması gereken anayasanın meşru bir temel kazanabilmesi için, padişahlık sistemi yerine yeni bir hukuk kaynağı olarak yeni bir özne koyması gerekmektedir. Kuramsal olarak bu özne, Meclis'i seçip iktidara getirecek olan Osmanlı milletidir. Oysa, Meclis'in seçimi ve oluşması da, çalışması da toplumsal temsil niteliği açısından çok zayıf kalmaktadır. Bu meşruluğun kaynağı olan temsil yani parlamenter demokrasi güdük kaldığında, iktidara aday olan İttihatçıların meşruluk temeli, Osmanlı milletini kendilerinin temsil ettiği iddiası olmaktadır. Kendilerine Cemiyet-i mukaddese diyerek ve eylemlerine 'hürriyet'i getirme adını vererek İttihatçıların ikna edici olması hayal olur. Çünkü gerçekte iktidara geçmek istedikleri devlet yapısı, geniş oranda siyasal çatısı değişmeden ayakta durmaktadır ve İttihatçılar iktidarı kullanırken, bütün sınıf ve tabakaları, bütün millet ve mezhepleri temsil ettiklerini iddia edemezler. Sonuçta iktidar, İttihatçıların da yönelmek zorunda kalacakları ulus-devlet biçimini kazanma ve burjuva yaratma programına koşullanacaktır.

Ancak İttihatçıların, daha bu aşamada, mevcut devlet aygıtının işleyişi ve sınıfsal çıkarların temsili sorununda açmazlarla karşı karşıya oldukları açıktır. Anayasacılık - demokrasi hareketinin iktidarı sınırlama, kuvvetler ayrılığını sağlama, temelde devleti halk karşısında küçültme sorunu varken, İttihatçılar devleti merkezleştirme sorunu ile karşı karşıyadırlar. Bu anlamıyla İttihatçı hareket, ulusçuluk ve burjuvalaşma yörüngesine daha önce girdikleri tartışılmayacak gayrimüslimleri tatmin edemeyeceği gibi, yerel iktidarlarını merkezi devletin güçsüzlüğü, gelenekler, hukuk dışı uygulamalar ve yönettikleri halk kesiminin siyasallaşmaması ile sağlayan, bu çalışmada kısaca 'eşraf' diye adlandırdığımız kesimi de tatmin edemez. Üstelik bu kesim, devletle uzlaşma içinde, vergi toplanmasından askerliğe kadar, devlet iktidarının

bölgelerinde meşrulaştırılmasına da fiilen ve ideolojik olarak destek vermektedir ve mevcut devlet örgütüyle kurduğu bu bağlar, İttihatçıların bürokratik gücünü de büyük oranda zayıflatmaktadır.

İttihatçıların bu ortam içinde, iktidar dengelerini sağlayabilmek için, ne devlet gücünü sınırlama program ve şansları ne de uzlaşma yetenekleri vardı. İttihatçılar, devrimci olmak ve komitacılığı sürdürmek zorundaydılar. Demokrasi gibi bir kaygıları da yoktu.

İttihatçıların siyasal eylemi, bir yandan da, meşruluk sorunun gündeme getirmektedir. Vatan, hürriyet adına iktidara yönelip, anayasa, meclis ve seçimleri siyasal yapıya sokmaya çalışmak, devrimdir. 1908'in 1876 deneyiminden farkı, bu kez Meşrutiyet'in 'devletlü'ler tarafından bir 'çare' olarak değil, siyasal olarak örgütlenmiş ve eylemde bulunan, yönetici sınıfın alt kademesinden de olsa, mevcut konumları ve harekete geçirdikleri kişiler açısından kategorik olarak 'halk'tan kişiler tarafından istenmesi ve bu isteğin de gerçekleştirilebilmesidir. Gerçekte bu eylemin ana fikri, otoritenin, padişahı ve halife değil, insan kaynaklı olduğudur. İnsanların, bu dünyadaki sorunlarını çözmek için, yeni, tasarlanmış bir siyasal yapı oluşturabileceklerinin kabulüdür. Geleneksel olarak insanların ruhunun sürekliliği ve bu dünyanın geçiciliğinin savunulduğu bir toplumda, insanın toplumsal sorumluluklarının esas ve kendisinin geçici olduğunu ortaya koyup, insanı belirleyecek bu yapının sürekliliğini savunmak devrimdir. Bu ters çeviriş, din dünyasından laik dünyaya, geleneksel otoriteden, yeni bir otorite anlayışına geçiştir.

Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin Meclis-i Mebusan'daki konuşmasında yaptığı 'cumhuriyet' tanımı, bu çerçeveyi ortaya koymaktadır: "arkadaşımız, bütün kudret, kuvvetlerin menbaı olan millettedir, demekle demokrasiye doğru gidiyor. Eminim ki demokrasiyi bilmeyerek söylemiştir. Öyle olmasaydı, böyle müdhiş bir şeyi söylemezdi. Kendisine sora-

rım: demokrasi ne demektir? Müthiş bir haldir. Olanca kuvvetimizle bunun önüne geçmeliyiz. Demokrasi üzerine müesses hükümetlerde hiçbir adet ve dini bir kayıt ile mukayyet olmayarak, tarihi ve mazi düşünülmeyerek istedikleri kanunları yaparlar. Fransa'da bir tedrisat kanunu yapıldı. Dini kitaplar mekteplerden kaldırıldı. Siz bunu yapabilir misiniz? Demokrasi usulünü kabul etmek en müdhiş şekillere girmektir."[4]

Meşruiyet ve otorite sorununu aşamayan İttihatçıların devrimciliği, elbette rakip meşruluk ve temsil iddialarıyla karşılaşacaktı. Ancak İttihatçıların iktidara aday olmalarını sağlayan otorite boşluğu ve çürümüşlük çok güçlü olduğu için, İttihatçı ruhi, üç rakibine, siyasallaşan dinci kesim, büyük bürokrasi ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na karşı iktidar olabildi.

Bu rakiplerden biri örf diniydi. Toplumun siyasal deneyimsizliği karşısında, oldukça karmaşık bir yapıyla ortaya çıksa da, 31 Mart Olayı'yla patlak veren ve İttihatçıların da, kuramsal olarak gösteremedikleri cesareti sokakta bir hedef bulmaları nedeniyle gerçekte genişleterek ve abartarak yansıtma yanlısı oldukları, 'irtica'ydı.

Siyasal yaşamımıza, geleneksel güçlerin öncüsü veya destekçisi olarak giren dinin siyasallaştırılmasının bu köktenci görünümü,[5] gerçekte bu güçlerin devletle kurduğu ilişki açısından, İttihatçıların 'devletçi'liğinin tersinden yansıması gibidir ve İttihatçılar gibi köktenciliği biçimseldir.

Ancak İttihatçıları iktidara aday haline getiren hassas

Aktaran Alpay Kabacalı, ***a.g.e.***, s. 26-28.

Özellikle İttihatçı düşmanlığı yapılırken Abdülhamit'e İslamcı siyaset yüklenilmesi ile, 31 Mart'ın örgütleyicilerinden Derviş Vahdeti arasındaki bağlantıdaki, olaydan üç buçuk ay öncesine ait şu cümleler, karmaşa ve kargaşayı özetler: Vahdeti, Meşrutiyet'in ilan sürecinde Abdülhamit'in gönderdiği Şemsi Paşa'yı öldüren Atif Bey için, "kurşununu bulsam Kâbetullah'ın Hacer'ül-esved'in altına ta'lûk ederdim de, bütün âlem-i İslamiyyet'in takdûrat-ı dindârânesine mazhariyetinden dolayı insanların en bahtiyarı addederdim" diyerek, silahlı devrimi bu dille övebilmektedir; "Atıf Bey'e", *Volkan*, S. 2, 12 Aralık 1908; bkz. E. Düzdağ, ***a.g.e.***, s. 9.

dengelerin sarsılması, 'irtica' tehlikesinin de doğması, yani meşru otorite boşluğunun devrimci çılgınlığa yol açacak ortam yaratması, devletin en siyasallaşmamış dolayısıyla devlet yapısı içinde yüklendiği görevler adına en meşru görünen gücünün, ordunun harekete geçmesine neden oldu. Böylece 31 Mart'la birlikte, çağdaş siyasal yaşamın başlangıcında ordu, kendisine duyulan ihtiyacı gidermiş oldu!

Gerçekte dinci siyaset gibi, ordunun siyaset yapmasının da, gelenekçi devletle, meşrutiyetçi ordu arasında bir seçimi belirlediği söylenemez. Belki kuşaklar arası tercihlerden veya iç çatışmalardan söz edilebilir. Bu anlamıyla İttihatçıların çoğunluğunun subay olması ve iktidarı tam olarak ele geçirdiklerinde devletle özdeşleşip asker yönlerinin, yaşanan savaşlar nedeniyle de önplana çıkması, talihsizlik olmuştur. Fakat bu durum, rejim bunalımında 'devlet'i temsil eden en büyük örgütlenmenin halen ordu olduğu gerçeğini değiştirmez.[6]

Askeri bürokrasinin etkin konumuna karşılık sivil bürokrasi, Abdülhamit rejiminin dayanağı ve yolsuzlukların basamağı olarak görülmesi nedeniyle büyük oranda itibar kaybına uğramıştı. Abdülhamit'in siyasetin merkezini Babıâli'den Yıldız'a taşımasının da yarattığı sonuçlardan biri olarak yaşlı paşalar kuşağı, siyaset üretemez duruma düşmüştü. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçıların siyaset sahnesinde geri planda, denetçi konumunda kalma çekin-

6 D. Avcıoğlu ile özdeşleştirilen yaklaşım bir yana, Hikmet Kıvılcımlı'nın çözümlemesi örneklenebilir: "'ülke bütünlüğü' ne ile sağlanır? 'Devletle' o öyleyse, dün 'saltanatın', bugün 'millet'in var olması, 'devlet'in var olması demektir. 'Devlet' elden gitti mi ne 'millet' kalır ne 'vatan'" özetlemesi ile padişahlıktan paşalığa geçildiğini, "tek parti çağında Mustafa Kemal Paşa'nın 'ebedi şef'liği, İsmet Paşa'nın 'değişmez şefliği' gibi, çok parti çağında DP için İnönü ve Çakmak paşaların, AP için gene İnönü ve Pala paşaların tükenmez sağdıçlıkları"nın, işveren sınıfının olumsuz niteliklerine bağlı olduğunu savunur. Hikmet Kıvılcımlı, "Hükümet- Ordu- Sınıf", 23 Mart 1971; "Suçlu Ayağa Kalk", 16 Mart 1971; *Sosyalist Gazetesi Yazıları*, Diyalektik Y., İstanbul, 1995, s. 38, 71. Latin Amerika devrim ve Afrika kurtuluş savaşları tarihine bakıldığında orduların oynadığı rolle, Türkiye'deki özgünlük tartışması terkrar ele alınmalıdır.

genliğini ve belki tedbirini göstermelerine karşın, sivil büyük bürokrasinin, şiddetlenen siyasal ortamda askeri paşalar gibi etkinlik göstermesi söz konusu değildi. Abdülhamit'in iki sadrazamından Said Paşa, Meşrutiyet kurumlarına uyum gösterip, bir dönem siyasette varlığını sürdürürken, Kamil Paşa, Hürriyet ve İtilafçıların önderlerinden biri konumuna gelmişti. Bürokrasi Tensikat Kanunu'nun muhatabıydı.

Üçüncü rakip olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın, İttihatçıların olmadığı her şeymiş gibi siyaset sahnesine girmeleri yukarıda kısmen değerlendirilmişti. Burada, genel algıya dönüşen, İttihat ve Terakki CHP ve Hürriyet ve İtilaf-DP-AP kamplaşmasının gerçekliği tam olarak yansıtmadığını, özellikle birinci geleneğin devletçiliğinin 'sol'la ilişkisi olmadığı gibi, ikincisinin muhafazakarlık ve mukaddesatçılığının hem sözde liberalliği ile çelişirken, hem de kültürel değerlere sahip çıkma anlamını taşımadığını vurgulamak yeterli olacaktır.

İttihatçı ruhunun yaptığı devrim, toplumsal taban, örgüt konularında da açıklığa kavuşturulmaya çalışıldığı gibi, bir kuşağın kafasında yarattığı devrimin, toplumsal sınıfların siyasal harekette bulunamayıp ancak 'devinebildikleri' ortamda, devrimci pratiklerini uygulamaya çalışmaktır. Kuramların toplumsal gerçeklikle gerçeklik kazanacağını unutturan bu 'kuramsal' devrimin kuramsal zayıflığı, tarihindeki bu çelişkilerin doğal sonucudur.

Oysa, 1908 yılında Osmanlı toplumunun bir parçası olan Makedonya-Edirne Devrimci Örgütü (MİDÖ) Selanik, Ustrumca ve Serez şubelerinin Meşrutiyet'in ilanından sonra yayınladıkları broşür, demokrasi, ulusal ve sınıfsal talepler ve halk katılımı açısından çok nettir:

"1. Makedonya ve Edirne'nin ayrılmaz parçasını oluşturduğu bütün Osmanlı İmparatorluğu için tam demokrasi, ulusal egemenlik ve mutlakiyetçi rejimin bütün bakiyesinin kaldırılması. Parlamenter sistemin kurulması.

2. İçişlerinde, eyaletler, sancaklar, kaza ve nahiyelere özerklik verilmesi. Demokratik anayasal rejimle yönetilecek olan Osmanlı İmparatorluğu merkezi örgütünün yönetiminde kalacak dış siyaset, ordu, maliye, gümrükler, posta, telgraf, demiryolları gibi genel alanlar dışında bütün işlerin eyaletlere ve yerel yönetimlere devri.

3. Bütün merkezi ve yerel yasal ve idari organların, genel, gizli, eşit, doğrudan ve oranlara bağlanmış seçimlerle oluşturulması.

4. Basın, toplanma, konuşma ve örgütlenme özgürlüğü. Etnik ve dini topluluklar için eşitlik ve kendini yönetme hakkının tanınması. Devlet ve dinin birbirinden ayrılması.

5. Ana dilde genel, zorunlu eğitim. Nüfusa oranlı olarak imparatorluk ve eyalet bütçelerinden gerekli payın eğitim için ayrılması. Ulusal eğitim sistemi ve bütçesinin idaresi için seçilmiş bir komisyon oluşturulması.

6. Mevcut ordunun ulusal milise dönüştürülmesi. Askerlik hizmetinin herkese açık olması ve milis gücünün kendi kazası içinde görevlendirilmesi; ancak devletin bağımsızlık ve bütünlüğü tehdit edildiğinde bu sınır dışında göreve çağrılması.

7 Köylüleri feodal bağımlılık altına alan her türlü ayrıcalık ve zorunluluğun kaldırılması.

8. Sultan ve vakıflara ait bütün toprakların kamulaştırılması. 'Çiftlik'lerin - büyük mülklerin devlet tarafından zorla kamulaştırılıp komünler ve topraksız köylülere dağıtılması.

9. Dolaylı dolaysız her türlü nakdi, ayni verginin kaldırılarak, gelirden müterakki vergi alınması. Asgari gelir düzeyinin vergi dışı bırakılması."

Makedonya örgütü, toplanacak Meclis için de şu talepleri ileri sürmektedir:

"1. Genel, serbest, doğrudan ve gizli oyla yapılacak seçimlerde 21 yaşını geçen herkesin oy hakkına sahip olması.

2. Türkçe'nin Meclis'te zorunlu dil olmaması.

3. Seçimlerin ad hoc oluşturulacak özel komitelerin gözetiminde yapılması.

4. 1876 anayasasının, örgütün programında yer alan ilkeler doğrultusunda değiştirilmesi.

5. Yerel idari organların yerine halk tarafından seçilen komitelerin geçirilmesi.

6. Halkın, gerici nitelikte her türlü girişime karşı silahlandırılması."[7]

Ermeni örgütleri Varagazmıya Hınçakyan, Armenagan ve Meutenakan'ın "Memalik-i Osmaniye'nin ahval-i hazıra-i iktisadiyesi meslek-i iştirakiyuna (Socialisme) ait âmâlin tatbikine müsait bir zemin teşkil edemez. Hal-i hazırda hukuk-u avam (Dèmocratie) programı ahali-i Osmaniye namına yapılması mümkün olan bilcümle teşebbüsatı ıhataya kafidir" anlayışı ile birleşerek kurdukları Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Taraftarı Ermeni Fırkası'nın programı da benzer maddeler içermektedir.[8]

İttihatçılar ise, programlarında bulunan demokrasinin geliştirilmesine (genel oy isteği gibi) veya köylünün topraklandırılmasına ilişkin maddeleri hiçbir zaman yaşama geçirme girişiminde bile bulunamayacaklardır. Bu durum bir yandan Osmanlı devletinin ekonomik ve siyasal dış etki ve çalkantılardan kurtulamamasından kaynaklanıyorsa, bir yandan da içerde siyasal yaşamın içerdiği şiddet, kendi kadrolarının siyasal görüşler açısından o kadar da net olmaması ve her şeyden önce iktidara odaklanmış olmasındandır. İçinde gerçekte çeşitli eğilimler barındıran İttihat ve Terakki örgütü, toplumun sorunlarını çözmek için iktidarı fethetmek zorunda olduğunu hissetmektedir. Bir yandan Oğuz Atay'ın oku-

7 British Documents of Foreign Affairs, Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, *The Ottoman Empire under the Young Turks, 1908-1914*, ed. David Gillard, University Publications of America, Part I, Series B, V 20, 1985, Harry H. Lamb'dan Sir G. Lowther'e, 31 Ağustos 1908, s. 4-7.

8 Bkz. Anaide Ter Minassian, *a.g.e.*'de Mete Tunçay'ın yayımladığı beyanname ve program, s. 85.1-5.

yucu aradığı gibi, örgütleyecek toplumsal bir katman arayan hareketin[9] iktidarsız ve eylemsiz yapamaması, kuruluşundaki nedenler ve kurucularının niteliğinin gereğidir.

Ülkemizde Abdülhamit ve yönetimi halen bilimin değil siyasetin konusudur. Siyasal görüşler, devleti kurtarıp batırma açısından tartışılmakta, siyasal-idari egemenlik ile ideolojik-kültürel egemenlik arasındaki uyumsuzluk, şiddetle giderilmeye çalışılmaktadır.

1996 baskılı Bolvadin tarihiyle ilgili bir kitap, Meşrutiyet'e taraf olmadan yaklaşamamaktadır:

"24 Temmuz 1908 tarihinde (1324) II. Meşrutiyet ilan edilir halk arasında bu tarih 'Hürriyet' sözcüğü ile şöhret bulmuştur. 30 sene evvel o devri yaşayanlar zaman tarif ve tahmin yaparken 'Hürriyetten evvel, hürriyetten sonra' diyerek zaman tahmin ederlerdi. Bu tarihte memleketin her tarafında türeyen yarım aydınlar, basit insanlar, batı hayranları o yıl doğan kızların isimlerini de 'Hürriyet' koymuşlardır. Hatta o yıl çıkarılan (5-10-20-40 paraların) üzerlerine 'Hürriyet-Adalet-Müsavat-Uhuvvet' sözcükleri yazılmıştır.

Her yerde olduğu gibi Bolvadin'de de aydın geçinen bazı türedi tipler 24 Temmuz 1908 gecesi Fener alayları düzenlemişler, eski belediye binası önünde nutuklar söylemişlerdir. Ertesi gün Rüştiye Mektebi'ni boşaltarak İttihat ve Terakki Partisi'nin binası yaptılar. Bolvadin'de kurulan bu parti 1918 yılına kadar varlığını sürdürdü. Sonra kapandı.

Bolvadin İttihat ve Terakki Partisi'nin Kurucuları:

---

9 Paris'ten Selanik'e yazılan bir mektuptan: "...burada iken bir gün Polonyalı bir ihtilalci ile konuşuyorduk. Bu ihtilalci demişti ki: 'İnkılabı hazırlamak için zürradan pek az istifade ediliyor. Halbuki fabrika ameleleri arasında hürriyet duygularını tamim etmek pek süratle kabil olabilir.' Hakikaten zürrai toplu bir halde bir yere cemetmek kabil değildir. Halbuki bir köy ahalisi bir fabrikada bir araya gelebilir. Münferit yaşayanlar ahval-i aleme karşı bigane kaldıkları halde toplu bir halde bulunanlar her şeyden süratle haberdar olurlar ve memleketlerinin hal ve istikbalini düşünmeğe tabiatile alışırlar. Bu sebepten dolayı cemiyet azasının fabrikaların içine nüfuz etmesi ve amele arasından taraftar bulması pek lazımdır." A. C., a.g.e., *Milliyet*, Tefrika no:170, 24 Teşrinievvel 1934.

1. Kucuroğlu Mehmet Rasim (Ağılönü) dava vekili, parti başkanı
2. Habibzade Abdil Efendi, Kocatepe Mektebi Muallimi
3. Kantarzade Lebib Efendi
4. Berber Osmanzade Halil Efendi
5. Müftü Mehmet Ali Efendi
6. Müftüzade Asım Efendi
7. Mesehatzade Mustafa Efendi
8. Hasibzade Hasib Efendi"[10]

1996 yılında, 1908'de Bolvadin eşrafı, müftüsü, uleması ve esnafının kurduğu işbirliği lanetlenmektedir

1908'de Meşrutiyet'in ilanının, kuramsal açıdan ve yaşanılan pratikler açısından devrim olduğunu söyleyip, toplumsal konum açısından 'darbe' olduğunu söylemek mümkün müdür?

Devrimler Çağı

1908 Meşrutiyeti'nin devrim niteliğinin tartışılabilmesi için, başka ülkelerdeki çağdaş devrimlerle karşılaştırma yapmak yararlı olacaktır

Çin'de Boxer Ayaklanması'nın (1900) Avrupalılarca bastırılmasının ardından kurulan örgütler, 1906'da sarayı anayasa sözü vermeye zorlayan süreci de başlattı. Aydınlar, eşraf ve tüccarlar arasında yaygınlık kazanan yabancı ayrıcalıkları geri alma hareketi, 1910'da ayaklanmalara dönüştü ve köylü isyanlarıyla birleşmesiyle, küçük rütbeli subayları devrimci örgütlere kazandı. Bölge meclisleri ve ordu komutanları arasındaki çekişme ve pazarlıklar sonucu 1912'de kurulabilen

10 Muharrem Bayar, *Anadolu'nun En Eski Şehirlerinden Bolvadin'in Tarihi*, Ankara, 1996, c. 1, s. 220-221.

cumhuriyet, iki dünya savaşının da getirecekleri ile, 1949'da komünist iktidarın kurulmasına kadar devam eden 'devrim' sürecinde ilk aşama oldu.

Hindistan'da 1885'de toplanan ulusal kongre, 1905'te İngilizlere karşı kitle hareketlerinin ve İngiliz mallarına karşı boykotun başlaması ile, ilk kez 1906'daki toplantısında bağımsızlık talebini dile getirmişti.

1900'lü yıllarda dünyanın çok ülkesinde yaşanan devrimci dönüşümlerden yalnızca komşu Rusya ve İran'la, köylü ve orta sınıf devrimlerinin bir arada yaşandığı Meksika üzerinde durulacak.

Rusya 1905

1860'ların Rus devrimcileri, XVIII. yüzyıl Aydınlanmacılığı anlamında materyalist, Fransız devrim geleneğine bağlılıklarıyla radikaldiler, Rus köylü ve işçileri ile temasları yoktu. 1870'lerde Rus köylüsü keşfedildi. Bazı devrimciler Bakunin'in etkisindeydi ve anarşizm ve terörizme yönelmişlerdi. Marks'ın etkisi duyulmaya başlanmışsa da, genel adlandırmayla Narodnik adını alan ve çarlığa karşı terör uygulamalarını savunan gruplarca, köylü toplumu Rusya'nın, Batı'daki burjuva kapitalizmi aşamasından geçmeden, Rusya'ya özgü köylü komününden komünizme geçeceği iddia ediliyordu.

Narodniklerin radikalliğine karşı, kapitalist aşamadan geçme gerekliliğini savunan Marksistler, Narodniklere yönelttikleri ağır eleştirilerle, Çarlık tarafından hoş görüldüler ve 'legal Marksizm' yaygınlaştı. Bu akım içindeki 'ekonomistler' ise, Rusya'ya özgü Marksist yol için, işçilerin yalnızca ekonomik mücadelesini desteklemeyi ve liberal muhalefetin siyasetine katılmayı öngörüyorlardı.

Narodnik grubun terörizmini yararsız bulan Plehanov

Avrupa'ya kaçmış ve 1883'te İsviçre'de Emeğin Kurtuluşu grubunu kurmuştu. 1889'da Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin ilk kongresi dokuz kişiyle toplandı. Kongreye katılanlar kısa süre içinde tutuklandılar ve bu adı benimseyen birkaç örgüt ve yerel komiteden başka bir örgütlenmeleri kalmadı.

1895'te Lenin, İsviçre'ye Plehanov'un yanına gitti. Petersburg'a dönüşünde tutuklanıp Sibirya'ya sürüldü. 1900'de öteki eski Sibirya sürgünleri ile birlikte tekrar Plehanov'un yanına gelerek, birlikte *Iskra* adlı gazeteyi yayınlamaya başladılar. Sibirya'da bir gazete çevresinde örgütlenecek parti düşüncesini geliştiren Lenin, Narodniklere karşı fikir birliği içinde olduğu Plehanov'la parti anlayışı nedeniyle çatıştı. 1903'de toplanan kongrede Plehanov Lenin'e destek vermekle birlikte, onun işçi sınıfına dışardan bilinç verecek, yalnızca profesyonellerden oluşan parti anlayışını sert bulmuştu. Kongrede Lenin, 1902'de yazdığı *Ne Yapmalı* adlı kitabı çerçevesindeki görüşleri doğrultusunda, merkez komiteye bütünüyle bağlı bir örgüt istiyordu ve partinin, üç kişiden oluşacak *Iskra* yazı kurulunun egemenliğine girecek olması tartışmalar yarattı.[1] Plehanov'un desteğiyle, Lenin'in görüşü çoğunluk oyunu aldı ve bu grup bundan böyle bu adla Bolşevikler diye, azınlıkta kalanlar da Menşevikler diye bilindiler.

Lenin, 1903 yılı bitmeden *Iskra* yazı kurulundan istifa etti ve Plehanov yazı kuruluna, Menşevik olan eski üyeleri aldı. Lenin 1904'te Cenevre'de Bolşeviklerle bir toplantı düzenledi ve çoğunluk komiteleri bürolarını kurdu. Menşevikler Lenin'i, nesnel koşulları olmayan proleter devrimi, gizli ve tedhişçi yollardan gerçekleştirmeye çalışmakla suçluyorlardı. Bu tartışma, Lenin'in 1898'den beri savunduğu, burju-

1 Leninist örgüt kuramını tartışma yeri burası değil, ancak Mandel'in, Lenin'i o zaman Rosa Luxemburg'un da yanlış anladığını savunması önemli, bkz Ernest Mandel, *Leninist Örgüt Teorisi*, çev. Oktay Emre, Yazın Y., s. 26.

va demokratik ve proleter sosyalist devrimlerin birbiriyle ayrılmaz bağı olduğu görüşünde temelleniyordu. Menşevikler, kendilerini burjuva devrimi ile sınırlamaktaydılar. Otokrasiye karşı devrimde işbirliği ve ileri kapitalist ülkelerde sosyal politikanın temelini oluşturan sendikal haklar, sekiz saatlik iş günü, sosyal sigorta gibi hakların savunulmasını öngörüyorlardı. Lenin'e göre bu, legal Marksizm ve ekonomizmle aynıydı. Oysa, zayıf ve siyasal olarak proletaryaya karşı otokrasiyi yeğleyecek olan burjuvazi, burjuva devrimine ancak proletarya tarafından zorlanabilirdi. Sosyalist devrime giden yol böyle açılacaktı.

Burjuva devrimi ve proleter devrim arasındaki geçiş ve köylülüğün rolü, 1917'ye kadar çözüme kavuşmadı. Fakat 1905'te Rusya'da, partinin iki kanadının da dahili olmadan 1905 Devrimi patlak verdi.

21 Ocak 1905'te, Kışlık Saray önünde, Çar babalarına durumlarını şikayete giden 140.000'den fazla kişiden oluşan kitle, kıyıma uğradı; tahminlere göre 500 kişi öldü, 3000 kişi yaralandı. 'Kanlı Pazar' adı verilen bu olaydan sonra, grevler bütün ülkeyi sardı.

Ocak ayında grevciler 440 bini bulmuştu. 1 Mayıs gösterilerinde birçok yerde çatışmalar çıktı, grevler silahlı eyleme dönüştü. Loda'da işçiler barikatlar kurarak üç gün savaştılar.

Toprak sahipleri, köylü saldırılarından kentlere kaçıyorlardı. Haziran ayında ordudaki ilk ayaklanma oldu, subaylarına isyan eden denizciler, Potemkin zırhlısını ele geçirdiler.

Çar, Ağustos'ta meclis - duma toplayacağını bildirdi. Danışma meclisi niteliğindeki bu kuruma yalnız mülk sahipleri, kapitalistler ve zengin köylü sınıfı alınacaktı.

Eylül ayında genel grev ülkeyi sardı. Demiryollarında çalışan 750 bin işçinin greve katılmasıyla ülkede yaşam durdu.

Menşevikler, işçileri, partizan olmayan, geniş bir işçi örgütü için teşvik edip, bütün Rus halkını bu mücadele içinde

yer almaya çağırırken, Lenin bunun partiye ihanet, onu yok etmek olduğunu söylüyordu. Rusya'da ise genel grev, işçilerin seçtiği temsilcilerle, 'sovyet'ler biçiminde örgütlenmeye başlamışlardı. Menşevikler bu örgütlenmeleri, kendi görüşlerine uyduğu biçiminde değerlendirerek, teşvik ettiler. 17 Ekim'de Petersburg sovyeti kuruldu. Öteki şehirlerde de sovyetler kuruldu ve 26 Ekim'de İşçi Temsilcileri Kurulu seçildi. Sovyetlerde Menşevikler genel olarak delege çoğunluğu elde ettiler. Lenin, sovyetlerin, 'geçici devrim hükümetinin tohumunu' oluşturduğu değerlendirmesine Kasım ayının 5'inde ulaşarak, sovyetlere ilişkin Menşeviklerden daha gerçekci bir yorum getirmekte gecikmediyse de, Bolşevikler, daha sanayileşmiş şehirlerde örgütlenmiş Menşeviklere göre daha geri, geleneksel iş yerlerinde örgütlendiklerinden, hem de partiye ilişkin o zamana kadar ki görüşlerinde uyarlama yapamadıklarından ve zaten örgüt olarak daha zayıf olduklarından etkili olamadılar.

Grevlerin yaşamın tüm alanlarını etkilemesi, o zamana kadar sendika örgütlerinin olmaması, grevin siyasal niteliği ve geniş kapsamlı oluşu, grevcilere birçok idari görev de yüklüyordu. 120 şehir ve kasabaya sıçramış olan grevlerde Sen Petersburg Sovyeti, genel grev komitesi olduğu kadar, mahalli idareler kurulu ve hem işçilerin hem bütün halkın parlamentosu anlamını da kazanmıştı.

İşçi Temsilcileri Kurulu, kırsal kesime de delegeler göndermiş, kırsal kesimde sayıları birden artan sovyetler, devlet yetkilerine de el koymuşlardı. Sen Petersburg Sovyeti, Bütün Rusya Sovyetler Kongresi toplanması için de çağrıda bulunmuştu.

27, 28, 29 Ekim'de tam katılımlı genel grev oldu. Anayasacı Demokratik Parti (Kadetler) ilk kez genel kurulunu topladı. İşverenler, işçilere yarı veya tam ücret ödemeye devam ederek grevleri ve Bolşevik, Menşevik ve Sosyal Devrimcilerin gazetelerini desteklediler.

30 Ekim'de Çar 'haklar beyannamesi'ni yayınladı. Duma'ya yasama görevi veriliyor, temel haklar tanınıyordu.

Sovyetler, vaat edilen hakları dolaysız eylemlerle alma yoluna girdiler. Troçki'nin 'kamçıya sarılı anayasa' tanımıyla anlattığı durumu değiştirmek için hapishaneler boşaltıldı, sansür kaldırılıp yerine 'devrimci sansür' kondu.

13 Kasım'da, sovyetlerin tereddütüne karşılık, tabandan gelen istekle, sekiz saatlik iş günü yürürlüğe kondu. Sekizinci saat dolunca iş yerlerinden ayrılan işçiler, *Marseillaise'i* söyleyerek, fabrika fabrika gezerek, iş bırakan kitlelerle birleştiler.

Bu aşamadan sonra, Çar'a karşı birlik de dağılmış oluyordu. İşverenler, çalışma saatlerinin işçilerle belirlendiği yerlerde işten atma ve toplu katılım halinde lokavt tehditlerinde bulunmaya başlamışlardı.

Polonya'da ilan edilen olağanüstü hale ve Kronstad ayaklanmacılarının divan-ı harbe sevkine karşı ilan edilen genel grev ise, işçilerin tam katılımına karşılık, memurlar, esnaf, serbest meslek sahipleri, teknisyenler ve büro çalışanları arasında revaç bulmadı. Olağanüstü hal kaldırıldı ve isyancı askerler olağan mahkemeye sevkedildiler fakat işyerlerinde tek tek mücadele yapma zorunluluğu ortaya çıktı. Grevler, artık açlıkla mücadele anlamını da almıştı.

İşçilerin karşısında artık gizli silahlı örgütler de yer almaktaydı. Askerlerle genel olarak iyi ilişki kurmuş olan sovyetler silaha sarılma kararı aldıysa da, askeri cezalar artırıldı, etnik gruplar birbirine karşı kullanılmaya başlandı, birliklerin yerleri kaydırıldı.

Sen Petersburg'da 300 kadarı iyi silahlanmış, altı bin kişiden oluşan işçi müfrezesi kuruldu. Moskova'da silahlanan işçi sayısı birkaç yüzdü. Ancak, hükümet artık saldırı saatinin geldiğini düşünüyordu. 9 Aralık'ta Sen Petersburg Sovyeti başkanı tevkif edildi.

Sovyetlerin direnme çağrılarına karşılık, polis, Troçki başkanlığında toplanan İşçi Delegeleri Konseyi Yürütme Ku-

rulu'nu basıp, üyeleri tutukladı.

Aralık ayında Moskova ayaklanması çıktı. Kendiliğinden alınan grev kararı üzerine grevciler üzerine askeri birlikler gönderildi. Kazaklar iki kez, işçilerin yanına geçmeye ikna edildiler. Barikatlar kuruldu. On mil uzunluğundaki hatta iki yüz tabanca ve av tüfeği vardı. 100.000 asker getirildi. Amiral Dubrasov askerine güvenemiyordu ancak Muhafız Birliği ve Baltık isyanlarını bastıran birlikler gelince, saldırıya geçti. Top kullanılarak, barikatlar dağıtıldı.

11 Aralık 1905'te kabul edilen yasaya göre, çiftlik sahipleri 2 binde 1, şehirliler 7 binde 1, köylüler 30 binde 1, işçiler 90 binde 1 milletvekili seçeceklerdi. 23 Nisan 1906'da yayınlanan Devlet Temel Kanunu ile, bakanları çarın ataması ve çara karşı sorumlu olmaları, savaş, barış, genel af, olağanüstü hal ilanı, ordu ve saray bütçelerinin düzenlenmesi, veto hakkı gibi haklar çara verildi.

Duma 72 gün çalışabildi. İkinci Duma 3 Haziran 1907'de dağıtıldı, 65 sosyal demokrat üye Sibirya'ya sürüldü.

Toprak mülkiyetiyle ilgili ve köylü ve işçilerin temsil oranını daha da gerileten yeni seçim yasalarıyla, çar, büyük toprak sahipleri ve burjuvazi ile ortaklaşa iktidarını korudu.[2]

Meksika

Meksika'da 1877'de başlayıp 1911'e kadar süren Porfirio Diaz iktidarı, ülkede petrol, demiryolu ve tarıma yerli ve yabancı yatırımların arttığı, aynı zamanda binlerce köylünün, liberal reform yasalarıyla, geleneksel topraklarından olduğu bir dönemdi. Toprak, su ve ormanlar bu dönemde haciendaların olmuş, haciendalar büyüdükçe, topraksız köylü nüfusu artmıştı. Örneğin Terrazas toprakları Belçika ve Hollanda'dan büyüktü. 1910'da ABD'lilerin sahip olduğu toprak alanı, Meksika'nın % 22'sine ulaşmıştı. Yalnızca William Randolph He-

Bkz. E. H. Carr, *Bolşevik Devrimi I*, çev. Orhan Suda, Metis Y., İstanbul, 1989; Bertram D. Wolfe, *Devrim Yapan Üç Adam*, çev. Ünsal Oskay, Türk Siyasi İlimler Derneği Y. Ankara, 1969.

arst'ın toprakları sekiz milyon dönümdü. Bu yılda ekilebilir toprakların % 98'i haciendaların olmuştu.

Artan işçi sayısına karşılık, iktidar işçilere karşı da çok sertti. Haziran 1906'da bakır madenlerindeki grev, Arizona rancerleri çağrılarak, Aralık'taki tekstil grevi federal ordu tarafından, çok kanlı biçimde bastırılmıştı.

1908'de Francisco Madero adlı bir avukat, serbest seçimlerin yapılıp, Diaz'ın yeniden seçilmemesini isteyen bir kitap yayımladı. Bu kitap, ülkeyi tutuşturan kıvılcım oldu.

Güneyde Emiliano Zapata, kuzeyde Pancho Villa, köylü önderleri olarak diktatörlüğe karşı savaşmaya başladılar. Hapsedilen Madero, kahraman oldu ve hapisten kaçarak halkı silahlı mücadeleye çağırdı. 10 Mayıs 1911'de birleşen gerilla kuvvetleri federal orduyu yendiler. Madero başkanlığa getirildi.

Demokrat haklar tanındı, çok partili siyasal yaşam başladı. Bürokrasi, federal ordu ve haciendalar yerinde duruyordu. Köylüler, kasabaları işgale başladılar. Sendikalarla polis sokak savaşına girdi. Zapata, Madero'yu hain ilan etti. Şubat 1913'te Meksiko şehrinde on gün süren bir iç savaş yaşandı. Madero'nun kendi kumandanı General Victoriano Huerta, ona ihanet etti. ABD elçisi tarafından desteklenen general, Madero'yu öldürdü. Ülke, yeni diktatöre karşı yeniden birleşti ve savaş tekrar başladı.

Huerta'nın hapishanesinden Aralık 1912'de ABD'ne kaçan P Villa, 6 Mart 1913 gecesi kurşun yağmuru altında sekiz kişiyle Meksika'ya girdi. 1914 Şubat'ında köylü ordusuyla başkenti ele geçirdi.

Huerta yenildi. Köylülerin, geleneksel değerlere ve cemaat mülkiyetine dayalı, adem-i merkeziyeti savunan, yerinden yönetim üstüne kurulu demokrasi isteği ile, ulusal, merkeziyetçi, modernleşme peşinde orta sınıf devrimcileri arasındaki savaş daha da kanlı oldu. Zapata ve Villa, Carranza önderliğindeki orta sınıf birliklerini yenilgiye uğratıp

Meksiko şehrine girdiler.

Ardından köylü önderler bölgelerine döndüler. 1914-15'te Zapata ve Morelos halkı, kendisini yönetti; toprak, her köyün seçimine göre, kişisel veya ortaklaşa mülkiyete devredildi, yönetimi yerel meclisler devraldı. Tarımsal üretim arttı. Zapata ve önderlerinin meşruluğu, meclislerin kararlarına uymaktan geliyordu. Morelos'da köylü demokrasisi yaratılmıştı.

Woodrow Wilson yönetiminin müdahale kararıyla ABD birlikleri 1914'te Veracruz'a girdi ve 1916'da Villa'ya karşı harekete geçti. ABD, Meksika devrimini durdurmak zorundaydı.

Carranza 1917'de başkan seçildi. 1918'de petrolün devredilemez ulusal zenginlik olduğunu ilan edince ABD ve İngiltere'nin direnciyle karşılaştı. 1920'de Carranza öldürüldü. Yerine başkan olan General Obregon, devrim anayasasını uyguladı. ABD'ne direnerek köktenci tarım yasalarını yürürlüğe soktu; geniş bir eğitim programı hazırladı.

Pancho Villa 1915'de Carranza'nın generali A. Obregon'a yenilmiş, kendisine verilen çiftliğe çekilmişti. 1919'da, halkı hiçbir zaman inanmamakla birlikte, E. Zapata da öldürüldü.

Hacienda bölgelerinde öğretmenler katledildi, kulak ve burunları kesildi. Homojen ve geleneklere bağlı, doğrudan demokrasiyi uygulayabilen köylü devrimi karşısında, merkeziyetçilik, ulusal kalkınma, modern altyapı peşinde olan ve heterojen toplumu idari eşgüdüm altında birleştirmek isteyen kentli devrimi, güçlü devlet istiyordu. Ve ABD müdahalesine de daha açıktı.

Bitmeyen Meksika devrimi ve darbeleri böyle başlamıştı.[1]

---

1 Carlos Fuentes, *The Buried Mirror*, 15. Bölüm, 'Land and Liberty', Houghton Mifflin, N. Y., 1992, s. 299-309; John Reed, *İhtilalci Meksika*, çev F. Onaran, Maya Y., İstanbul, 1976, s. 3-13.

İran

1905 sonunda, İran'ın gümüşe dayanan para sisteminin dünyadaki dalgalanmalarla çökmesinin yarattığı karışıklıkla, ulema, başbakanın görevinden alınması ve danışma meclisi toplanması isteklerinde bulundu. David Fraser'in dediği gibi, İran'da toplumsal kargaşa ve ulemanın istişare ve başbakanın görevden alınmasını istemesi yeni bir şey değildi. Ancak, yeni öğeler vardı. Avrupa ile iletişim artmış, gidip gelenler, eğitim görenler ve ülkede Avrupa tarzı eğitim veren birkaç okul da yeni bir kuşak yaratmıştı.

Muzafferüddin döneminde olan bir yenilik de dış borçtu; Avrupa'dan alınan borçlar, Avrupa gezilerine, Avrupa ürünlerine ve saray maiyetine harcanmıştı. Ancak ayaklanmanın başlangıcında anayasadan söz eden olmadığı gibi, ülkenin gelirlerine Avrupalılarca (Osmanlı Düyun-u Umumiyesi biçimi) borç garantisi olarak el konulmasından şikayet de yoktu.

Tahran çarşısı kepenk indirmiş, ancak başbakanın emriyle açılmıştı. Gösterilerde kalabalığın üstüne açılan ateşle mollalardan ölenler olmuştu. Ölenler arasında bir de seyit vardı. Kalabalıktan İran bast adetince, kutsal kabul edilen yerlere sığınanlara da asker tarafından müdahele edilince, hareket yeni bir yön kazandı. Mollalar, İngiltere Elçiliği bahçesine sığındılar. İngiltere elçisi Grant Duff, Şah'a karşı bir olaya karışmak istemediğini ancak bast adetine karşı çıkıp bahçeyi de boşaltamayacağını bildirmişti. 9 Temmuz akşamı elli molla ve tüccar elçilik bahçesine sığındı. 2 Eylül'de sığınanların sayısı 14.000 olmuştu.

Temmuz ayında kimsenin aklında olmayan anayasa ve meşrutiyet kavramları, Eylül'de bahçedekilerin isteği haline gelmişti.

Grant Duff, bastçılarla hükümet arasında arabuluculuk yapmak zorunda kaldı. Muzafferüddin felçli, ölüm yatağın-

daydı; daha önce başkentte ve eyaletlerde görülmüş olan meşveret meclisinin toplanmasını kabul ederek, huzuru sağlamak istiyordu. Balıçedekiler, isteklerinin uygulanması için İngiltere güvencesinin tanınmasını da kabul ettirdikten sonra balıçeyi terk ettiler.

Başbakanın Anayasa'yı onaylamak istememesi, önderlerin balıçeye dönme tehdidine yol açtı ve İngiltere ile Rusya, hükümete müdahale etmek zorunda kaldı.

Rusya, kuzey İran'da büyük etkiye sahipti ve İngiltere ile Orta Asya rekabetinde Tahran'da etki sahibi olmaya büyük önem veriyordu. İngiltere etkisinin Basra Körfezi'nden kuzeye çıkmamasına karşın, anayasa hareketinde elçiliğin mekan olması, Rusya'nın, İran üstündeki etkisini İngiltere'ye kaptırdığı düşüncesine varmasına yol açmıştı. Rusya, İngiltere'yi yalnız bırakmamak için, anayasacı harekete hiç de sıcak bakmamasına karşın, anayasanın onaylanması yönünde ağırlığını kullandı.

Muzafferüddin Anayasa'yı imzaladıktan kısa süre sonra öldü. 19 Ocak 1907'de Muhammed Ali şah ilan edildi. Meclis'te insanlar yere oturuyor, milletvekilleri ile kalabalık birlikte tartışıyor, herkes her konuya karışıyordu. İranlılar özgürlük, eşitlik ve kardeşliğe kavuştuklarına inanıyorlardı. Meclis, Anglo-Rus mali yardım önerisini reddetti, ulusal banka kurulması kararını aldı ve gümrüklerdeki yabancı görevlilerin işine son verdi. Yabancı düşmanlığı yükselmiş, Avrupalı ve Yahudilere saldırılar başlamıştı. Meclis'teki dinsel eşitlik tartışmaları, sokağa böyle yansıyordu.

Eyaletler kendi meclislerini kurmuş, kendi valilerini atamış, kendilerini idare ediyor ve demokrasiyi merkeze karşı mali bağımsızlık olarak değerlendirerek kendi vergilerini topluyorlardı. Halk da vergi vermemeyi özgürlük olarak anlıyor ve anayasayı savunuyordu.

Tahran'da basın canlanmıştı. En yüce kavramlarla en büyük kişisel hakaretler basında yer alıyordu. Kısa sürede

anayasa düzeninin savunucusu olma amacıyla her yerde kurulan encümenler, şiddet örgütleri haline geldiler. Kişi ve grup rekabetinin baskı araçları olan encümenler, siyasetin önemli organları haline gelmişlerdi ve en köktencilerininin, Kaçar hanedanının devrilmesini savundukları söyleniyordu.

Şah'ın başbakanı 31 Ağustos 1907'de öldürülmüştü. Şah, Meclis'e karşı ulema ve ordu ile yakınlaşıyordu. Ulema, Meclis'in yasama işlevi ile şeriat arasındaki ayrımdan hoşnut olmamıştı; ordu da Meclis'ten beklediği düzenli ödemeyi alamayacağını, önemsizleştiğini görüyordu.

Meclis bazı gericilerin görevden alınmasını istemiş, Şah buna karşı çıkmış, 15 Aralık'ta saraya giden bakanlar tutuklanmıştı. İngiltere Elçisi saraya giderek idamları beklenen bakanları çıkardı. Şah'ın gerçek niyeti bilinemiyordu ancak yavaş yavaş Meclis'in çevresi, onu savunmak için toplanan üç bin silahlı adamla sarıldı. Şah, istenen azilleri gerçekleştirdi ve anayasaya bağlı kalacağına dair Kuran üstüne yemin etti.

Şah'a karşı 28 Şubat'ta düzenlenen suikast başarılı olmadı. Şah, Haziran başında şehir dışına çıktı; herkes darbe bekliyordu. Meclis tekrar binlerce kişiyle sarıldı. Karşılıklı ültimatomlardan sonra 23 Temmuz'da Liakhoff ve Rus subaylar'la yönetilen İran ordusu, Kazak birliğinden bin asker, toplarla Meclis'e saldırdı.

Şah, yeni bir meclis ve af sözü verdi. Son döneminde Meclis'in itibarını sarsmış olan Tahran encümenleri ve basın yok oldu. İngiltere elçiliğine sığınmış olan bazı önderler Şah'tan aldıkları parayla yurt dışına çıktılar.

Tahran'da şahçı düzen sağlanmış ancak Tebriz devrimcilerle Şah taraftarlarının çatışma alanı olmuştu. Kafkaslıların Reşt'i, Bahtiyarilerin Buşir'i ele geçirmelerine karşın, Meşrutiyetçilerin odağı Tebriz'di.

Şah, Tebriz'i ele geçirmek için, sınırlı mali imkanları ile, prens Aynuddevle'yi, hapisten çıkartıp donattığı eski eşkiya

Karadağlı Rahim Han'ı ve bir Kürt aşiretini gönderdi. Tebriz'de eski eşkıyalardan Settar Han, Ermeni ve Gürcüler dahil Kafkasyalılar barikatları savunuyordu. 20.000 tüfek ve yeterli mühimmat bulunan 250.000 nüfuslu şehirde 2.000 savaşçı çıkmıştı, bunlardan 250'si ateş hattındaydı. Bu sayı eylemde daha da düşüyordu. Ancak şah kuvvetlerinin de şiddetli savaşa niyeti yoktu, Tebriz'i sarmışlar ve açlıktan teslim olmasını bekliyorlardı.

Tebriz teslim olmadı. Nisan'da açlıktan ölümler başladığında, şehirde bulunan yabancı misyonlara ve Avrupalılara saldırılacağı duyuruldu. İngiltere ve Rusya Şah'a baskı yaparak Tebriz'e yiyecek sokulmasına izin vermesini istediler ve dokuz aydır şehrin teslimini bekleyen Şah'ı razı ettiler. Ancak şehri saran Aynüddevle'nin çıkardığı zorluklar, olayları yeni bir evreye soktu. Rusya birliklerini getirmek zorunda kalırken, Tebriz, anayasa pazarlığına başladı. Bir yandan da Şah'ı Rus birliklerini ülkeye sokmakla suçluyorlardı.

Tebriz'in kazandığı itibar, Tahran'daki sokak savaşları ve Muhammed Ali'nin tahttan indirilerek çocuk yaştaki Ahmet'in tahta çıkarılması ile sonuçlandı.

Suikastler ve eyaletlerde ayaklanmalar eksik olmasa da İran'da 1909'da Meşruti yönetim kurulmuş, I. Dünya Savaşı'nda ülke Rusya ve İngiltere arasında nüfuz bölgelerine ayrılmış, 1921'de Rıza Han'ın darbesi ve 1925'te Kaçar hanedanını devirip kendisini şehinşah ilan etmesine kadar sürmüştür.[1]

Anadolu'da Devrim

"Anadolu halkı özgürlük mücadelesinde etkin rol oynamıştır. Bu çalışma, 1906-1908 yıllarında Anadolu'da yükselen fedakar ve cesur mücadelenin, halk kitlelerinin zulme karşı

1 David Fraser, *Persia and Turkey in Revolt*, Londra, 1910.

direnme geleneğinin, özgürlük tutkusunun en güzel kanıtlarından biri olduğunu göstermiştir."

"Genç Türk hareketi kitle eylemleri temeli üzerinde yükselmiştir. Bir liberal burjuva akımı olarak başlayan Genç Türk hareketi, Anadolu'daki kitle eylemlerinin patlak vermesiyle, hızla burjuva devrimci bir nitelik kazanmıştır. Genç Türk hareketi, kitle eylemlerinin bu sağlam temeli üzerinde başarıya ulaşmıştır."

"1906-1908 demokratik kitle hareketleri 1905 Rus Devrimi'yle ilişkilidir."[1]

1908 öncesinde Anadolu'da yaşananlar hakkında çalışma yapan Zafer Kars'ın kitabına alıntıladığı, Lenin'in "Eğer 20. yüzyılın devrimlerini örnek alacak olursak Portekiz ve Türkiye'deki devrimleri burjuva devrimi olarak kabul etmek gerekir. Ama bunlar bir 'halk' devrimi değildir, çünkü her iki devrimde de halk kitleleri, halkın büyük bir bölümü serbestçe, kendi ekonomik ve siyasi istekleriyle belirgin bir biçimde ortaya çıkamamışlardır"[2] değerlendirmesine karşın, 1908 Devrimi'ni etkileyen unsurlar, devrimcilerin örgütlenme, program ve başarıları ve toplumsal tabanları, oluşturdukları uzlaşmaları, süreç içine yerleştirmeden, "direnme geleneği, özgürlük tutkusu, liberal burjuva, devrimci burjuva, sağlam temel" nitelemeleriyle klişeleri kullanmak, öğretici olmuyor.

Rusya'da bir yanda devrim kuramı, Rusya'daki sınıfların gelişimleriyle dünyadaki gelişmelerin bağlamını bir arada değerlendirmeye ve 'tez'ler geliştirmeye çalışan ve tezlerini toplumsal örgütlenme, sınıfsal uzlaşma ve bağlaşmalar yoluyla gerçekliğe dönüştürmeyi hedefleyen entelektüel bir çaba vardır. Bir yanda da toprak, çalışma saatleri, grev hakkı için mevcut rejime karşı silahla ayaklanan, barikatlar kuran, gelecek tasarılarını bir araya gelip tartışarak burada belirle-

1 H. Zafer Kars, *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği*, Kaynak Y., İstanbul, 1997, s. 59-60; 1. b. *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, Kaynak Y İstanbul, 1984

2 *A.g.e.*, s. 121.

dikleri kararlarını uygulamaya koymaya çalışan köylü işçi kitleler vardır.

Meksika'da da kendi çıkarlarına uygun toplumsal düzeni kendi bölgelerinde egemenliği silahla kurarak yaşama geçirecek kadar köylülerin siyasal sisteme karşı harekete geçebildikleri görülmektedir. Ancak bu köylü 'cennet'i ile, burjuva demokrasisi çerçevesinde kalkınmak isteyen şehirlilerin istekleri çakışmamakta, emperyalistlerle işbirliği içindeki büyük toprak sahiplerinin terörü, generallerin oportünistliği ile birleşince, siyasal uzlaşmanın sağlanamaması ve yenişememe, otorite ve meşruiyet boşluğunu, üstelik dış güçlerin müdahalesine daha açık hale gelen elıven-i şer başkanların iktidarı doldurmaktadır.

İran'da ise iktidarın yozlaşmışlığına ve sömürgeleşmeye karşı yeni bir iktidar yaratma düşüncesi meclisi ve yurtseverliği gündeme getirirken, eşkıya çeteleri ve aşiretlerden medet uman şahlık ile kendi yerel iktidarlarını pekiştirme peşinde olanların şiddeti, Meclis'in demokratik tabanını çökertmekte, ülkenin bütününde aynı kitle tabanını yaratamayan projeden geriye en örgütlü meşru güç olarak mollalar kalmaktadır.

Jön Türk terimini dünya siyaset terminolojisine kazandıran örgütlenme ise, devrim tarihi açısından Batılı anlamda fazlasıyla sui generis, yerli dilde kerameti kendinden menkul kalmaktadır.

Devrimlerin ortak özelliği, 'yapılma'yıp 'olma'larıdır. Bu 'oluş'un gücü, kitlelerin devrim günlerinde yarattığı doğrudan demokrasi ortamından gelmektedir. Amerika'da 1776'da kongre ve konseyler, Fransa'da 1789'da sociétés populaires, 1870'de komün, Rusya'da 1905 ve 1917'de sovyetler, iktidarın yok edilmesinin ve çözümün kitleler tarafından bulunmaya çalışılmasının örgütleridir.[3] Bu 'kurul'larla, iktidara aday siyasal örgütlenmelerin etkileşimi, yıkılan rejimle kurulmak

3 Hannah Arendt, *On Revolution*, Penguin, 1965; özellikle s. 232-255.

istenen rejim arasındaki kopuşun da belirleyicisi olacaktır. Devrimi darbeden ayıran, teori pratik birliğini yaratan bu kitlesel siyallaşmadır.

1908'de kitlesel eylemlilikten söz etmek, özellikle Anadolu için zor görünmektedir. Anayasa'nın yeniden yürürlüğe konulduğunun duyulması ile mülki idare amirlerine karşı gerçekleştirilen hareketler, eski rejimin çürümüşlüğünü ortaya koysa da, Anadolu'da yeni bir rejim için devrimci veya burjuva devrimci bir ruhun estiğini kanıtlamaz. İdari ve ahlaki yargılarla mülki idarecilere karşı girişilen eylemlerin, iktidar sorunsalı içinde olmadığı, ekonomik bir program da içermediği görülmektedir. Ağaların ve eşrafın da ekonomik ve siyasal düzeni değiştirmek niyeti olduğunu veya yurt çapında bir program yürütüldüğünü ifade etmek zordur.

1908'de, bütün sınıf ve tabakaların hoşnutsuzluk içinde olduğu ortamda, zabt edilen topraklarını geri almak için köylülerin yaptığı, adliyeye veya ulaştıkları bürokratlara durumlarını şikayettir. 1900'lü yıllardan bugüne kalan tek köylü ismi, Meksika'daki gibi bugün de yaşayan Zapatist geleneğin önderininki değil, yalnızca konaklar yakan Çakıcı'nınkidir.

Devrimin sahibi Jön Türk kuşağı, hukuki çerçeve ve resmi organlar dışında örgütlenip, geleneksel toplumların yöneten yönetici ayrımını yıkarak siyaset yapılabilirliğinin örneğini vermesi ile çağdaş siyasetin başlangıcını oluşturur. Ancak siyasetlerinin bu devrimci pratiğine karşın, yönetici sınıf içinde kalmaları ve devletin bekası için halkı gerçekte siyasetten uzak tutmak istemeleri çelişkili olduğu gibi, siyasal yapının ele geçirilip dönüştürülmesi ve bu dönüşümün kültürel-ideolojik çerçevesinin oluşturulması anlamında hiç de radikal değillerdir. Eylemlerinin ideolojik içeriği doldurulmadığı gibi, bunun adını koymaya ve bu yönde harekete geçmeye de çekinirler. Sınıfsal tabanları gereği daha cesur olmaları da olanaksızdır. Bu anlamı ile, Anadolu tarihinde

yaşananlarla düşünülenler arasına, hukuki yapıyla gerçeklik arasına muammalarla dolu bir halka daha eklenmiştir. Üstelik bu halkanın eklenmesinde konjonktürün, yani günlük ortamın ve gelişmelerin ve belirli bir coğrafyanın etkisi büyüktür.

Özetle, egemen sınıfla yönetici sınıflar arasındaki çelişki ve eklemlenmeler, toplumsal çatıyı sürdürebilmek anlamıyla müdahale kabul edemez bir yapı gösterirken, yönetici sınıfın kendi içindeki (toplumsal çatıyı sürdürme yönteminde farklılaşmayla temellenen) ideolojik çelişkiler, bu çelişkiler yalnızca bu sınıf içinde kültürel egemenlik alanı ayrışması doğurup kitlelerle beslenmezken, pratikte siyasal egemenlik için verilen şiddetli bir mücadele haline gelmiştir. Kitlelerin talepleri ve siyasi temsili açısından 1908'de değişiklik yoktur.

Meşrutiyet'in ilan ettirilmesini sağlayan koşulları anlamak için, Anadolu'nun bu kültürel, idari, siyasal yapı karşısındaki tutumuna bakmak gerekir. Anadolu'da egemen olan ekonomi, kültür ve siyaset önderlerinin/ ağalarının yöresel ve ulusal etkileşimi ve uzlaşmalarının ve oluşturdukları geleneğin çözümlenmesi yapılmadan, siyaset dünyasına ilişkin bilgilenmemizin, ekonomi veya siyasal düşünce tarihi çerçevesini aşması zordur.

Zafer Kars, 1908 Devrimi sonrasındaki toplumsal, siyasal ve ekonomik değişikliklerin boyutunu ve bu değişimlerin toplumsal bilim terminolojisindeki tanımını veya adını saptamak benim haddim değil diyerek, kendi sınırını belirlemektedir.[4] Araştırmasına, 1908 ile önceki yılların bağlantısı açısından destek olarak gördüğü Aykut Kansu ise,[5] 1908'in tek 'devrim' olduğu tezini savunurken, kuramsal ve olgusal yanlışlıklar yapmaktadır. Yalnızca çözümlemesinin sınıfsal içerikten yoksun olduğunu, 'devrimciler' sözcüğünü kullanır-

4 Z. Kars, *a.g.e.*, s. 9.

5 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İletişim Y., İstanbul, 1995.

ken tanım getirmediğini, İttihatçılar, Taşnaklar, Prens Sabahattincileri ayrıştırmadığını, İttihatçı olmayan herkesin monarşist olmadığını ve İttihatçıların kendi çelişkileriyle, Kansu'nun tezinin aksine, radikal olmayan devrimcilik gibi bir tuhaflıklarıyla, siyasal yaşamın ikili kamptan ibaret olmadığını söylemekle yetinelim.[6]

Kars ve Kansu'nun emekleri üstünde durulmasının nedeni, Anadolu üstüne söz söyleyen nadir çalışmalar olmalardır. Ancak, geçmişi değerlendirirken, kendi formasyonlarının çerçevesini dayatmaya çalışmanın, özünde aynı yanlışları üretilebileceğini örneklemektedirler. Bu çalışma ile, çok sınırlı kaynaklarla, amatör yerel tarihlerin değerlendirilmesiyle, Anadolu'nun kimi şehirlerinde Meşrutiyet'in ilanının nasıl karşılandığı, buradan elde edilecek verilerle, idari ve kültürel egemenlik kavgasının etkileşiminin nasıl çözümlenebileceği gösterilmek istenmiştir. 1890'lardan bugüne getirilecek, bölge ve şehirlerin ekonomik-toplumsal yapıları ve siyasal-kültürel yaşamlarıyla ilgili karşılaştırmalı çalışmaların, siyaset ve demokrasi tarihimizin anlaşılmasına yapacağı katkının büyük olacağı sonucu çıkarılmaktadır.

Sonsöz: Anadolu'da Hürriyet

Hürriyet günlerinde Anadolu'da yaşanan olaylar sonucu okumuşların yaptığı değerlendirme, halkın Hürriyet ve Meşrutiyet'in ne olduğunu doğru anlamadığı, hiçbir koşula bağlı olmamak, her istediğini yapmak, vergi vermemek sanarak kargaşa çıkardığı yönündedir.

Hürriyet'in yanlış anlaşıldığı görüşü, İttihat ve Terakki

6 Eleştiriler için bkz: Oktay Gökdemir, "1908 Devrimi'nin Düşündürdükleri", *Tarih ve Toplum*, S. 149/ Mayıs 1996, s. 59-62; Mete Çetik, "1908 Devrimi ve Meşrutiyet Nostaljisi", *Birikim*, 82/ Şubat 1996, s. 77-83; Cemil Koçak, "1908 Devrimi ve bir Kez Daha Yöntem Üzerine", *Toplumsal Tarih*, No: 45/Eylül 1997, s. 59-61.

Cemiyeti İzmir Merkezi'nin yayımladığı beyannameyle[1], Trabzon'da *Feyz* gazetesinde yayımlanan makaleyle[2] örneklendirilebilir.

Anarşist bir yorumla halkın hürriyeti anlayıp Meşrutiyet'i anlamadığı söylenebilir. Anadolu'daki kendiliğindenlik ve siyasal-ekonomik egemenlik mücadelesi ile, seçme seçilme koşulları ve iki dereceli seçim sisteminin sınırlayıcılığı, sonraki birbirini yok edici parti mücadeleleri irdelendiğinde, yaşanılan toplumsal-psikolojik ortam ile, siyasal bilinç, örgütlenme ve programlar arasındaki etkileşim(sizlik) de görülebilecektir.

Daha çok erken bir tarihte, 'devrim günleri'nde, bir halk sanatçısı, İttihatçı yorumunu şöyle yapmaktadır:

Bursa-İstanbul seferi yapan gemide "Yolcuların bu kadar çeşitli işleri arasında bana yeni gelen ve herhalde Hürriyetle ilişkilendirilebilecek iki şey vardı, birincisi salondaki ileri düşünürler, ikincisi güvertedeki cüce. gene de bu pislik içinde... yedi siyasetçi, filozof, gürültüden, görüntüden veya kokudan rahatsız olmadan oturuyorlar, sigara, kahve içip nutuk atıyorlar. Altı saat boyunca bu kahramanlar feodalizm, despotizm, özgürlük, pozitivizm ve kardeşlik konuları üstüne birbirlerine ders verdiler... Aşağıda entelektüel aristokrasi tartışırken, cüce, güvertede halkı eğlendiriyordu. Eğlencesi önce elleri ve dizleri üstünde koşmak, yüz hareketleri yapmak ve eski nükteleri söylemek gibi başlangıç niteliğinde maskaralıktan ibaretti... Sonra her açıdan oldukça yeni bir "numara"ya başladı. Cebinden gözlük ve gazete çıkardı, bıyığını kıvırdı, fesini alnına yıktı, gözlüğü burnuna dayadı ve bir kutunun üstüne oturup, bir kahvede mektepli

---

1 "...Hürriyet hükümetsiz yaşamak yahud memurîn-i hükümeti tehdit ile iş gördürmek demek olmayıb...", aktaran F. Demir, *a.g.m.*, s.141.

2 "Erbab-ı mütalaa halkın cahil kısmına daima nasihatte bulunsunlar... bu adamların hürriyeti mana-i hakikisiyle anladıklarına nasıl inanırız? Birçoklarıyla vuku bulan müsahabemizde hürriyeti insan her istediğini yapabilir manasında telakki ettiklerini anlıyoruz...", *Feyz*, No: 8, 11 Eylül 1908.

Jön Türk taklidine başladı - nazik aksanı, titiz jestleri, diktatörce ve gururlu tavırları mükemmel yapıyordu. Cahil çobanlar, hamallar ve Arnavutların nasıl güldüğüne inanabilir misiniz, başlangıçtaki şakalardan hatta dans edip ölen kız numarasından bile fazla güldüler. Aşağıdan "eğitimli" genç bir memur çıktı ve gösteri aniden sona erdi, cüce bir köşeye devrildi ve yolcular kasvetli bir sessizliğe gömüldüler..."[3]

Devrim ve devrimci terimlerinin anlamı Türkçe'de yeterince irdelenip soyutlanmış değildir. Ama devrim, geçmişle gelecek arasında bir zaman yakalamaktır da:

"Üzerinden otuz yıl geçen o günlerin eşini bir daha görmedik. Tatlı heyecanını bir daha duyamadık.... Dokuz aylık bu mutlak ve hudutsuz ve her halde eşsiz hürriyet de artık tarihe karıştı."[4]

3 Sir Mark Sykes, *a.g.e.*, s. 493-94

4 Ahmet Halit Yaşaroğlu, Mekteb-i Mülkiye 1911 mezunu; M. A. Çankaya, *a.g.e.*, s. 43.

KAYNAKÇA

Osmanlı Basını

Aks-i Sada (Samsun-1908)
Anadolu (Konya-1908)
Erciyas (Kayseri-1912)
Feyz (Trabzon-1908-9)
İkdam (İstanbul-1908-09)
İtimad (İstanbul -1908)
Sabah (İstanbul-1908)
Süngü (Manastır-1911)
Şura-yı Ümmet (İstanbul-1908)
Tanin (İstanbul-1908)
Trabzonda Meşveret (Trabzon-1908-10)
Vatan (Manastır-1911)
Yeni Edirne (Edirne-1908)

KİTAPLAR

Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Kültür B., Ankara, 1985
Abdülhamit'in Hatıra Defteri, haz. İsmet Bozdağ, Kervan Y İstanbul, 1975
Abdülmecid Fehmi, *Manastır'ın Unutulmaz Günleri*, haz. Ayşe Şen, Ali Birinci, Akademi K., İzmir, 1993
Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Y., İstanbul, 1986
_____, *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatmagül Berktay, Kaynak Y., İstanbul, 1986
Ahmet Hilmi, Filibeli Şehbenderzade, *Muhalefetin İflası ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Nehir Y., İstanbul, 1992
Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım, 1888-1923*, İstanbul, 1930
Ahmet Rasim, *İki Hatırat Üç Şahsiyet*, haz. İbrahim Olgun, Çağdaş Y., İstanbul, 1976
Ahmet Rıza Bey, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, Arba Y., İstanbul, 1988
Ahmet Şeref, *Anadolu'da Tanin*, haz. Çetin Börekçi, Kavram Y İstanbul, 1977
Akbayar, Nuri; Koloğlu, Orhan, *Gazeteci Bir Aile, Mehmet Asım, Hakkı Tarık, Hasan Rasim Us'lar*, ÇGD Y., Ankara, 1996

Aksoy, Yaşar *Bir Kent Bir İnsan. İzmir'in Son Yüzyılı, S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları*,1986
Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Y., İstanbul, 1980
_____, *Şeriatçı Bir Ayaklanma: 31 Mart Olayı*, İmge Y., Ankara, 1994
Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları, haz. Metin Kayahan Özgül, Kültür B., Ankara, 1991
Alkan, Ahmet Turan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Cedit Y., Ankara, 1992
Andonyan, Aram, *Balkan Harbi Tarihi*, çev. Zaven Biberyan, Sander Y., İstanbul, 1975
Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK, Ankara, 1988
Arendt, Hannah, *On Revolution*, Penguin, 1965
Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, İstanbul, 1961
Arif Cemil, *I. Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, Arba Y., İstanbul, 1997
Augustions, Gerasmios, *Küçük Asya Rumları*, çev Devrim Evci, Ayraç Y., Ankara, 1997
Aydemir, Şevket Süreyya, *Enver Paşa*, Remzi Y., İstanbul, 1971
Ayın, Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimattan Sonra Askere Alma Kanunları, 1839-1914*, Genelkurmay B., Ankara, 1994
Ayni, Mehmet Ali, *Hatıraları*, Canlı Tarihler, Türkiye Y., İstanbul, 1945
Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, İstanbul, 1966
Bayar, Muharrem, *Anadolu'nun En Eski Şehirlerinden Bolvadin'in Tarihi*, Ankara, 1996
Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Ankara, 1996
_____, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Akımları*, Ankara, 1997
_____, *Ziya Gökalp'ın İlk Yazı Hayatı, 1894-1909*, İstanbul, 1956
Biren, Mehmet Tevfik, *Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, haz. F. Rezan Hürmen, Arma Y., İstanbul, 1993
Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergah Y., İstanbul, 1990
Bleda, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi K., İstanbul, 1979
Bora, Tanıl; Can, Kemal, *Devlet Ocak Dergah, 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İletişim Y., İstanbul, 1991
Bozbora, Nuray, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, Boyut Y., İstanbul, 1997
Böcüzade Süleyman Sami, *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, haz. Suat Seren, İstanbul, 1983

Bruinessen, Martin van, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, çev. Remziye Arslan, Özge Y., Ankara, t.y.
Bulut, Sebahattin, *Erzurum Tarihinde İz Bırakanlar*, İstanbul, 1995
Buxton, Charles Roden, *Turkey in Revolution*, Londra, 1909
Carr, E. H., *Bolşevik Devrimi I*, çev. Orhan Suda, Metis Y., İstanbul, 1989
Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Y., İstanbul, 1996
Çalıka, Hurşit, *Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalık'a*, İstanbul, 1992
Çankaya, Mücellitoğlu Ali, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, 1954
Çapanoğlu, Münir Süleyman, *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, Pınar Y., İstanbul, 1964
Çevik, Hikmet, *Tekirdağ Tarihi Araştırmalar*, İstanbul, Ahmet Sait Basımevi, 1949
Demircioğlu, M. Ziyaeddin, *Kastamonu'da Meşrutiyet Nasıl İlan Olundu*, Kastamonu, 1961
Demirdal, Said, *Bütünüyle Uluborlu*, 1968
Demirdirek, Aynur, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikayesi*, İmge Y., Ankara, 1993
Demirel, Muammer, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri*, Kültür B., Ankara, 1990
Duru, Kazım Nami, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul, 1957
Düzdağ, M. Ertuğrul, *Volkan Gazetesi Tam ve Aynen Neşri*, İz Y İstanbul, 1992
Enver Paşa'nın Anıları, haz. Halil Erdoğan Cengiz, İletişim Y., İstanbul, 1991
Erdeha, Kamil, *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, Remzi Y., İstanbul, 1975
Ergin, Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri*, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi, 1996
Ertürk, Hüsameddin, *İki Devrin Perde Arkası*, haz. Samih Nafiz Tansu, Hilmi K., İstanbul, 1957
Eyicil, Ahmet, *Doktor Nazım Bey*, yayınlanmamış doktora tezi, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
Fazıl Ahmet, *Kırpıntı*, Arba Y., İstanbul, 1991
Findley, Carter V., *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Tarih V. Yurt Y., İstanbul, 1996
Fiori, Guiseppo, *Bir Devrimcinin Yaşamı: A. Gramsci*, çev. Kudret Emiroğlu, Verso Y., Ankara, 1989
Fraser, David, *Persia and Turkey in Revolt*, Londra, 1910.
Fuentes, Carlos, *The Burried Mirror*, Houghton Mifflin, N. Y., 1992
Gillard, David (ed), *Reports and Papers from the Foreign Office*

Confidential Print, The Ottoman Empire: Nationalism and Revolution, 1885-1908, University Publications of America, 1985
Giresun Yıllığı, 1967
Goloğlu, Mahmut, *Erzurum Kongresi,* Ankara, 1968
Gölpınarlı, Abdülbaki, *Melamiler ve Melamilik,* Gri Y., İstanbul, 1992
Günday, A. Faik Hurşit, *Hayat ve Hatıralarım,* İstanbul, 1960
Gürcan, Süleyman, *Memleketim Trabzon,* haz. Ömer Türkoğlu, Kebikeç Y., Ankara, 1997
Güzel, M. Şehmuz, *Türkiye'de İşçi Hareketi, 1908-1984,* Kaynak Y., İstanbul, 1996
Hanioğlu, Şükrü, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, 1889-1902,* İletişim Y., İstanbul, t.y.
Harp Okulu Tarihçesi, 1834-1945
H. Rami Paşa, *Hatırat,* 1324, 2. b. *Hatıralar I,* haz. Sebahattin Öksüz, Genelkurmay B., DKK., Ankara, 1997
Hüseyin Avni, *Tokadizade Şekip,* İzmir Halkevi, 1933
Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım,* İletişim Y., İstanbul, 1991
İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, Arba Y İstanbul, 1987
İnalcık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi,* Eren Y., İstanbul, 1992
İsmail Kemal Bey, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey,* ed. Sommerville Story, Londra, 1920
Kabacalı, Alpay, *Türk Basınında Demokrasi,* Kültür B., Ankara, 1994
Kalaç, Ahmet Hilmi, *Kendi Kitabım,* 1960
Kalman, M., *Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri,* Nujen Y., İstanbul, 1995
Kansu, Aykut, *1908 Devrimi,* çev. Ayda Erbal, İletişim Y., İstanbul, 1995
Kara, İsmail, *İslamcıların Siyasi Fikirleri,* İz Y., İstanbul, 1994
Karabekir, Kazım, *İstiklal Savaşımız,* Merk Y., İstanbul, 1988
_____, *İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1896-1909,* İstanbul, 1982
Karay, Refik Halit, *Bir Ömür Boyunca,* İletişim Y., İstanbul, 1996
Kars, H. Zafer, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu,* Kaynak Y., İstanbul, 1984 (2. b.: *1908 Devriminin Halk Dinamiği,* Kaynak Y., İstanbul, 1997)
Kırımer, Cafer Seydahmet, *Bazı Hatıralar,* Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı, İstanbul, 1993
Koç, Vehbi, *Hayat Hikayem,* İstanbul, 1973
Konrapa, M. Zekai, *Bolu Tarihi,* Bolu Vilayet M., 1964
Konurlap, Nuri Aydın, *Hatay Kurtuluş ve Kurtarış Mücadelesi,*

İskenderun, t.y.
Kut, Halil, *Bitmeyen Savaş*, haz. M. Taylan Sorgun, İstanbul, 1972
Kutay, Cemal, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, Alioğlu Y., İstanbul
_____, *Mehmet Şeref Aykut, 1874-1939*, İstanbul, 1985
Küçük, Yalçın, *Aydın Üzerine Tezler, 1830-1980,* Tekin Y., 1984
Külçe, Süleyman, *Firzovik Toplnatısı ve Meşrutiyet*, İzmir, 1944
_____, *Mareşal Fevzi Çakmak,* İzmir, 1946
Mandel, Ernest, *Leninist Örgüt Teorisi*, çev. Oktay Emre, Yazın Y t.y.
Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908,* İletişim Y., İstanbul, 1996
Mayakon, İsmail Müştak, *Yıldız'da Neler Gördüm*, Semih Lütfi K., İstanbul,1940
Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, TTK, Ankara, 1982
Mehmet Rauf Leskovikli, *İttihat ve Terakki Ne İdi?*, haz. Bülent Demirbaş, Arba Y., İstanbul, 1991
Mehmet Rıza Paşa, *Hulasa-i Hatırat,* 1. b. 1325, 2. b. 1947.
Mevlanzade Rıfat'ın Anıları, haz. Metin Martı, Arba Y İstanbul, 1992
Minassian, Anaide Ter, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm,1887-1912,* çev. Mete Tunçay, İletişim Y., İstanbul, 1995
Mizancı Murat, *Turfanda mı Turfa mı,* haz. Birol Emil, Kültür B., Ankara, 1980
Nesimi, Abidin, *Yılların İçinden*, İletişim Y., İstanbul, 1977
Orhun, H.; Kasaroğlu, C.; Belek, M.; Atakul, K.; *Meşhur Valiler*, İçişleri B. Merkez Valileri Y., t.y.
Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği,* Hil Y., İstanbul, 1985
Ramsaur, E. E., *Jön Türkler ve 1908 İhtilali,* çev. Nuran Yavuz, Sander Y., İstanbul, 1982
Reed, John, *İhtilalci Meksika,* çev. F. Onaran, Maya Y İstanbul, 1976
Refik Hilmi, *Anılar, Şeyh Mahmut Berzenci Hareketi*, Nûjen Y İstanbul, 1995
Rey, Ahmet Reşit, *Gördüklerim Geçirdiklerim,* Canlı Tarihler, Türkiye Y., İstanbul, 1945
Rıza Nur, *Hayat ve Hatıralarım*, Altındağ Y., İstanbul, 1967
Sarıhan, Zeki, *Mehmet Akif,* Kaynak Y., İstanbul, 1996
Serçe, Erkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye, 1868-1945*, 9 Eylül Y., İzmir, 1998
Somar, Ziya, *Yakın Çağların Fikir ve Edebiyat Tarihinde İzmir,* 1944

Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında,* Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı, İstanbul, 1959
Sümer, Mahmut, *Tekirdağ'ın Eski Günleri,* İstanbul, 1970
Sykes, Sir Mark, *The Caliph's Last Heritage,* Macmilan and Co., Londra, 1915
Talay, Aydın, *Bizim Eller Van,* İstanbul, 1988
Tanör, Bülent, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları, 1918-1920,* Afa Y., İstanbul, 1992
Tarcan, Selim Sırrı, *Hatıralarım,* Türkiye Y., İstanbul, 1946
Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, *Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey,* TTK, Ankara, 1989
Tengirşenk, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde,* Kültür B., Ankara, 1981
Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Hatıraları,* Canlı Tarihler, Türkiye Y İstanbul, 1944
Tevetoğlu, Fethi, *Ömer Naci,* Kültür B., Ankara, 1987
Tokay, Gül, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri, 1903-1908,* Afa Y., İstanbul, 1996
Topuzlu, Cemil, *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım,* haz. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, Arma Y., İstanbul, 1994
Toros, Taha, *Ali Münif Bey'in Anıları,* İsis Y., İstanbul, 1996
Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler,* C. I, III, Hürriyet Vakfı Y., İstanbul, 1984, 1989
Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925,* Bilgi Y., Ankara, 1978
Tunçay Mete; Zürcher, E. J. (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik, 1876-1923,* İletişim Y., İstanbul, 1995
Tümer, Haşim, *Uşak Tarihi,* Uşak Halk Eğitimine Yardım Derneği, İstanbul, 1971
Türkeş, Ünal, *Kurtuluş Savaşında Muğla,* 1973
Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim,* TTK, Ankara, 1984
Uluçay, Çağatay; Karatekin, Enver, *Yüksek Mühendis Okulu (Yük. Mühendis ve Yük. Mimar Yetiştiren Müesseselerin Tarihi),* İTÜ, İstanbul, 1958
Uran, Hilmi, *Hatıralarım,* Ankara, 1959
Uzer, Talısin, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi,* TTK, Ankara, 1987
White, George E., *Bir Amerikan Misyonerinin Amerikan Koleji Hatıraları,* çev Cem Tarık Yüksel, Enderun Y., İstanbul, 1995
Wolfe, Bertram D., *Devrim Yapan Üç Adam,* çev. Ünsal Oskay, Türk Siyasi İlimler Derneği Y Ankara, 1969.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, İş Bankası, İstanbul, 1976
Yalman, Ahmet Emin, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1888-1918,* İstanbul, 1970
Yaşar Kemal, *Teneke,* Varlık Y., İstanbul, 1955
Yener, Şakir Sabri, *Gaziantep'in Yakın Tarihinden Notlar ve Hatıralar, Gazianteplilerin Maarif Hizmetleri,* Gaziantep, 1958
Yetkin, Sabri, *Ege'de Eşkiyalar,* Tarih V Yurt Y., İstanbul, 1996
Yıldız, İdrisoğlu Hüseyin, *Turistik Edirne,* Bursa, 1967
Yust, K., *Kemalist Anadolu Basını,* haz. Orhan Koloğlu, ÇGD Y., Ankara, 1995
Yüce, Rıfat, *Kocaeli Tarihi ve Rehberi,* İzmit, 1945
Yüzbaşı Cemal'in Anıları, haz. Kudret Emiroğlu, Kebikeç Y Ankara, 1996

MAKALELER

A. C., "Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki", *Milliyet,* 4 Nisan-31 Kanunevvel 1934
Adanır, Fikret, "The Macedonians in the Ottoman Empire, 1878-1912", *The Formation of National Elites* (ed. A. Kappeler, F. Adanır, A. O'day), European Science Foundation, Londra, 1992, s. 161-191.
———, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Sorun ile Sosyalizmin Oluşması ve Gelişmesi: Makedonya Örneği", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik, 1876-1923,* (ed. Tunçay Mete; Zürcher, E. J.), İletişim Y İstanbul, 1995, s. 33-72.
Ağaoğlu, Samet, "Samet Ağaoğlu'nun Raporu: İktidarından Bir Yıl Önce DP'nin Karadeniz Örgütlerinde Sınıfsal ve Kişisel Çatışmalar", *Tarih ve Toplum,* Sayı: 78/ Haziran 1990, s. 39-43.
Başikoğlu, Munise, "Babam Rıza Tevfik", *Tarih ve Toplum,* Sayı: 57/ Eylül 1988, s. 9-14; Sayı: 58/ Ekim 1988, s. 45-50
Berber, Engin, "Mehmet Sait Bey ve Bir Risalesi", *Tarih ve Toplum,* Sayı: 144/ Aralık 1995, s. 45-55.
Birinci, Ali, "Meşrutiyet Basını, 1324-1325", *Kebikeç,* Sayı:2-5/ 1995-97
Çetik, Mete, "1908 Devrimi ve Meşrutiyet Nostaljisi", *Birikim,* 82/ Şubat 1996, s. 77-83.
Demir, Fevzi, "İkinci Meşrutiyet Döneminde İzmir'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası", *Kebikeç,* Sayı:4/1996, s. 119-127
Ekinci, Tarık Ziya, "Kürt Sorunu ve Aybar", *Cumhuriyet Mehmet*

Ali Aybar Özel Eki, 21 Temmuz 1995.

Emiroğlu, Kudret, "Trabzon'da Avusturya Boykotu-1908", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 8/Ağustos 1994, s. 17-21.

_____, "Trabzon'da Sopalı Seçimler", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 97/ Ocak 1992, s. 41-46.

_____, "1908'de Trabzon Lisesinde Boykot", *Trabzon*, Trabzon İli ve İlçeleri Yardımlaşma Vakfı, 1990, s. 36-38.

_____, "Trabzon'da Jön Türkler", *Trabzon*, Trabzon İli ve İlçeleri Yardımlaşma Vakfı, 1989, s. 55-64.

_____, "Trabzon'da İkinci Meşrutiyette Tütün Rejisiyle Mücadele", *Trabzon*, Trabzon İli ve İlçeleri Yardımlaşma Vakfı, 1993, s. 34-46.

Erdinç, Erol Şadi; Ilıkan, Faruk, "Şura-yı Ümmet'ten Seçmeler", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 128/ Ağustos 1994, s. 38-39.

Galitekin, Ahmet Nezih, "Mülkiyye Mecmuası", *Müteferrika*, Sayı: 10/ Kış 1996, s. 143-185.

Gökdemir, Oktay, "1908 Devrimi'nin Düşündürdükleri", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 149/ Mayıs 1996, s. 59-62.

Güzel, Mehmet Şehmus, "1908 Kadınları", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 7/ Temmuz 1984, s. 6-12.

Ilıkan, Faruk, "Manastır'dan Bir Sada:Nedir Bu Rezalet?", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 70/Ekim 1989, s. 62-63.

İlhan, Mehmet Emin, "İzmir'de Avusturya Boykotajı", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 161/Mayıs 1997, s. 19-26.

Karakışla, Yavuz Selim, "Emek Tarihinden Sayfalar", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 140/ Ağustos 1996, s. 57-59; 146/ Şubat 1996, s. 54-56.

Kıvılcımlı, Hikmet, "Hükümet - Ordu - Sınıf", 23 Mart 1971; "Suçlu Ayağa Kalk", 16 Mart 1971; *Sosyalist Gazetesi Yazıları*, Diyalektik Y., İstanbul, 1995.

Koçak, Cemil, "1908 Devrimi ve Bir Kez Daha Yöntem Üzerine", *Toplumsal Tarih*, No: 45/Eylül 1997, s. 59-61.

Kürkçü, Ertuğrul, "Ertuğrul Kürkçü'nün Gözüyle Dev-Genç ve 'O Günler' Efsanenin Ardındaki Hakikat", *Express*, Sayı: 138/ 12 Ekim 1996.

Lory, Bernard; Popovic, Alexandre, "Balkanların Kavşağındaki Manastır, 1816-1918", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* (ed. François Georgeon, Paul Dumont), çev. Ali Berktay, Tarih V Yurt Y., İstanbul, 1996, 60-78.

Mehmetefendioğlu, Ahmet, "İttihat Terakki ve Siyasi Müsteşarlıklar", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 43/Temmuz 1997, s. 32-37

Minassian, Anaide Ter, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* (ed. François Georgeon, Paul Dumont), çev. Ali Berktay, Tarih

V Yurt Y., İstanbul, 1996, s. 116-135.

Quataert, Donald, "The Economic Climate of the Young Turk Revolution of 1908", *Workers, Peasants and the Economic Change in the Ottoman Empire, 1730-1914,* İsis Y İstanbul, 1993, s. 49-62.

_____, "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia", *age*, s. 473-489.

Sonyel, Salâhi R., "İngiliz Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları, Temmuz 1908-Aralık 1909", *Belleten*, Sayı: 201/ Aralık 1987, s. 1241-1289.

Şahin, Mustafa, "Eski Yolsuzluklar", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 38/ Şubat 1997, s. 60-64.

Tekeli, İlhan, "Mütareke ve Kurtuluş Savaşı'nda Çorum", *Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festival Komitesi, t.y., s. 167-194.

Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", *Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (ed. O. Okyar; H. İnalcık), Ankara, 1980, s. .351-382.

Toros, Taha, "Mesut Fâni Üzerine", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 61/ Ocak 1989, s. 50.

Türkdoğan, Orhan, "Hüseyin Tosun: Bir İhtilalcinin Profili", *Türk Dünyası Araştırmaları,* Sayı: 46/ Şubat 1987, s. 69-82.

Uçman, Abdullah, "Rıza Tevfik'in Hapishane Hatıraları", *Tarih ve Toplum,* Sayı: 106/ Ekim 1992, s. 14-17.

Yöntem, Ali Canip, "Yakın Tarihten Sesler", *Yakın Tarihimiz,* Sayı:1-4, Mart-Nisan 1962.

DİZİN
KİŞİ, KURUM VE KAVRAMLAR

Abdullah Cevdet 220, 264
Abdullah Zühtü 21, 24
Abdurrahman Şeref Efendi 29, 38, 59
Abdülhamit, II. 9, 10, 19, 22, 39, 40, 41, 42, 43, 68, 77, 79, 83, 87, 105, 107, 108, 109, 110, 113, 114, 115, 126, 128, 135, 137, 138, 147, 154, 164, 209, 210, 219, 223, 225, 229, 230, 257, 258, 284, 289,290, 304, 306, 310, 311, 314
Abidin Nesimi 78, 256, 262
Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi Cemiyeti 40, 96, 107
Adıvar, Halide Edip 33
ağalık 234, 242
Ahmet Arifi Bey 179, 180, 181, 202
Ahmet Nesimi 64
Ahmet Rasim 81, 173
Ahmet Rıza Bey 13, 55, 56, 57, 58, 305
Ahmet Samim 35
Ahmet Şeref 104
Ahrar Fırkası 40, 65, 114, 191, 302
Akçura, Yusuf 265
Ali Kemal 35, 36, 105, 113
Ali Münif 189
Ali Suavi 15
Anayasacı Demokrat Parti (Kadetler) 319
Apak, Rahmi 131, 278
Arıkoğlu, Damar (Zamir) 189
Armenakan 30
askerlik 70, 77, 79, 109, 119, 120, 164, 232, 234, 270, 279
Atatürk, Mustafa Kemal 117
Atay, Falih Rıfkı102
âyan 170, 236, 237, 238
Ayastefanos Anlaşması 68, 73, 77
Aybar, Mehmet Ali 296
Aykaç, Fazıl Ahmet 48, 129
Aykut, Mehmet Şeref 113, 139, 274
Ayni, Mehmet Ali 88, 146, 147

Baha Bey, Avukat 22, 57, 58, 59
Bahattin Şakir 44, 53, 54, 57, 58, 71, 72, 105, 118, 254, 291, 299, 305, 306
Bahri Paşa 188, 189, 190
basın 10, 17, 20, 33, 50, 60, 71, 92, 97, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 110, 112, 115, 199, 218, 239, 245, 274, 290, 325, 326
Bayar, Celal 235, 275
Bektaşilik 75, 256, 261, 265
Berlin Kongresi 68, 77
Bilgili, Ali İlmi Fani 196, 197
1905 Olayları 118, 139, 241
1905 Rus Devrimi 84, 303, 328
1876 Kuşağı, Meşrutiyeti
Biren, Mehmet Tevfik 14, 67, 139, 142
Bolayır, Ali Ekrem 111
Bolşevikler 317, 318
Boxer Ayaklanması 315
burjuvazi 69, 238, 265, 285, 286, 318, 321
Buxton, Charles Roden 28, 29, 38, 100

Cafer Tayyar Paşa 193
Cavit Bey 31, 35, 65, 275
ceditçilik 284
Cemal Paşa 25, 47, 155, 193
Cumhuriyet Halk Partisi 298, 311

Çakırcalı Efe 122
Çakmak, Fevzi
Çalık'a, Rifat 115
Çar, Çarlık 316, 318, 320

Daşnaksutyun 52, 80, ayrıca bkz. Taşnaklar 85
Demokrat Parti 295, 296
Derviş Vahdeti 108, 196, 220, 252, 264, 265, 272
Dev-Genç 294
devrim 9, 10, 29, 108, 123, 154, 249, 252, 253, 255, 286, 291, 299, 311, 315, 316, 318, 319, 323, 328, 329, 331, 333, 334
Duma 320, 321

Emeğin Kurtuluşu 317
Emine Semiye Hanım 31
Emrullah Efendi 308
Enver Paşa 30, 38, 71, 119, 136, 278, 279
Ergeneli Ahmet Hilmi 34
Ersoy, Mehmet Akif 51
Ertürk, Hüsameddin 217, 218
eşkıyalık 39, 79, 119, 121, 155, 188, 231, 298
eşraf 10, 46, 62, 77, 79, 109, 122, 133, 148, 153, 154, 155, 158, 167, 170, 180, 196, 203, 207, 211, 215, 219, 223, 229, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 246, 247, 249, 254, 265, 266, 269, 271, 272, 273, 274, 280, 284, 286, 288, 307, 315, 330
Eşref Kuşçubaşı 125, 128
Fedakâran-ı Millet Cemiyeti 59, 60, 96, 107
Fehim Paşa 26, 143
Felek, Burhan 37
Ferit Paşa 41, 129
Filibeli Hilmi 217, 262
Filoksera Cemal 17, 19

Gökalp, Mehmet Ziya 219, 220, 222, 275, 277
Gökmen, Fatin 50, 51, 59
Gramsci, Antonio 277
grevler 318, 319
Günday, Ahmet Faik Hurşit 44, 200, 202, 203

Habib Bey 158, 163
Hacı Akif Paşa 41
Hacı Recai 117
Hafız İbrahim, İpekli 139
Hakkı Paşa 150, 151
Halit Efendi 54
Hamdi Bey 18, 19, 57, 58, 59
Hamidiye Alayları 219, 222, 229, 238
Harbiye Mektebi 23, 24, 42
Hasan Fehmi 36, 106, 113
Hasan Fehmi Paşa 63
Hasan Rami Paşa 41, 120
Haşim Paşa 41
hemşehrilik 14, 16, 278
Hifzı Paşa 45, 259
Hınçakyan 81, 86, 313
Hulusi Bey 22, 135
hürriyet 18, 19, 20, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 37, 44, 46, 56, 57, 68, 69, 70, 85, 92, 102, 130, 132, 133, 134, 142, 144, 153, 157, 158, 163, 165, 166, 167, 171, 175, 178, 179, 181, 184, 190, 191, 200, 204, 205, 206, 209, 210, 214, 243, 244, 245, 246, 248, 255, 264, 268, 272, 299, 305, 306, 307, 308, 333, 334

Hürriyet ve İtilaf Fırkası 86, 90, 98, 171, 183, 196, 235, 237, 241, 262, 263, 265, 309, 311
Hüseyin Hilmi Paşa 63, 265, 274
Hüseyin Kazım Kadri 50, 61, 62, 75, 87, 103, 105, 232
Hüseyin Tosun 215, 242

Iskra Gazetesi 317

İbrahim Paşa, Milli 57, 58, 219, 223, 224
İkdam Gazetesi 21, 22, 30, 33, 37, 105, 113, 117, 145, 180, 181, 187, 189, 202, 205, 214, 217, 271, 394
İnönü, İsmet 136, 220, 297, 310
İsa Bolatin 77, 79
İslamcılık 9, 309
İsmail Kemal 114
İsmail Mahir Efendi 51, 52, 163
İsmet Hakkı 30

İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti 97, 98, 259, 264

Jön Türkler 54, 80, 81, 108, 113, 178, 199, 213, 225, 268, 283, 285, 290

Kaçı, Vehip 52, 53, 54, 203, 213, 216
kadın hareketi 32
Kalaç, Ahmet Hilmi 34, 42, 175
Kamil Paşa, Sadrazam 42, 60, 110, 163
Kansu, Aykut 331
Kapancı, Hamit 236
Kara Kemal 60
Karabekir, Kazım 14, 22, 58, 135, 136, 171
Karay, Refik Halit 275
Kars, Zafer 328, 331
Kasidecizade Ziya Molla 81, 109
Kırımer, Cafer Seydahmet 303, 304, 306
Kıvılcımlı, Hikmet 310
komita, komitacılık 20, 66, 119, 207, 266, 267, 268, 291, 308
Korkmazof, Celal 305
köylü, köylülük 10, 74, 84, 119, 121, 122, 145, 180, 199, 200, 201, 203, 204, 235, 236, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 258, 267, 274, 279, 281, 282, 296, 298, 312, 313, 315, 316, 318, 321, 322, 323, 329, 330
kulüpler 45, 97, 217, 218, 236, 237, 242, 280, 300, 301
Kut, Halil Paşa 67, 217 218
Küçük, Yalçın 110, 118
Külçe, Süleyman 286
Kürkçü, Ertuğrul 294, 298
Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti 97

Lenin, Vladimir İliç 317, 318, 319, 328
Luxemburg, Rosa 68
Lütfi Fikri 114

Madero, Francisco 322
Mahmut Arif Paşa 187
Mahmut Berzenci, Şeyh 229, 230, 231
Mahmut Şevket Paşa 65, 103, 161
Makedonya Dış Devrimci Örgütü 74, 75
Makedonya-Edirne Devrimci Örgütü 73, 311
Makedonya İç Devrimci Örgütü 73, 74
Manastır Ocakları 256, 259, 269
Manyasizade Refik 30, 42, 63, 70, 114, 144, 163
Marksist, Marksizm 68, 295, 316, 318
Masonluk 256, 262
Mayokan, İsmail Müştak 14, 111
Meclis-i Mebusan 13, 17, 19, 31, 36, 49, 57, 61, 76, 98, 140, 142, 145, 169, 220, 238, 271, 291, 306, 307, 308
Mehmet Asaf Bey 193, 194, 195, 197
Mehmet Cevat Bey 191, 195
Mehmet Hamdi 198, 199
Mehmet Rauf, Leskovikli 178, 275
Mehmet Reşat 103, 113
Mehmet Tahir Bey, Bursalı 125, 237, 262
Melamilik 75, 256, 259, 261, 265
Memduh Paşa 25, 27, 135, 195
Menteşe, Halil 125
Menşevikler 317, 318, 319
merkeziyetçilik 91,236, 323
meşruiyet 9, 63, 68, 102, 183, 306, 329
Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Taraftarı Ermeni Fırkası 313
Meveddet Hanım 30
Mevlanzade Rıfat 60, 109, 113
Mihran Efendi 36
Milliyetçi Hareket Partisi 293
Mithat Paşa 25
Mizancı Murat 35, 104, 113, 264
Muammer Bey 173, 183, 193, 237
Muhammed Nur'ül-Arabi 256, 259, 260, 261, 262
Musa Kazım Efendi 50, 153, 155, 156
Muşeg Efendi 195, 196, 197
Mülkiye Mektebi 14, 27, 42, 200, 222

Nacak Hoca 108
Nadiri Fevzi Efendi 15
Namık Kemal 111, 138, 139, 200, 216, 289
Narodnikler 316, 317
Nazım Bey, Dr. 72, 104, 118, 125, 126, 127, 173, 174, 237, 242, 275, 291
Nazım Nazmi 281
Necip Draga 14, 159, 161, 162
Necmettin Bey 225, 226

Nesl-i Cedit Kulübü 96
Niyazi Bey 21, 78, 131, 190, 257, 264, 292

Okan, Ahmet Cevdet 21
Ormanyan Efendi 67
31 Mart 33, 34, 37, 40, 41, 48, 60, 64, 65, 86, 93. 103, 106, 156, 196, 218, 240, 285, 286, 290, 299, 301, 306, 309, 310

Ömer Fevzi Efendi 145, 292
Ömer Naci 208, 212. 213, 215, 216, 217, 218, 255, 275, 280
Ören, Nazım 213. 214

Pirinççizade Arif Bey 219. 220, 222. 225
Plehanov, Georgi Valentinoviç 316, 317

Rahmi Bey 14, 53, 131, 132, 134, 138
Recep Paşa 42, 114, 139
Reji 94, 121, 143, 145, 194, 198, 199, 202, 248
Rey, Ahmet Reşit 170, 174
Rıza Nur 19, 43, 80
Rıza Paşa 44
Rıza Tevfik 27, 28, 114
Ruşeni Bey 133
Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi 317

Sabahattin, Prens 40, 96, 110, 128, 201, 215, 218, 239, 241, 264, 269, 305, 306, 332
Sadık Bey, Miralay 256, 259, 262
Sait Paşa, sadrazam 19. 39, 41, 43. 63, 82, 112
Sait Halim Paşa 110, 152, 285
Sakallı Mehmet Paşa 142
Salim Efendi 53, 161
Sandanski, Yane 74
Selanik Ocakları 256, 257, 269
Serbest Cumuriyet Fırkası 295
Serbesti Gazetesi 35, 65, 89, 106, 113
Servet-i Fünun Gazetesi 18, 25, 101, 102, 118, 213
sosyalistler, sosyalizm 9, 68, 75, 95, 296, 313
Sunguroğlu, İshak 184
Süleyman Sudi 88, 147
Sykes, Sir Mark 69, 289

Şah, Şahlık 324, 326, 327
Şerif Hüseyin 261
Şura-yı Ümmet 48, 55, 105, 106, 130, 305

Tahsin Bey 75, 102, 131
Tahsin, Silahçı 102, 103
Tahtakılıç, İbrahim 149
Talat Paşa 65, 103, 135, 139, 219 291, 237, 245, 276,
Tanin Gazetesi 24, 35, 50. 64. 86, 88, 104, 105
Tanzimat 20, 42, 76, 87, 91, 101, 121, 209, 231, 238, 246, 283, 284, 297, 298
Tarcan, Selim Sırrı 22, 27. 28, 59, 67
Taşnaklar 84, 86, 90, 210, 218, 332
Temo, İbrahim 220, 277
Tengirşenk, Yusuf Kemal 19, 43. 89
Tepeyran, Ebubekir Hazım 171, 172, 182. 222
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 295
Teşkilat-ı Mahsusa 38, 102, 147, 256
Tevfik Fikret 22, 23, 50, 80, 105, 275
Tevfik Nevzat 130, 188, 274
Tevfik Paşa 41
Tıbbiye Mektebi 24, 42
Tokadizade Şekip 130, 274
Tokgöz, Ahmet İhsan 18, 102
Topuzlu, Cemil 17
Trayan Efendi 13
Turhan Paşa 41
Türkgeldi, Ali Fuat 25, 41
Türkiye İşçi Partisi 296

Ubeydullah Efendi 274
ulema 20, 53, 87, 115, 144, 238, 242, 246, 254, 262, 263, 283, 284. 288, 315, 324, 326
Uran, Hilmi 27
Us, Mehmet Asım 36, 100
Uşakizade Muammer 237
Uzer, Tahsin 43. 62, 70, 75, 115

Ülkü Ocakları 293
Ülkücü Gençlik Dernekleri 293

Varteks Efendi 86
vergi 70, 77, 79, 87, 88, 121, 128, 143, 145, 195, 200, 204, 207, 214, 215, 232, 233, 234, 245, 247, 248, 297, 307, 312, 325, 334
Villa, Pancho 322, 323
Volkan Gazetesi 34, 108, 196, 264, 265, 300

Wilson, Woodrow 323

Yakup Cemil 217
Yalçın, Hüseyin Cahit 18, 35, 36, 50, 64, 105
Yalman, Ahmet Emin 20, 29
Yaşaroğlu, Ahmet Halit 37, 334
Yiğit, İbrahim Süreyya 117
Yöntem, Ali Canip 275
Yurdalan, Kazım 212
Yurdakul, Mehmet Emin 203

Zapata, Emiliana 322, 323
Zişan Hanım 30
Ziver Bey 47, 138
Zohrab Efendi 13

YER VE TOPLULUK ADLARI

Adana 36, 39, 96, 99, 115, 183, **188-194**, 195, 196, 197, 274
Adapazarı **157**
Afyon 128, **149-150**
Almanlar, Almanya 257
Alpu 244
ABD 321-322-323
Anadolu 9, 10, 11, 16, 17, 38, 46, 47, 50, 51, 54, 55, 56, 62, 66, 69, 78, 80, 84, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 99, 100, 104, 106, 108, 118, 119, 120, 121, 123, 126, 151, 164, 170, 171, 173, 196, 215, 227, 228, 229, 233, 235, 239, 240, 259, 265, 271, 272, 273, 279, 280, 282, 283, 288, 289, 291, 293, 296, 297, 299, 301, 327, 328, 330, 331, 332, 333
Ankara 52, **170-172**, 182, 243, 244, 279, 292
Antalya **151-152**, 259
Antep **225-226**
Arabistan, Araplar 56-228-256-278
Arnavutlar, Arnavutluk 14-28, 67, 68, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 103, 120, 155, 231, 256, 260, 265, 266, 268, 334
Avrupa 64, 70, 73, 74, 77, 78, 84, 99, 105, 113, 114, 115, 122, 140, 252, 255, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 282, 285, 289, 305, 315, 317, 324, 325, 327
Avusturya 63, 64, 65, 78, 80, 95, 116, 257, 267, 287
Aydın 92, 99, 107-118, 125, 127, 153, 272, 315, 316
Azerbaycan, Azeriler 84, 218

Bağdat 99, 189, 229, 278
Balıkesir **145-147**
Balkanlar 15, 17, 20, 28, 39, 40, 68, 70, 72, 73, 75, 76, 78, 79, 88, 91, 93, 118, 119, 121, 163, 231, 249, 259, 265, 267, 2698, 269, 279, 282
Bandırma 125, 146
Bergama 99
Beyrut 51, 99, 194
Beypazarı 280, 281
Bitlis 97, 130, 207, 210, 211, 225, 272, 274
Bolu **122-157-158**, 163
Bolvadin 314, 315
Bosna-Hersek 65, 76, 78, 95, 190, 260
Bulgaristan, Bulgarlar 66, 67, 69, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 84, 88, 93, 97, 121, 136, 190, 252, 258, 266, 267, 268, 282, 297
Bursa 26, 88, 99, 125, **139-145**, 145, 149, 169, 237, 261, 262, 275, 278, 333

Caf Aşireti 231
Cebel-i Bereket 89, **194-197**
Cenevre 80, 113, 317
Cezayir-i Bahr-i Sefid 99

Çarşamba 47
Çayırhan 243
Çemişgezek 187
Çin 22, 267, 315
Çorum 235, 236

Debre 77, 262
Dedeağaç 131, 133, 138, 287
Dersim 114, 121, 186, **187-188**, 235
Diyarbakır 97, **219-225**, 237, 238, 275,

296
Drama 62, 72, 115, 133

Edirne 73, 99, 105, 114, **131-138**, 139, 182, 237, 278, 311
Eğin 187
Elazığ 38, 99, 183, 186, 187, 287
Ermeniler, Ermenistan 20, 52, 53, 67, 68, 70, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 90, 91, 99, 121, 127, 134, 135, 136, 138, 154, 158, 164, 171, 174, 176, 177, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 189, 191, 195, 196, 197, 202, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 216, 217, 218, 223, 240, 254, 266, 267, 268, 273, 280, 282, 302, 303, 313, 327
Erzin 195
Erzincan 52, 53, 55
Erzurum 21, 36, 52, 53, 84, 85, 86, 107, 139, 214-218, 241, 242, 272, 281
Eskişehir 149, **169**, 173

Fransa 23, 93, 255, 270, 309, 329

Gerze **163-164**
Giresun 38, 175, 198, **199-200**
Göksun 233

Halep 53, 99, 111, 113, 171, 208, 219, 226, 230, 232
Hapsamana (Gölköy) 201
Harput **183-187**, 288
Hatay 90, 234
Hemşin 205
Hindistan 316
Hollanda 321

Isparta **150-151**

İngilizler, İngiltere 28, 32, 65, 93, 110, 114, 166, 183, 207, 218, 223, 229, 257, 267, 268, 316, 323, 324, 325, 326, 327
İran 84, 208, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 255, 281, 316, **324-327**, 329
İstanbul 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 25, 26, 27, 43, 44, 45, 47, 50, 51, 52, 56, 57, 58, 59, 60, 63, 64, 69, 71, 72, 73, 80, 81, 89, 91, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 108, 113, 114, 119, 120, 121, 122, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 152, 153, 155, 157, 158, 159, 160, 167, 169, 170, 178, 181, 182, 183, 188, 189, 194, 195, 196, 199, 200, 201, 202, 208, 209, 210, 211, 214, 218, 219, 220, 227, 228, 230, 232, 236, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 252, 256, 257, 258, 260, 261, 262, 264, 265, 266, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 286, 287, 296, 299, 300, 301, 302, 303, 305, 333
İsviçre 317
İzmir 40, 44, 45, 48, 64, 69, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 99, 110, 114, 122, **125-130**, 139, 144, 151, 172, 173, 174, 183, 188, 195, 208, 237, 242, 273, 274, 275, 333
İzmit 45, 88, 90, 99, **153-156**

Karahisar-ı Sahip (ayrıca bkz. Afyon) **149-150**
Kastamonu 45, 84, 89, 99, 103, 119, **159-163**, 286
Kayseri 38, 175, **179-183**, 193, 240
Kerkük 229, 231
Kesendire 70
Kığı 52
Kırkağaç 289
Kırklareli 136
Konya 47,99, 109, 163 **172-173**, 183, 196
Kozan 115, 196
Kudüs 99
Kürdistan, Kürtler 78, 97, 108, 121, 174, 183, 188, 209, 210, 211, 229, 230, 265, 268, 272, 281, 282, 297, 327

Lazlar 88, 147, 202, 205, 206

Manisa 48, **130**, 139, 274
Makedonya 16, 63, 69, 73, 74, 75, 76, 78, 80, 139, 208, 249, 251, 257, 258, 265, 267, 268, 269, 311, 312
Malatya 38, 159, 162, 233
Manastır 13, 35, 45, 52, 74, 146, 182, 251, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 263, 264,265,266, 269, 270, 271, 272, 273, 277, 278, 292
Mekke 45, 109, 181

Meksika 316, 321-323, 329, 330
Mersin 115, 182, 188, 197, 254
Merzifon 53, **164-166**, 274
Metroviça 79
Mihaliç 243
Milli Aşireti 219
Muğla 235
Musul 45, 97, 189, 229, 230, 231
Muş 207, **212-214**, 215, 245
Ohri 78, 255
Ordu 39, **200-201**

Paris 52, 54, 55, 56, 57, 58, 80, 84, 97, 105, 107, 112, 114, 118, 157, 201, 208, 210, 213, 215, 218, 220, 270, 274, 290, 305, 306
Portekiz 328

Rize 156, **205-207**
Rumeli 5, 14, 45, 50, 56, 69, 70, 73, 74, 125, 170, 220, 227, 259, 264, 266, 273, 291, 299, 301, 303
Rumlar 60, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 80, 88, 89, 90, 91, 166, 171, 189, 268, 270
Rusya 257, 267, 281, 304, 305, 316, 321, 325, 327, 328, 329

Samsun 46, 47, 69, 94, 99, **198-199**, 248
Selanik 14, 15, 30, 31, 43, 44, 45, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 58, 59, 62, 68, 69, 72, 73, 75, 76, 91, 93, 94, 99, 102, 103, 105, 118, 126, 127, 128, 131, 133, 136, 139, 146, 147, 151, 169, 170, 172, 178, 181, 194, 195, 196, 203, 212, 215, 216, 224, 225, 228, 236, 246, 251, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 265, 266, 268, 269, 271, 272, 273,274, 275, 276, 279, 287, 290, 292, 311
Serez 62, 73, 74, 133, 138, 256, 266, 292, 311
Sırplar 266, 268
Sıvas 38, 53, 99, **173-174**, 175, 178, 182, 183, 222, 261
Sinop 106, 117, 199, 215, 261
Suriye 97, 182, 226, 232, 254, 289
Süleymaniye 61, 230, 231

Şebinkarahisar 38, 175
Şikak Aşireti

Tahran 324, 325, 326, 327
Tebriz 326, 327
Tekirdağ **139**
Tokat 150, **166-168**, 236
Tikveş 250
Trablusgarp 76, 102, 114, 120, 139, 261, 267
Trabzon 40, 44, 46, 47, 52, 54, 64, 69, 90, 96, 99, 100, 131, 198, 199, 200, **201-204**, 206, 224, 238, 239, 240, 248, 281, 333

Ulahlar 68, 275
Uluborlu 108, 109, 246
Uşak **148-149**

Üsküp 14, 74, 259, 260, 262

Van 64, 80, 84, **207-212**, 213, 225, 226
Vodine 75, 183

Yahudiler 68, 325
Yemen 88, 108, 109, 113, 120, 197, 228
Yozgat **174-175**
Yunanistan, Yunanlılar 10, 69, 70, 80, 88, 99, 266, 267, 268, 270

Zara 38, **175-178**, 180, 240
Zonguldak 94